ВІТЧИЗНА

11 '88

Проза Поезія Критика Публіцистика Мистецтво Гумор

88' 11

М. Компанець. «Шевченкові думи»

В номері

АНАТОЛІЙ КИЧИНСЬКИЙ

НА ГОСТРІЙ МЕЖІ

ЖІНКА І ПРАПОР

Жінка прапор пере,
і здається їй в ночвах кумач
закривавленою до останньої нитки
сорочкою мужа,
і хлюпоче вода їй,
солона від сліз і червона від крові:
«Не плач.
Сто смертей він подужав
і сто першу так само подужа».

Жінка прапор полоще
і вивішує між пелюшок,
потім в хату іде
і, сидячи там на ослоні,
на латки вирізає
з подарованих мужем хусток
маки, мальви, троянди,
криваво-червоні.
Жінка прапор латає,
і, дивлячись кулям услід
крізь дірки в його тілі,
вона бачить, як ворог витає,
затуляючи крильми увесь небозвід,
мертві очі полеглих
тримаючи на прицілі.

Жінка прапор цілує...

СВІЧКА

А жінка сидить, як свічка горить...
Українська народна пісня

Спіткнись, і спинись, і вернись у той дім,
що був тимчасовим притулком твоїм,—
ти світло забув погасити у нім.

Спіткнись, і спинись, і вернись хоч на мить —
там жінка сидить, наче свічка горить,
чий вогник, мов серце від страху, тремтить.

Це ти запалив її в пітьмі нічній.
Не дай же дотла їй згоріти самій.
Не дай їй погаснути в долі твоїй.

Білішим без неї не стане твій світ,
бо в ньому тобі, наче докір, услід
з-під вогника свічки чорнітиме гніт.

Спіткнись, і спинись, і вернись наяву
до жінки, що схожа в цей час на вдову.
Не бійсь обпектись об сльозу воскову.

ГОЛОСОМ СКІФА

Стоїть у степу
скам'янілий мій час,—
мов ідол камінний, стоїть.

І тягнеться в ньому
грабіжницький лаз,
завалений прахом століть.

Розвіявся попіл
жертовних багать,
мов курява, збита конем...

Останнього разу
від мене вже тать
цим лазом вертавсь порожнем.

Пощо ж йому, справді,
руків'я мечів,
та глина, руда від іржі,
та чаша, в котрій я вуста омочив
на гострій —
що меч мій —
межі?..

Щоб міг я в сідлі
її спити до дна,
я сонцю і степу моливсь.
Я думав чомусь,
що солодка вона.
Жорстоко ж я в ній помиливсь!

Це в ній запеклася по вінця іржа,
неначе в землі — моя кров.
І вже не болить мені
гостра межа,
котру я колись перейшов.

Я переступив
не для того її,
щоб нині у надрах земних
про те лиш повідали кості мої,
що хтось потоптався по них...

НАД БОРОЗНОЮ

Підіймалися на гору
годувати орлів печінками,
в які в'їлась нужда,
та, згадавши про голодних дітей,
спустилися у долину.
І потяглася долиною борозна,
наче довга пісня про хліб,
за який вони кров проливали,
і якого у них не було,
і надлишків якого у них шукали,
і заради якого вони
спустилися у долину,
бо діти просили їсти.

І земля, наче тісто,
місилася під ногами.
І такою вона була чорною,
ця борозна,
наче голод в дитячих очах
і наче пов'язка на очах у незрячого,
крізь яку було все-таки видко
навіть йому,
осліпленому своїм же поводирем,
що борозна тяглася долиною,
ніби черга за хлібом.
А земля в борозні бурунилась,
наче гірський потік.
Тож вони сорочки скидали,
брудні від поту,
і прали їх у землі,
і вмивали землею обличчя,
сірі, немов макуха,
і купали у ній дітей,
зелених від лободи,
і над чорним її потоком
кутали їх у свої сорочки,
що після прання ставали
білими, наче хліб,
до якого було ще далеко,
до якого рука борозни
все тяглася і тяглася.
І такою вона була довгою,
наче список репресованих.

Все глибшає, глибшає
рідна земля,
тече, підмиваючи берег дороги...
Круг тіні твоєї
не ворон кружля:
то в голову клюне,
то падає в ноги —
отямся нарешті! —
то тінь від хреста
(ні сльози, ні зливи не змиють котрої)
липучими крилами вже приросла,
мов пластир до рани,
до глини сирої,
що вищає, вищає,
мов прибутна
вода, у якій
уже миють лопати...
А в тебе під нігтями глина.
Вона
повзе на думки вже твої налипати!
Тож, поки тобі її в мозку нести,
ти будеш руками
і крильми
огребом
хапати цей простір,
в якому хрести —
неначе плюси між землею і небом.

СОЛОДКЕ СТАЛЕВЕ ЖАЛЬЦЕ

Гадюка,
яку я пригрів на грудях,
звивається,
наче дорога до тебе,
і за те, що я не звертаю з неї,
жалить мене безжально,
слава богу, не підозрюючи,
що гостре її жало
раз по раз нагадує мені шпильку,
забуту колись на моїй подушці
твоїм золотавим волоссям.

О, як ти її тримала
усміхненими губами,
коли поправляла зачіску!
Вона щоразу
стриміла, мов жальце,
заважаючи мені поцілувати
прохромленого нею,
але щасливого
метелика твоєї усмішки.
Як він тепер?
Чи він і досі щасливий?
Чи нині виймає хто з нього,
коли ти поправляєш зачіску,
солодке сталеве жальце,
як я це робив,
губами?..

Космічний пил і пил земний.
Гуде між ними джміль сумний,
в густих туманностях пилку
шукає ношу негірку.
Липкий пилок липневих лип
на крила спогадів налип.
Це ще пилок, а пил уже
тобі дорогу стереже,
як пес на довгому цепу.
Курить дорога у степу.
Течуть меди у дуплах лип.
І чується далекий скрип:
то, повен висушених сліз,
скрипить старий Чумацький Віз.
Курить дорога у степу,
і ти вже майже усліпу
ідеш, ідеш, ідеш, ідеш
струсити прах земний з одеж.
А думка в серці — мов жало:
усе, що буде, вже було.
І пил гірчить, мов дикий мед.
І все відомо наперед.

Херсон

ЛЮДМИЛА ТАРАН

СВІТЛОТІНЬ

СТАДІОН. СТРИБКИ У ВИСОТУ

...І розорали. Перед тим
Сумні і лагідні бузки
До пня повикорчовували.
Обплутувва бараіиок плуг.
Зв колом коло анпливало
Смутне коріиня попідземне.
І насторожена земля
Все як ие аірила. Сама
У себе поглядом заоротним
Диаилася і ие могла
Промовить слова.

Й о г о иеиаче ие було —
Старого цаиитаря. Душа
За деиь чи дав дні відлетілв.
Не залишилося і тіла:
Котками звичиими життя
Пройшлося і утрамбуаало
Гробки, горбочки і глибокі
Стежки помежи могилками.
Межи очима.

...Ми бігали на стадіоні.
Сміялися. Трвав рослв:
Хоч антоптаиа, все ж така
Учеписта і кореиаста —
Сильиіш за пам'ять і за смерть.
Життя глибоке, та аузьке,
Неиаче клвдка, иа якій
Не розминутися без крові

Даано померлнм і жнанм
Сьогодні...

Намислиаай, мені здааалось:
То там, то тут попід ногами
Обвалюється, западає
Непеанній грунт. І з-під землі
Лунають темні голоси...
Встають... і погляди цікааі...
Та я поаітря
прогортаю,
Неначе аоду уаі сні,
Беру крутий розгін, ногою
Відштоахуюся аід землі —
Над планкою перелітаю.
Над ними і понад страхами.
І доаго падаю униз,
Притягнена земним тяжінням,
Немоа жагучими руками.

Чого аонн — крнааі дати —
Напосідають і а очах
Стоять, палаючи із тріском?
Суаорі цнфрн: 33
І 37, 41...

...Я бачу тількн сірі спини
Людей, що поглинає їх
Той чорний чн крнааний дим
А чи земля, глуха, безмоана...
Або морська сліпа утроба...
Хіба чиєсь аузьке лице
Прнтьма обернеться — мене
Наскрізь як шаорнем пропече
Хаплиаий погляд.
Хто це? Хто це?

Та тільки безвість ухне — і
Жбурне під ноги дикий аітер
Важкі саннцеаі клапті сажі
І пожене по асіх снігах...
Хіба ця кіптяаа — моя
Страждениа пам'ять?
Я ж не знаю,
Бо я не бачнла...
Ні, я
Такн не смію і не амію,
Не маю права
Жить за них:
Нікого я не заміняю...
Як я боюсь у наскрізних
Лісах знмоаих — затяжних
І непрнкаяннх, і голнх
До нераа —
їхніх голосіа...
Гудуть суаорі темні хорн —
Кого питають і клянуть?
До кого страждущі гукають?

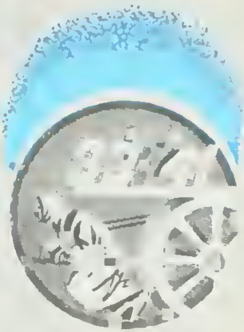

ОСІНЬ. 30-і — 80-і...

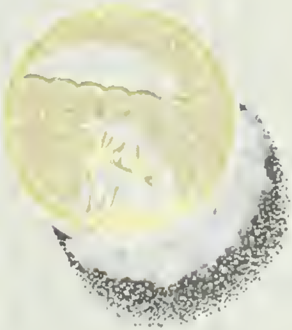

Ідуть дощі — та не змивають
Страхів століттніх, бо душа
У всіх контужена. Вона
Радіє, плаче — з потаємним
Нечистим ляком. Так, вона
В собі не вільна. Бо по ній
Такі
кривaві, замашні
Ходили коси, що донині
Сама з собою розучилась
Поговорить, самій собі
Сказати правду...
Бо — почують.
Таки подумане — почують
І ночі темної прийдуть...
. . . .
Напохваті, десь попід ліжком,
Лежить маленький чемоданчик
Із металевим окуттям.
І кожен стук, дзвінок і крок —
І насторожується кров,
І скроні стримують стрибок
Дурного серця...
Сеї ночі?!
. . . .
Вони жили — усе життя
Комусь доводили: я — справжній,
Я — наш, я — свій!
Ми — наш, новий,
Найкращий, найпередовіший
Збудуєм світ...
Аж утомились
У груди бити кулаком...
Тепер контужена душа:
Принишкла, глухо поросла
Лускатим панцирем страху
І сторожкої недовіри...
Не заздрю їм,
Окриленим і враз потятим,
Оптимістичним будівничим...
Як обернулася трагічно
Наївна віра і надія,
Як ужалила в саме серце
Не тільки їх: і нас, і нас...
Ну, хай в о н и, що зацькували.
Самі закидали камінням
Довір'я чисте. А чого,
Чого ж це я затрамбувала
Свою свободу? Як раба,
Я звикла і до ланцюга,
І до брехні, що розплодилась.
І я жила. І я жива,
І дотепер не вмерла я,
Хоча не видихала рабства...
...Ну, хай в о н и... Чого ж це я
Все наче бачу: із могили
І досі поглядом сталевим
Пронизує *безсмертний вождь...*

Як лихоманкою страшною,
Тим поглядом перехворіть.
Перехворіть — і не померти:
Зіп'ястись, випростать важкий,
Не скам'янілий ще хребет
І власну душу розкувати.

МОРАЛЬ, ПРОЧИТАНА СУСІДОМ

Ти спиш? Ти спи. Життя проспи,
Проспи цю землю, небо, ріки.
Проспи ім'я своє, дітей,
Навче у заповсі вічність.
Допоки спатимеш — прийдуть
Людці пластмасові,
                                        лискучі.
Ні, ти не думай, що вони
Тоненькі, немічні і кволі:
Вони уміють жить без крові
І нервів.
                І порядок враз
Візьмуться правити на світі.
Де не підуть — там западуть
Могили, вікові і свіжі.
Вони по них пройдуть — і небо
Теж западеться, як земля.
І видноколa вже нема,
Нема майбутнього.
                                        Тоді
Тебе, окраденого, збудять.
Отямишся: неясний страх
Тебе точитиме, як шашель.
...Ці люди чують переляк
Чужий — немов собаки: нюхом.
Мов Гуллівера ліліпути,
Тебе нитками обплетуть,
Як павутиною липкою.
Не виплутаєшся повік.
Ти станеш за саму овечку
Овечіший. І ти авси
Одбити пам'ять, як печінку.
Без пам'яті, без Батьківщини
Тобі судилась довга смерть.
Повільне, хрипле загасання.

Ти спиш? Ти спи...

Усе це бачити і знати і залишитись при своїм
Не збожеволіти не вмерти сміятися радіть родить
Дітей виховувати вірші розпланувати до кінця
Століття наче розграфити в клітинку завчене життя
...І чути спиною вві сні світ набрякає і болить

Я так боюся що благаю згорнись у макове зерно
Земля велика я сховаю тебе у серце у тепло
Ти там отямишся проспишся оновишся і молода
Життям запліднена безмежним попросишся у світ назад
Із серця вийму і помру про тебе знаючи живу

ВАЛЕРІЙ БОЙЧЕНКО

КРИК ТРАВИ

Де сивий Степ вигойдує дороги,
Де гуркотять вантажівки крізь яр,
Гледичії із криком осорого
Влітають знавісніло в світло фар.

На поворотах шляху та епохи
Не завжди помічаємо живе,
Що світло фар, не знітившись нітрохи,
Як стрічку фінішну, вже відчайдушно рве.

НАД «КОБЗАРЕМ»

І трибуни, і томища —
Скільки слів летить до хмар!
Сходимо ж бо вище й вище...
Та єдин на всіх — «Кобзар».

В шумовиння слів та літер
Поринаєм залюбки.
Чи забули кров'ю вмиті
«Кобзареві» сторінки?

Ні, немарно, друзі-браття,
Над століттям, що згоря,
Нависає, мов прокляття,
Гнівне слово «Кобзаря».

КРИК ТРАВИ

Голубіє ген Інгулу тепле маєво.
Трави хиляться, а пахне сіножать.
На старому кладовищі в Миколаєві
Запоражці із шоблюками лежать.
Ні калини, ні тополі, ані кименя,
Лиш переказів зітхання та вітрів.
Лиш у слові залишилося спогадання,
Лиш у слові час той сивий не згорів.
Як діждалися потьомкінської милості,
Подолись: хто — за Дунай, хто — в чумаки.
Ці ж — в земельці прадідівській залишилися,
І грудками стали їхні кулаки.
Самоскиди гуркотять за огорожею,
І дороги наступають звідусіль.
«Чим, нащадки, ви так рєвно завороженії?
Зупиніться, віддамо вам наших сил!»
Лиш весна заторжествує над могилами,
Прабивається травиця — крик землі.
З того крику слово пам'яті не виламать,
Хоч би як його топтали «Жигулі».
Тільки в слові залишився корінь спогоду.
Прастарі бузки торкаються плечи.
Наздогад трава кричить — луно до овиду...
Чи не треба внукам перекладача?

САД СЕРЕД ЗАЛІЗА

Дроти високовольтні, дужі щогли,
Портальні крани — фарба та метол,
І чорні рейки, що важкі, як догми,
І раптом, раптом...— сад!— мов кримінал.
Він тут принишк покинутим ескізом,
Усьому світу і мені — чужий!
І день, переносичений залізом,
Немов пропасниця, горячий і сухий.
З усіх сторін благенької огради
Гуркоче металевий полігон.
І яблуньки ці юні вже й не раді,
Що зацвіли,— такий старий шаблон!
Такий неметалевий повів цвіту,
Такий непофарбований листок,
Таке, як світ, одвічно юне віття,
Такий живий — не віриться!— росток.
Гудуть вгорі драти високовольтні —
Високої напруги дужий спів.
Залізні балки, швелери консольні...
А далі — зразуміло все без слів.

Чому ж тебе я вчасно не спитав,
Чому завчасно не відчув, о доле,
Що повів наших гіркувитих трав
Її все менше обвіває в полі?
Немов у бишті, замкнений в собі,
Зриваючись у вправах вокалізу,
Як міг помітить, що її журбі
Не те що трави — піддалось залізо,
Як хижий бог египетських долин.

Приймав любові жертву мовчазливо.
Тепер —
Хоч ріж себе.
Та крапелин
Живої крові не добудеш ниві,
Де так буяли трави мовчазні,
Взаємності зелене й спрагле диво.
Лише на дні душі, на самім дні
Ще гріє світ надія терплива,
Що знов політ з'єднає острови,
Що це лише диявольська реприза,
Хоч кислота іржавого заліза
Вже і в мені труїть
Гіркотний смак трави.

ГОЛОД

Осіннє листя — вниз і вниз,
Дахи оголюються в холод.
Крізь неминучий падолист
Відчую знов холодний голод.
Запрагну людського тепла,
Але не з дисків та касети,—
Запрагну Степу і Дніпра
Посеред радіопланети.
Холоне листя, мов луска,
Зорять з небес телеекрани...
Зі школи принесе дочка
Мелодію про гроші — «Мани»...
Осіннє листя — вниз і вниз.
Магнітофон волає знову.
Крізь механічний падолист
Ридає пісня калинова.

Просолений навік важкими бурями,
На жовтій кручі вечір-молодан.
Козацьким голосом — посивілою думою —
Співа за Миколаєвом лиман.
Вантажний поїзд крикнув за полями —
Аж до Стамбула розляглась луна.
Дороги пролягли над черепами —
То біль і кров, то наші імена.
Немов списи чи ратища буйчужні,
Стрічають щогли вітер-горішняк.
Усе тут затамовано-потужне,
Все мовчазне — й промовисте, однак.
На хмару хмара — з боєм абордажним,
На берег хвиля раптом — наче рись.
Я маю право — в самоті, мовчазно —
Цією ось землею поклястись.

Миколаїв

ЮРІЙ АНДРУХОВИЧ

НАПРУГА РУСЛА

●

Самоспалення саду, і ця нетривка погода,
і розмита в деталях телевежі тупа стріла.
Повз ряди манекенів, поважні, мов давня ода,
наші лиця пливуть, і на них ніби тінь крила.

Це сезону тепла завершальні небесні сплески,
де в нечувану квітку злилися бензин та єлей,
поки вистигне ґрунт, поки виступлять гострі фрески
на сирій штукатурці домів, хідників, алей.

Тільки тінь! І крило! І повсюдне оголення суті —
ми йдемо до зими, і під нами гудуть, як поміст,
ці міста, до яких ми так владно (так ніжно) прикуті.
Нам ніколи не вийти з осінніх беззахисних міст!..

●

Дочекалися. Під небом зацвіла осіння тайна —
в золотій оселі смутку не живу, а розкошую.
Тягне димом від городів, стародавнім, як Почайна,
і поки ще палахкоче світоч дерева ошую.

Доростаємо. І листя щораз більшає в господі.
І коли ступаю листям — відчуваю, що існую.
От і знов поважчав досвід, ніби камені насподі,
та поки ще добре чую голос брата одесную.

І снується павутина, мов первинний і невинний
біль невпійманого слова — сина з плоті і кісток.
І за першим поворотом хтось, мені уже не видний,
підбере летюче слово, що тремтить, немов листок...

* * *

Щойно червень, а запах від лип, ніби в липні:
переповнена дійством, напружена мить.
Передчасні світанки, мов сурми невсипні,
понад нами гучать, аж у грудях шумить.

Ще вокзали, мов нефи, порожні і чисті,
ще на шпалах роса і прозорий перон.
Але перші прожилки пожовкли у листі,
ніби торкнуті легко вологим пером.

Ми приходимо вчасно, як світло в кімнати.
Нас вагони підносять на вищім витку.
Але як наздогнати, ну як наздогнати
цю втікачку, цю зелень, солодку й терпку?..

* * *

Нехай уже не нам — солодкі ягоди
й вода з ключа, шовкова і правічна,
і дві легкі долоні, спраглі злагоди
в тремкому палі, як на вітрі свічка,

нехай уже не нам — ліхтарна вулиця
з нічним кафе, підсвіченим і теплим,
і все, що продається та купується,—
нехай уже не нам, а ми потерпим,

спокуси обійдемо, ніби торжища,
де на вагу оздоб тіла мосяжні,
де радощі, немов цупкі полотнища,
купецтво переміряло на сажні

ранкові небеса й луги незаймані,
і хліб, що голубам на площі кришим,
і написи, полишені на камені,
нехай уже не нам — нехай мудрішим,

а все ж і нам бодай лиш мить дарована,
але така блаженна і тонка:
ця ніч на нас накинута покровами,
і ти течеш до мене, як ріка...

ЕЛЕГІЯ ШІСТДЕСЯТИХ

Літо пахло м'ячем, бузиною, порічкою,
в надвечірніх кущах цілувалися пари.
І коли стигле сонце сідало за річкою,
пахли тихим дощем кам'яні тротуари

м'яч летів до небес, ми підводили голови —
він летів у роки, аж у спогади скреслі,
з виноградних альтанок важкий, ніби з олова,
крізь ефір долинав голос Елвіса Преслі

ніч густішала вмить, м'яч розтанув у темряві,
загорялися лампи в садах і на ганках,
потаємна глибінь відкривалась у дереві,
відбивалися тіні на бляклих фіранках

м'яч пропав угорі, мов повне на дистанції,
з голубих постаментів бронзо́ві олені
прислухались до парку, де щовечора танці,
де холонули в ніч каруселі зелені

м'яч уже не вертав, а роки розгорталися,
мов солоні моря, мов піщані пустелі,
і до ранку для нас, ніби світ, оберталися
і скрипіли порожні, сумні каруселі...

Її пальтечко радісне й червоне.
Вона так добре знає шлях додому,
що в надвечір'ї, сніжному й блідому,
біжить поперед мене.
Перепони
минають нас, лише гойдлива гілка
зітхне ламкою тінню під ногами
й затихне, ніби прощення негайне...

З ім'ям її римується «сопілка»
і «свічечка» — мов геральдичні знаки.
І стільки того світу по дорозі
розсипано й забуто на морозі,
аж солодко торкнути і впізнати:

пробитий м'яч, і слід санчат, і мідь
замерзлого листка, й перо пташине,
що невагомо послане з вершини,
з-поміж густих і гострих верховіть,

і це смеркання — лагідне й глибоке...
Вона біжить, і їй чотири роки.
І я услід їй тягнуся рукою,
і чим я заслоню, і як загою?..

СЕРПЕНЬ. ДНІСТЕР

...і врешті ми спинилися: ріка
текла внизу, одвічна і невпинна,
а ми, мов на краю материка,
де притча, лопушана і люпинна,
зросла понад уламки городища,
зніміли, і щільніш замкнулась тиша
над нами, несподівана й тісна,
з ознаками оси і цвіркуна.

Та лиш на мить, бо мова про ріку.
Про вогких берегів колюче лоно,
де так було нам солодко й солоно
спивати воду з каменя й піску.
Корони будяків, цупка жалива,
і розпал дня над повнею води
світився нам, і то було як злива —
і спека все спадала, мов меди.

Ми увійшли за згодою ріки
і стали плином, де зелені тайни
глибин і дна, шорсткого, як віки,
мов одкровення, чисте і негайне,
почутий логос, непогрішний рот
землі, що не загоїть вирви й шрами
(нора? печера? смертодишний дот?) —
усе було за нами й перед нами.

Дитячі співи, крила матерів,
гортанна дума, щедра й достеменна,
й над порохном чужинних упирів
полотна, сорочки, плащі, знамена.

І ми пливли, тонкі й легкі, мов тінь,
до болю найсолодшого в суглобах,
у цю незмовкну сповідь поколінь,
непроминальну, наче кровообіг.

Немов рука, що вчила і вела
на круг життя, в живі безодні мови,
гінку напругу рідного русла
ріка навік воздала нам, братове...

НІЧНА ЗМІНА

Закіптюжений ангел живе у друкарні,
наче промінь стрибає в дівочі люстерка,
на губах залишає цілунки безкарні —
безшелесний, мов тінь, і липкий, мов цукерка.

А за вікнами вечір, десята година,
але ясно, як вдень, бо п'ятнадцяте червня.
І любовна жага, аж якась голубина,
засвітилась на площі, як відкрита харчевня.

І зібралось на дощ, і цвітуть парасолі —
попід вікнами плавне народне гуляння,
і цукрові блудниці пливуть в ореолі,
а друкарня двигтить і гуде, мов гуральня.

І тримає в собі цих легких полонянок,
що мов сірі гілки виростають з машини,—
щось літало над ними, в'язке, як серпанок,
перетнувши повітря, мов тіло пташине,
щось крутилося тут, безпорадне й крилате!..

І коли врешті змовкнуть вночі лінотипи,—
розкриваються плечі, спадають халати,
кольорові дівчата виходять під липи.
Заспокоєний ангел, покинувши чати,
на рулонах паперу вкладається спати...

З ЦИКЛУ «ФОТОЕТЮДИ»

1. ЕТЮД НЕСПОКОЮ

трава на камені вона
вночі шумить в щілинах дому
і лугом дихає стіна
рослинне тіло в кам'яному

Мал. В. Кузьменка

і ми так часто не спимо
і видивляємо впівока
як з того боку крізь трюмо
трава зітхнула мов затока

вганяючи стебелля клин
у ці крихкі тріскучі плити
запасти в усмішки щілин
триматись каменя і жити

за крок від рейок і коліс
вона пройме розсохлі рами
висока й пружна ніби ліс
трава яка прийшла за нами

2. ВУЛИЧНИЙ ЕТЮД

вітер то птах олівнічний змах
що там за вікнами в сонних домах

тьмяні жарівки свічковий сад
тихі водойми рожевих кімнат

риби на стінах безгучно шелочуть
з кранів іржаві потоки хлюпочуть

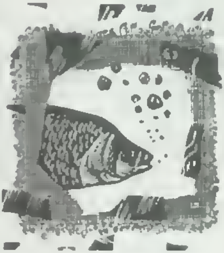

отже прийшла кристалічна тверда
з чорних лісів залізнила вода

промінь метелика в люстро влетів
місячно вигнуті спини котів

чаші чарки на серветі сервант
погруддя мислителя (певно Кант)

іноді з піни фіранки лице
виплине
              ніби чекав я на це

3. ЕТЮД З ВОРОНАМИ

на цьому світі стільки ірреального
шукаємо тверду земну основу
грудневе пиво біля кафедрального
і сірий день мугиче боса-нову

відлига як сльоза над містом лине
автобуси приходять і відходять
і в наших кухлях писаної глини
колишеться гірка бурштинна подать

ми так цього тепла затято прагнули
як вимерзле пагіння винограду

ворони ці маленькі чорні ангели
збирають на фронтоні чорну раду
і тане сніг в якому так намішано
пісок і сіль тяжкі земні мірила
а ми в холоднім кухлі тепло дишемо
і дивимось як мають чорні крила

Івано-Франківськ

ДМИТРО ПРИЛЮК

РОКИ НЕСПОКІЙНОГО СОНЦЯ

РОМАН

Мал. О. Бичка

РЕАБІЛІТАЦІЯ РУКОПИСУ

Він чверть віку не втрачав надії побачити свій роман надрукованим. Хоча 1962 року, поставивши в рукописі останню крапку, очевидно, й гадки не мав, що доведеться так довго ждати. Ще тривала та перша після затяжної зими весна, поверталося добре ім'я тисячам незаслужено репресованих, зганьблених культівським беззаконням людей. Падали бастілії сталінсько-берієвського режиму. Знаю про це з власного досвіду. Працюючи в кінці п'ятдесятих років на всесоюзній ударній комсомольській будові — спорудженні Карагандинського металургійного комбінату в місті Темиртау, сам жив у колишньому таборі політв'язнів, переобладнаному під молодіжні гуртожитки. Пам'ятаю, з яким ентузіазмом прибирали ми колючий дріт, що іржавою павутиною снувався довкола, завалювали й палили в нові котельні дерев'яні оглядові вишки. Вірилося, що наше суспільство безповоротно стало на шлях, який заповідав Ленін, що підозріливість, недовіра, страх, приниження людської гідності назавжди відійшли в минуле.

Озон правди, гласності, які вдихнули в суспільну атмосферу історичні рішення XX з'їзду партії, насичував і літературу. Її світло проникало в темні закутки нашої дійсності, в заборонені до недавньої пори зони. Того ж, 1962 року в листопадовій книжці «Нового мира» з'явилася повість О. Солженіцина «Один день Івана Денисовича», твір, у якому вперше було показано табірне життя в'язнів. У переважній більшості це були люди, віддані своїй Батьківщині, своєму народові. Одні з них до останнього билися з ворогом на фронтах Вітчизняної війни і опинилися тут без вини винуваті, інші, потрапивши за грати ще в довоєнний час, поривалися туди, де лилася кров співвітчизників, і навіть тікали з таборів на фронт, хоча чудово розуміли, що за таке «патріотичне поривання» можуть дістати як мінімум подвійний строк.

Про один з таких випадків стало відомо публіцисту й прозаїку Дмитрові Михайловичу Прилюку, призначеному тоді деканом

Журнальний варіант.

факультету журналістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Драматична доля людини, що, відбуваючи незаслужене покарання, зважився на сміливий, смертельно небезпечний для себе крок, не могла лишити байдужим письменника.

Удень він читав лекції студентам, проводив семінарські заняття, приймав заліки, клопотався факультетськими справами, а ночами, нерідко аж до перших півнів, як потім розповідав мені, обдумував і писав роман.

«Працювалося і легко, й важко водночас,— пригадував автор.— Мені не треба було нічого домислювати. Зібраний матеріал давав можливість з документальною точністю відтворити складний життєвий шлях головного героя, обставини, у яких він діяв. Але ж художній твір, як відомо, не може бути лише копією, дзеркальним відображенням реальних подій і фактів. Хотілося в контексті того часу осмислити суспільну психологію, мотиви й логіку поведінки різних людей».

І він писав, нехтуючи втомою, доповнюючи фактичний матеріал власними спостереженнями, зокрема після неодноразових поїздок на шахти Донбасу, де розгортається дія роману.

Нарешті твір завершено. Тепер його доля вирішуватиметься рецензентами, видавництвом — закономірний, єдиний для всіх шлях оцінки й проходження рукописів. Та чи міг письменник, обнадієний появою в нашій літературі багатьох чесних, відвертих, сміливих творів, внутрішньо переконаний у своїй правоті, передбачити, які негативні тенденції назрівають у нашому суспільстві? 1964 го (зверніть увагу на рік) рукопис повернули автору у видавництві без усяких пояснень, а його перший примірник на довгі роки заліг у адміністративному вогнетривкому сейфі.

Минулого року Дмитро Михайлович приніс той примірник після «реабілітації» рукопису до редакції. Пожовклі сторінки, вицвілі від часу позначки чорнилом у тексті, на полях.

«Думав уже, що він зник безслідно,— признався мені,— а виявляється, лежав, ждав свого часу. Мабуть, правду кажуть,— сумовито всміхнувся,— що рукописи не горять».

Дмитро Михайлович знав, що роман «Роки неспокійного сонця» схвалено до друку, що він вийде цього року в журналі. Та побачити свій твір на сторінках «Вітчизни» письменнику не судилося. Раптова смерть обірвала його життя, яке він сповна віддав журналістиці, літературі.

Публікуючи роман, ми не лише відновлюємо справедливість, зневажену чиновниками-перестрахувальниками чверть віку тому, а й вшановуємо пам'ять письменника, якому б у нинішньому листопаді виповнилося 70 років.

ОЛЕКСАНДР ГЛУШКО

Безіменним героям-правдолюбам
присвячую.

1.

Завтра пуск шахти. «Вуглянка» видасть вугілля. Багато вугілля.

Буде мітинг, овація. Зачитають урочистий рапорт. «Москва. Кремль. Товаришеві...»

А все ж нудьга. Пальці покалічна. Тому й нудьга.

Ні, не тому. Хіба забудеш, як прибився на степовий полустанок улітку тисяча дев'ятсот сорок третього року?

...Далі поїзд не йшов. Низький, тупорилий паровозик уперся в плетиво стрілок і натужно дихав — стомився в бігу. З півкілометра на захід дві струни-рейки ще летіли рівно, мов натягнуті на грифі, а там одна круто повернула вбік і повисла над насипом, а друга скарлючилась і задерлася вгору; глибока вирва диміла відпаром землі і паленим порохом.

Я вибіг наперед, бо якось не повірив, що далі не можна їхати, — стільки днів поїзд мчав без упину, проскакуючи не тільки полустанки, а й чималі станції Сибіру та Приволжя, — і вперше гостро відчув свіжий подих війни. І побачив його. На південний захід від роз'їзду палало небо.

Підійшов машиніст, оглядаючи гарячий, але сумирний паровоз. Сяйво живої заграви впало на закоптіле обличчя, лискучий засмальцьований одяг.

— Ти вже, можна сказати, й удома. Тут верст з вісім до міллеровської вітки. Пішки трохи пройдеш, а там перший-ліпший поїзд до Сальська довезе. То будь щасливий! — прощається.

— Велике спасибі вам, — гаряче тисну важку зашкарублу руку. — Ніколи не забуду вашої доброти!

Шість років проіснував я десь поза людським буттям. Дивовижна одноманітність звела життя до якогось машинального пересування по землі без будь-якого сенсу. Чи не найлегшими здавалися години, проведені в кар'єрах: хоч як надривався там, а щось робив! Золото, яке вимивали потім з добутого піску, йшло людям.

Коли розверзлася війна, все оте копирсання в землі зробилося таким же безглуздим, як і животіння за загорожею. Фронт, тільки фронт міг врятувати душу від катастрофи або хоча б затримати, відстрочити її. Тому й пішов на майже неможливе, втік, змінив прізвище.

Тепер ось мало не «вдома». Мати, стара Северниха, мабуть, зомліла б з ляку, якби побачила такого Петра.

«Пішки трохи пройдеш, а там перший-ліпший поїзд до Сальська довезе...» Не туди дорога! Ось тільки б спочити трохи і в путь. Де-небудь, ну хоча б ось там, під насипом, аби в затишку...

Прокинувся від людського гомону. Здається, гукали й до мене.

Протер очі, бачу: гурт людей тягнеться за підводою. Сонце тільки-но виночується в степ.

— Що, не встиг за ніч? Завтра надолужиш, гайда з нами!

Чувся один і той же голос, дівочий. Жартівливий? Ні, колючий. Так мені здалося. Відколи вже не чув чистого дівочого сміху, а зрадів. Такий любий та духмяний в юності, він шість років тому став образливим та примарним, як совиний спів. І досі коле. Так іноді дошкуляє згадка про щось неприємне, гнітюче, кривдне. Ліпше відкинути, затамувати ту згадку.

Але ж мене кличуть! Ще подумають, що ледащо чи приблуда якийсь. Складаю в торбину свої убогі статки, підходжу до гурту.

— Доброго ранку! — озивається той самий дзвінкий щебіт. — Нічого поганого не снилось?

Його забиває трохи прив'ялий, але суворий баритон:

— Людно, май сором. Не знала, не бачила, а, як зозуля, закувала. Не зважайте на лепетуху. — Киває чоловік на білоносу струнку дівчину і самою мовою ніби запрошує до гурту.

Що було робити? Одвернутись, іти своєю дорогою? Якою, де вона? На Сальськ — то вигадка, маскування сліду. А на фронт так собі, навпростець, не потрапиш. Можна й до чорта в пекло. Тому й поклався на долю.

Тим часом біля самої колії на вигоні зупинилася підвода. Кілька старих, одягнутих у старі брезентові спецівки, скидають з неї чотири довгих колоди, схожих на телеграфні стовпи, а потім лопати, ручну лебідку. З десяток жінок обступило величезний поіржавілий казан, недавно, мабуть, звалений з платформи.

— Так оце та сама ця-я-ця? — аж виспівують од подиву. — Нічого собі посудина, її й з місця не зрушиш.

— Не журіться, молодички, — підбадьорює жінок інвалід у довгій офіцерській шинелі, запнутій спереду; права нога в нього відрізана нижче коліна. — З такими силачами ми й терикон пересунемо, коли треба буде. Сказано, товарки-шахтарки!

Мене не так вразило каліцтво вчорашнього фронтовика, як його голос. Гучний, веселий, чистий, він мовби звав молодиць до танцю. А вони були зодягнуті в засмальцьовані куфайки, у спідниці з рудої мішковини, деінде навіть з німецькими написами, виднілися й плаття з якоїсь дивної картатої матерії, розмальованої під колір лісової зелені в ранню осінню пору...

Шахтарі-діди геть не помічали того пістрявого гурту і, здавалося, не чули бадьоро-жартівливого гамору. Мовчки, навіть трохи насупившись, підклали дві балки під круглий бік казана, а іншими двома надточили підкладини; потім розмотали сталевий трос лебідки і оперезали ним казан посередині. Безногий командир показував, де кому стояти і що робити.

— А ти, друже, теж підсоби. Ось тут біля мене підпирай, дивись, щоб край не заниздало. Та сміливіше!

Я киваю головою на знак згоди, хоч не вірю, що всі ми впораємося з цим велетом.

— Слухай мою команду! — безногий відкульгує трохи вбік, щоб бачити увесь бойовий підрозділ. — Головне — викотити його на бруси. Ану піднатужимось, слов'яни! Раз, два, взяли!

Забринів натягнутий лебідкою дріт, застогнало п'ятора десятка голосів. Двожелезна кругла штуковина хитнулась уперед, налягла на стесані кінці балок, але відкотилася назад.

— Розкачуйте, розкачуйте його, диявола — покотиться! — безногий скомандував знову і собі кинувся на поміч.

— Без тебе, Василю, подужаємо, — червонів од натуги коротковусий дідок. — І ти, Людо, біжи, куди сказано, чуєш? — гримнув на русяву голосисту дівчину. Та відійшла від гурту і поплентався до воза.

— А чого ти, Геннадійовичу, женеш її? — здивувалась рожевощока пишногруда молодиця.

— Правильно робить, — пояснила інша. — Їй ще дітей народжувати, хай не надривається.

— А ми з тобою?

— Нам, може, й ні від кого буде, а до неї хтось та ще повернеться. За нас з тобою доведеться старатися...

— Нічого, я й з чужим зможу, — не здається повновида жінка, лукаво підморгуючи.

— Хоч варила, не варила, аби добре говорила!

— А що ж мені — плакати? Хай Гітлер плаче, баньки йому витекли б. Ану, жіночки, натискуйте, наша візьме!

Такі відчайдушні! Вони ще жартували.

Казан уже виповз на бруси і перекотився на другу пару підкладин; четверо метикуватих швидко підхопили перші дві і перенесли їх наперед.

— Пішо-о-ов! — урочисто вигукнув фронтовик і підняв угору милицю. — Тепер тільки доріжку розумно йому стеліть — побіжить!

— Куди це ви його? — спитав я коротковусого Геннадійовича.

— На шахту, на «Вугляну» нашу.

— І далеко?

— Та з шістнадцять кілометрів буде.

Добре, що в цю мить дідок не бачив моїх очей, він би прочитав у них і подив, і невіру, і захоплення. Я щосили впирався руками в шорстке тіло лежачого велетня, щоб гамувати своє хвилювання. Які ж бо люди ці, ви подумайте! Шквал фронту пронісся над ними, розваляв, спопелив усе, а вони ось тобі, голими руками таке громаддя перекочують.

— Нам би електростанцію хутчій пустити, — каже Геннадійович. — Тоді й людям видніше стане, і воду можна буде з шахти викачувати.

— А що, німці затопили?

— Та її затопляти не треба, сама себе залила. Ти, видать, не донбасівський?

— Степовик я, з сільських районів,— брешу якомога сміливіше.

— А чого ж у наш бік подався?

— Та роботи у вас он скільки, треба помагати.

— Ага, білобілетчик, значить.

Те незвичне слово батогом січе по обличчю і дошкуляє в саму глибину мозку. А як же... Щоб зараз здорова людина та була не на фронті. Добре, що сяк-так переодягся і схожий на сухотного, а то б...

Вузька степова дорога привела незвичну процесію до зеленого, асіяного молодою травою видолинка. От, думаю, зірветься посудина вниз, аж загуде. Коли дивлюсь, діди перенесли лебідку назад, закріпили кілками і по команді, повільно та обережно почали спускати казан.

Незчувся, як дорога пішла під гору.

— Раз, два, взяли! — командував невгамовний інвалід тим же лунким, парубоцьким голосом, підбадьорюючи людей.

Чимось легким, запоязятим той голос відлунився і в моїм серці, черкнув об край остудженої молодості. Хіба колись і я не командував отак усією комсомолією, ввалюючи баню з сільської дзвіниці? Тільки на якусь мить згадалася вона — зім'ята, розчавлена, напіастерта молодість — і вже заструмувало по тілу щось тепле, пружне, живе. Худі, кістляві руки

чимдуж упираються в холодне громаддя і переночують його. Поскрипують, розминаючи дрібне каміння, вимащені землею та іржею підвалини, невдоволено гуде порожнє черево розтривоженої посудини.

— Іще разок, взяли!

Яку силу має лагідний людський голос! Коли б кричав він, вказував, погрожував — мабуть, і з місця не зрушив би здоровило-казан. А то озветься, мовби підморгне, попросить, підбадьорить — і десь береться снага.

— Що то значить гуртом, — зауважує Геннадійович. — Таку махину зрушили, га?

Аж тепер я придивляюся до цього жвавого й приязного дідуся. Низькорослий, вузькоплечий, він, здається, складений з самих кісток, туго обтягнутих темнуватою, в синіх цятках шкірою. На обличчі їх як ластовиння. І жодної зморшки. Тільки в міжбрів'ї, коли дід напружувався, враз з'являлася тоненька складка, та її затіняли густі кошлаті брови.

Безногий комвидир справді ввійшов у роль і так вправно плигає на милицях, що віриться: дай йому зараз роту бійців — не гаючи часу, поведе в атаку.

— Наша бере, дайо-о-ош!..

Отак і пристав до вуглярів. В Моргуна й заночував. А вранці пішов на роботу, муляруватн. Потім відкачував воду, розбирав завали. Далі фронт. Чужі документи, на щастя, й тут не підвели. А прийшов з фронту, перекріплював штреки, нарізав нові.

То чого не радіти завтрашньому святу? Майже новенька «Вуглянка» заспіває гудками, сипоне вугіллям.

Якби ж хто душу отак обновив!

2.

Ні, на пуск треба йти.

Через кілька годин оживе велет. А хіба він бачив, як оживають велети? Як кривдять велетів — надивився. Як воюють велети — побачив. Як умирають вони ж, велети, — бачив теж. А от як оживають...

Петрові здається, що в цю мить і з ним щось має статися. Не знає, що саме, але повинно статися. Бодай тьохне у серці чи блисне у затуманенім мозку. Бо ж не чужа йому «Вуглянка». За шість років поріднився. Годує, одягає, не чарку дає. Може, й оживить душу?

На «Вуглянку» тільки й надія. Бо що він ще має? Мати, мабуть, померла з туги, любов Марією розтоптана, а доля і досі під арештом. Голий, як бубон. Хто розрає, хто звеселить чи хоч сум розвіє? Вона, шахта. І чужа ласка — сироті великдень.

Петро не помічає, як пришвидшує ходу. Його виводить із задуми вітання:

— Здоров, Северине!

Хто це? Ага, Омельченко, головний інженер.

— Доброго здоров'я вам.

— Як рука?

— Спасибі, видужує.

— Дивись, не спізнися у вибій. Таке там закручується!

— Не спізнюсь!

Побіг кудись, не почув. Вимазаний, наче болотяник. Мабуть, щойно з-під землі. Кому радість чи витрішки, а йому клопіт. Ціле підземелля треба розкрутити!

От і нарядна. Прибрана й заклечана, неначе перед весіллям. Хай нею любуються гості та начальники. Скоріш на вантажний двір. Там «Вуглянка» покаже себе.

А тут уже люду видимо-невидимо. Ніхто не кликав, ніхто не загадував. Ніби на безплатне кіно збіглися.

Петро виліз на приступку сходів, що піднімалися до схованої у свіжих дошках естакади. І почав розглядати натовп. Шумує, гомонить, сміється!

Де-не-де шахтарі, вільні од зміни, а більше жінки, діди, дітлашня! Повен двір.

Тоді, коли він доплентався на «Вуглянку» разом з казаном, тут була пустка. Вона диміла та обростала людським горем. Здавалося, не буде йому ні кінця, ні краю. Усе лежало прахом — димарі, копри, оселі. Тільки німіли на видноколі байдужі до всього терикони та копошилися, ніби мурашва перед дощем, засмучені люди. Важко було уявити, що й тисячі їх забудують пустку, все оте піднімуть з руїн. А вони, уперті, натужились. Старечими сухорлявими і огрубілими жіночими руками прикочували велетні-казани, ризикуючи життям, спускали зі старих виробок воду, розбирали жахливі завали і поволі, але невідступно пробивались до вугільних пластів, щоб знову зрушувати їх і видавати на-гора.

І от диво: ця непосильна праця не приголомшила, не зігнула людей, а згуртувала і вселила надію. З кожним роком, особливо після Перемоги, вони розпростували спини, розганяли тугу.

Шкода, не видно Прудникова. Цей би з жінками в коло став, дарма що на одній нозі, — й хвилини не може спокійно серед людей. Яким побачив його тоді на полустанку, такий і досі. Мабуть, десь сидить зараз у диспетчерській та все погукує в підземне царство, щоб часом не «забурило» перші вагонетки видобутку.

З висоти східців видно, як до «Вуглянки» підкрадається рудуватий, обпалений сонцем степ. Під самими хатами шлях йому перетинають круті, розмиті дощами яри та низькорослі кривостволі дубчаки, що хтозна-як тримаються над урвищами. Петрові раптом чомусь забажалося, щоб і дубчаки полишили свої чати і перелетіли сюди, на вугільний двір. Тоді заграло б на вітрі охоче до веселощів листя, упала б на розгарячілі обличчя жартівниця-тінь і взагалі все довкола зазеленіло б та запахло, як у клечальні свята.

Ні, дубки стоять на місці. А сходяться люди. З усіх кутків. Неквапно, поволі, ніби до церкви. Он, здається, русява Людмила приплила. Диви, як вирядилася: у новенькій сукні, шарф вогненний, ніби полум'я дихає, зачіска якась химерна. Цікаво, на кого вона тепер полює? Відтоді, як перестріла на вулиці і сипонула приску в лице, більше на очі не з'являється...

Неподалік повногруда Наталка зібрала круг себе зграйку жінок. Це та, що не горювала солдаткою. Навмисне, не повернувся її благовірний.

О, і Віра з Оксанкою. Від свого Геннадійовича вістки чекають? І від Розвалюєва теж. Шахтарські сім'ї завжди, як тільки випроводять батька, чи брата, чи коханого на зміну, починають їх виглядати. Наче водолазів, що спустилися на темну глибину і можуть там згинути. Така вже їхня доля. А Віра переживає за двох: під землею батько і чоловік.

— Василь іде! — нараз сколихнулася юрба, і Петро угледів, як по живій доріжці, що на очах пролягла між людьми, кигав на костурах Василь Прудников. Біля ящика він зупинився, привітався до людей, і в цю мить за дерев'яною обшивкою естакади, що тонкими залізними ногами ступала аж до копра, загула машинерія.

— Ура! Ура-а-а!

Хвиля того вселюдського вибуху захопила й Петра. Він теж щось гукав услід пружній хвилі, транспортеру, комусь махав рукою, але очей не зводив з Василя Прудникова. Вискочивши на ящик з якимись німецькими написами, той однією милицею опирався, щоб не впасти, а другу підняв над головою і щосили волав:

— Ура-а-а!

Петро намагається чітко запам'ятати його дивовижну постать. На тлі ясного літнього дня та постать здалася йому живим пам'ятником недавній многотрудній Перемозі, яку народ наш здобув на війні і добуває зараз.

Несподівано засвистів паровоз, зацокали буфери вагонів. Петро оглянувся. З-під моста, що в селищі перекинутий через під'їзну колію, маленька допотопна «овечка» штовхала до вугільного двору п'ять вагонів-пульманів.

«Під навантаження?» — самими очима спитав Прудникова. А той закрутив над головою милицею і хвацько, як завжди, гукнув:

— Давай, давай, насиплемо!

А у відповідь нежданс, страшне:

— Білика убило!

3.

У пронурепій диспетчерській головінж Омельченко, надриваючись, кричав у телефонну трубку:

— Третя дільниця? Що ви там накоїли? Покличте Халимонова, хай сам доповість.

Начальник дільниці, видно, був недалеко, і трубка одразу забелькотіла.

— Ти мені христосиком не прикидайся, а говори прямо: Білик живий? — обличчя головного інженера дедалі наливалося кров'ю.

У трубці ще голосніше залопотіло. Гнат Ілліч аж скривився:

— Дихав, перестав...

Трубка якусь мить мовчала, а потім заторохтіла так само швидко і неприємно.

— Де поклали тіло? — Омельченко все зрозумів і з болем зітхнув. — Прудникова ще немає у вас?

До відповіді вже не прислухався. Поквапно однією рукою перекидав на столі папери, окинув зором кімнату і диспетчерів, що мовби поніміли.

— Гаразд. Зараз і я спускаюсь.

Під вікном нарядної захурчав автомобіль, клацнули дверці.

— А це ще кого нечиста пригнала? — Омельченко мало не вилаявся.

Почувся нервовий скрип чобіт і погрозливий окрик:

— Де вони тут?

Нарешті розчинилися двері, і до кімнати вкотився товариш Перетятько. Збоку могло здатися, що він ось-ось розчахнеться на слизькій кахлю.

«Хто?» — З подивом повернулося до нього кілька облич. Та Омельченко вже впізнав високого гостя і вийшов назустріч.

— Чому стоїть шахта? — зняв форменого картуза і витер спітніле чоло.

— Аварія, товаришу керуючий.

— Яка аварія? Тільки-но пустили і вже аварія?

— Нещасний випадок...

— Через нього зупинили шахту?

Омельченко не знав, що казати. Ніхто такої команди не давав. Але дільниці, почувши, видно, про нещастя, самі зупинили роботу. Хто побіг на поміч, хто так...

— Вам відібрало мову? — грубо кинув Перетятько і втиснувся у диспетчерське крісло.

— Та ні, — зовсім розгубився головний інженер, — але смертельний випадок, вбило наваловибійника...

— Теж мені начальнички! — керуючий трестом мовби не чув Омельченкових слів. — Ми доповіли в комбінат, міністрові в Москву, що «Вуглянка» пішла, видає щогодини по двісті тони вугілля, а вони... Де Прудников?

— У лаві, на третій дільниці.

— Головним плакальником зголосився! Як же, невинна жертва, треба всю шахту покликати, хай сльозу пустить... Він що, забув, як на фронті було?

Омельченко, пригнічений горем і спантеличений раптовою появою начальства, розгубився. І все ж він знайшов у собі силу заперечити:

— Так то ж на фронті. А тепер...

— Тепер теж фронт! — Перетятько стукнув кулаком по столу, аж підплигнула чорнильниця. — Розумієте? Фронт! З щоденними атаками

і взятими рубежами. Чотири тисячі тонн вугілля на добу, не менше. За будь-яку ціну! А вони сентименти розвели!

Всі, хто був у цій жаркій, задимленій кімнаті, важко задихали. Приголомшений Омельченко хотів щось сказати, але тільки підняв праву руку. Його зупинив той самий різкий і зухвалий голос керуючого:

— Що я сьогодні доповім міністрові? Що «Вуглянка» зірвала план і трест збільшив заборгованість по вугіллю?

Перетятько не чекав відповідей на свої крикливі запитання. Він просто дав волю начальницькому норову.

— Так от, товаришу Омельченко. — Керуючий зіскочив з крісла і заговорив зовсім іншим голосом: від кожного його слова, вимовленого майже пошепки, але з якимсь особливим притиском, робилося моторошно. — Якщо ви хочете і завтра бути головним інженером, то негайно накажіть дільницям, щоб качали вугілля і до ранку дали план. Зрозуміло? І Прудникову перекажіть.

Василь Микитович Прудников допитувався у вибійників:

— Як же це він? Начє й шахтар бувалий.

— Та ніхто й не помітив. Кожний зайнятий своїм. А він, мабуть, хотів перелізти через транспортер, зачепився за риштак чи послизнувся і впав. Ми почули тільки стогін. Поки зупинили мотор, його й...

Прудников присів біля покійника, притулився до грудей.

— Одріжте кусок вентиляційного рукава, — він освітив лампою вузький темний прохід між пластом і кріпленням. — Підчистьте груддя, чого заклякли? Людину будемо виносити!

Усі, хто був у вибої, заметушилися, зачовгали колінами по колючій долівці, запрацювали лопатами. Прудников допоміг постелити під тіло брезент і рушив уперед, присвічуючи незвичній процесії. Шлях до штреку в п'ятдесят метрів тягнеться нескінченно довго, і Прудников устигає прикинути, як краще організувати поховання. В голові стугонять інші думки, серце здавлюють жаль і скорбота — такого шахтаря втратили! — але він стримує себе. Треба ж комусь бути розважливим у такі розпачливі хвилини.

На центральному штреці повно людей. Хтось відігнав од ствола зав'антажені вагонетки, звільнив вузькоколійку. Лиш одна, вщерть заповнена вугіллям, стоїть напроти виходу з лави. У ньому показалися шахтарі. Обережно на руках виносять мертвого з вибою і кладуть на смертному одрі, застеленому залізним «фартухом» і кількома гірницькими куртками. До вагонетки стає четверо шахтарів.

Процесія рушає мовчки. Немає більше Олександра Білика. Є вугілля, є «Вуглянка», а Білика нема. Будуть нові навалоовибійники, виростуть їхні діти й онуки, а Білика не буде. Зостанеться лиш горбок за яром на п'ятачку та хрест над ним, але й він не стоятиме вічно. А хотілося, щоб він жив завжди, цей одчайдушний і працьовитий шахтар.

Ховали Білика наступного дня. На вулиці висипало все селище. Оповите смутком, воно притихло, спохмурніло. До того ж збиралося на дощ, і людей ще гнітила передгрозова задуха, що звисала над головами, хвилями перекочувалась з вибалка до вибалка.

Процесія з оркестром, з прапорами вийшла на вулицю, на хвилину зупинилася, мовби роздумуючи, куди і навіщо йти, а тоді озвалася незграйним мідним плачем і бризнула слізьми. Хто оплакував тихого й доброго Білика, хто згадав небіжчиків, котрих ховали без музики і прапорів, а хто, розчулений і стривожений з розпачу: туди, мовляв, і нам дорога...

Старе шахтарське кладовище тулилося під горбком, на рівному п'ятачку землі, обсадженому акаціями. Хтось колись вирішив, що мертвим буде краще під захистом землі, в якій вони загинули. Та не подумав, що згодом стане тісно на тому невеличкому виступі, — шахтарське життя не таке вже й довге.

Максим Геннадійович Моргун поволі, ледве тягнучи ноги, іде за труною і ніяк не може вирватися з думками, що рояться, як надокучливі комарі. Якийсь порядок все ж має бути. Скажімо, техніка безпеки чи божа

воля, біс би їх забрав. А то один гине, ще дужий, а інший шкарбаном ходить, не може свого часу діждатися.

Тьху, гидота якась у голову лізе. Наче справді йому вже так не терпиться на п'ятачок. Ось повернеться з похорону і знову до Прудникова піде. Без лайки не обійдеться. Учора випадково забрів на вентиляційний штрек і жахнувся: ремонтували, перекріплювали, рапортували, а ледве не животі пропав, думав, там і зостануться старі кості. Так будемо щодня ховати... Які вони прудкі тепер, начальники! Все бігають, метушаться, — давай, давай! — хоч давати нічого. За війну запкли сяк-так, аби фляк, не рахуючись ні з людьми, ні з глуздом, так і досі. А воно, бач, і Сашка загубили. От і рапорт...

Зарвився дощ, рідкий і холодний. Десятки похнюплених простоволосих голів заворушилися, повернулись обличчям до неба. Злива впала на північ од «Вуглянки», десь там за пасмом курганів і териконів, звідкіль насилу пробивається вертка масноводна річечка Зелена.

Біля містка, аистеленого обаполами, процесія зупиняється. Ніхто не впізнає скромну й спокійну річку. Враз вона здибилася, зашуміла почорнілою водою і ринула поверх містка. Василь Прудников, що йшов за труною поруч з Моргуном, шкульгав наперед, постукав милицею по дошках і, пересвідчившись, що місток цілий, подав знак: можна!

Над натовпом захиталася розкрита домовина, обережно перепливала через річку і подалася під гору. Петро щойно змінився від неї і силкується збагнути, чого такі легкі тіло й душа людини. Білик такі видобув скарби, що й труна його повинна б щось та важити. А вона як з пір'я.

— Не розумію, чого так з ним урочисто, — бурмоче собі під ніс Розваляєв. — Процесія, траур, молебні підуть... На фронті десятками зразом гинули, і нічого. Зсунуть, бувало, тіло у вирву — і далі пішли...

«Який ти жорстокий, чоловіче!» — Петро аж ціпить зуби від обурення, але змовчує.

Людина загинула. Жила, цілий вік колупалася під землею, чогось дошукувалася — і маєш, повертайся у землю. А втім, такий фінал усякого життя. Вся мудрість у тому, як його пройдеш. Та поки живеш, над цим не задумуєшся.

— О, зараз як закатають речухи... — Розваляєв вимовив останні слова з кислою гримасою. — Ходім краще пом'янемо старого.

— Куди? — здивувався Петро.

— До тебе! Ну, до моєї матері!

— Спасибі. Я трохи пройдуся. І так у голові гуде.

— Як знаєш, — і повернув у селище.

Кому сум, а Івахнові аби випити за упокій. Гай-гай, як і досі ми примітивно поминаємо людські душі. Промовами та чарками. Добре, що хоч без пісень і танців...

Петрове зітхання здмухнув оркестр. З підгір'я в долину, мовби зсунуте каміння, покотилися важкі щербаті уривки трауру. Там же, в долині, вони й завмирали.

4.

«На фронті десятками зразом гинули, і нічого...»

Було, було, що й казати. Але чи так байдуже?

Хіба що в гарячці бою перестрибували через убитих. А коли приходили до тями, то ставало тужно. Бо на очах з роти залишався взвод, а від друзів та побратимів лиш братські могили. І знову треба було кидатись в атаку або підбивати танки, бо війна не зупинялась, не оплакувала загиблих. Вона решетувала вцілілих, вимагала підкріплень, щоб далі вбивати, калічити, ховати, не завше й надписуючи імена. Тоді це було звично, буденно, як на косовиці сіна.

А тепер...

Де Грицько Долина? Скільки не шукає, куди не пише, ніхто не скаже. Пропав безвісти. Наче у воду канув. А він так потрібен зараз йому!

Степ німіє, зітхаючи теплим вологим вітром. Мовчить приголомшена

«Вугляника». Тільки десь за горбом сопе-натужиться поїзд, тікаючи з цих непевних місць.

...Як сьогодні перед очима: переправа почалася за годину до світання. Здається, темнішої ночі не можна було вибрати. Густі дощові хмари мало не чіплялися за почорнілий очерет; вода зафарбована тушшю, а холодний вітер, що без упину скочувався із затемнених круч, хлюпотів хвилями, здіймав сріблясті баранці. Де-не-де вже плюскалися недоспані риби, зрідка озивалося пташине царство. І якби не ракети, котрими час од часу хоробрилися завойовники, то район був би зовсім мирний. Пліт ішов навіть без плюскоту.

— Гребти щодуху! — пошепки скомандував Грицько і сам запрацював веслом. Більше ні слова, ні звуку.

Пліт швидко перетнув спокійну заплаву, вийшов на течію. Петро відчув її силу зразу. Інстинктивно глянув убік, звідкіля чулися поштовхи води, і угледів ще один пліт, що виринав з темних очеретів так само спокійно й рішуче. За ним іще з десяток. На них уся рота, і міномет, і кулемети, і командири. Це заспокоїло і охолодило. До того ж поруч Грицько. Серед усіх він один, мабуть, не боїться. Якась неймовірна практичність опанувала його, та сама діловитість, що настає після свідомої затятості і скоряє собі розум, і снагу, і почуття. Отак, тільки так гребти, щосили впираючись у стіну води, не зводити очей з Грицька — і все обійдеться, все буде гаразд.

Ніякого обстрілу. Лиш далекі кулеметні черги навсліп та спалахи ракет край берега, що любісінько присвічують місця для висадки. Дивно, що німці такі безтурботні, не освітлюють хоча б середини річки... І враз, ніби на спростування тієї недоречної думки, над головою засвітилося небо. Ну, як удень. В ту ж мить сполохалися кручі, залементували кулемети, загупали гармати.

— Налягли, хлопці! — вже голосно скомандував Грицько, але його слова заглушили вибухи. Вони злітали звідкілясь з-під води, викидаючи важкі феєрверки бризок.

Хтось ахнув, хтось зойкнув, схопившись за бік.

— Триматися плота! — знову наказує Гриць, готовий переплигнути через решту чорної водяної гладіні.

Знову засвічується небо. На тлі його сліпучого сяйва кілька плотів здаються приреченими. Але озивається наш берег, важкими залпами б'є по ворожих позиціях. Уперше чути протяжний спів «катюш» і все здригається від страшних громовиць. На кручах раз по раз спалахують стовпи червонястого полум'я, мовби хочуть запалити світанок. З плота це видно, як на долоні.

Гах! Зовсім близько вибухає якийсь диявольський снаряд і підкидає пліт, як рогожу. Частина колод відривається і поринає у воду. Вже немає відділення, не видно бойового підрозділу. Але є солдати, є команда.

— Вперед! — стишено й водночас грізно кричить Грицько.

Петро чує ту команду і, вдихнувши на повні легені повітря, пірнає на голос. В одній руці мішок з запасними дисками, а другою щосили гребе від себе воду. Минає вічність. Нарешті під ногами грунт.

— Дайош, ребята! — не вгаває Гриць, широко стрибаючи по воді.

Забув про пліт, солдатів, котрі щойно сиділи поруч, про вибухи, що посвистують осколками і бульботять по воді. Знає тільки Грицька, бачить його широкоплечу постать. Десь позаду допливають інші плоти, вилазять з води вцілілі; десь уже спустилися на воду наші понтонери і стелять переправу для танків і самоходок. Але атакуючим не до того. Аби не відстати од Грицька, пробитися вперед, на схили круч, вскочити в окопи. Хтось вривається вперед зліва — гайда, гайда! Хтось скрикує, уражений! Хтось страшно матюкається — на здоров'я! Вперед, хлопці, доки не розвиднилось.

Петро теж командує. Сам собою, своїм обважнілим тілом. Чи далеко пробігли? От-от буде траншея. Щойно з неї просичала блискометна черга. Строчить з автомата й він.

Рів, укриття, рятунок.
Довгий, жадібний вдих.
Спалах важкої радості.
Гриць поруч, міняє диск.
— Живий?
— Здається.
— Отож-бо!

В траншею один за одним, як мокрі снопи, важко падають бійці. І одразу клацають затвори. Петро озирається назад, хоче глянути, звідкіля вони беруться, і не вірить своїм очам: річка кишить од спалахів, вибухів і водяних смерчів, а плоти з бійцями, понтони з мінометами і гарматами пливуть, пливуть... Раннє освітлення, що поступово пробивалося крізь товщу хмар, уже зняло завісу над пеклом. І вже не страшно.

Чи справді? Крізь густе сито хмар просіюється похмура суворість сходу, така доречна під час смертельної атаки. Віриться, що сонце навмисне ховає від людей райдужну позолоту променів і рожеву красу народження дня. Ще рано. Ще тільки закипає бій.

Пагорб, якого досягли атакуючі, півколом виходив до річки. Праворуч він поволі вирівнювався і зникав у пожовклій від осені ярузі. Чиясь рука повертала атакуючих саме туди, щоб проникнути в глибину ворожої оборони.

— За мною, впере-ед!

Це знов Грицько. Кілька німців, що були крайніми в цену, помітили наступ і залягли, ховаючись за межу. В ту ж мить полетіла граната. Хто встиг упасти, а Гриць на секунду спізнився. Тріскучий вибух підкосив хлопця.

Прокляття! Уперше за весь цей страшний світанок Петро втрачає над собою владу і відчайдуш кидається вниз, де кипить бій. Перший же німець, що стрівся, підняв руки. Та не видно ні піднятих рук, ні перекошеного страхом обличчя. Довгою чергою Петро перерізає тіло ворога і летить далі. Там стрілянина, деркотня автоматів, крики і зойки.

Хто, коли і як зупинив його біг, не відав. Несамовито стріляв, щось вигукував, силкуючись розрядити, вгамувати душу. Глухий удар збив з ніг і наслав забуття. Єдине встиг помітити — автомат, що одлетів убік. Неймовірним зусиллям піднявся на ліктях, проповз кілька кроків по мокрій, глизявій землі і обважнілою рукою дістав гарячий ствол. Як він зрадів! Але зразу ж кудись провалився...

Де подівся Грицько Долина? Скинули у вирву і присипали груддям, як верзе Розваляй?

Ох, Грицю, Грицю... Так легко було з тобою, з твоїми жартами, з твоєю відвагою! Мабуть, то доля ще раз змилостивилась, подруживши нас обох. Нащо ж розлучила?! Ніколи не забути тієї миті, коли відкрився перед другом. Уперше за час довгих блукань. Так важко було ходити фальшивим по землі, що далі годі. Тому признався, довірився.

«Грицю, а тобі не страшно, що воюєш поруч з ворогом народу?»

«Це ж з яким?»

Добре пам'ятаю твій здивований голос і байдужу усмішку на обличчі.

«З таким, як я, приміром».

«Дурниці верзеш».

«Ні, серйозно кажу».

«Серйозно? — перепитав і так глянув, що аж ніяково стало. — Все одно дурниці! Вороги так не воюють. Ворога ми вчора розстріляли».

Було таке. Приїздив на передову трибунал і судив одного нікчему за самостріл. Взвод виконував вирок. Стріляв у грішника і Петро. Може, тому й зашкребло на душі і до Грицька причепився.

«А все-таки, Грицю, побіжиш завтра до «смершу» чи ні?» — не міг зупинитися, та мало не дістав по зубах.

«Іди ти під три чорти. Не люблю сльозливих».

Потім у затишку між боями розповів геть усю правду — душа жадала виговоритись. А той знову пожартував:

«Держи хвіст бубликом!»

І обняв міцно, по-солдатському, аж хрумкнули кістки.

Як ти потрібен сьогодні, Грицю!

Немає і, мабуть, не буде.

А є «Вуглянка», і німі кургани, і п'ятачок під одним із них.

Ні, є Моргун, Прудников і задушний вибій. В ньому найлегше. Та чи надовго?

«Вуглянка» скаже, вона теж добра.

У хаті Розваляїхи, де квартирував Северин, пахло борщем і сухою м'ятою — стара зналася на травах і ціле літо збирала їх. Петрові подобалися ці запахи.

П'яний Іван глянув на двері посоловілими очима, але звернувся не до Петра.

— Мамо!

— Чого тобі?

— Ви в цю бурду теж зілля якогось підмішуєте?

— Та господь з тобою!

— А чого ж вона така пекуча?

— Пив би менше.

— А-а, ясно, — знаходить причину Іван, — це клята Наталка якусь гидоту у неї кидає, щоб міцніша була. Салют, Петре! За твоє здоров'я!

— Спасибі, — сів до столу.

— І за Наталку.

— Ту, що зіллям приправляє?

— І за неї, і за пащекувату Христю та вогнеоку Софію. Вони щирі. Коли не прийдеш — не відмовляють. Ще й прислужать... От тільки Людка-задериніс непідступна. За неї не п'ємо, хай за неї чорти п'ють.

Петро перехиляє гранчастий келишок, чує, як нудна, палюча рідина забиває дух, і ледве проковтує півчарки.

— Що, не йде? — дивується Іван і щиросердо радить: — А ти не принюхуйся, раз, два — і огірком закушуй.

Його синювата, поцяткована вугіллям рука береться за пляшку і наливає ще по одній.

— Не треба більше, — Петро перехоплює пляшку і відвертає її від своєї чарки.

— Тобі й жінку одну треба. А мені мало однієї молодиці. Я люблю, щоб за настроєм — коли худеньку, коли повненьку. А ти однієї не можеш знайти.

В першу мить Петро хотів схопити зухвальця за горло.

— Ти на мене так не визвіряйся. — Розваляєв силкується довести, що зовсім не жартує. — Я правду кажу. Спробував до Вірки — не вийшло. Людка за тобою упадає, та діла нема. А в мене вийшло! Раз, два — і в дамках.

Що він натякає? Шаленої сьорбнув?

— Раз ти не хочеш пити, — озивається Іван, — то пішли.

— Куди?

— Куди-небудь. Хоча б до карооко́ї Соньки. Ох же баба! Очима світить, як кішка. Ні, тобі не можна до Соньки, сам піду. А ти паняй до моєї Вірки. Правда, гаряча?..

Петро не стримався. Одлетів убік стіл, Розваляєв простягнувся на брудній долівці.

— Ой! — почувся зляканий голосок.

Петро угледів на порозі приголомшену Оксану зі скрипкою в руці. Вона глянула на п'яного батька, перевела погляд на Петра.

— А я думала, сьогодні буде урок, — мовила тихо й болісно скривилася.

ЗАВ'ЯЗЬ НОВОЇ БІДИ

1.

Як добре, що були свята! Роман і виспався, і книжок начитався, і відсвіжився трохи. А то все чергування та виїзди на операції, то нічні пильнування — ледве на ногах тримався. Їздили з батьком до лісу. Якби міг, жив би у лісовій царині, як колись у партизанах. А батько молодець. Наосліп по запаху і шелесту листя під ногами пізнає дерева, трави і навіть кольори. От уже лісовик!

Роман приходить на роботу раніше за всіх. В управлінні тихо-тихо, чути навіть, як у приймальні начальника відділу гойдається маятник старовинного годинника.

Тук-тік, тук-тік.

Можна спокійно зібратися з думками і розумно розпланувати час. Тоді легше працюється.

Перед святами начальник управління зібрав кількох оперуповноважених і втішив: створюється відділ по розшуку втікачів з таборів і поселень; це важлива політична справа. Начальником відділу призначено підполковника Терешка.

Сьогодні зранку Роман вже жив новою службою, намагаючись збагнути, чи дуже складною вона буде і чи припаде до душі. Взагалі він звик покладатися на начальство і вірити йому: раз сказано, що діло важливе та ще політичне, то які сумніви? От тільки неясно, що за втікачі, відколи перебувають в нелегалах, якою мірою соціально небезпечні. Але й це з'ясується.

— Привіт, Романе! — у дверях став капітан Черних.

— Привіт, Сево! О, ти в обнові! Як нова копійка...

— А що, костюм як влитий! — Всеволод на одній нозі прокрутився перед другом. — Теща постаралася!

Розмову обірвав телефон.

— Два капітани? — почулося в трубці. — Зайдіть до підполковника.

— Терешко запрошує, — Роман глянув на годинника, поправив гімнастерку, причесав чуприну, що темним пасмом сповзла на широке чоло. — Ходімо!

Кузьма Карпович був чимось заклопотаний: не тарабанив, як завжди, по столу пальцями, не кинув у відповідь своє бадьоре «Здоров, здоров!»; на жовтуватому, в ластовинні обличчя падала тінь од білих вицвілих брів.

— Я вночі переглянув списки наших підопічних, — втомлено мовив Терешко, ніби справді недоспав трохи, — і вибрав для вас ось ці справи, — показав на дві тоненькі папки. — Хочу, щоб ви були перші, ну і щоб показали себе. Решта хлопців завершить свої старі справи і підключиться теж. Гадаю, ви усвідомили серйозність завдання і відповідальність, на вас покладену? Серед тих, що втекли з таборів, є й кримінальники, і рецидивісти, і вороги народу. Самі розумієте, якщо вони зуміли вибратись з-поза табірних загород, то й ховатися вевбиякі мвствкн. Брати їх теж не зовсім безпечно. Але є обставини і сприятливі для вас: злочинці перебувають у бігах довго, по шість-вісім років, і думають, що про них забули. Наївні! Нам просто під час війни і в повоєнні роки було не до них. А тепер дійшла черга. Запитання будуть?

— Дозвольте звертатися по ходу знайомства зі справами, — попросив Роман.

— Будь ласка. Бажаю удачі!

У себе в кімнаті Роман і Всеволод одразу кинулись перегортати худенькі вицвілі папки. Перед ними лежали табірні справи на засуджених, заведені ще в 1938 році. Всього кілька папірців: витяг з рішення надзвичайної наради, санітарна картка, картка заліку робочих днів, акт про втечу і ще якісь дрібниці.

— Ну й діла велися! — обурюється Всеволод. — Ні тобі путньої

фотографії, ні об'єктивної анкети, ні дактилоскопічної карти. Фільчина грамота!

— Нічого, сам заведеш,— заспокоював друга Роман, не відриваючись від читання. «Так, так, Петро Іванович Голуб, сімнадцятого року народження, з села Іванівки»... — Сєво, ти не пам'ятаєш, у якому районі Іванівка?

— Здається, як на Шараміаку їхати. Що, землячок? А мій з міста. Може, десь у сусідах...

— Тобі жарти...

— А що, плакати через якогось контрика? Він у мене скоро сам заридає.

— Прибережи жовч на розшуки, а то не вистачить... — Волошин розмовляє, не відриваючись од папки. «Стаття п'ятдесят чотири, дріб десять. Дванадцять років далеких таборів. Прибув у лютому тридцять восьмого. Зник у квітні сорок третього...» От і все.

На Романа з пожовклої фотокартки глянув худючий юнак, сфотографований у профіль. Більше знімків ніяких. А що вичитаєш в цьому однооокому затуманеному погляді?

— Ти знаєш, мій за п'ятдесят четвертою, — озивається Всеволод.

— І мій теж.

— Здається, все ясно, — розпростує плечі Всеволод. — Завтра підніму на ноги міську міліцію, і діло закрутиться.

— А я подумаю, — спокійно мовив Роман.

Скільки років вони удвох і які різні: Всеволод покваплвий, з півслова все розумів і заводився, а Роман ніби тугодум, не може кроку ступити без розмірковувань. Відтоді, як стрілися за Дніпром, Черних так і прозиває друга «Рома в пакеті». Мовчазний, весь у собі, запечатаний. Ніяк не міг забути невдалий допит у землянці полкового «смершу».

Була прихолоджена осінь сорок третього року. Роман з Федором Клочком щойно перейшли фронт до своїх. Враження було таке, наче після дворічних мандрувань з експедицією повернувся у рідний інститут, тільки студенти всі новачки і зодягнуті в шинелі. Зразу ж довелося засвідчити свою повагу повноважному представникові всюдисущого «смершу».

У землянці під трьома накатами, за грубим дощаним столиком, що вперся в стіну між двома лежаками, поважно сидів білобрисий лейтенант. Хитке світло снарядної гільзи робило його обличчя мінливим і трохи загадковим.

— То ви партизани? — уже знав, з ким має справу.

— Зв'язківці ми, від партизанів.

— До кого ж ідете на зв'язок?

— До командування. З терміновим пакетом.

— Покажіть його.

— Він не для вас, — спокійно мовив Роман. Федір, низькорослий, дебелий, лиш засовався на місці і обпік чепурного лейтенанта поглядом.

Той одразу занервувався. Біле, схоже на дівоче, обличчя, зайнялося легким рум'янцем. Нащось відсунув блимавку-гільзу, змів зі столу грудочки землі.

— Хто вас послав?

— Партизанський штаб.

— Де він?

— У пакеті сказано.

Знову занепокоївся дебелий Федь. Його очі наливалися гнівом. Роман тримався спокійно.

— То, може, хоч назвете себе?

— Будь ласка. Роман Волошин.

— Федір Клочко.

Обидва, мов по команді, підвелися.

— Сідайте. Документи які-небудь при вас є?

— Ось, — Волошину більше подобалась така розмова. Його товариш подав своє посвідчення мовчки.

— Так, припустимо, що це ви. А хто може підтвердити?
— Очевидно, наше командування.
— Як з ним зв'язатись?
— У пакеті сказано.
Аж скреготнув зубами лейтенант. По обличчю було видно, що йому дуже важко дається ця розмова.
— Де ваша зброя?
— Здали на передовій.
— Розписку взяли?
— Ні, ніхто не давав.
Трохи прояснів Черних.
— Це погано, — зітхнув.
— Нічого, в штабі порозуміємось.
— Поки що ви в мене на допиті, — не без погорди зауважив уповноважений.
— Будь ласка, допитуйте ще, — Волошин починав іронізувати. Його напарник не приховував своєї зневаги.
— Ви, я бачу, не дуже задоволені таким прийомом, — заспокоював Черних, — але служба є служба.
— Думаю, що ми з вами подружимо, — нітрохи не сумував Роман.
Лейтенант уважно глянув на підслідних.
— Як пройшли лінію фронту?
— Ми її перепливали.
— Непоміченими?
— Очевидно. Якби фашист примітив, мабуть, скупав би.
— Ви такі, що і обсушитися змогли, — аж тепер усміхнувся, правда, кислувато, лейтенант.
— Спасибі за комплімент. — Волошин кивнув головою.
— У штабі будете дякувати.
Отак і почалося знайомство. Федь Клочко згодом десь загубився, а з Всеволодом стрівся на дивізійній нараді оперуповноважених «смершу», напередодні боїв за Київ.
— Ви часом не з партизанів? — підколов Волошин.
— Ні, а от ви... — Черних пригадав зв'язкових партизанського штабу, — а ви той, що «в пакеті»!

2.

Майже щодня в управління надходили відповіді на Романові запити. Капітан читав їх і знизував плечима: як же одноманітно пишуть усі ці департаменти!
Відповіді були невтішні. Районний відділ відписував: «На Ваш запит повідомляємо, що розшукуваний Вами Голуб П. І. в Шарамівському районі не проживає. З часу засудження в Іванівці не з'являвся. Нами встановлено потрібний нагляд».
Авжеж, так він і кинеться вам у руки, — роздумував слідчий.
Головне управління кадрів Міністерства оборони сповіщало коротше: в числі кадрових офіцерів і тих, що загинули, Голуба нема.
Ну, звісно, нащо йому офіцерські погони і разом з ними персональний облік! Роман певною мірою уявляв собі свого противника і намагався збагнути логіку його дій.
А в рядових? Архів Міністерства оборони роз'яснював, що в списках особового складу частин і з'єднань Голуб П. І. не значиться.
Ач, який хитрун! Утікши, на фронт не поспішив, щоб хоч кров'ю провину свою змити. Десь у норі ховається, подалі від боїв, поразок, перемог і завгалі від людського ока. Нічого, ми й звідтіля тебе викуримо!
Не забарився з відповіддю і Бугуруслан: серед евакуйованих та біженців Голуба П. І. також нема. Та й зрозуміло, навіщо було йому, втікачеві, в евакопунктах реєструватися? Росія велика, можна притулок знайти, тим паче у воєнний час.
Роман з нетерпінням чекав останньої відповіді з адресного бюро, — чи

літає цей голуб де-небудь ще й тепер, чи перефарбувався у ворону. Особливих сподівань на успіх у нього не було, та коли з канцелярії принесли ще один папірець-цеглину, настрій у капітана підупав — доведеться чимало попріти в розшуках.

Після цього залишалося дві ймовірні версії: або контрик змінив прізвище, зручившись фальшивими документами, або десь пропав у тайзі чи в дорозі. І так буває.

Другу версію, щоб не демобілізовувати себе, Роман відкинув одразу. Що за сенс розшукувати мертвого злочинця? А коли живий — буде морока!

Зовні тихі, відмірювані густим боєм поважного, як генерал, годинника дні ставали для Романа дедалі тижчими. Треба було пускатися вплав, а по якому руслу — не знав. А Всеволод ходив козирем.

— Ти знаєш, Ромо, — хвалився Черних одного ранку. — Мій субчик не такий уже й спритний. Видно, вирішив ховатися у нас під носом, загубившись у великому місті. Гадає — голка в копиці сіна. А він справжнісінький будяк. Скошений, зів'ялий, нікому не потрібний. Перекидає його вітер од покосу до покосу. Та обтрушує колючки. По них і піду, дарма що коляться. А в тебе як?

— Ніяк. Сушу ось голову, нуди за цим Голубом летіти.

— А ти не літай, по землі пильніше пройдися, — охоче радить Черних. — Десь якийсь відбиток на ній та залишився. Не може інакше бути.

— Сам розумію, що не може. А поки що за столом сиджу.

— То марне діло. Виходь на люди.

Задеренчав телефон, у трубці щось залопотіло.

— Добро! Зараз приїду. — І вже до Романа: — Кажу ж тобі, там, на світлі, усе видно. Бувай!

Роман ще кілька днів мордувався в роздумах. Йому хотілося збагнути внутрішні спонукання злочинця до втечі, ймовірні її обставини та подробиці. Перед ним досвідчений ворог. Ні разу не з'являвся додому, з рідними та земляками, на чому попадаються навіть рецидивісти, не мав ніяких зв'язків. Але ж не міг він безслідно зникнути!

Згадав, як у сорок другому вони з батьком ішли на завдання у лігво гебітскомісара. Клятий фашист огородив себе сильною охороною. Може, від розпачу, а можливо, із люті тоді з його вуст злетіла така фраза: «Не міг же він, гадюка, невидимкою ходити!» На це спокійний, зосереджений батько сказав: «А чому він має навертатися нам на очі? Не такий він дурень, як декому гадається...»

Що б ти зараз сказав, старий слідопите? Не беріг себе, занадто часто ризикував, відчайдушний. А тепер твоєму синові порадитись ні з ким. Тут кожний заклопотаний собою, своєю службою...

Батько... Відтоді, як повернувся з госпіталю, не відпускає од себе. Боїться, щоб раптом не зник. Як мати.

Батько боїться... Якось аж чудно вимовляти. Він ніколи нічого не боявся. На яке б завдання не йшов, завжди жартував. Одного разу командир з'єднання навіть дорікнув: «Ти, Мефодійовичу, жартуй і водночас остерігайся, бо час непевний». — «Так, так, на свого Гіммлера можна напоротися...» — Жартом відбувся.

А натрапив на плюгавого запроданця. Якось під час розвідки йшов по селу, кілометрів за п'ятдесят од райцентру, де колись працював, і раптом чує: «О, гражданін начальник до нас пожалували!..» Не встиг і вистрелити в поганця. Аж під час допиту дізнався, що то був Стьопка Буйвол. У сороковому році арештував його після чергової втечі з тюрми. На «домового» спеціалізувався, обкрадав квартири. А за окупації прислужнився німцям. І постарався, негідник...

Роман і незчувся, як свинцево важкі спогади виповнили все його єство і болем відгукнулися в душі. Вже скільки разів зав'язував собі не ворушити минулого, бо ж батько вцілів, живий і разом з ним, але щоразу, як трапляється причина, згадки спливають мимоволі, мовби накрапає непрошений дощ. От і сьогодні... Що сталося сьогодні? Ага, контрик. Десь

причвїася невинним, тихим. Такий страшніший за Стьопку Буйвола...

Коли штурмова партизанська група зайняла село і відбила в поліцаїв батька, Роман ледве впізнав його. Весь у кривавих ранах, він тихо стогнав і просив пити. Роман припав до напівживого тіла, став розпитувати, де болить, де рани, а батько не впізнавав його. Свідомість поверталася до нього повільно та болісно, і синове серце відчуло, що сталося непоправне.

«Світло! Де ділося світло? Я нічого не бачу!» — покалічений ледь підвів голову і нестямно заволав. Романа підкосив той страшний крик. Увесь час, поки батька підліковували партизанські лікарі, він не знав де подітися. Коли в табір прибув літак, Роман категорично відмовився летіти на Велику землю. Він не фельдшер, не санітар, не медсестра. Він розвідник. У Романовій голові засіла невідступна думка: піймати Стьопку, будь-що піймати! Зіграла родинна кров і та сама сліпа жадоба помсти, що спалахує в людях з часів Адамових...

Не впіймав. І досі ганяється, натикаючись то на упирів, то на вовкулаків чи їхні привиди... А це ось доля підіслала Голуба. Вилетів десь із клітки і літає-воркує, білим світом нудить... А сам не Голуб, а той таки Буйвол.

І от несподівано виникла ідея. Їхав Роман під вечір у трамваї; зайшов у вагон сільський хлопець. Благенький костюм з латками на ліктях, пом'ятий картуз, солдатські старі чоботи, а в руках плетений кошик з якимись пожитками. Кондукторка одразу йому квиток тицяє, а він благально так питає: «Чи не скажете, де тут Нова вулиця, будинок 28? До війни брат мій там жив. А це ніякої звістки від нього. То я приїхав поглянути, може ж, таки живий, та не признається...»

А може, й Голуба хтось іще розшукує? З родичів, знайомих, спільників, однодумців? Тоді це була б хоч яка-небудь ниточка! — подумав тоді Роман.

Спішно полетіли шифровки. Ними, як незримими мацаками, слідчий нишпорив по життю, шукаючи будь-який слід чи бодай натяк на втікача.

Зо два тижні минуло, вже було й зневірився, та нещодавно в прокурену кімнату влетіла пташка: так, справді, Голуба Петра розшукувала якась Савчук Марія Карпівна, громадянка села Вербка, того ж Шарамівського району. Знає, що він перебував у таборах, але строк покарання минув, повинен повернутися б.

Молодець, Маріє! Скоро зустрінеться з нею. Тим паче, треба побувати на місці, в селі.

3.

У районному відділенні наросвіти не дуже були раді приїздові інспектора з області. Хай там як, а «грішки» в школах завжди можна знайти, тим більше в червні, якраз перед іспитами. Волошин розумів це і намагався якомога більше звузити коло своїх інтересів до навчального процесу.

— Ви маєте намір об'їхати декілька шкіл чи тільки вербську? — допитувався улесливо завідуючий.

— Так, спершу побуваю у вербській і, можливо, в іванівській, а там видно буде...

У вербській семирічці Роман встиг побувати на трьох уроках. Потім засідала педрада, затверджувала розклад іспитів. Довелося висловити кілька зауважень — не сидіти ж інспекторові бовдуром.

А вечоріло, йшлося до ночі. Де переночувати? Вертати до сільради і покластися на виконавця? Довга процедура. Директор може запропонувати, але це не те... Що, якби напроситися до цієї самої Савчук Марії? Мовляв, гарна молодиця і таке інше. Директор зрозуміє і зами́вить слово. А це вже удача: можна буде не тільки поговорити, а й дещо побачити, бодай одним оком...

Директор кивнув, коли Роман натякнув йому про свій намір.

— А я й сам хотів вам предложити, бо в Савчуків хата ну як вестибюль у театрі.

Жила вчителька недалеко від школи — трохи пройти вулицею і повернути до левади, заклечаної молодими вербами. Романа вразила чистота в хаті — вимазана долівка, встелена селянською доріжкою, білі рушники над фотокарточками, ціла гора подушок на ліжку і той особливий запах літа, що за день настоювався на цвітінні квітів у вазонах та свіжому сіні.

— Отут ви й спатимете, — вказала господарка на ліжко.

— А поговорити де можна? — Романові приємно, хочеться пожартувати.

— Це ж із ким?

— А хочв б з вами. Ви ж учителька, так?

— Так, веду третій клас, — голос стихає, а очі докінчують: «Але яке це має значення?»

— Бачите, мене цікавить методична робота з вчителями молодших класів.

Дізнавшись про різні педагогічні товкощі, Волошин повертає розмову на житейські теми:

— Ви самі вербські чи з інших країв?

— Ні, я з Іванівки. Це чоловік мій вербський. Скоро з роботи прийде, познайомитесь.

— Давно вчителюєте?

— З тридцять дев'ятого року, після річних курсів.

— Іванівську десятирічку закінчували?

— Так, у тридцять восьмому.

— Гарна школа, правда ж?

— І не питвйте. А до війни ще кращою була!

Роман бачить, як в очах жінки зайнялися вогники спогадів і засвітилися крізь пелену суму.

— У школі працюють довоєнні вчителі?

— Частина зосталася, деякі загинули на фронті, а завпед десь ніби за кордоном.

— Що, німцям продався?

— Та нібито. У нас він старостою наймався, а потім, кажуть, у бандерівцях ходив...

«Здається, можна. Розмова навіяла такий настрій, що й згадка про Петра не дуже вразить...» — Роман киває головою і раптом:

— А вчителя Петра Голуба ви не пам'ятаєте?

Широкі темні очі глянули на гостя різко, холодно і навіть гнівно. «А він тобі нащо?» — прочитав у них Роман і сам себе вилаяв за нетактовність.

— Пам'ятаю, — знов опустилась пелена смутку, — Петро Іванович викладав у школі співи і фізкультуру.

— Теж загинув на фронті?

— Ні, його в тридцять сьомому заарештували... — тихий, печальний голос ось-ось обірветься.

— Як ворога народу?

Роман запитує навмисно грубо, щоб сколихнути жінку, звпобігти риданням, та у відповідь чує важке мовчання. Опустилися довгі густі вії, немає звичних жіночих сліз.

— Мамочко, мамочко, тато прийшов! — у світлицю зайцем ускочив хлопчик.

— Пробачте, — Марія встала і поквапом, але з гідністю пішла до дверей.

Увесь наступний день Волошин провів у школі, знайомився з навчальним процесом, ночувати пішов до директора. Марія уникала його. І він зрозумів, що більше нічого від неї не дізнається. Надто круто повернув розмову. Добре, що хоч огляднини зробив. Рано-вранці, як тільки розвиднилось, Роман встиг передивитися всі фотокарточки в настольному альбомі та на стінах. Але жодного обличчя, схожого на профіль з табірної справи, не побачив. Не натрапив і на листи.

З тим і повернувся до райцентру. Зате з оперативними працівниками

районного відділу контакт встановив найтісніший. Про іванівських вони знали стільки, що й у сільраду заїздити не треба. Здавалося, те й робили, що матеріали збирали,— письмові, і усні, і які завгодно. Відразу й Марія була взята «під розробку», як любив висловлюватись начальник відділу, і подано запит до Києва про особу завпеда іванівської школи Передерія.

4.

Іванівська сільрада нічим не відрізнялась од багатьох інших. Колись добротний куркульський дім постаріл, навіть сів трохи; фарба на даху і на вікнах вигоріла й полущилась; стіни, може, й білились після війни, але, мабуть, не більш одного-двох разів і мали такий вигляд, наче їх щотижня січе град. Лише анвіска сяяла чисто, як медаль на старому піджаці.

«І доки ми Радянську владу утримуватимемо в куркульських покоях? Від них уже нічого не зосталось, як і від їхніх господарів», — Романа вразив убогий вигляд будинку і подвір'я, що й споришем не заросло. А тут ще на додачу колодязь. Колись міцно за'язаний дубовий зруб похилився, розсохся, а два стовпці, що зосталися від корби, похмуро оплакували загибель дядьківської механізації. З сільради вийшла жінка, прив'язала відро до мотузки, опустила в колодязь. Почувся жалібний дзенькіт, хлюпіт води...

Низенький, присадкуватий голова сільради в засмальцьованому кашкеті військового крою біг, захекавшись. Замість лівої руки в нього метлявся порожній рукав.

— Ви хоча б чоботи зняли — все-таки легше, — не втримався Роман.

— А в них якось звичніше, — виправдувався збентежений голова. — Взимку тепліше, в болото сухіше, а літом замашніше, — сміється. — Добридень!

— Капітан Волошин, — міцно стискує єдину гудзувату руку.

— Дуже приємно. Коваленко, — на очах міняється голова. — Мені коли сказали, що якийсь дуже такий серйозний представник приїхав, то я й подумав: не інакше, як з області. Тепер і з області стали навідуватися. Аякже, демократія! — Схаменувся, що надто розбалакався. — Може, до кабінету зайдемо?

Гість не поспішає.

— Слухайте, шановний господарю села, у вас глини немає чи вапна не випалюють?

— А що таке? Є, звичайно. Люди он хати білять, підмазують.

— А сільрада облуплена може стояти, правда?

— Он ви про що! — аж повеселішав голова. — Поніміваєте, не дають ліміту, ні карбованця на ремонт.

— Ліміту, ліміту... Попросили б двох-трьох жінок, та й годі.

— Так їм же трудодні треба записати! А голова колгоспу нічичирк, каже, сам підмазуй, однак нічого не робиш...

— Ет, — махнув Роман рукою і повернув до сільради. — Теж мені демократія...

Настрій псувався. Волошин і не радий був, що насипався на безпорадного, — не за цим у село навідався.

У «кабінеті» голови, що нагадував тісненьку комірчину з вузьким вікном, стояв тонконогий стіл, теж, видно, дядьківський, і перед ним до лиску витерта штаньми табуретка. Червонобура скатертина заплямована і чорнилом, і жиром, і мало не дьогтем.

Два портрети — Сталіна і Маленкова, незасклені, засиджені мухами, — виглядали сиротами.

— Звиняйте, що тісно, — голова вгадує настрій гостя, — але в нас не асамблея. По-простому собі...

— Та вже бачу, — Роман силкується жартувати, бо що інше скажеш?

— Ви до нас по кримінальному чи політичному ділу? — питає голова.

— Ні, мені лиш уточнити. Ви до війни жили в селі?

— Ну, звісно! Відтоді, як на світ вилупився, знаю. Тільки ото на фронт відлучався...

— А Петра Голуба часом не знаєте?

— Як же, зна... Кого, кого? — похопився, мов ошелешений.

— Петра Івановича Голуба, він, по-моєму іванівський, — твердо повторив капітан.

— Так, так, пам'ятаю, — голова не те що розгубився, просто не знав, як поводитись. — А що, він і там накоїв лиха?

— Такого особливого нічого. — Роман почав входити у свою роль. — А от що він тоді у вас накоїв, не пригадуєте? — І тут же додав: — Це, звісно, сугубо між нами.

— Його посадили як ворога народу.

— Знаю. А точніше?

— За участь у підпільній організації.

— Якій?

— Вона була від якогось антирадянського центру.

— Якого?

— Хіба все запам'ятаєш!.. Сказали нам у райкомі комсомолу, що Петро агент, ми й виключили його. Я тоді якраз секретарем каесем осередку був, то це точно.

— Уже після арешту виключили?

— Еге ж, якраз перед Новим роком.

— Ще тоді когось із села взяли?

— Аякже, їх тут ціле кубло завелося. Іван Шимчук — пасічник, Василь Варфоломійович — учитель, Вацлав Грамакевич — фельдшер і Петро Підгвецький. Цей, правда, темний дядько був, казали, в петлюрівцях служив. А з молодих тільки Петро попався. Все команди спортивні організовував і з хором, як півень, бігав. То й добігався.

Роман вслухається у нехитру розповідь очевидця і ловить у ній нотки нещирості, бо й навіть догоди повважному представникові органів. Але його пояснення відповідають визначеній засудженому статті — антирадянська діяльність.

— Скажіть, будь ласка, — Волошин запитує якомога простіше, — а з ким цей Голуб дружив тоді, до кого залицявся? Йому двадцять років було.

— Ну, з Марією Карповою гуляв. Вона якраз школу тоді закінчувала. Та вони більше потайки зналися. А хіба від людей сховаєшся?

«Так і думав! — зрадів Роман, — але треба впевнитись у цьому».

— Родичі Петра в селі є?

— У нас в селі Голубів, як і Коваленків. А з цього коліна то брат Петрів живе, Михайло, та дядько Овсій, але вони між собою не дуже родичаються. Мати померла в сорок сьомому році.

Романові захотілось побачити брата. Раз уже в селі, то чому не зустрітись, поглянути, який він із себе? Може, схожий на той профіль, що в табірній справі? Але завжди делікатний до чесних людей, він ніяк не хотів називатися перед братом і взагалі викликати неприємні спомини. Тому вирішив, що Михайла викличе голова сільради, ось там у кімнаті поговорить з ним, а він посидить у кабінеті, послухає. Сказав, які голова запитання поставить Голубові, і заходився випитувати Петрові прикмети.

А була якраз субота. Михайло Голуб щойно повернувся з поля від тракторів, умився і збирався вечеряти, коли його витягли в сільраду.

— Добрий вечір, Прокопе! — по-свійськи привітався. — Ти кликав чи секретар?

— Куди там йому, — всміхнувся. — Стась уже в рахунок неділі п'є, не може дочекатися. А ти чого без орденів?

— Та що, з ними й на хрестини ходити?

— А хоч би й так. Хай і голопупенята бачать, що їх хрестить кавалер слави!

«Ох і балакун», — хитав головою Роман. Крізь прочинені двері він бачить загоріле лице Голубя і не знаходить нічого спільного з фотографією брата. Роки все стирають, навіть родинну схожість...

— Ні, хай вони ліпше дивляться на тай порожній рукав, може, хоч їм удасться без війни жити.

— Он ти куди! Недарма тебе в гуртку політиком прозивають.

— Я не політик, я тракторист, — ніби аж образився Михайло.

— Чого ж, уже з піароку а бригадирах ходиш.

— Не ходжу, а працюю...

— Ну, гаразд. Поясни мені таку ситуацію. Твого брвтв Петра арештували, здається, а тридцять сьомому, так?

— Ага,— Роман побачив, як враз спохмурнів щойно бадьорий чоловік.

— Дванадцять рокіа йому дали?

— Так, дванадцять, — посивіла голова трохи підаелася вгору, — то й що?

— А те, що строк, значиться, уже скінчився. Ти не думав над цим?

Михайло яcніє, оживає.

— По праві сказати, ні.

— Листіа Петро не присилав?

— Жодного не було. відколи забрали.

— Тепер пришле. А може, тобі стрічного вдарити?

— Я з охотою, але куди?

— Ну, звісно, в Міністерство внутрішніх справ. Так, мовлян, і так, строк заслання аийшоа, а брата нема, може, що трапилось з ним...

— От спасибі, що напоумиа! — зрадів Михайло і подався до дверей.

— Та підожди ти, окріп, вечір ще ранній, — Коваленко підійшов до Михайла зовсім близько і взяв його за гудзик. — Давай домовимось: як тільки що почуєш про Петра — одрвзу до мене біжи. Зрозуміа?

Той кивнуа головою і подався з сільради.

Прощався Роман з головою сільради довго, бо той все виказував своє неудержане бажання вірою і правдою служити пильним радянським органам. Аж росини поту вкрили його засмагле чоло.

СОВІСТЬ — ПОВІСТЬ

1.

Як усе це було давно!

І війна, і окупація, і скалічений Микола біля їхньої хати. Марія перша побачила пораненого бійця. Удвох з мамою лікували, виходжували. А потім... Потім сталося твк, що з Миколою побрались. Переїхала до Вербки. Незадовзі з'явнася чорноокий Петрик. Утрьох і зустрічали повернення своїх...

Ні, твке не пролітає в пам'яті опалим осіннім листям. Воно осіло в ній назавжди. і варто лиш задуматись або ненароком поскаржитись на долю свою, як усе одразу оживає і не дає вже спокою, вимагає ясності.

Хіба забудеться жаданий день визволення! Село розбудили лункі вибухи десь на станції. Марія вискочила з землянки, підхопивши на руки Петрика. Незвично ясний рвнок сліпив очі, і мале аж запрацювало кулачками, розтираючи липкий сон.

Прислухалась. Вибухи зірвалися вже за селом, у напрямі Вузлової, а на станції зататахкали кулемети. Заревли мотори. Марія з остраху повернула назад, хотіла сховати а укритті дитину, але її зупинили крики.

— Наші, наші!! — почулося зовсім близько і вмить одлунилося по всьому селу.

— Чуєш, Миколо? Наші! — Марія вигукнула й собі і вибігла на вулицю. Більше нічого не чула. Не оглядалася, чи доганяє Микола. Весь неосяжний світ і всі її жадання в цю мить вмістилися в одному-єдиному слові «наші!» З поверненням їх мало геть усе змінитися, і вона сама, її Микола і Петрусь теж.

Коли добігла до привокзального майдану, повз неї прогуркотів останній бронетранспортер. Марія ніколи не бачила такої дивної машини, зле впізнала бійців у вицвілих пілотках і запилених гімнастерках.

Вони, жадані!

Підняла над головою дитину, привітала своєю найбільшою радістю. У відповідь змахали руками, щось вигукуючи.

Куди ж ви, зупиніться!

Ні, нема часу. Під Вузловою клекотів бій, там чинять опір фашисти, їх треба розбити, вигнати, як і з Вербки...

Притисла лівицею до грудей Петруся, правою проводжає визволителів: щасливої дороги!

Збуджена, щаслива, Марія оглянулась. Боженьку ж мій, людей скільки! Збилися уздовж шляху, гомонять, сміються. На деяких обличчях розчарування: і це все? А вони думали... Десь не видно Миколи. Чи й досі не добрів? Шукає очима серед натовпу, та натрапляє на обличчя завідуючого школою — воно аж витяглося в застиглій улесливій посмішці. І ти тут? І ніхто тебе не витурив звідси? Аж досадно стало. І чудовий ранок, може, найщасливіший у її житті, враз спохмурнів. Защеміла образа. Хотіла змахнути її, ніби з плеча залітну осу, а вона вчепилася в тіло, починає жалити. А щоб тобі... Не змогла встояти, вийшла з гурту, наче б когось шукаючи. У тому місці, де стовбичив довгов'язий витрішкуватий завідуючий, повернула в натовп і стала пробиратися навпрямці до нього, метаючи блискавки чорними з позолотою очима.

Перевертень не чекав нічого лихого. Як і інші, виглядав нові колони військ, заздалегідь приготувавши найприязнішу позу і пишну квітку червоної, як схід сонця, жоржини. І раптом в обличчя вдарили блискавиці — одна, друга, третя... Злякано озирнувся, миттю, як равлик, сховав масну посмішку і угледів перед собою Марію. Вона підступала ближче й ближче. Хотів відбутися жартом, сказавши щось схвальне про дитя на руках, але магічні блискавиці вбили слова, відібрали мову.

— Іди геть звідси, — прошипіли пересохлі вуста. Марія наблизилась до запроданця впритул, і той не міг відступитися. Лівою рукою вирвала у нього квітку, кинула під ноги. — Геть, чуєш? — так само тихо, але ще погрозливіше кинула межи очі, і добродій уже позадкував сам, по-злодійському озираючись. У якусь мить хотів був запротестувати, обуритись, але його враз жалили нищівні блискавиці. Після них чекай грому...

— Ідуть, он вони! — сколихнувся натовп, і схаменулася Марія. Повернулася обличчям до шляху, не знає, відкіля їх виглядати.

А військо висипало з-поза станції. На ходу перебігаючи насип, солдати сплигували в осокоровий сквер і виходили на шлях. Тут зупинка, пункт збору.

Сотня людей — вербських, іванівських, селищанських — кинулась їм назустріч, обіймаючи і цілуючи, осипаючи слізьми, і квітами, і яблуками. Ніхто не знав, чи є між солдатами свої, рідні, — всі були близькі, дорогі, кревні. Їм зливали на руки криничну воду — люди з важкої дороги, давали чисті рушники, обмацували диванну — погони, частували холодним молоком — спасибі, спасибі, що прийшли!

Марія нічого не захопила з собою, окрім Петруся, тому першому ж бійцеві, що підбіг до неї, обережно передала своє дитя. Той — чорнявий, вилицюватий, з монгольськими очима — зачаровано глянув на нього, щось тихо заговорив, не перестаючи всміхатись і, переконавшись, що хлоп'я не злякалось, довірилося, підняв його високо над головою. Всі троє — солдат, Марія і Петрусь — голосно засміялися.

Де не взявся Микола, злякано глянув на сина, що злітав над розбурханим натовпом, недобре зиркнув на Марію. Ні слова не кажучи, наблизився до бійця, підхопив Петруся і сховався серед людей, кинувши дружині:

— Ходімо!

На шляху зупинилася вантажівка. На неї вискочив майор у припнленому плащ-наметі на плечах. Він, мов живий пам'ятник, що колись стояв біля станції, підняв угору правицю і голосно промовив:

— Дорогі товариші!..

Починався мітинг.

Другого дня до Марії завітав брат. Не знала, де він і що з ним. І, звісно, не чекала.

Коли чує, рипнула хвіртка.

— Миколо, стрічай гостя! — це голос сусіда.

Обоє оглянулись. Микола не встиг і підвестися, як Марія злетіла до воріт.

— Кузьма! Братику мій! — і повисла на грудях дебелого капітана. — Як ти мене знайшов?

— Щойно приїхав. На годину. Хотів одразу додому, та сказали, що ти у Вербці.

Марія аж тепер схаменулася, почервоніла.

— Знайомся, мій чоловік, — підвела Миколу до брата.

— Що ж, давай обнімемось, зятю! — Кузьма широко розкинув свої дужі руки, цупко обхопив ними Миколу і почоломкався.

Микола мовчав, ніяковів, не знаючи, що сказати.

— А ти, як завжди, молодець! — Марія тулиться до брата, розглядає його ордени, погони; голос її перемежовується сміхом та слізьми. — Гаразд, що заїхав. Мати так зрадіє! Я ще вчора тебе виглядала, як військо йшло. Чогось вірила, що ти обов'язково навідаєшся. Дурна, правда?

— Що ж це ти, Миколо, таку дурну жінку собі взяв? — Кузьма був у веселому настрої. А зять, бідний, аж похитнувся од того жарту. Блимнув очима то на гостя, то на Марію і врешті сам усміхнувся.

— Ні, вона хороша...

— Ти ж з дороги, — забідкалася Марія, — умийся. Поснідаєм. У нас молоко в льоху, холодне!

— Це теж діло. Як кажуть, добре діло обід: сів за стіл та й їж.

Малий Петрусь примостився на колінах військового дядька. Він перебирав ручками медалі і з насолодою смоктав грудочку цукру, подаровану гостем.

— Ну, що ж, молодята, за ваше здоров'я! — Кузьма підняв чарку фронтового спирту. — Хай живеться вам дружно, багато. Щоб ви, як кажуть, бачили сонце, світ і дітей перед собою!

— Спасибі! — майже водночас вимовили господарі хати, не випивши своїх чарок.

Марія дивилася і не могла надивитися на брата. Він здавався їй таким же розумним та недосяжним, як тоді, в тридцять п'ятому році, коли пішов служити до армії, і в той же час щось різко змінилося в ньому. Звісно, постарів, споважнів. Здається, і служба була на користь: зникла сутулуватість, мішкуватість. Що ж іще вразило її? Доброта його, щирість, безпосередність. Де й поділася замкнутість, відлюдкуватість Кузьми. Її Микола, який уже несміливий та боязкий, а й він побадьорів: по очах видно, що припав до серця шуряк. Єдине Марії не сподобалося в братові — очі. Якісь вони мінливі, чи то сірі, чи то голубі, і дуже проникливі; гляне ними — і ніби прохромить, навіть її, рідну сестру.

— Як же ти жила ці роки? — обережно розпитує гість.

Марія зрозуміла, що йдеться про роки окупації, — відчула на собі погляд-свердло, але почвла здалеку.

— За рік перед війною скінчила вчительські курси і працювала в нашій же Іванівці...

— Вчителювала? — якось стривожено перепитав брат.

— Так. Дали мені, молоденькій ще, другий клас.

— А за німців? — Кузьма насторожився, навіть легкий зляк упав тінню на щойно бадьоре обличчя.

— Вийшла заміж та на печі сиділа, — засміялася Марія, кивнувши на чоловіка. — А він підробляв.

— Де?

— Та де попало. Більше в людей заробляв. Тому хату зведе, у того сарай пересипле.

— Німці ніколи не чіпали?

— А що їм до нього? Після оточення ледве сюди доповз. Поранило його біля Іванівки. До нас постукався. Так і поріднилися.

— У полон не потрапив?

— До мене, — з усміхом глянула на чоловіка, що сидів мовчки і лиш водив очима то на неї, то на Кузьму.

— А тепер як?

— Сьогодні бігала до школи, думаю, завтра почнемо навчання.

— А Микола? — Кузьма навмисне звернувся до зятя.

— А я нічого, — ніяково скривився, показавши два ряди жовтих нерівних зубів.

— Як-то нічого? — де й ділася в Кузьми веселість. — А на збірному пункті був? Польовому військкомату заявився? Ти ж солдат. Не просто собі дядько Микола, а солдат, мобілізований до армії два роки тому. Тебе хто-небудь демобілізовував?

— А я знаю, — той знизав плечима, але в голосі вже забриніли нотки остраху.

— Оце бог дав зятька! — не на жарт розпалився Кузьма. Встав, розчервонілий, з-за столу, пройшовся по хаті. — Досить відсиджуватися. А ти, Марусю, збирай в дорогу свого благовірного. Завтра вирушаємо. І не жартуйте з таким ділом.

Схопив речовий мішок з консервами та сухарями і, не попрощавшись, вийшов. Марія вибігла навздогін. Тільки Микола, взявши Петруся на руки, все ще не знав, куди й чого йому поспішати.

Це була перша хмарка. За нею чередою посунули густіші й важчі. Чого доброго, міг ударити грім.

Поки Марія стояла біля свого Миколи, вона не відчувала лиха. Не плакала, як інші вербські, спокійно оглядала і жінок, і новобранців, що, одягнені в якесь дивне лахміття, то посміювалися, то перегукувалися в передчутті розлуки. Нічого страшного, всіх цих молодих і літніх чоловіків кличуть зовсім ненадовго. Десь трохи потримають та й відпустять. Фронт, що пройшов позавчора через село, здавалось, відкотився далеко і віддалятиметься сам собою, без її Миколи... І мати он лагідно всміхається, прийшла проводжати Кузьму.

Та коли Микола став прощатися з сином, матір'ю, з нею, щось перевернулося в ній і так стисло в грудях, що ледве на ногах втрималася. Її вразила пустка на тому місці, де щойно стояв чоловік із зляканим обличчям. Миттю та пустка переселилася в її тіло, заскімлила гнітючою самотністю й викликала такий жаль, що Марія голосно, нітрохи не соромлячись, закричала:

— Ми-ко-ло!

Озирнувся, махнув рукою, пішов.

Марія вловила той помах, і ще тужніше зробилося їй на серці, бо здалося, що він дорікав за такий безпорадний крик. Добре, що поруч був Петрусь. Марія вихопила його з рук матері і притисла до грудей. Вона не чула команди, не розуміла, чому віддалявся її Микола. Ех, війна...

Марії раптом упало в око, що її Микола не дуже високий, а то його поставили б спереду. Та це нічого, всередині краще. Він любить середину. От якби ще надійного товариша собі нажив, щоб трохи сміливіший був. А то ж він такий, що й не скаже, коли треба, і не постоїть за себе...

— А он і Кузя наш! — мало не скрикнула мати, показавши рукою на групу командирів, що наближалася зі станції.

Марія насилу відірвала погляд від Миколи і зирнула на офіцерів. Матінко моя! Всі вони чогось реготали. Може, побачили лахмітяне військо, і їх розібрав сміх? Але ж це було б образливо. Невже вони не розуміють, що всім цим селюкам немає рації наряджатися — завтра ж їх переодягнуть у форму. Ні, видно, байдуже їм до одежі новобранців. З чогось іншого регочуть. І Кузьма також. Навіть очі рукою витер — сльози виступили...

Чогось стало прикро за той сміх. Краще б вони, і Кузьма також, кричали на когось чи метушилися. А то спокійні такі та веселі, ніби парубкувати вийшли. Тут стільки людей ридає, а їм смішки.

Глянула на матір, думала, що й вона обурилась, а побачила усміх. Мати, здається, була на сьомому небі. Все не зводила очей зі свого Кузьми і щось промовляла до нього. Її худорлява постать аж подалася вперед,

ось-ось мати простягне руки, щоб дістати свого креаного. І вжа Марія добріє, милується матір'ю.

— Стрій, слухай мою команду! — пролуивзв різкий басовитий голос.

Площа завмерла.

— Колкшні командири і політпрвцівники, три кроки вперед! — скомандуааа один з офіцеріа.

Чолоаік з вісім аідміряло три кроки і закам'яніли поперед шеренги. Марія швидекько оглянула кожкого, вле зкайомих не побачила. Їй здалося, що всі вони не аербські і не іваиівські. Тільки мати шепнула на вухо:

— Отой скраю, рудочубий, з Мар'янівки. Приймак.

Марія нічого не відповіла. Приймак — то й приймвк. Її Миколу теж приймаком узивали, поки аони не перебралися у Вербку.

Колншніх командирів аідвели абік, і над площею пролуиала нова комакда:

— Хто буа у полоні, три кроки аперед!

Знову з шеренги вийшли п'ять чоловік і заиіміли кв місці. Марія перевела погляд на них і жахнулася: аигляд у кожного був такий, немоа з ними ось-ось ствиеться якась бідв. Поки стояли всі перемішвні, жодиого подібного виразу ке впадало в око, по всій шерезі. Марія впізнала Васька Бондаря, однокласкика з Мар'яніаки. Такий буа зааше бальорий і меткий. А це нібн вклкли ка нього аідро аодн: голоау похнюпив, иезграбний якийсь.

Цих відвели првворуч, поставили окремо. І ще пролунала комвнда:

— Хто був призваний або служиа у кадровій, три кроки вперед!

З загалької шереги вийшлв майже половина людей, і Мврія здивувалася: отого лвхмітяного аійська наче ие було, розсипалося. Нащо це його так сортувати? Що з ним робитимуть?

Не знає вокв, ке зкають і люди, що прикипіли вздовж шляху. Марія окидає поглядом заиімілий натовп, хоче знайти хоч яку-небудь аідпоаідь, але зустрічвє такий же подив: навіщо?

Нарешті заметушилися офіцери, що досі стояли купкою. Один з иих, лейтекакт, підійшоа до залишку первіскої шеренги, скомандував наліво і повів шляхом за село. Другий забрав колишкіх солдатів і, щось кинувши на прощакня, поспішив услід. Марія не спускала очей саме з цієї шеренги. В ній ішоа Мккола. Коли колона рушила, Марія іксгиккгивко пішла за нею. Не чула під собою ніг. Не знала, куди йде. Не аідвлв, коли зупиниться. Єдике, чого воиа боялася, щоб рвптом колона не знялвся бігти. Їй з сином на руках аажко буде, так аажко...

Як повернулася казал, мати асе це стояла на місці і розмоаляла зі своїм Кузьмою. Самими вустамн, лиш їй чутиою мовою. Мврія зупинилася поблизу і боялвся порушити ту розмову. За ці два роки аона вперше дивилася нв мвтір збоку, на аідствиі, не зразу впізиввши рідні риси. Це, мвбуть, од того, що аона самв тільки-но прощвлася з рідним і не моглв кадивитися на иього. Мати здалася їй якоюсь неземною, осяяною неаидимим світлом. Відблиски того сяйвв падали ка її золотвві коси і змивали з них сивину; запалі, худі щоки рожевіли, в бліді ствречі губи, що не переставали ворушктися, кібн кв.ливалися кров'ю. Може, воиа в цю мить цілуаала свого Кузька, як тридцять рокіа тому? Знає-бо: йому зараз не до неї, не до поцілункіа, зааждн такий буа, колк брався за якесь діло.

— Підемо, — попросила крізь сльози, бо підкошуавлися ноги.

— Зарвз, доню, зараз. Ось випроаадимо Кузю й підемо.

— А може, аін і заночує тут?

— Ні-кі, ось-ось піде.

Відкіля аона знає? Сказаа, покн її не було?

Коли й спрааді, той офіцер, що аесь час дааав команди, стаа прощвтися з Кузьмою.

— А ці, тоааришу Терешко, ваші, — показаа на даі групи мобілізованкх — колишніх комакдиріа і полонених. — Прошу любити і жалуаати... — трохи глузлиао засміявся і потис Кузьмі руку. Той козирнув, аиструнчившись, поверкув до своїх підлеглих.

В ту ж мить піднотила вантажна автомашина. У кузові сиділо чотири автоматники — в ножному нутну. Людей швидно всадовили на днищі кузова, і машина кудись рушила. Вже на ходу Кузьма плигнув на приступку, однією рукою схопився за кабіну, а другою закивав матері й сестрі.

— Кудн це він повіз їх?

— А хіба я знаю! — розпачливо відповіла мати і аж тепер заплакала.

2.

Як усе це давно було!

І згадується, і воскресає.

Що привіз їй Микола? Медалі, славу, перемогу? Приїхав господарем у дім, батьком синові? Себе, своє тіло, свою любов? Мабуть. Спершу вони видались жадвними, солодкими, як склянка гарячого чаю з холоду. Марія жадібно пила, зігрівала душу, не соромлячись своєї спраги.

Та відцвітають яблуні. Марія незчулася, як невидимий вітер струсна духмяний цвіт і вимів його з оселі, полишивши прісну й холоднувату буденщину. Збентежена жінка шукала зав'язь добра, що могла з'явитися після твного рясноквіту, але раз по раз знаходила пустоцвіти. Вони обсипалися під ногами і теж кудись зникали.

Чому? Що сталося? Відповіді не було. Були думи. Жахалася їх, злостилася на себе. Вони снували́ся самі по собі. Шукаючи від них рятунку, металася від спомину до спомину, як колись од шпиталю до станції, і раптом натрапляла на забинтоване блідо-зелене обличчя... Петра, що виглядало з вікна вагона і не знати що бачило...

А Микола... Він оно причовгав з роботи, поїв холодного борщу, обійшов подвір'я, заглянув до худоби і, вдоволений, уліґся поруч. Ще трохи полежить, помовчить, а тоді повернеться до неї, теж не сказавши ні слова. О, заворушився, дихнув махорковим чадом, обіймає за плечі. Рука холодна-холодна, ніби нежива, і весь він якийсь, мов мішок, важний... Аж моторошно... Але ти мовчи, приймай ласку, голуб та зігрівай... Ти дружина. Вже пізно, йому ніколи. Часину-дві поспить і на наряд... Він і відати не хоче про твої роздуми і твою провину...

А душа не вгамовується. Вона втямила, що десь ходить по світу скривджений нею Петро.

Яка була дурепа! Коли б це на неї тепер, то плюнула б межи очі тому рудому слідчому з двома кубиками на малинових петлицях, та й будь що буде. А то затремтіла, здрижала, як новонароджене теля, і накоїла лиха... Досі мала розраду: вона не одна, багатьом довелось кривити душею. Але хіба то виправдання?

Була молода, зелена, це правда. Читала газети, перечитувала страшні речі про ворогів, шпигунів, диверсантів, не здумуючись, де їх враз стільки взялося, хто їх наплодив. А Петро ріс на її очах. Знала його, як свого брата. Нікуди не їздив, ні з ким не водився. Хіба в технікумі? Так і туди рукою подати, і там всі одне одного знають. То чого завагалася?

Одного морозного дня її викликали до району, у тихий нам'яний будинок за кислатими ґратами, і сказали: навкруг вороги, треба й тобі послужити органам.

Але вона нічого не знає.

Петра Голуба треба приборкати, він шуліка, він ворог.

Який же він ворог? Учора був у неї...

І не розповів, що став агентом.

Та він і брехати не вміє.

Навчився! І вона, мабуть, дещо перейняла від милого.

Вона бреше? Зроду-віку ні півслова!

Поки Голуба не знала.

Пиши те, що тобі кажуть! Викривай, топчи. Так буде краще — і тобі, і людям!

Краще? Хіба з брехні буває краще?

Це ж хто бреше? Органи брешуть? Наші славні органи, які ніколи не помиляються? Тоді й тобі за ним дорога. Як посібниці!

І вона тремтячою рукою розписалася на якомусь негусто списаному аркуші.

І вдарила невинного в самісіньке серце.

І занапастила свою долю і навколишній світ.

3.

Вранці, випровадивши на роботу Миколу, Марія сіла писати листа. Аж туди, у верхи, в той почесний орган, який вони удвох з Петром обирали і від якого так і не надійшло йому помилування. Вона нічого не заперечувала, не спростовувала. Вона лиш нагадувала, що строк покарання минув, і Петро мав би повернутися. А від нього ні слуху ні духу. Чому?

А відповіді все не було та не було. Замість відповіді приїхав якийсь інспектор. Покружляв по школі, покрутився в учительській та до Марії. І як він до неї потрапив? Директор порадив чи сам попросився? Побув, та загув. А ти ходи, суши голову, бо серце не дає спокою, щемить.

«До Кузьми поїхати? А це ідея! У сьому, у тому допомогти, якось придобритися, а тоді й про Петра закинути. Він же може дізнатися!»

Подалася до матері.

— Поїду до Кузьми, мамцю. Відправлю до табору Петрика і на поїзд. Після війни так і не бачилися.

Мати зраділа. І вона, повеселіла, обнадієна, пішла по селу. Скортіло глянути на нього колишніми, дівочими очима. І дещо згадати. Хоча б школу, де пробула цілих десять років. І шкільний парк. Там є густі-густі кущі бузку. Там їм з Петром так було затишно, так п'янко, що забувалося все на світі.

Он там, за школою, його хата. Зовсім близько. А завжди спізнювався. І на побачення, і на репетиції. Прибіжить, захекається і зразу камертон до вуха. Всі й завмирають, хоча мало не луснуть від сміху. Її завжди виставляв солісткою. Дівчата розуміли чому і тільки підморгували. А їй байдуже, хай. Не з усіма йому співати — з одною. Хіба вона винна, що з нею?

Після співів проводжав додому. І завше чомусь мовчав. Наче за день виспівувався і вже не мав голосу. А їй кортіло одного-єдиного слова.

Отут частенько сиділи вони на похилій вербі. В ставку купалися зорі і бризкали на них холодними світлячками. Було смішно й легко. Тільки надокучав дід Шумейко. Щоразу, як тільки вони залітали на Чумацький Шлях і збиралися далі, він з'являвся з-за отих верб і сварливо погукував...

— Що, на оглядини забрела? Не тою дорогою ходиш!

Ой, хто це? Злякалася і приготувалась почути щось образливе, колюче. Та чоловік проминув її, більше не озирнувшись, і гордовито подався до сільради.

Михайло, Петрів брат? Як він ненавидить її! Не пройшов мовчки, зачепив. Коли б міг — за косу схопив би. А за що? Якби він знав усю правду! В тому й лихо, що не знатиме. Ні він, ні будь-хто. Навіть Петро. І звідки те горе на її голову звалилось!

4.

І трапиться ж халепа!

Михайло орав собі, сіяв, жнивував та молотив і горя не знав. Коли й бувала поломка в тракторах чи якась сутичка з начальством, то хіба надовго? Усе минялося, все перемелювалося. Життя не виходило з похилих берегів і не завдавало йому особливої мороки. Навіть Килина, його терпкувата і вогнеслівна половина, котра після демобілізації стежила за кожним Михайловим кроком, і вона якось притихла, присмиріла. Може, переконалася, що її благовірний після фронту просто довго з друзями чаркувався.

Багато що забувалося. А от брат Петро не забувся.

І нагадав йому Прокіп, сільрадівський голова...

А тут ще ця шльондра на очі трапилася. До школи її, до ставка понесло! Вибирає щось, вдивляється. Не все тоді вибрехала, безсовісна? А хай би всі ви показилися! Змовилися, чи що?

Зараз він дізнається правду. Не скаже Прокіп миром — витрясе з нього силоміць. Прийде, схопить за барки і витрясе. А тоді що буде. Хоч і до Петра хай. Не можна ж так крутити білим світом!

В сільраді Коваленко порядкував якраз сам, секретар, видно, десь похмелявся.

— День добрий, господарю! — привітався.

— І ти брикай помаленьку!

— Хай телята вибрикують, а нам уже зась.

— Помаленьку можна.

— Скажи, Прокопе, відколи я орю землю?

— Та вже давненько. Як тільки з'явилися перші трактори...

— А огріхів багато наробив?

Той з подивом глянув на бригадира, але не став збивати з тону.

— Щоб занадто, я не сказав би.

— Від партії не далеко ходжу?

— Та начеб ні. А що?

— В політиці, у Черчілях, Труменах трохи розбираюся?

— Аякже, дай бог усім.

— То чого ти мене за дурника маєш?

Коваленко аж підскочив з несподіванки:

— Я? Тебе?

— Мене, мене. Думаєш, коли я день і ніч у полі, то вже й не бачу?

— Ти щось, Михайле, не теє... Може, тлусто дуже пообідав?

— Не верти хвостом, кажи прямо!

— А ти питай по-людському.

— Добре, спитаю. Ти відносно Петра викликав мене?

— Ну так, викликав.

— Нагадати, що строк йому скінчився?

— Думав, якісь вісті від нього маєш.

— А нащо вони тобі?

— Знаєш, голові сільради все потрібно...

— Чого ж тоді іншими чотирма не поцікавився? Вони теж десь сидять.

— І про них спитаю.

— А Петро що тобі, найрідкіший? За кого ти мене маєш, Прокопе!

Той так і присів.

— Бачиш, — нарешті здався голова, — тут один представник Петром зацікавився. От я й викликав тоді тебе.

— Звідки він?

— Ну... з цих... з органів...

— Що ж він хотів?

— Усе допитувався, за що Петра посадили.

— Ти не спитав його, чого б це раптом?

— Хіба наше діло питати?

— А мене чого кликав?

— «Той» хотів побачити тебе.

— Так ти ж був сам!

— У цій кімнаті. А он там у кабінеті... — Коваленко кивнув своєю круглою головою, мабуть, тиждень нечесаною.

Тепер змовкає Голуб.

— Я того й спитав тоді, чому не в орденах прийшов, — хотів, щоб побачив, з ким справу має.

— Спасибі і за це, — машинально подякував Михайло, збираючись із думками. — Так що ж він усе-таки хотів? Сповістити, коли щось дізнаюся про Петра?

— Ага...

— Дулю з маком!
— Михвйле, бог з тобою! — злякався голова. — Ти не думвй галвсу здіймати, а то перепаде і тобі, й мені.
— Не буду, не бійся!
— І азвгалі забудь, що ти сьогодні був у сільраді.
— Гаразд, зябуду.
— І що мене бачив.
— Не бачив тебе, точно. Уаі сні привидівся.
— А спитає Килина, чого такий кислий, — скажеш, ЧТЗ поламвся.
— Хай ламається, згоден.
— А сам будь обачним. Може, все уляжеться.
— Твоя правда. Пора б уже улягтися...

БІДА НАВЧИТЬ

1.

Знвйшла собі добро. Розумні люди обходили, а вона зраділа.

Тепер милуйся: такий крвсень, що хоч звчісуйся. У чому прибрів, у тому й улігся, мов під тином.

Максим Геннадійович насупив чорні кошлаті брови і, роздратований, хотів був схопити нетягу за чоботище, що звисав з нерозібраного ліжка. Тв, моа з-під землі, у світлиці з'явилася Віра і стала перед батьком, захистивши сонного чоловіка. Не сказалв ні слова, тільки рішуче, з якоюсь дивною погрозою глянула на старого, і ні з місця.

Максимові Генндійовичу не полегшало й на роботі. Замість Петра, що andужував поаільно, бригадир дав у помічники якогось нетямущого хлопця, і майже щогодини доводилось зупиняти врубівку.

Після роботи старий звернув на стежку, що обминає селище і веде в степ. Ноги кудись самі несуть — аби йти, аби думати.

Побули німці нв шахті тільки рік, а життя перекарлючили. і йому теж. Сина, Валерія, згубили. Живцем у шурф... І поховати не зміг. Десь у ствриx вирубках покоїться... Його кров, його надія. Скільки потім не копвся під землею, яких тільки ходів не пробивав до тої могили, а не добрався.

Ось кам'яний обеліск і квіти, що пахнуть лвданом. Посипвні піском доріжки, зелена травиця.

Присів біля пам'ятникв, повів шерхлими пвльцями по мідній дошці, що амуроаана в камінь, шукає імені свого кревного. Холод б'є крізь пучки по всьому тілу і сягає серця. Але воно нічого не чує, воно стислося в тугий згусток печалі.

Тут же він, серед дружків. Читвють старечі пальці, а вуста промовляють щось своє. «Бойко Толя... Войтенко Мишв... Донцова Люба... Такі дружні та сміливі були, а не вбереглися. Од нього ховалися, а негідника пригріли. За це й поплатилися... Заводнов Микола... Логвин Павло... А це аже й він... Моргун Валерій, 1927... І все.»

— Батьку!
— Га? Що?
— Ходімо додому, бвтьку.
А, це Віра. Де взялася?
— Ви ще не обідали...
— І Оксвнки цілий вік не бачив.
— Вона вчить урок.
— А твій розбишака?
— Пішов на зміну.
— Твки прочумвся...
— Тату!

Старий змовкає. У ньому все перегоріло. Степовий вітер розвіює попіл. Підкошує втома, що висіялася разом з темрявою. А з нею якась холоднува-

та байдужість. Так, так, пора й додому. Оксанв, мабуть, скучила зв дідусем. Пообідвє і зразу ж ляже спати. Завтра день нелегкий. Знову почнеться чортівня з аентиляцією, а там ще якась лихв година. Скоріше б Петро виходив. І Прудников весь час на слідстві, пропадн аоно пропадом.

Удома скрипка хазяйнувала й на подвір'ї. Тільки-но Моргун підійшов до своєї оселі, як нвзустріч поплнвли дивоапжні заукн. Підійшов до аікна, глянув у світлицю. Загорілв, а свмих трусиках і ліфчнку, Оксанка наче прокннулась од щасливого сну і грала, грала. В плескоті звуків і незвичному сяйві, що заполонило кімнату, Моргун не апізнавав рідної онукн.

А таки добре, що Петро Северин навчив її грати на скрипці...

2.

Вгамуааася знераоєаний день, улігся на спочинок, і Василь Прудников нарешті міг спокійно поміркувати над своїми злнгоднями. Нвйбільше, звичвйно, дошкулив слідчий. Так, чепе, загибель шахтаря. Та обійдіть селище з кінця в кінець, спитайте першого-ліпшого, чи звинувачує когось у смерті Білнкв, — відповідь буде одив: нещасний випадок, могло з кожним трвпитись, шхта є шахтв. То обавл, то аибух газу. У анбої тіснота, покрівля на завжди надійна, всілякі геологічні несподіванки. Хіба слідчий цього не знає? Нвліщо ж закручує слідство, на політичну пнльність нвтнскає? Спробував би сам дати план, коли на кожнім кроці щось рветься, тоді б не був такий розумний.

Згадалися перші дні відбудови. Голими руками прикотили на «Вуглянку» паровий казан. З нічого склали генератор, заели електростанцію. Звлишилось знайти аугілля. І смішно, і гірко: на шахті ані мірки вугілля, всі виробки залиті водою. А щоб її відкачувати, потрібна електроенергія. Виручив Максим Геннадійович, спасибі йому. Під час саоїх мандріа по стврих копвльнях якось натрапив на «пару гнідих» — цього ж таки Білика та його побрвтима Євлампія Чорного. Не зразу й поаірпа. Доаелося спуститнсь у покинуту під час війни «Кооперацію», невеличку шхту, збудовану облспоживспілкою.

«Парв гнідих...»

І сьогодні бринить у пам'яті насмішливий окрик Максима Геннадійовича в темряві безлюдного штреку:

«Ось аони, архангели!»

Прудникоа піднімвється по східцях до покинутої лави і присвічує карбідкою. У продовбаному півкрузі лежать двоє у брудному лахмітті, непробудно сплять. Поруч кайла, лопатн.

«Бвчите, як ангели непорочні розляглися,— не вгвмовуаався Моргун. — Ану очунюйтесь, заблуди, вже обідатн пора. — Помітив одну порожню чвертку, другу. — Та вони якрвз по обіді. Ану, соколики, аохмелятнся!» — сіпав за одежу.

«Га, що?» — прокинувся Чорний.

«Чого це ви, Євлампію, тут примостилися, жарко надворі, чи що?»

«Це ми перед роботою прилягли», — вниравдуввся чорнобородий.

«Якою роботою?» — втрутився Прудников.

«Вугіллячко потрошку берем».

«І є тут вугілля?» — Прудникоа ухопився за ті слова.

«Тут небагато, а нижче, у воді, метровий пласт».

«А воду можна спустити», — нарешті прокннуася напарник, безбородий Білик.

«Як?»

«А дуже просто, — Білик спросоння говорив нескладно. — Знаєте Зелену балку? От з неї можна й дістатися до води. Пробити гезенк метрів з даадцять — і потече...»

Це був вихід. Ризикоавний, але вихід. Прудников кілька днів сперечався з дідами, нввмисне відмовляючи їх од непевного дыла. А ті стояли на своєму: можна! Начальникові шахти хотілося обняти всіх трьох дідуганів, сказати їм щось особливо тепле, та щось нашіптувало: а як скоїться лихо?

П'ять днів напруженого чекання. Кожний метр небезпечного ходу дається з трудом. Дехто вже й зневірився: нічого не вийде. А Прудников усе ганяє маркшейдера: замірюй, дізнавайся! Шостого дня під вечір той таки заговорив:

«Здається, добираємось до виробки».

«Ти, ворожбите, твердо впевнений?» — перепитав його бородатий Євлампій.

«Так. Ще найбільше метр каменю».

«Тоді стоп,— дід спішить до печери і стукає по драбині. — Ей ти, генерал, злазь!»

Чорний прозивав так свого побратима за те, що той як вип'є, то й починає скаржитись: «Ото б не пішов з кінармії — вже б генералом став».

На світлі «генерала» не впізнали: весь у сірому кришиві, обличчя вкрилося пилюгою і чорніло густими смужками на старечих зморшках. А голос збуджений:

«Здається, скоро потрапимо в друге царство».

«Тоді давай мою чвертку», — просить чорнобородий і насуває на лоб свій картуз-шахтарку.

«Гаразд, пий уже», — Білик виймає з торбинки заткнуту качаном пляшечку і кавалок хліба з цибулею.

Випив Євлампій, вкусив хліба, цибулі, обтер губи рукою, прицмокнув: «Ну, тепер з богом, Парасю», — і поліз угору.

Напружене чекання. Затяте гупання кирки. Курява від кам'яного кришива. Нібн сланець? Де він узився?

«Зла-азь! Чуєш, зла-а-азь!» — кричить Білик, відчувши недобре.

Той окрик страшно гуде в штольні і мовби зрушує камінь. Угорі згори валяться мокра брила, за нею друга, третя, цівками прорвається вода, хлюпотить по стінах, по драбині.

«Тримайся за щаблі!» — не своїм голосом гукає Білик і кидається вгору. Прудников хапає його попід пахви, стримує. З щілин вилітають камінці, падають стойки кріплення, ляпотить злива. Прудников не встигає й повернутися, як на них з Біликом звалюється стіна води, збиває з ніг і виносить з печери. А вслід, як помсту за порушений спокій, вода викидає зовсім маленьке тіло Євлампія Чорного...

Вугілля з «Кооперації» пішло, а Євлампій Чорний опинився на п'ятачку.

І його приписав прискіпливий слідчий. «У вас не вперше»... Звісно, за сім років поховали шестеро шахтарів. А чому? Чи задумувався хто-небудь над цим. І не питав ніхто. Оце слідчий уперше, та й то не з того кінця. Його бентежить, бачте, що пильності мало, можливі ворожі вияви. А що та пильність, коли... коли такий поспіх? Сьомий рік тільки й чує з тресту: давай! давай! То за себе, то за когось. І план росте, як на дріжджах. А у вибоях тісно. Людям, машинам. Шахту щойно пустили, а дихати нема чим...

3.

Петро збирався на зміну. Про настрій і не питайте. Хто коли-небудь два-три тижні нудився без діла, не знаючи, де подітися, той зрозуміє його. Вчора сам виправ спецівку, сьогодні півдня випрасовував її, як дівчина сукню перед побаченням. Стара Розваляїха поглядала з-за одвірка на ті приготування і лиш похитувала головою. Ожив, нічого не скажеш. Після сутички з п'яним Іваном Розваляїха й знаку не подала, що гнівається на постояльця.

Неробство набридло, книжки осточортіли. Тільки й розради, що Оксанчині уроки. Поки дівчина грала, він поринав у світ звуків і забуття.

Та всяка пісня має кінець. З ним обривались спомини, і Петро не радий був, що грала скрипка, що приходила Оксана. Сяк-так, дякуючи та прихвалюючи, випроваджав її і тікав з дому. Щоб розвіяти марево, почути

під ногами землю, жорстку й сувору, але реальну. На ній знайшов притулок, звівся на ноги, живе.

Хтось постукав у двері.

— Петре Івановичу, вас до контори кличуть.

Упізнав посильну, тітку Марту. Теж дивна якась: кульгає, а посильна, бігає куди пошлють...

У приймальні Петрові вказали на кабінет головного інженера — туди просять.

Увійшов. Не встиг розглянути лисоголову постать за столом — уже новий інженер? — як почув:

— Прізвище?

— Северин.

Відповів машинально, не вагаючись, і лиш тоді збагнув, як зрісся з новим прізвищем. Запитання посипалися листопадом, наче трусили усохлим деревом.

— А Чорного Євлампія ви пам'ятаєте? — несподіване.

Чорного? Як же, добре пам'ятає. Нерозлийвода з Біликом. Постали картини відродження «Кооперації», відчайдушне довбання скелі в Зеленій балці, загибель веселуна діда...

— Загинув він, — Петро говорить якомога спокійніше, а з глибини душі зринає стогін трауру, що тоді охопив «Вуглянку».

— Отож. Як і Білик. А не скажете чому?

— Стався раптовий прорив води.

— А хто послав його на неминучу смерть? — він побачив зеленкуваті крижинки в очах лисоголового.

Чого це? Петро не може втямити, бо серце розриває печаль, — ридає усе селище; за війну в кожного накопичилось чимало сліз, і вмить, коли об труну загупало жорстке груддя, вони прорвалися, як та вода з шахти. Селище ждало від шахтарів вугілля, бо насувалася зима, а тут таке горе...

— Так хто, не пригадуєте? — аже й голос слідчого помаснів.

— «Вуглянка», — коротко відповів Петро.

— А конкретно, конкретно?

— Першим пішов, зі своєї волі...

— А Прудников? Він був начальником і всіма командував.

— Ну то й що?

— А те, що повинен відповідати! — він уже не допитував, він судив.

Отакий гедзь, мабуть, допитував у тридцять сьомому Марію і запроторив його в Якутію. Досі вони не перевелися?

— Прудников інакше не міг, треба було ризикувати. На фронті...

— От, от! Досить нам фронтових жертв! Які можуть бути жертви в мирній роботі?

— Шахта — це завжди ризик. Зате «Вуглянка» почала давати вугілля. Для фронту.

— Звісно, звісно, шахти для того й існують, щоб добувати вугілля, — від налитого пихою слідчого Петрові слова одскакували мов м'ячики. — Але навіщо вбивати людей? Тоді Чорний, потім двоє мобілізованих новачків, тепер ось Білик... До речі, ви не можете сказати, чому раптом Прудников на свої гроші поминки по Чорному справляв?

— Бо в нього не було родичів. А звичай такий...

— Звичай звичаєм, а пильність пильністю.

— А кого пильнувати? — зле всміхнувся Петро.

— Є кого. Ви придивляйтесь уважніше, побачите. — Вловивши подив на обличчі співрозмовника, пояснив: — До свого машиніста приглядайтеся чи там газомірників, до бригадира чи начальника дільниці...

— Хто вам дав право! — Петро так визвірився на слідчого, що той осікся.

— Ви вільні! — на почервонілій лисині слідчого заблищали краплини поту.

Аж у коридорі Северин згадав, що забув у кабінеті свій тормозок. Махнув рукою — біс із ним! За кого він людей має? Де вимаслився такий? Із тих, єжовських, воскрес?

4.

Того пам'ятного дня Людмила поверталася додому засмучена і люта. Злостилася на себе: куди так поспішала, чого прибралася? Наче лихий попутав. На роботу не пішла, вийняла із скрині найновіше плаття — і хутчій на вугільний двір. Антрациту ніколи не бачила? Таке! На біса їй антрацит. Його, недосяжного, хотіла зустріти.

І коли це їй примакітрилося, що він до неї не байдужий? Ага, уві сні привиділося. Начеб вона стоїть під кущем розквітлого глоду, гордовита дуже і колюча, як глід, а Петро все тягнеться до вищої гілки, хоче зірвати для неї китицю квіту, але щоразу відсмикує руку. Їй смішно і... приємно. Прокинулась тієї ночі і вже не заснула до ранку.

— Громадянко, ви так і туди можете... — зауважив перехожий, показуючи рукою під міст, на під'їзну колію.

— Сам туди плигай! — буркнула, гніваючись, що обірвалось благеньке павутиння спогадів.

І де він узявся на її голову? Ага, на тому безлюдному полустанку. Приблуда якийсь. Пригрів його Геннадійович. Сама винна.

Та грець із ним. Якось проживе. Тільки скучно отак: з дому на шахту, з шахти додому... Краще б уже під землю... Справді, чому вона досі не у вибої? Адже декотрі працюють! Машиністами, плитовими і навіть кріпильниками. Одні заради кращого пайка, а інших купа дітей. А їй не треба ні заробітків, ні пайків. Їй просто хочеться ховатися від людей і від самої себе. Може, під землею повеселішає?

Вхопилася за цю рятівну думку і чимдуж до контори. Там Прудников повинен бути. Ні, до нього не піде. Ще на відбудову просилася. «Не твоє діло»,— гримнув. Жаліє її. Краще до Омельченка. Голований хоч і страшнуватий зовні, а податливіший. Цей ладен усіх під землею тримати і сам відтіля не вилазити.

На щастя, Гнат Ілліч був у кабінеті. Щойно повернувся з вибою і гримнув по телефону.

— Алло, лісосклад? Судачок, ти знаєш, що вугілля під землею? Знаєш. А що його без кріплення не добудеш — теж знаєш? То якого біса на третю дільницю не спускаєш стояків? Не встигаєш. Бідненький, зама і нема не маєш... А може, тебе трохи скипидаром натерти?..

Людмила засміялася. Оце мужчина! І слово міцне може сказати, і брови насупити, а лице не зле. Хоча на скроні падає сива тінь старості. Якби трохи молодший...

— Ви до мене, красуне?

— Ага, — кивнула русявою головою Людмила.

— Слухаю.

— Я хочу в шахту, — просто сказала дівчина.

— Під землю?

— Так.

— Що там робитимеш?

— Що й люди.

— Ну, знаєш, люди і вугілля рубають, і виробки кріплять, і вагонетки ганяють. Підвередишся...

— А підривником?

Гнат Ілліч глянув на дівчину серйозно, ніби в цю мить вирішував її долю.

— Поки працюємо на врубівках, підриваємо вибухівкою. А коли у вибоях з'являться комбайни, тоді обійдемось без саперів.

— Я ще встигну попрацювати.

— Ні, скоро вже, скоро, голубонько! Горлівка обіцяє нам комбайн з першої партії.

— Хочу підривницею!

— Добре! Я подзвоню в трест, може, приймуть на курси.

Він любив одчайдушних.

5.

У лаві темно. Лиш сліпо блимають шахтарські вогники, сховані за густою завісою пилу. З ними гуркітлива машина. Вона розпласталась попід кам'янисто-чорною стіною і підгризає її. Стіна опирається, сердито сипле пахучим пилом, плюється гарячим штибом, та піддається. Северин пильно стежить за поєдинком, підсобляє машині. Кожну мить він насторожі — стіна не така вже податлива: то неждано підсуне виступ породи, то викине шар колчедану. І тоді візьме верх вона, сила, спресована вічністю.

— Іване! — щосили гукає Северин, бо врубівку перекричати важко.

За секунду з'являється чорне, лискуче від поту обличчя.

— Де ти там? Відгортай штиб, а то зупинимось.

Мигнув Іванів світляк, потонув у хмарі чорноти і вже заблимав з другого кінця машини, де лютує зубастий ланцюг і стогне розворушена вічність.

Сьогодні не вийшов на зміну Максим Геннадійович. Петро став за машиніста, як завше. А на допомогу бригадир послав Розваляєва. Той усе вміє — і рубати, і очищати, і кріпити. Не вміє тільки жити. Але про це роздумувати ніколи. Та й тісно в цьому кам'яному мішку: дев'яносто сантиметрів від долівки до покрівлі, метр — од пласта до стояків. А його думи люблять простір. То краще відгортати штиб, щоб не зупинилась врубівка і не бісився Петро. Уже розкусив його: точнісінько такий, як і тесть. Тільки що-небудь йому накриво чи байдуже вчиниш — спалахує, як суха тріска.

За плечима хтось заворушився, загомонів. Розваляєв оглянувся, побачив газовимірника і підривника.

— Здоровенькі були! — привітався. — А пекельної машинки часом не забули? — Розваляєву таки кортіло поговорити. І він змушений був горлянити, щоб перекричати шум.

Ті у відповідь показали невелику скриньку і присіли на соснових кругляках. Газовимірник почав вимірювати загазованість лави метаном, а його напарник — ладнати своє небезпечне причандалля.

— Зупиняй машину!

На диво все просто! У пітьмі й тісноті, під велетенською товщею землі люди почуваються так, ніби на току біля молотарки: трохи гуркотно, курява стовпом, але байдуже, зате в мішки стікає чисте добро. За кілька хвилин шахтарі пробурять у пласті глибокі шпури, підривники начинять їх зарядами, і розверзеться підземелля од вибуху — байдуже. Потім завирують десятки лопат, задеренчать транспортери, загримлять у штреках наповнені вагонетки — так і повинно бути. А люди гинуть?

У лаві про це не думають. Про будь-що, тільки не про це. Так заведено. Петро збагнув цю істину з перших днів перебування під землею і весь час захоплювався нею. Розумно!

Ось зараз він зупинить машину і, поки бригада відвалюватиме підрубаний пласт, спочине у виробці. Як колись у полі на межі. Він так утомився! Відтоді, як побував на розмові у слідчого, не може заспокоїтись.

— Рву-у-у-у!

І вдарив вибух. Глухе підземелля легко прокотнуло його, і тільки в вухах подзенькували численні дзвоники.

— Ходімо, ще трохи підрубаємо, — Петро мовби ожив після вибуху.

Після зміни Северин спитав Розваляєва:

— На біса ти п'єш стільки?

— Заливаю душу.

— Що вона в тебе — діжка?

— Ще гірше. Про батька мого чув?

— Ні.

— А «Вугляника» все знає. Після фронту мати обіймає і плаче, а я очима шукаю батька. Не шукай, каже, немає. І знов іншим плачем чвстує. Аж мені чорно стало від того плачу. На шахті вбило? — дога-

дуюсь, бо ж прохідник вік зданий. Ні, — хитає головою і б'ється в риданнях. А що ж? Де батько? У шурф, каже, скинули. Хто? — шаленію від люті і вже готовий бігти хтозна-куди. А мати обухом по голові: свої — Білик, Чоркій та ще двоє з «Глибокої». Віриш, фронтовик я, бачив несподіванки, але такого не чекав. Не зміг на ногах встояти й присів. А мати, схлипуючи, розказує, що з німцями батько сплутався, у старості якогось чорта напросився...

Іван прискорив ходу. Петро не здогнав. Бо не знав, що зараз, в оцю секунду, скаже йому.

Жив у Розваляїхи, а нічогісінько не знав. Тільки й того, що жінка завше мовчить. Навіть коли син її провідує. Стоїть біля одвірка і мовчить. Провину батькову отак спокутує?

ЛОВЦІ ТІНЕЙ

1.

Уже скільки часу минуло, а Роман все не може пробачити собі легковажності. Зустрівся із загадковою Марією: піймав облизня. Тільки й того, що зібрав деякі об'єктивні дані про злочинця. Але спробуй, розшукай по них звичайну голку, коли вона загубилася серед скошених луків!

Всі карти, на які розраховував слідчий, були втікачем заздалегідь криті. Додому ні листівки. З родичами ніякісінького зв'язку. Друзі і знайомі не чули про нього вже більше десяти років. Ніяких ознак колишньої підпільної організації чи її відгомону теж не було. Навіть під час фашистської окупації Іванівки. Щось сталося із завпедом школи, та вже аж через чотири роки після арешту Голуба.

Що він довідався про злочинця? Середній на зріст, худорлявий, гостроносий, чорночубий. Ходив неквапливо, завжди розмірковуючи; міг на ходу читати книжку, а як брався за скрипку, то забував геть про все. З камертоном завжди, як той писар з олівцем. От і все.

Спробуй розшукати такого оригінала за цими ознаками! Досить уявити його через тринадцять років після арешту, як від них нічого не зостанеться. Міг і поповніти, і округлитись, і скрипку забути, місяцями не заглядати в книжку — хіба мало таких! Навіть покинчати за такий час міг — було від чого зігнутися!

Всесоюзний розшук не дав нічого. Ось вони, труди міліцейських шерлоків. Одного Голуба, Петра Івановича, пильноокі паспортисти розшукали на Кубані. Волошин зразу вхопився за нього, як за спасенну душу, і зробив кілька запитів. Цей Голуб нікуди не літав, ніде не сидів, тільки й того, що переїхав з району в район.

Інший Голуб Петро Іванович щойно вбився в колодочки десь на Кіровоградщині. Хлопцеві недавно сповнилось шістнадцять років, і матінка привела його в міліцію отримувати паспорт. Прямісінько пальцем у небо!

Третій Голуб об'явився аж на Далекому Сході. Видно, жив собі десь у пониззі Амуру і гадки не мав, що добрі люди його розшукують. А настала пора — взяв та й умер тихенько, не знаючи, що цим послужить акуратним міліцейським статистикам. Під час оформлення смерті вони й згадали, що якийсь Голуб розшукується. І вишкварили папірець, від якого Романа аж занудило.

Ну й роботка!

Терешко викликав Волошина на доповідь.

Волошин доповів коротко:

— Якщо взяти за робочу гіпотезу те, що Голуб проживає під чужим іменем, то розшуки слід зосередити навколо Іванівки, подавши, звичайно, слідче завдання в усі органи міліції, аж до дільничних включно.

— Проект завдання підготували?

— Будь ласка. — Роман подав скріплені три аркуші.

Кузьма Карноанч читає, трохи відкинувши назад голову, — насідає старече далекозорість. В руках червоний олівець, пальці зайняті.

— Довгенько писали, вле дольдно. Хвй іде, може, й клюне, — і розмашнсто підписався на третьому аркуші.

— Нашу увагу привертають також брат Голуба Михвйло, дядько Голуб Овсій та деякі шкільні товриші. Встановлено нагляд за їхнім листуванням, поїздками та зустрічами. Поки що ніяких серйозних даних не одержано.

— А як поводяться сім'ї інших засуджених?

— Не поцікавився, товаришу підполковник.

— Дарма. Цей пройда міг через них підтримувати з рідними зв'язок. Як же, друзі по нещастю, страждальці! Дивно, що ви до цього не додумались.

— Але ж хіба він став би використовувати підозрілих, котрі у нас на оці?

— Такі хитруни і нас з вами можуть використати, не дивуйтеся. Так що прошу враховувати.

— Слухаю. Заслуговує на увагу колишній завгосп іванівської школи Передерій. В час окупації прислужував німцям, невідомо куди зник.

— Він у таборі переміщених, під Мюнхеном. Вам це щось дає?

— Треба подумати. Можливо, ми маємо справу з якимсь дуже законспірованим підпіллям...

— От, от! — аж прояснів підполковник. — Голуб майстрував радіоприймачі, ви про це знаєте?

— Знаю, але...

— Але не поцікавились, чи є нині в селі подібні «радіоаматори». Бачу, ви метеликом пурхнули по селу, а не справжнім слідопитом.

— Я ще не закінчив, товаришу підполковник. — Роман нарешті зрозумів, що треба оборонятися. Не роздумуючи, Волошин б'є козирною картою: — Викликає підозру й Марія Савчук. Колишня коханка, вона майже одночасно з нами почала розшуки Голуба, можливо, щоб замести сліди його близького перебування. В розмові зі мною вела себе зухвало і, по суті, відмовилась що-небудь розказати про засудженого...

Роман карбує кожне слово, не зводячи очей з начальства. Тільки-но мова торкнулася сестри, десь у глибині очей Терешка метнулися тіні лиху і вмить зникли, змиті штучним усміхом.

— То, мабуть, дівочий сентимент, — зовсім іншим голосом промовив Терешко, — молодиці просто неприємно було згадувати про нього. Отже, давайте резюмувати...

— Встановлено пильний нагляд за листуванням, переїздами родичів та знайомих, — повторив Волошин.

— Раз.

— Голову сільради зобов'язано сповіщати про всіх приїжджих до села.

— Два.

— Розмножено фотографію Голуба і буде розіслано разом із слідчим завданням.

— Три.

— Вважаю, треба з'ясувати зв'язки з Україною Передерія і встановити агентурний нагляд за його родичами і знайомими.

— Чотири.

— Негайно зайнятися вивченням поведінки родин злочинців, засуджених одночасно з Голубом.

— П'ять! Ось тепер, капітане, я бачу перед собою справжнього чекіста...

2.

Через кілька днів на роботі з'явився Всеволод. Як завжди, підтягнутий, напахчений, але чомусь похнюплений.

— Далеко подорожував? — Роман запитує задля годиться.

— Та до чорта в зуби. Я за своїм контриком усе місто обнишпорив. Напав на слід, а його ніби хто скипидаром намазав, з одного місця в інше. Хоча б, йолоп, сліди трохи притрушував, а то ні. Побуде на одному заводі — і далі. Покрутиться в одному місті — та в інше. Як в'юн. А це вчора взяв.

— Де?

— Аж у Каховці, на будові.

— Справді, він?

— Біс його знає. Все заперечує, кричить і погрожує.

— Слухай, Сево, а може, твій арештований зовсім не той, кого шукаєш?

— Поки йшло слідство, все ніби збігалося. І прізвище, й ім'я, і по батькові. Багато прикмет зовнішніх. Чотири роки десь блукав по світу, не нагрівши місця. В сорок першому з табору втік. А каже, що на фронті був рядовим.

— Ти перевірив?

— Дідька лисого перевіриш, у них там, в архіві, за сорок перший і сорок другий роки дані третє через десяте. У полоні він був. Американцями репатрійований. Отут у мене вже зовсім нічого не сходиться. Здається, не той...

— Доведеться випускати...

— Дзуськи! Хай побуде в тюрмі.

— Там видніше?

— Ну, звісно! Матиме час зібратися з думками, пригадати, що забув. В усякому разі, можна буде хоч путні протоколи допиту скласти.

— А він на тебе скаргу напише. У прокуратуру. За незаконні дії.

— Ніби там не знають, що важливі наслідки, а не методи!

— Як же ти з людиною... Отак...

— А дуже просто, — Черних мало не перекривляв Романа. — У полон він здавався? Здавався. На німців працював? То хай посидить!

— Он ти який, Сево!

— Такий, як бачиш, — гарячився капітан. — Може, його ще й Сі-Ай Сі завербувала, хто знає... Дивно, чому він не пройшов фільтраційні табори. Як військовополонений. Тепер все разом пройде. Ось покажу його завтра Кузьмі Карповичу. Він таких любить...

— Як і ти...

— А ти будь обережніший з висловами, — серйозно попередив Всеволод.

— Та буду, буду, — відвернувся Роман.

3.

Про що думає сліпа людина?

Про світло. Їй хочеться бодай на хвильку побачити ясний день, чи сонячний зайчик, чи зеленавий листок або ледь відчутний досвіток, що настає після глупої ночі.

Волошин-старший почув кроки за стіною. Дзенькіт ключів. Тихий стук дверей...

— Романе!

— Що, батьку?

— Ти ніби сердитий?

— Та ні, вам здалося.

— Ой, не кажи, похмурий. А надворі сонце.

— У нас з Севою кімната на північ.

— Голос тебе видає.

— Значить, сонце винувате: кому аж надто присвічує, а від кого й хмарою затуляється.

— А ти сідай і розказуй. Може, розвиднеться.

Роман збирається з думками. Спливає постать підполковника Терешка, а у вухах воскресає дріботіння пальців-морквинок на лискучому столі...

— От ви прослужили в органах двадцять шість років. Завжди вірили своєму начальникові?

— Не розумію тебе, — Волошин-старший відкинув назад біляву голову.

— Я хотів сказати, чи покладалися повністю, як я на вас?

— Я був солдатом, весь час у бою. Хіба можна в бою без віри в командира? У тебе щось з Терешком?

— Все в порядку.

— Ні, ні, ти не викручуйся, кажи правду, — Волошин-старший нахилився до сина, мовби хотів зазирнути йому у вічі.

— Не знаю, чи пішов би я з ним у розвідку, як з вами ходили.

— Полохливий?

— Ні.

— Занадто гарячий?

— Теж ні.

— Без олії в голові?

— І цього не можу сказати.

— То чого ж тобі ще?

— Він не вірить жодній людині... А коли щось не підтверджується, він ворога видумує...

— Оце серйозно... Запам'ятай, сину, жити без довіри неможливо! Гадаю, ти не забув Федя Клочка?

— Що ви! Кров'ю збратані...

— А знаєш, як він до загону потрапив?

— Ну, пішов у ліс і прибився.

— Ні. Коли в село прийшли окупанти, він справді втік, та голод примусив повернутися. А старший брат, Яким, уже з поліцейською пов'язкою ходить. Ще й нахваляється: я їм оддячу за батька! Батька а тридцять сьомому забрали, це так, але щоб фашистам прислужуватися?.. Зібрав Федь трохи харчів — і до лісу. Під час однієї з розвідок наші хлопці натрапили на нього. Викопав невеличку землянку, обжився в ній. Скільки наш особіст не допитував, одне й те ж чув — і про батька, і про брата. Командир і особіст — розстріляти та й годі, тим паче, що ніякого патріотизму хлопець не виявив, ховався і все. А родичі — контра. Однак я затявся — треба перевірити в бою. Якраз міняли базу, взяв Федя у свою групу, без зброї, зрозуміло. Одміряли ми кілометрів з двадцять, коли напоролися на поліцейську засідку. Відкрили вогонь, про Федя й забули. Коли чуємо: «Бий гадів!» — і автоматні черги в спину ворогів. Це Федь відзначився, і зброю добув — задушив поліцая, і групу виручив...

— Якби ж усі були такі, як Федь!

— Багато таких було. А ми всіх міряли на один копил. Тільки тридцять сьомий рік чого вартий!

— І ви не боїтеся про це... — Роман не знайшов слів.

— Синові — ні, — тихо мовив батько.

СТУКАЙ — ВІДЧИНЯТЬ

1.

Ось і вулиця Дзержинського, ось цей дім. Другий поверх, дев'ята квартира.

Натиснула на кнопку. Десь глухо зашкрябало. Тиша. Рипнули двері, зачовгали пантофлі.

— Хто там?

— Свої.

— Свої коней крадуть.

— Та свої, Варю, свої!

— О, справді! — зачиргикав засув, потім ще один, за ним і третій; відхилилися двері на довжину ланцюжка, у щілину виглянуло кругле м'ясисте обличчя. — Марусю? Ти?

— Я, я! А потайних замків у вас нема?

— Тс-с! Ще люди почують! Ну, заходь. Ох і кошик у тебе. Ти що, цеглу привезла?

— Ні, кблука, груші, ще дещо...

— Спасибі. Давай поцілуємось. Отак. А виросла! І така ж красуня. Очі ще чорніші стали. Досі, мабуть, хлопців причаровуєш?

— Минулося. Вже за тридцять.

— Таке! Справжніми жінками тільки й стають після тридцяти. А то так, сама піна.

— То це з піни у тебе Боря виріс?

— Годі тобі жартувати. Надовго чи як минулого разу?

— Хочу кілька днів побути, дещо купити. Не виженеш?

— Та що ти кажеш, хата велика.

— Спасибі. А Кузьма на роботі?

— День і ніч гибіє. Давай умивайся та повечеряємо.

— Може, його почекаємо.

— Авжеж, діждешся! Десь після третіх півнів, коли вже сіртиме...

Відчинилися бокові двері, з них вийшов юнак-жердина з нерозчесаним чубом. Марія такий у селі не бачила.

— Мамак, гіб п'ять рубликів!

— Нема в мене, відчепись.

— Негарно, люба мутер, отроків своїх обмакювати. В чорній сумці аж чотири п'ятірки!

— Уже кишпорив. То мені на перукарню...

— Вистачить і три купюри.

— Та бери вже, цигане, бери. Ти б хоч привітався з тіткою.

— О, пардон, я й не уздрів. З далеких країв?

— Та від баби твоєї гостинців привезла.

— Пиріжків з маком, медяників... Мерсі. Я зник. Адью!

Гупають важкі гумові підбори по кахлю.

— Оце твій Борис?

— Та він.

— Отой, що ледве з груші його зняла, коли в евакуацію їхала?

— Той, той.

— А по-якому він говорить?

— Каже, що так модно.

— А гроші нащо?

— Соку, морозива купити. В кіно.

— Батько дозволяє?

— Тож він і скомандував. Досить того, каже, що я за шматком хліба ганявся, як за цукеркою.

— А як він раптом десять, двадцять попросить?

— Тоді хай Кузьма дає...

— А як Кузьма?

— Та ніяк. Усе секрети, усе таємно. Просто замки на губах. А ночами спить при світлі, віриш? Повернеться з роботи, сяк-так повечеряє і спати. Револьвер під подушкою, одіж напоготові, і лампу не вимикає. Тільки ти йому ні слова, чуєш? — похопилася...

Другого дня уранці Кузьма дуже поспішав і ледве встиг сяк-так перекусити.

Поговорити вдалося за обідом. Кузьма Карпович прийняв холодний душ, до столу вийшов свіжий і веселий. Варвара подалася в ательє, на примірку. Поговорили трохи про сільські новини, а потім Марія повела розмову напрямки:

— Про Голуба Петра ти що-небудь знаєш?

— Що, що?!

— Та чого ти мов ошпарений. Не можна про людину спитати?

— Він не людина, а ворог народу!

— Був, та своє одбув.

— Думаєш, він ворог тільки на дванадцять років?

— Не я думаю — суд так ухвалив.
— Прикуси язика!
— Не лякай, я не з полохливих. А до тебе прийшла, бо ти напевно знаєш: Петро не винний.
— По-твоєму, засудили невинного?
— Не тільки його.
— А кого ж іще, шановна адвокатшо?
— Усіх іванівських і вербських.
— Ого, ти далеко зайшла!
— Ні, я на землі. А от ти...
— Облиш! — Кузьма зіскочив з стільця.
— На Борю свого кричи, — спокійно мовила Марія, підвелася, швидко зібрала речі і подалася на вокзал.

2.

«Я пишу цього листа не для того, щоб когось у чомусь звинувачувати.
Я хочу лише про переживання мого покоління сказати своє слово. На доповнення до того, що знає історія і що вона колись дізнається повніше, мені хочеться викласти свої власні свідчення як очевидця. Вони будуть, мабуть, відмінні від того, що запротокольовано у ваших документах, але я тому й пишу, щоб з'ясувати істину.
Я людина, і ніщо людське мені не чуже. Так сказав Карл Маркс. Не всі кажуть правду, хтось припускається помилки, хтось бреше. Одні це роблять, нічого не відаючи, інші з превеликим задоволенням, аби та неправда їх возвеличила, а треті — скоряючись силі, примусові, безвиході...»
Гомонить, гуде новозбудований вокзал, довгий, як залізничний состав, надмірно великий для обласного центру. Людей у ньому небагато, і поїзди приходять не дуже часто, але зали високі, просторі, і кожний крок, вигук чи дзвоник відлунюється десятикратно, грубувато й протяжно.
У відділенні зв'язку теж гамірно. Хтось здає телеграму і сперечається з оператором, бо та перебрала з нього гроші, хтось горлає у трубку, думаючи, що його крик ховає від людей полірована кабіна, а на додачу до всього акуратна телеграфістка тут же вицокує телеграфні поцілунки на апараті й посилає по дротах.
Марії немає ніякого діла ні до незграбного вокзалу, ані до гармидеру в ньому. Вона зайнята своїм горем і єдиною розрадою. Вона хоче якомога повніше вилити на папір свою душу.
«...Може, й справді Петро Іванович Голуб десь у чомусь був замішаний і заслужив покарання — молодий він був, гарячкуватий і довірливий. Лихі люди могли закрутити йому мізки і використати для своїх підлих намірів. Хоча, скажу по правді, я в це не вірю. Це була людина світлих ідей. Чистих помислів і якогось нестримного польоту, хоча путньо не знала, куди їй ліпше полетіти і де сісти. Кохався в музиці, любив спорт і по-дитячому захоплювався усім новим, небаченим, що робила Радянська влада для людей. Я саме таким пам'ятаю Петра.
Але припустимо, що я помилилася, що він схитрував і приховав од мене свої зв'язки і наміри. Його викрили, арештували. Тоді навіщо було розігрувати такий нікчемний фарс зі мною? Мене три доби переконували, що я нічого не тямлю, що Голуб приходив мовби на побачення, а насправді то були законспіровані явки, що він задля форми ловив для мене музику на своєму детекторі, а фактично приймав сигнали радіостанції якогось там підпільного центру.
Самі подумайте, чого б це він, такий досвідчений конспіратор, та запрошував мене на сеанси прийому підпільних передач? Чому це на явки зі своїми спільниками Петро ходив зі мною і чому в такому разі я ніколи не бачила хоча б одного з тих загадкових підпільників? Я говорила про це слідчим, намагалася спростувати очевидні вигадки, але марне. Мене морили безсонням, морduвали несподіваними викликами на допити,

страхали тюрмою та засланням. Іноді мені здавалося, що не Голуба, а мене звинувачують в антирадянській діяльності і я будь-що повинна зізнатись у цьому.

Врешті и, знесилена, залякана, таки підписала протокол допиту, хоча її досі не знаю толком, що в ньому написано. Не знаю, чи дуже и погіршила долю заарештованого Голуба, але собі завдала горя на ціле життя. Вже скільки років минуло відтоді, а не можу простити тої малодушності, проклинаю себе за ту страшну мить і не знаю, як вгамувати совість.

Тепер минуло дванадцять років з часу засудження Голуба. Строк покарання минув, і слід було чекати його повернення додому, якщо він живий, або якогось сповіщення, коли він хворий чи, боронь боже, помер. А про нього ніякої звістки. Я дуже прошу розпорядитися, щоб відповідні органи зробили такі повідомлення і заспокоїли рідних та близьких.

А ще я уклінно благаю долучити до справи Петра Івановича Голуба цього листа, написаного в умовах повної волі і при доброму здоров'ї. Я хочу, щоб він бодай запізно, хоч задля форми, а по суті, заради справедливості спростував раніше підписані мною показання. Інакше мені не буде прощення і від дітей моїх.

Я знаю вас як вірного соратника великого Сталіна, пильного й непідкупного стража народної безпеки. Тому надіюся, що ви зрозумієте переживання чесної радянської жінки і мотиви, які примусили її звернутися з цим листом до вас особисто. Щиро прошу вибачення за турботу. Бажаю вам усього найкращого у вашій великій державній і політичній діяльності».

Ще раз перечитує листа, пильнує, щоб де не вкралася помилка — вчителька ж пише, засміють! — і заклеює конверт.

Біля віконця людей немає, а з-поза нього видно нафарбовану молодицю з кучерявою завивкою.

— Скажіть, такі листи слід рекомендованими посилати?

Молодиця глянула на адресу, кинула пакет на вагу. Рухлива стрілка стрибнула вбік, начеб посварилася на Марію, і заспокоїлась на першій же відмітці, показавши, що з таким запалом написаний лист важить зовсім небагато.

— Карбованець і п'ятнадцять копійок.

— Будь ласка, — заплатила Марія і стиснула в руці зовсім куценьку квитанцію.

— А на цю адресу лист дійде?

— Дійде, — м'якше заговорила кучерява, — туди всі листи швидко доходять...

3.

Вечорами Терешкові працювалося важче. Яка б не була обідня перерва, але хронічне недосипання давалося взнаки. То в обід не встигне прилягти і тоді десь за північ безбожно куняє, то ляже і засне, все закручує на собі простирадло. А буває, і поспить, і начеб до служби повертається бадьорим, а настрою нема, робота не клеїться, голова якась чужа...

Старіє Кузьма, це ясно. Скільки міг — галопом скакав, козирем ходив, а тепер здає. Полисів. Підтоптався. Літа! Пика червона, але й та блякне. А тут робота яка! Вся на нервах, кроку не ступиш, щоб без нервозності. Іноді стишиться, задрімає біля стола, а йому якесь страхіття ввижається. Звідкілясь випливають потвори в тюремних робах і починають казитися: то допитують його, де такий узявся, то погрожують якимсь залізяччям, а то кидаються у божевільний танок і божевільно регочуть... Отак і самому спросоння можна зірватися, а потім не зупинитися...

Невесело Кузьмі, хоча служба йде нормально — певні показники його відділ все-таки має. От якби деякі хвости підтягти. З цим Голубом завозилися. А начальство питає, а начальство підганяє. Таким неповороткими виявився капітан Волошин! Нема та й нема сліду. А втікач небезпеч-

ний. Двадцять років за політику. Гадає, забули. А дзуськи! Якщо Волошин спасує, інший, кмітливіший, упорається.

Обізвалася трубка внутрішнього телефону.

— Підполковник Терешко? Вас викликає полковник Коригін.

— Іду! — випалив у відповідь, але трубка, видно, не почула — помічник начальника управління завжди поспішав.

Чого викликає? З чим іти? — ці питання щоразу бентежили його, коли треба було з'являтися на очі начальству. Справ ціла гора, а про яку доповідатимеш — здогадайся. Натякнув би цей капітан...

На всяк випадок захопив коричневу ледеринову папку.

— О, ви з папкою! — похвалив завжди бадьорий начальник управління.

— Завжди готовий доповідати! — стукнув підборами Кузьма.

— Піонер, нічого не скажеш, — засміявся полковник, але у сміху цьому Терешко відчув щось удаване. — Сідайте. Так поговоримо, без доповідей.

Про що? Здогадатися важко: цей штучний сміх і надто церемонне поводження начальника...

— Я думаю, краще бика за роги, — все посміхався Коригін. — У вас сестра Марія є?

Вицвілі брови Терешка так і плигнули на чоло. У грудях щось тенькнуло.

— Є.

— Вона заміжня?

— Ще в окупації була, то вийшла.

— І дітей має?

— Сина.

— Якого ж вона біса ще одного шукає?

— Кого, дозвольте спитати?

— Якогось Петра Голуба.

— А-а, це її перша любов...

— Нате, почитайте.

Терешко схопив складений удвоє лист і кинувся жадібно читати. Полковник вийшов з-за стола, пройшовся по довгому, як фойє в театрі, кабінеті. Потер руки, кивнув сивою головою в бік Терешка.

— Нема їй чого робити! Дітей би вчила та чоловіка шанувала, а то розум втрачає.

— Ви подумайте! — вигукує Терешко, не відриваючись од листа.

— Я вже думав цілий вечір. А от що ви, підполковнику, скажете?

— Цебто? — злякався Кузьма.

— А від вас вона часом не просила такої послуги?

— Що ви, — скочив з крісла. — Хіба я дозволив би!

— Знаю, що не піддалися б спокусі, але чи зупинили? По-нашому, по-чекістськи!

— Та я б їй...

— Вірю, вірю, — полковник задумався. — А лист все-таки написаний. І пересланий нам. Часом не скажете чому?

— Тому що я в управлінні працюю.

— Саме так! І не просто працюєте, а начальник відділу по розшуку втікачів. Цей самий Голуб теж у бігах?

— Так точно, ми його шукаємо.

— От бачите. Виходить...

— Лист сестри кидає тінь на мене?

— Самі поміркуйте.

Кузьма хвилину мовчить. Голова йде обертом, у вухах видзвонює: «Яка халепа, яка напасть!»

— Гадаю, що так, — нарешті відповідає на своє ж запитання. — Винуватий.

— Це добре, що відчуваєте провину. Але від цього нам не легше.

Терешко вдивляється у начальника безбарвними при яскравому світлі очима, в яких спалахують поблиски жаху.

— Розумієте, як-не-як, а ви начальник важливого відділу, і твкий компрометвж...

— Товаришу полковник! Я ж скільки чесно прослужив, ніколи нічого... Тільки подяки та нагороди... Іменна зброя від наркома...

— Знаю, друже, знаю, але ж лист! Твкий наклеп на наші органи, твка зухвала провокація!

Хоч і дивно, а ці замашні слова охолодили Кузьму, привели до тями.

— Не розумію тільки, — став карбувати полковникові, — чому я повинен відповідати за вчинки далекої сестри? Живе вона десь у селі, своєю сім'єю, в своєму оточенні. Зв'язків з нею не маю, навіть не листуюсь. Один раз бачився, і то за обідом. Хтось її напоумив строчити оцю гидоту і послати в Москву. При чому тут я?

Тирада справила враження. Полковник навіть на обличчі трохи прояснів. У всякому разі, з нього сповзла вся штучна люб'язність.

— Міркуєте ви правильно, — вголос резюмує начальник. — Але хто відповість за оцей грубий наклеп? Ви ж самі розумієте, лист взято на облік у канцелярії міністра.

— Як то хто? Той, хто його писав.

— Ви серйозно?

— Цілком.

— Тоді йдіть, працюйте. А я думав, ви нюні розпустите... Почуття родинні і таке інше... Радий, що помилився!

Раніше примружені очі Коригіна розкрились, замість підозрілого блиску мигнуло вдоволення.

УСЕ В ЖИТТІ ПОРЯД

1.

В теплому росяному ранку голос Москви лине виразно, відлунюється над «Вуглянкою»:

«За видатні заслуги в розвитку вугільної промисловості та багаторічну роботу на шахтах нагородити орденом Леніна...»

— Чуєте, Іван Бридько! Молодець!

— О, Васюта Воропаєв! Правильно, той може! У нього молоток чечітку вибиває.

«Моргун... Максим... Геннадійович...»

— Ура! Наш, вуглянський! — Ура Геннадійовичу, ура-а!

— Та тихше ви, горлані! Може, ще хто з наших буде.

«За видатні успіхи в розвитку гірничої промисловості нагородити орденом Трудового Червоного Прапора...»

— Ого, і начальникам шахт перепало! — чи то радів, чи то дивувався хтось із слухачів.

— А хіба вони не шахтарі? Взяти хоча б цього самого Поченкова. Він же з пелюшок гірник!

— Або наш Пруднинков. Я б йому і Героя дав.

— Тобі тільки дозволь! І Наталку-самогонницю не обійшов би.

Короткий спалах сміху заглушує розмірене карбування прізвищ. «Омельченко Гнат Ілліч... Пруднинков... Северин Петро Іванович...»

— Наші, ура! — вибухає напружене чекання і розсипається схвальними вигуками.

— До Геннадійовича! До Моргуна! — розгарячіла юрба не може зупинитися.

Поки Петро вибрався на звивисту доріжку, навстріч старого вже несли на руках.

— На площу, на трибуну його! — скомандувало кілька голосів, і слухняний людський потік поніс Максима Геннадійовича на високий поміст.

— Говори, Геннадійовичу!
— Вдар речуху!
— Рубони по-шахтарськи.
А в старого якось рот не розкривається. Скувало щелепи, здавило в горлі. Ледве пересилив себе.
— Дорогі мої шахтарі! З празником всіх поздоровляю. Такий він сьогодні веселий! Партії рідній велике спасибі за нашу радість. І вам дякую за такий почот! — сказав, низько, аж за поруччя вклонився і зійшов до людей.
Аж тепер на трибуні виріс Прудников.
— На цьому, — по-парубоцькому бадьорим поглядом обвів збуджений натовп, — мітинг, присвячений Дню шахтаря, вважаю закінченим. Шахтком, партбюро і адміністрація шахти запрошують усіх, хто з чим може, на святкове гуляння в Зелену балку.
Кинувся Петро додому святковий «тормозок» захопити та стару Розвалиїху привітати.
Аж тут Оксанка.
— Ви призначили на сьогодні урок...
— Точно, призначив! — забігав по хаті Петро. — Але урока не буде. Все, що приготувала, перевірю іншого разу. А сьогодні... Сьогодні я тобі задам... задам... — порпається в шухляді і знаходить нотну брошуру. — «Кампанеллу» почнеш розбирати. Ти розумієш, «Кампанеллу»!

2.

Свято... А душа дорікає: чому не він поселився у тому теплому гнізді? Такий щирий до нього Максим Геннадійович, і Віра, і, як квітка, Оксанка... Чому?
Петро не знає. Він чогось чекає, на щось сподівається. Йому вже скільки років мариться, що долі його не обмине, що одного дня відчиниться двері, і на порозі з'явиться в о н а, з Країни Сонця... А й справді, життя не таке вже й мстиве, може, й зласкавиться?
Знову з'явилася «Кампанелла».
Петро і сам не знає, навіщо купив ті ноти. Ще й не відав, що навчатиме Оксанку музики. І сам за скрипку не брався. Давно окляклн, порепались пальці, винаждачені якутськими пісками і вугільним пилом; слух якось притупився, та й чи до музики йому? А «Кампанеллу» не проминув. Десь у глибині душі, зовсім у глухому її куточку ворухнулося щось жалісне і зупинило біля прилавка. «Купи, не будь жорстокий». Узяв, приніс додому, засунув у шухляду під старі газети й забув. Зовсім з голови викинув.
І от на шахтарське свято згадав.
Хай вчить Оксанка. Сама радітиме і людям насолода буде...
Тепер він розуміє: того так роздобрився, що й тоді, давно колись, був у полоні зачудованого настрою.
Дванадцяте грудня тисяча дев'ятсот тридцять сьомого року. Щойно з Марією повернулися з виборчої дільниці. Вперше голосували. Вперше обирали Верховну Раду. Раділи, мріяли, цілувались. А потім він грав «Кампанеллу». Так грав, що Марія завмирала. Нічим більше не зміг би Петро так повно і щиро висловити свої почуття, що струмували, іскрилися в ньому весь незабутній вечір.
А Марія... Слухала Паганіні і згадувала Кампанеллу-філософа, який пророчив людству Державу Сонця. Згадала і поринула в мрії...
Держава Сонця! Вона поставала їм з близьких прийдешніх часів і поселилася на рідній довколишній землі. У центрі Місто Сонця, що випромінює тепло й світло на всю країну. Місто видно здалеку. Воно простяглося серед широкої рівнини, а свій форум винесло на округлий пагорб, оточивши його могутньою стіною. У ньому в усі сторони світу радіусами розходяться ряди казкових будівель, у яких жити — пісні співати. З тих рядів у зелені поля вириваються стрімкі шосе і мчать через

ліси, доли та села, від яких залишились тільки старі назви. Все в камені, а сяйві вогнів і зеленому буянні. Марія відчуває, що ось-ось Місто Сонця освітить їхню Іванівку, всміхнеться вербчанам, мар'яніацям... Повінню щастя і людяності розіллється Держава Сонця...

Вони житимуть в ній! Ось тільки Марія закінчить десятий, поберуться, влаштуються з роботою і житимуть. Як весь люд. Через рік-два, не пізніше. Час бо так мчить, що й не озирнешся...

А через добу, чотирнадцятого грудня, його взяли. Серед ночі. Пред'явили фантастичні звинувачення, серед них Маріїне свідчення.

І от знову «Кампанелла», і знову Марія.

Така халепа! Хтось колись назвав потужний вугільний шар ніжним жіночим ім'ям. Прудников вирішив дістатися до цього прихованого скарбу, перевершити проектну потужність «Вуглянки».

І пішло по селищу:

«Марія» обіцяє...»

«Марія» розщедриться...»

«Марія» виведе...»

Прудников зрадів, коли наступного дня побачив у приймальні Петра Северина.

— А. Петро Іванович? Прошу, заходьте.

В кабінеті чомусь пахло свіжим сіном. Василь Микитович тільки-но підвівся з-під землі і кудись дуже поспішав.

— Немає часу, ніяк не вистачає. В міськком викликають. То я у вантажний скіп і вгору... То що, вирішив? — до Петра.

— Ви про що, Василю Микитовичу?

— Як то про що? Про курси комбайнерів? Скоро одержимо, ох і загуде!

— А-а, — Петро вдав, що забув.

— То як же?

— Прошу, Василю Микитовичу, відпустку.

Начальник шахти мало не скрикнув:

— Добряче ти придумав!

— Лише на тиждень, не більше.

— Виходить, усі за діло, а ти в гайок?

— Я вже два роки не відпочивав — Петро і ніяковів, і наступав. — Через тиждень буду в Горлівці.

Прудников задумався.

— Як одружуватись, тижня не вистачить! Скажи секретарці, щоб писала наказ. На десять днів. А я ввечері підпишу. Бувай! І милої не прогав!

Ох, Маріє, Маріє...

3.

Поїзд наближався до Вербки. Тільки що проїхав високий насип, хтозна-як вивершений колись маленькими, як дитячі візки, грабарками. Насип перетинає Вільшану долину і впинається в зелені груди лісу, що тягнеться мало не до Корольців. У лісі, пам'ятається, був роз'їзд із станційною халупою, схожою на їхню шкільну вбиральню. Ні, нема, війна знесла халупу і роз'їзд закрила. Поїзд женеться на всіх парах, навіть не озвавшись колишній зупинці своїм писклявим свистком.

Корольці. Торфорозробка. Довгі кагати сухих сизо-бурих цеглин і ще довші сирого коричневого місива. Петро пригадує і болотяний відпар біля розкопаної низовини, і їдкий чадуватий дим од спалюваного торфу, і щедрі рибні місця в покинутих виробках. Як там ловилися карасі! Якось він з хлопцями так захопився ловом, що й незчувся, як їх оточили корольцівські заводії. Довелося прийняти бій. Сили були нерівні, бо нападники приготувалися до бійки. Але їх виручили... карасі. Не маючи нічого під руками, вони хапали спійманих карасів і жбурляли їх у нападників. Лясь одного, лясь другого. А воно не так боляче, як гидко... Мокре, слизьке... «Ой!» — заскавчав найпередніший і назад. «Чим б'єтесь!» — обурився ще хтось і собі навтьоки.

На сто двакадцятому кілометрі поїзд і тоді не зупиняяаси, примісіькко летів ка Вербку. Зараз її черга перервати той лет. І стріти иеждаиого гостя.

Вербка... Шість років не бачиа її. Та й хіба тоді роздивився, коли від поракеккя в очах плааали жоаті кола? Станція за аигоиом. Відгородиласи од села рядами крислатих осокоріа та присадкуватими пакгаузами, густо вимазаиими смолою. Влітку смола завжди таиула ка пологих дахах і схлипувала чорними краплями додолу. Стакція цілими днями безлюдиа. Тільки перед приходом московського поїзда араз ставала тіска й галаслива. Чи й тепер така? Перед його арештом з Вербки ка Іваківку почали прокладати бруківку. Тепер, мабуть, і аатобуси в село ходять, як у них з «Вугляики». Можка буде хутко проїхати і, якщо дарма, то й одразу ж иазад.

Замиготіли стакційкі будіалі. Стареький млии. Осокори тріпочуть широким листом. Гальмує поїзд...

Перед новим вокзалом сквер, засаджений кущами бузку. Надворі осік, бузок зів'иа, зяє обламаиими штурпаками. Нічого, що запилекі осокори, — мабуть, давио дощу не було. Але... Де аимощеке шосе? Глибокі колії од машик, розтрушеиа солома, аисохлі і свіжі кізяки... А як же ходять аатобуси?

Не аидио людей, иі в кого й поспитати. Перетиаає дорогу, з подивом оглядає осокори — чому воии такі зелеколисті в осіккю пору? Помолоділи?

Вибрався ка вигін. Тут просторо. В дитикстві гаияв м'яча з вербськими хлопчаками. Село ка село. Півдкя, буаало, гаияли, поки не поб'ються... Чому ж тут досі стадіок ке збудуаали? Бодай ворота поставили б і краї позначили. Хати які стояли, такі й досі. Нвйближча до аигону Катерики Миськової. Кілька шибок вони м'ячем в кій аибили, безсоромиики. Вдоаа подушками їх затуляла. Тепер диктики жовтіють. Одии причілок перекосиася, вгруз у землю. Старий, прогкилий дах залатаний в'язками свіжої соломи. За адовикою оселею ще тзкі ж сірі, мохом вкриті стріхи і сироти-хлівці. Лиш димарі біліють та веселять зір розцяцьковані піаиками стіии од вулиці. Тільки аоки ие вицвіли, не померхли...

Глякув у бік стаиції, — там аисочить білокам'иний палац. Наче а іишому царстві. І осокори йому врівекь, і ряд иових будиккіа иа пристаиційкій вулиці. А через вигін стріхи, хлівці і діряві тини...

Стало трохи сумко.

Чого аін пригиаася сюди? Що знайде тут? Ні сіло, иі апало кикув усе, зірвався, мов ошелешекий, і — здорові були, я ваш родич!

Дуже раді, дуже. Звчекалися... От тільки де вас посадити? Гаразд, асідайтесь иа покуті. То хоч і святе місце, але ви аже чисті, аідбули своє... Пригощайтесь! Зовсім додому чи на побивку?

Та так, нааідатись. Дааніх знайомих побачити і иазад...

Тьху, яка кісекітиниця! Від безсоикя, чи що?

Ураз аигін заверещав, звдзеленчав дитячими голосами, Петро повернувся, угледів, як з вулиці, що аела до школи, висипала юрба хлопчакіа і, покидавши ив аигорілу траау торбинки з кинжками, вже била по гумовому м'ячу. Одик, спритиіший, але мекший за асіх, швидеиько аиклаа з даох торбииок «аорота» і стаа у ких ка чатах. Других воріт, видио, й не треба було, бо всі купчилися біля м'яча і гамселили його куди попало.

Петро засміявся. Ну й ку! Отак і аіи колись футболився, забувши про асе на світі. Тільки й чути: «бий!», «пасуй!», «мені давай, мені!..»

— Гол!!! — вигік раптом кесамовито скриккуа і змовк.

Петро аж здригиуася. Гляиуа на «ворота» і побачиа, що «голкіпер» лежить на траві і схлипує. Підбіг до нього, підкяа на ноги.

— Дуже вдарили?

— Ні, трохи.

— Чого ж плачеш?

— Так...

В голосі брикіла образа.

— Ні, хлопці, так не годиться, — став вводити порядок. — Давайте ще одні «ворота» зробіть, щоб і в них голи забивали.

Двоє хлоп'ят побігли викладати сумки. Решта з цікавістю розглядала незнайомого дядька, не по-сільському вдягненого. В їхніх усе ще сполум'янілих оченятах мерехтів подив.

— Ти чий? — Петро взяв за руку білявого хлопчака.

— Шевчуків.

— Це ж якого?

— Григора.

Отакого красеня вже має Гриць! А разом перед аннускиними іспитами тремтіли. Між іншим, усім присягався, що ніколи не одружиться...

— А ти? — погладив по чорнявій голівці того, що стояв поруч.

— Фросинин.

— Прізвища не маєш?

— Прізвище є, та батька немв.

— А де ж він?

— На війні забили...

Такий необачний! Невроком завдав хлоп'яті болю. І, щоб підбадьорити його, сказав:

— Нічого, ти сам скоро будеш за тата!

Хлопча зиркнуло і трохи проясніло.

— А воротар чий? — Петро кивнув на заплаканого.

Той мовчав.

— Що він у вас, німий?

— То Петько за гол розгнівався. Нашої Марії Карпівни він, вчительки.

Петро вп'явся очима в насуплене хлоп'яче обличчя. Марії Карпівни? Петько? Так, так... Чорні, з росою сливини і довгі густі вії... Її, її!

Петро махнув рукою.

Дітворі цього тільки й треба було. Вона вмить опам'ятвлвся, закушпелила ногами і погнала подряпану, вицвілу гумову кулю до протилежних «воріт».

А Петро стояв мов укопаний. Умить його охопила розгубленість, і прикрість, і якесь дивне відчуття злорадства: так, мовляв, тобі, дурню, і треба! Його погляд зупинився на самотньому Петькові, що пригнувся на воротах і заступав своїм худим тільцем шлях м'ячеві... Так, так, ворота зачинені... Наглухо, назавжди... Цього треба було чекати...

Чужими, затьмареними очима оглянув вигін, село. Нічого не видно, нічого не чути, навіть хлоп'ячого галасу. Тільки маячить на захід сонця біло-жовта коробка вокзалу і протяжно посвистує маневровий паротяг...

Біля станції, на присадку, витолоченому людськими боками, пасажири чекали поїзда. Петро присів й собі, обвів байдужим поглядом незнайомих людей.

— Скоро поїзд на Вузлову?

— Та ось-ось робочий, — відповів дебелий юнак в робочій спецівці. Петро відчув, що десь колись бачив його, але не такого — малого. Можливо, в школі?

— А ви на роботу?

— Еге, щодня катаюся.

— З Вербки?

— Ні, з Іванівки.

— А не знаєте часом Мотрі Голубихи? — спитав якомога рівнім голосом. — Старої вдови?

— Чого ж, знав. Померла вона. — Побачив, як його співрозмовник болісно скривився. — Михайло Голуб, її син, живий, бригадиром у трактористів, — хотів підбадьорити незнайомця і враз пригадав: — А ви колись нам співи викладали! Петро Іванович, так? — У голосі сплелися і співчуття, і подив.

Петро не відповів. На його щастя, з-за осокорів тяжко задихав поїзд, і всі кинулися на перон.

4.

Волошин завмер перед масивним начальницьким столом. Одразу побачив: руки не тарабанили по лакованому глянцю, руки щось шукали в паперах.

— Отак, значить? — буркнув Терешко.

Волошин стоїть, мовчить.

— Питаю, як же будемо далі?

— Будемо старатися, товаришу підполковник! — рубає капітан. А що йому робити?

— Уже настаралися, кури з нас сміються.

— Нічого, дехто заплаче незабаром, — бадьориться Роман.

— Спершу ми з вами, а потім дехто.

— Ми ж не тендітні панночки, товаришу підполковник, витримаємо.

— Ач, оптиміст який! — рудувате обличчя Терешка почало червоніти. — Приїхав у село, посидів у сільраді, на брата здаля подивився та й назад. Делікатненько, щоб нікого не образити, не потривожити... Так?

— Все, що треба для початку, я зробив.

— Якби так усі працівники органів трудилися, то вже давно різні бандюги та агенти розшматували б нашу країну і нас з вами, як кошенят, а мішки позав'язували б. Ви що, в партизанах нікого не арештовували, нікого не розстрілювали?

— Арештовував, і не одного падлюку, а суд і розстріл — то не розвідки справа.

— Бачу, що делікатним хочете бути. Ви впевнені, що брат Голуба Михайло не приховує втікача?

Таке неждане запитання ошелешило Романа.

— Брат Михайло... Ніяких підстав нема. Хіба що...

— Нема, нема... А допустити подібну версію можна?

— Але ніяких фактів...

— А ви спершу дійте логічно, а потім шукайте докази. Може, їх легше буде знайти, коли цього вусаня ізолювати...

Волошин не встигав за підполковником.

— Це раз... Потім школа. Доведіть мені, що ніхто з учителів, особливо довоєнних, не ховає цього самого Голуба. Чому досі не придивилися до дружків злочинця? Де ваші агентурні дані, де додаткові розробки?

Терешко зітхнув.

— Та що казати. Бачу, не впораєтесь ви з Голубом. Вам хіба що з канарками. Ті дурепи самі голос подають...

— Я визнаю свою провину, — почав Роман, — але прошу дозволу закінчити справу.

— Коли ж ви її закінчите? Більше року прогаяли!

— Нічого, я надолужу. Дозвольте мені на десять днів виїхати до села.

— Дозволяю...

5.

Районний відділ жив буденщиною: боровся з порушеннями порядку, а вони не припинялися; лякав самогонників, конфісковував цілі сулії оковитої, сам і спорожняв їх, а їх наповнювали знову; вів протипожежну пропаганду, а пожежі однаково спалахували. Та була одна ділянка роботи, якою начальник, підполковник М'ягкий міг по праву пишатися: «Підтримання морально-політичного стану населення».

Ніякої пропаганди моралі і політики стражі порядку, зрозуміло, не вели, а лише прислухалися та придивлялися.

Низенький, круглий, як гарбуз, з круглою лисиною на тім'ї, підполковник М'ягкий знав собі ціну. Коли хтось із районних дуже розпалювався, він тільки слухав та мружив залиті жиром очі. Мовляв, балакай, балакай, так і добалакаєшся.

Інша справа, коли хтось дзвонив чи приїздив з області. Волошина районний начальник зустрів як давнього знайомого.

— О, капітан! Давненько ви у нас не бували. Наче й дорога рівна, асфальтова, і рибка гарна водиться...
— Ніколи, за щуками ганяюся, — жартував Роман.
— І в нас їх повно, — не вгавав М'ягкий. — Ви на спінінг чи, може, регелею?
— Ні, доводиться арканити.
— Отакої! А в нас...
— У вас ми не можемо спіймати одного небезпечного політичного злочинця, — тихо, але виразно промовив Роман.
З підполковника наче луска обсипалась. Одразу принишк, зів'яв і мовби ще нижчий став.
— Це правда, — бурмотів собі під ніс, — але ви надто категорично... Стараємось, стежимо, та поки що безрезультатно...
— Другий рік уже, правда?
— Так точно, другий. Але бувають випадки й затяжніші. Доки збереш факти, вникнеш у них...
— А ми їх, факти, хоч які-небудь маємо?
— Будь ласка, ось папка.
Відчинив важкі двері сталевого сейфа, взяв грубу зелену папку з акуратно зав'язаними шворками. Волошин ахнув з подиву: нічого подібного в нього немає!
— Ось дані про листування рідні Голуба з усім білим світом. На наш погляд, нічого такого особливого немає, хіба що останній лист з Києва, від якогось Черних, видно, фронтового друга Михайла Голуба. Та ви ліпше розберетесь, прочитайте. Волошин поволі заспокоювався: перед ним лежали хоч якісь матеріали.
— На жаль, усі Голуби наші дуже посидючі, нікуди не літають. І в них ніхто не гостює. Нами зареєстровано лише один випадок: наприкінці березня Михайло Голуб їздив до Москви.
— Справді? — схопився Роман. — А куди, до кого?
— Це важко встановити. Ми тільки знаємо, що дуже Голуб поспішав. Не було на поїзд квитків — то він у м'якому.
— Чому ж мене про це не повідомили?
— Ми, на жаль, пізно про це дізналися, — збрехав підполковник. Хотів сам обскубти цього Голуба, свою пильність показати.
— Дядько втікача Василь Голуб, — продовжував підполковник М'ягкий, — не дуже родичається з Михайлом, але свою закавику має. Часто любить про політику погомоніти, і не дуже схвально. Податків для нього забагато, позика остогидла, допитується, коли її повертатимуть, і взагалі тип неблагонадійний.
— З ким це він філософствує так?
— Буває, з сусідами, інколи не втримується при податкових інспекторах, а то й сам собі під ніс бурмотить.
— Цього ще треба розробляти.
— Постараємось, товаришу капітан. Є у нас ще один птах на оці. Прізвище його, правда, не дуже грізне — Муха, але викликає інтерес. З репатрійованих він. Забраний німцями, служив десь на заводі під Мюнхеном. А зараз вчителює в Іваніаці. Математик. Писав листа в Польщу, міг що-небудь і зашифрувати.
— Так, і це візьмемо до уваги, — Роман сказав знічев'я, аби не мовчати. Йому згадався зазнед, що втік з фашистами і осів десь у Мюнхені, і Марія Савчук, так несподівано вплутана до справи Голуба. Чи немає поміж усім цим якогось зв'язку?
— А цю Марію Савчук ви не змогли б сюди викликати?
— Ні, — категорично відповів М'ягкий.
— Чому?
— Її немає.
— Кудись поїхала?
— Її заарештовано.
— Та що ви кажете?!
— Тижнів зо два тому.

— За що ж?
— Звинувачується у злісних наклепах на органи безпеки.
— Ваша робота?
— Ні, ми лиш виконали наказ.
— Чий?
— Начальника обласного управління полковника Корягіна.
— Он як!.. То вона у вас в КПЗ?
— Ні, відправили до тюрми.
— Ну, й діла-а... — не приховав здивування Роман. — А Кузьма Карпович, її брат, як?
— То вже вам видніше.
— Чи полегшить це розшуки Голуба, чи, навпаки, затрудинить? — питає підполковника.
— Важко сказати. Нам відомо, що Савчук розшукувала втікача. А нащо — так і лишається неясним. Вам начальство ні про що не натякало?
— Ні. Я поїду до Іванівки, поживу там з тиждень.
— Де вас шукати?
— Через сільраду. Питайте уповноваженого по оргнабору робочої сили...
І удача прийшла до Романа, хоч усі версії Терешка щодо якоїсь контрреволюційної організації розсипалися на порох. А до Михайла Голуба Роман відчув майже симпатію. Ще б пак! Ні від кого не криючись, поїхав заслужений солдат до самого Сталіна, щоб просити за брата. Правда, до великого вождя не потрапив, побував у якихось писарчуків. Про це гомоніло все село. А головне — матеріалізувався і сам Петро Голуб! Його нібито бачив у поїзді місцевий хлопець. Хлопця допитати не вдалося — завербувався на Донбас. Але який слід!
«Таки душа не витримала, потягло в рідні місця! — думав Роман. — Схаменувся, коли дізнався про смерть матері».
Так, так, голубчику, тепер ти далеко не залетиш. Один раз приземлився — і слід зоставив.
Роман уже виграв поєдинок! Ще один раунд, ще одне зусилля — і перемога. Він знає, куди цілитись, куди бити, на якому диханні обганяти супротивника.
Швиденько зібравшись, забіг у райвідділ МВС, проінформував М'якого, чомусь засмученого цим нежданим повідомленням, і погнав на Вузлову. Ще попросив підполковника з'ясувати, чи зустрівся Голуб зі своєю коханою у Вербці, — це ж було до її арешту. Районні колеги проводжали гостя з неприхованою заздрістю: таких удач їм не випадало.
На Вузловій чекала марудна робота. Довелося виймати з архівів книги квиткових корінців і шукати, куди хто виїжджав зі станції у дні, приблизно названі парубчаком. Таблиця заповнювалась повільно. Квитковий касир, сивовусий дідок в акуратно застебнутій формениці, дивився, яку химерну гру затіяв шановний ревізор дороги, і лиш посміювався. Знайшов кого ревізувати!
А Роман серед десятків, може, сотень випадкових адрес мав вибрати кілька, але таких, що повинні привести до «Голубиного гнізда». Тому він не дуже квапився, роздумував над кожною назвою, зважуючи десятки можливих версій. З досвіду слідства Роман знав, що в той час найчастіше злочинці знаходили собі притулок у Донбасі, на Каховській будові і в Кривбасі.
Нарешті все закінчено: кілька пасажирів подалося до Москви — хай собі їдуть, кілька до Києва та Чернігова — вони теж не привернули уваги. До Кривого Рога не було подорожніх, в Каховку — два і три до Ворошиловграда. Куди ж полетів сполоханий Голуб?
Роман довго сушив голову над цим питанням і чомусь вирішив, що спершу він об'їде Луганщину, а вже потім завітає на дніпровську будову.

ЛАРИСА КОПАНЬ

У ВУЗЬКОМУ КОЛІ

РОМАН

Нарешті! Значить, недаремно лаявся і блазнював Петро Григорович, Лопаткін таки зважився дати розпорядження. Є в нас розумні люди, є. Ще б парад відмінили. Для чого зайві мілірентгени ковтати? Не смертельні вони, але й радості від них мало, та ще коли зважити, що в колонах здебільшого молодь ітиме...

Делікатно постукавши, двері відчинила Світланка — вона завжди збирає карбованці на коляски для новонароджених, на похорони, на подарунки для іменинників.

— З вас рублик, Петре Григоровичу.

— А сьогодні для чого?

— Хтось на факультеті помер. — І, притишивши голос, додала: — Кажуть, зарізався, харакірі... З профкому подзвонили, на вінок збирати...

Повідомлення приголомшило Петра Григоровича:

— З вас пожартували, Світланко. Не збирайте! Я знаю, що кажу, чуєте? Не збирайте!

Злякане дівчиня корком вилетіла в коридор. А на її місці в дверях знову вигулькнув профорг:

— Лопаткін ще раз усіх скликав, сказав, що його попереднє рішення помилкове, наказав вікна порозчиняти — хай свіже весняне повітря йде, а ганчірки позакидати.

— Він що, захворів, ваш Лопаткін?

— Моє діло передати розпорядження, а ви робіть як знаєте. Самому Івану Івановичу влетіло згори за панікерство. Ми повинні йти в гуртожиток і вести роз'яснювальну роботу. Цілодобове чергування!

Марно, виходить, лаявся Петро Григорович, марно блазнював, рано заспокоївся. На вінок збирають хутко, бо тут діло налагоджене. А проста, елементарна вимога атомної доби ніяк не може узаконитись, і це тоді, коли з усіх трибун говоримо про розширення самостійності в колективах, про здатність керівників узяти на себе відповідальність... Задум і реальність, бажане і дійсне... Щось заплутався я.

— Сьогодні, Славочко, мої думки розкололися. Тепер багато чого

Закінчення. Початок див. «Вітчизна» 1988, № 10.

розділиться на безкомпромісні білі й чорні смуги, світло ляже на тінь, а тінь на світло. Як це в оптиці називається?

— Дифракцією...

— Молодець, видно, що Бондарчук вас учив,— засміявся Петро Григорович. На тому й розсталися. Ярослава подалася в гуртожиток, а він — вибачатися перед потерпілими за інтермедію. Але з доброго наміру нічого не вийшло: Лопаткіна викликали на кілим, Антоніна захворіла, «найученіший» відпросився в Гомель чи, може, в Могильов. У деканаті студент домальовував плаката — чорним по білому в траурній рамці: «...з приводу передчасної смерті П. Г. Бондарчука...»

— Ну й шандкі! — Петро Григорович розмазав туш.

— Я ж не винен, мені сказали,— виправдовувався маляр. — Я навіть радий, що це помилка.

У коридорі, тримаючись за серце, стояв парторг сусідньої кафедри.

— Що, прихопило?

— Ой, не кажи. У нас у колективі створилося чотири групи, і кожна сваржиться на інших, ходять до мене, сваряться, що я не принциповий парторг, що не вживаю енергійних заходів... Стривай... Ти живий?

— Як бачиш.

— А ми вже на вінок збираємо... Хтось пожартував. По телефону подзвонив схвильований жіночий голос... Так ти живий! Незбагненно!.. Запам'ятаю цей день назавжди — радіація, мертво-живий Бондарчук, перекособочена підготовка демонстрації, і з трьох дозиметрів хоч би собака загарчав — самий металобрухт.

Вечоріло. Факультет завмер. Лише в лабораторії рентгеноструктурного аналізу пахло кавою. Вони що, почманіли? — обурився Петро Григорович, прямуючи на запах. Під включеним апаратом «Дрон-3» із загрозливим написом «Стій! Рентген!» — вусатий легінь заварював каву по-львівському.

— Хіба ви не знаєте, що чашка кави генетичною дією еквівалентна двадцяти мілірентгенам? — замість привітання почав нашвидку правити панахиду Петро Григорович. — А дія двох чинників — кофеїну і гамма-променів — дає чотирикратне посилення згуби. Інтерференція!

— А нам уже однаково... — байдуже і водночас щасливо зв'янла білява жіночка.

— Краще скажіть, скільки ложечок цукру вам покласти? — весело запитав господар кав'ярні «Під дроном».

Жартувати не хотілося. Не хотілося більше й говорити про генетичні порушення — плату за насолоду, що її дає кава. Доста лекцій було про нікотин—кофеїн—алкоголь. Радіація підступніша. З нею не змиряться, як з кавою і тютюном. Вже близько час, коли схопляться за голову й рільники та механізатори, а не лише господарі кав'ярні «Під дроном»...

Сьогоднішні несподіванки ще не вичерпались. Підійшовши до лабораторії, Петро Григорович із здивуванням побачив Лопаткіна — шукав його десь, а він ось, під дверима.

— Я не маю зла на вас за жарт,— з тихим розпачем мовив Лопаткін,— але благаю вас, Петре Григоровичу, не афішувати мою е... нестантовність.

— Та бога ради... про що мова? Жодна жива душа...

— Спасибі,— полегшено зітхнув. — А третього тому Шіллера я у вас не забув? — запитав з надією.

Зайшли в лабораторію, пошукали.

— Так ось же він,— зрадів Лопаткін.— Я вже маю догану за панікерство,— поскаржився тихо.

— А пізніше вас судитимуть за порушення ГОСТу радіаційної безпеки,— пообіцяв Петро Григорович.

— А який же вихід? Вгорі Іванові Івановичу сказали, що ніякої паніки не повинно бути, поки не закінчиться велогонка світу. Дитсадки й школи працюють, на майданах масові гуляння, в лісах маївки...

— Бенкет під акомпанемент чуми. Як собі знаєте, але... але три роки

тюрми за порушення стандарту ви заробили. Здоров'я молоді... Подумайте. Не пробачать вам майбутні покоління. Років через десять статистики покаже...

— Пхи! Я вже буду на пенсії! — зрадів Лопаткін, що розплата аж ген на якій відстані.

— Бажаю щасливо дожити. Та дехто своїх онуків уже евакуював. Не одна «Волга» підвозила діток прямо до літака...

Додому, як завжди, Петро Григорович добирався електричкою, бо відтоді, як ухопив дозу, жив у приміській зоні. Гриби, пасіка, свіже молоко — гарантія довголіття навіть і при дозі — організм таки має здатність адаптуватися, вірить Петро Григорович. Запізнився сам, запізнилася електричка. Ніч. Та ще здаля помітив, що весь його будинок яскраво освітлений. Що за лихо? Не йшов, а біг.

У вітальні за столом друг Тиміш схилився над пляшкою середнього радіопротектора з малосольним огірком. Дружина Надійка сидить заплакана, у плащі, ніби кудись зібралась. І тільки-но Петро Григорович став на порозі, як вони радісно й розгублено кинулися до нього, а Надійка знов у сльози.

— Та що тут у вас?

Тиміш показав телеграму: «Сумую разом з вами від непоправного горя — смерті Петра Григоровича. Його світлий образ ніколи не зітреться з моєї пам'яті.

Антоніна».

Лише тепер збагнув Петро усю трагікомічність ситуації. Ось і розквиталася Антоніна з ним за розиграш, жаль тільки, що в розмін пішли Надійчині нерви. Жаліслива подруга Антоніна! Треба буде і їй траурний вінок додому прислати, як виберемося благополучно з цієї круговерті. Капнули йодистого калію в чарки — гидко, але необхідно, бо добре мете сьогодні й у місті, й на околицях. І найбільше в цій метелиці зараз активного йоду.

— Все, що створюєш, на тобі й окошиться,— філософськи зауважив Тиміш, запивши чим треба йод, а потім і закусивши. — Ось, наприклад, моя дочка...

Ага! Значить, плакатиме сьогодні Тиміш, раз згадує свою дочку. А здавалося, зачепив таку глобальну проблему...

Скільки себе й пам'ятає Петро Григорович, на цій площі завжди росли троянди. І щоразу, коли зацвітала перша квітка, він, вражений її красою, зупинявся, шанобливо вклонявся, здмухував росу з пелюсток. Здавалося, цариця квітів відчувала, яке враження справляла на цього диваковатого чоловіка, й почувалася збентеженою і щасливою водночас.

А сьогодні солдати косили троянди... Їхні великі, восково-жовті й рожеві голови покірно падали на забруднену атомним пилом землю.

Петро Григорович стояв перед відчиненим вікном. Бліде обличчя, потріскані губи, високе чоло, перекраяне згори вниз трьома глибокими зморшками, ніби сам Нептун приклав до його лоба розпечений знак.

Жовтуватий колір своєї шкіри він пояснював прозаїчно просто: прабабка, очевидно, не встигла сховатись у коноплі, коли на село набігли ординці, тому й широкі вилиці у Петрової матері, і смоляне волосся у бабусі. Та сьогодні азіатську жовтизну обличчя розбавила молочаєм безсонна ніч, бо варіанти розмови з Ярославою прикидав запально і натхненно, немов готував план Полтавської битви. Склав список із двадцяти запитань, отже, готувався й до допиту. Безглуздо це, адже дівчина не зобов'язана відповідати, нерозумно вчиняти допит майбутній нареченій сина, бо можна й злякати її. «Куди, в яку це сім'ю-пастку хочуть мене втягти?» — жахнеться вона після першого десятка запитань. А після другого обличчя її спалахне гнівними рум'янцями, такими, як у лінчованих троянд.

Солдати у запилених, мокрих від поту уніформах косять квіти згрібають, вилами проштрикують їхні пелюстки, гамузом скидають у КРАЗи — готують обід господині атомного кладовища.

Ярослава любить темно-червоні троянди, які ті, що їх підняв на вилах єфрейтор, і ніяк не наважується скинути в кузов. А може, він милується квітами, згадує вечори, коли за букетик із трьох стебли платив солдатське місячне жалування? А може, він учорашній студент, як Кирило, може, тиждень не вечеряв, щоб заекономити на букетик для коханої? А тепер ось оберемок троянд на вилах...

І не лише безсонна ніч розбавила молочаєм монгольську жовтизну Петрового обличчя — образа обпекла його несподівано: вранці до ще не скошених кущів троянд не прийшла на ділове побачення Ярослава. Може, відчула, що її чекав ребус із двадцяти запитань? Може, й краще, що не з'явилась? Ганьбу, що витерпів, чесно прочекавши годину, треба поховати із колючим бадиллям вчорашніх королев краси. А покараний за те, що призначив побачення дівчині, вдвічі молодшій за себе. І якщо те побачення мало відбутися перед квітником, то не таке вже, мабуть, воно й ділове. Майже годину відстояв Петро Григорович на варті — вперше у житті. Дружина Надія такого розбою не дозволяла — більше ніж на п'ять хвилин вона не запізнювалась. Ну що ж, заспокоював себе, корисно побувати у шкурі невдахи, на контрастах збудиться нервова система, посилиться діяльність захисних центрів організму.

Цікаво, чи з'явиться Ярослава на побачення з Кирилом і «артистичною силою»?

Позавчора він познайомив сина з Ярославою: втрьох міряли кручі, милувалися задніпровими далями. Петро вже виплекав у своїй уяві образ надміцного трикутника. Взагалі трикутники не новина, особливо в літературі: це коли на одного чи на одну енергійно, наввипередки накидають ласо кохання суперники. Хвицяючи один одного, стусаючи під ребра, вони хоч і скоромовкою, та все ж устигають освідчитись своєму кумирові, виповісти одне і те ж і нині, і прісно, і вовіки-віків прекрасне: «Я вас люблю, чего же боле...» Це типовий, конфліктуючий трикутник, навколо якого розгортаються події художнього твору.

В уяві Петра Григоровича вимальовувався новий, ще не бачений, хоч і скутий на перших порах напругою рівносторонній трикутник КПЯ. Нижня сторона єднає точки П і К — Петро, Кирило. Вершина трикутника — Я — Ярослава. Вони поважають її, вона їх. Та хіба щастя будується лише на повазі? Хто забороняє батькові любити сина, а синові батька? І Ярославу Кирило любитиме, і вона його. Отже, сторони Ярослава — Кирило і Петро — Кирило будуть зміцнені і повагою, і любов'ю. А сторона Петро — Ярослава лише повагою. Невже? Тоді ж чому ти, Петре, потай будуєш план такого трикутника? Чому так розсердився за зірване побачення, що під твоєю монгольською шкірою аж молочай розлився? Чому прагнеш до рівностороннього трикутника? Хіба не логічніше з погляду моралі створювати прямокутний трикутник, в якому сторона Ярослава — Кирило була б найкоротшою, бо скріплена вона має бути повагою і любов'ю дружини й чоловіка, а сторона Петро — Ярослава повинна бути найдовшою, як у всіх порядних сім'ях, коли життя пливе, оминаючи підводні гріхи. Та й про дружину Надійку щось ти забув, Петре... Чи не правильніше будувати піраміду ПЯКН з двома довгими ребрами: Петро — Ярослава, Надія — Ярослава? Що сторона Ярослава — Надія може бути довгою, особливого заперечення не викликає, бо яка буває любов між невісткою і свекрухою? Хто «Кайдашеву сім'ю» читав, той знає. Уяви собі, Петре, що за обіднім столом сидить юна засмагла Ярослава. Ви з Кирилом милуєтесь нею, бо така природа речей. Чи сподобається це Надії? Вона, звичайно, промовчить. Але сторона Ярослава — Надія видовжиться так, що може наступити перекіс піраміди. До того ж чомусь Ярославу поставив на вершину споруди. Вже тільки це буде образливим для Надії. Тут з пірамідою проблем та проблем. Тут вічне Хеопсове дива не збудуєш... Так що, може, й правильно обмежитись поки що програмою-мінімум, і вибудовувати красивий трикутник, щось на

зразок букета з трьох квіток, розкладених на площині. А в центрі поставити Надію. Вона буде щасливою в такому оточенні. А як на когось розсердиться, то просто від того відвернеться. Отака геометрія буде найправильнішою...

Воно-то так. Але хочеться ж Петрові, щоб невістка і його любила, і трохи інакше, як хороші невістки люблять свекрів. Щоб напруга була в трикутнику! Лише тоді він буде цікавим і неповторним, а отже, й красивим.

Не вгледів, як і на гору піднялися. Сфотографувалися біля пам'ятника Матері, возвеличеної за подвиги і муки. Милувалися витворами Миколи Сядристого, талановиті руки якого зменшили троянду до мікроскопічних розмірів, від чого вона не перестала бути прекрасною, бо не можна її збільшити, ні зменшити справжньої краси, хоч би як намагався це зробити. Сама краса тільки може змінитись, якщо цього запрагне чи добре постарається, як Ярослава постаралася — під кінець прогулянки вона ніби засумувала за кимось.

— У мене скоро побачення з іншим... з Сашком... Ой, що буде! — сказала вона тихенько Петру Григоровичу, як батькові, довірливо, із печальною радістю, не помічаючи, якого болю йому завдає. Її удар не навмисний, це скоріше нещасний випадок: немовляті трапилася до рук мисливська рушниця, воно бавилося та ненароком і розрядило ствол татові у сонячне сплетіння. Ярославі замість рушниці природа подарувала вроду...

При ділових побаченнях на заняттях Петро Григорович вивчав студентів за традиційною схемою: розбивав ціле на елементи, потім синтезував ці елементи у новий образ і порівнював його з оригіналом. Оскільки він любив людей, то частіше оригінал поступався створеному уявою викладача образові. Але Ярослава...

Її Петро Григорович добре роздивився за два роки. Він був переконаний, що якби всі були такі досконалі, як вона, то зубні лікарі, косметологи й перукарі пішли б старцями по світу. «Лише брови чого варті, АтиПе,— хвалився він своєму внутрішньому супернику Анти Петру,— не треба їх ні фарбувати, ні випрямляти, ні потоншувати. Як не варто вдосконалювати Сонце, так не потрібно вдосконалювати Ярославину красу, ні в деталях, ні в комплекті». — «Але ж, Петре,— заперечив, як завжди, АнтиП,— отямся! Це в Кирилові безхмарні весни ще можна говорити про шедевр, такий корисний і красивий, як Сонце. А скільки тобі років? І не таке вже бездоганне Ярославине обличчя». Важко з Анти-Петром. Коли він втручається, від будь-якого діла може залишитися лише спалах, як при зустрічі електрона з його античастинкою — позитроном. Бо Анти-Петро в усьому протилежний Петрові, як плюс мінусу, як прибуток боргові, як добро злу. «В твоїй уяві, Петре, Ярослава — сонце без плям, принаймні поки їх хтось не посадить. І, напевне, таку красуню ти зустрічаєш уперше» — «Чому ж Надія, дружина моя... Але вона білява. А тут волосся й очі немов вугіллям намальовані, на щоках жар... Неповторно. Краса завжди в неповторності». — «Нехай і так. визнаємо, що Ярослава неповторно красива. Але при чому ж тут ти? Побачення з Сашком... Нехай Кирило переживає».

Вже кілька разів у Ярославиних розповідях згадувався якийсь Сашко. Артист двадцяти чотирьох років. Закінчив училище, фахівець з конферансу й сучасних громадських обрядів. Худорлявий, вишгікасану — місток вищої складності освоїв, як захоплено розповідала Ярослава. Чорти б його забрали! І де він узявся на нашу голову?.. «А яке тобі, Петре, діло до Сашка? Може, ти сам захопився Ярославою? Не поспішай заперечувати, поглянь у дзеркало, чи не тремтить нижня губа,— по ній Надія твоя розпізнає, брешеш ти чи правду кажеш».

Ліричний, напевно, хлопець, той Сашко. Бач, не в ресторанах стародавнє місто вивчає, а в музеях — це ж він підказав Ярославі маршрут до мікроскопічної троянди, захованої у футляр із волосинки. Судячи з розповідей Ярослави, він добряче ковтнув лиха, відбуваючи

службу на кордоні, де навкруг лише скелі та небо. Сердешний хлопець. Хоча... Християнська мораль всепрощенства, а тим більше замилування супротивником зараз Петрові Григоровичу не під силу, бо всі чоловіки, окрім сина Кирила,— його суперники і закляті вороги!

— Ну як же так,— підвищив Петро Григорович голос уперше в розмові з Ярославою. Вперше за два роки знайомства з нею. — Ну, як ви могли призначати водночас два побачення?

— А мені хотілося...

Дитя, та й годі! Дарма, що дев'ятнадцять минуло. А ще похвалялася: «Я набагато старша від вашого Кирила». Це ще як сказати... Хоч він, як вважає батько, у сердечних справах і не обстріляний, та зацікавлення об'єктом, суб'єктом чи самим сатаною не назве коханням. А якщо й спокуситься вишню розжувати й виплюнути, то, думаю, принаймні не вихвалятиметься гріхом, як ви, люба, бо дорослий. А ви чоловічу звагу з півнячою забавою плутаєте. Навіщо нам слухати про якогось Сашка? А може, ви не Сонце, стабільне в горінні мільярди років, може, ви простісінька зірка, яких видимо-невидимо в небі насіяно і стільки ж назбивано в траву, мов гнилиць... А мені ж здалося, що я вибрав найкращу, із тисяч одну, що син до вас з першого погляду прикипить серцем навічно, що ви надихатимете його в житті, підноситимете до висот чоловічої сили і гідності. «Стривай, Петре, чому ти з такою пристрастю взявся за примірки? Хіба Кирило сам не здатен вибрати наречену? Он же якась Віка писала йому листи в армію». — «Та коли ж йому, Атіліє, вибирати? Поки прочуняв після пустелі-кам'яниці, поки у військоматі оформився. Та й хто ж це зробить краще за мене? Я он два роки прискіпливо вибирав: щоб і фігура, і... Ну, та не в фігурі заковика — це одразу видно, є вона чи нема,— тут би й Кирило не промахнувся. Головне, щоб душа була там, де їй за технічним паспортом належить бути. Ще колись подякує батькові, що познайомив із Ярославою. Здається, вже й зараз зрушення є: почав останнім часом двома бритвами голитись, спершу електричною, а потім лезом красу наводити. Та я життя йому подовжив! А то загруз би в якомусь болоті... Я категорично проти випадкових знайомств. Недаремно з давіх-давен ретельно вивчається родовід нареченої,— і не лише в знатних родинах це було заведено. У селах, де про кожного всі все знають, бо з діда-прадіда на виду, теж складалися родоводи, хоч про генетику там і не чули, зате не проходило повз увагу сватів, чи не мають родичі нареченої пристрасті до горілки, гульні, маклерства, бродячого способу життя, віршування, чи не хворіють на падучу... Чи до снаги Кирилові усі ці тонкощі? Та він і не подумав би цим цікавитися — йому аби чорні брови, які вже не підмальовувати, ні потоншувати... А хіба я не такий був? Надійка із серйозною затяжною хворобою у лікарні, і не відомо, чим то скінчиться, а я жити без неї не можу,— згоден на інвалідську коляску, на сім'ю без дітей, якщо материнство їй буде не під силу, на вдівство після сорока... На щастя, всі ці біди доля перекинула у ворожий огород, і є в нас Кирило, ось наречену йому вибираю, дбаючи й про генетичну, й про політичну лінії. На те ж я батько... А зустріч Кирила з Ярославою була ніби випадкова — хай думає, що сам знайшов таку прекрасну дівчину,— ми на авторство не претендуємо. Але, бісів сину, якщо гаволеш і Ярослава Сашкові дістанеться, я й пальцем більше не поворухну, щоб тобі допомогти. Хоч на жабі з царського ставка женися! Втратити таку красу, таку гармонію!»

Але ж чому Ярослава призначила два побачення одразу? Що її в Сашкові привабило? Що тут скажеш? Як надумало дівча, то ніяка праведна сила не втримає його від побачення з «силою артистичною», бо вже ж воно доросле. І не дай боже, щось заборонити чи застосовувати владу старшого — виникне жагучий потяг до забороненого плоду, адже найкраща афіша сатані — лякання ним. Та що тут говорити, що пояснювати... Добре, що вчасно прикусив язика.

А все ж Петро Григорович відчуває гірку образу. Дитинство дитинством, та його нічого приплітати для виправдання Ярослави: мусить

же вона знати, що не можна їхати одночасно на двох конях, які скачуть у різні боки. Зустріч випадкова і миттєва, хапайся за гриву одного. Одного, а не двох!

Петро Григорович умовився з Ярославою зустрітися вранці, за дві години до побачення з Сашком. Попрощалися сухо. Кирило пішов проводжати Ярославу.

Тисяча реакторів одночасно вийшла з ладу в Петровому замкові, що його він так ретельно вибудовував. В одну мить усе цільне, красиве, міцне розпалося на шматочки, розлетілося в друзки, зникло, розсіялось. Подвійне спустошення прокотилося над мурами. Перше — бо похитнулася віра в те, що зовнішня Ярославина краса віддзеркалює внутрішню. Петрові Григоровичу й на думку не спадало, що Кирило просто міг не сподобатись дівчині, він так вірив у синову бездоганність, що сама думка про те, що якийсь там Сашко може бути кращим, порядніщим, розумнішим, працьовитішим, ніж його син, була нестерпною і неприпустимою. Короткозоре дівча недооцінило його сина. Адже в такого, як Кирило, можна закохатися з першого погляду...

Закінчується втомна весна. Оптиміст-теоретик, обгрунтовуючи неминучість співжиття людства з атомними електростанціями, підрахував, що серйозні аварії можливі лише раз на сорок тисяч років. Так що вважаймо цю весну унікальною: не буде більше зараженої краси, евакуації, не в'янутимуть під чобітьми троянди, мов п'яні жінки. Це ж і Петро винен, що розпорошився «мирний атом», це ж і він добивався, щоб косили траву. А косять і троянди... Бо все, що встигло розквітнути, прорости, дати сходи, тепер є не щось, як заражений бур'ян. Проблеми глобальні й приватні переплітаються у Петровій душі в єдиний клубок болю, безсилля, образи. Це ж треба, такому поважному чоловікові чекати побачення з якимось дівчиськом! Соромно й собі признатися, що стовбичив «під годинником», згоряючи від ганьби, чатував при олтарі богині, якій усякий вік підвладний. Мовляв, заради сина стараюсь, ось таким щитом прикривсь. Цікаво, чи Кирило не на побачення сьогодні збирався? Щось уранці дуже збуджений був — сходив у магазин без нагадування, довго причепурювався, навіть жартував (уперше після демобілізації). Невже Ярослава призначила на сьогодні три побачення? До можливого свекра не з'явилась. З ким же вона зараз? Хіба не можна було подзвонити і сказати: «Пробачте, ранок виявився мудріший од вечора. Відпадає потреба розмови з вами». Не подзвонила... Зневага чи забудькуватість? А може, Кирилові інша до вподоби — ота Віка, що листи в армію писала, чи якась Таня або Зіна. Хіба мало зірок у небі? А взагалі я за такі сумнівні справи більше не беруся. Моє серце не гумове — Надія з Ярославою в ньому не помістяться. Все!

А що воно ото бовваніє? Знайома постать... Цікаво, цікаво... Петро Григорович ледь встигає відійти за кущ бузку. І в нього, як у Ярослави, збудився раптом азарт допитливості, яка жене дівчину на два побачення в одночассі, а Петра Григоровича змушує забути на мить образу. Що воно за знайома постать бовваніє? Примітивну цікавість Ярослава, певне, плутає з кохвнням. А в тебе, Петре, не сплелася вона раптом з ревнощами? Хто ж то... Таки ж Кирило. Це ж треба! Не могла призначити йому побачення в іншому місці? Дитинність. Коли набереться досвіду... А хто ж її тоді любитиме, досвідчену? Стоп! Любитиме?! Ти саме це слово вжив, Петре. Не помилився? Мовчиш... То як же син? Конкурент чи соратник? Може, підійдеш до нього і нагримаєш: чого, мовляв, тут на сонці стовбичиш, марш додому, матері допомагати? Не підійдеш і не нагримаєш,— не відчуваєш за собою морального права це зробити. Та й останнім часом, після армії, між вами встановилася атмосфера суперництва у всьому: Кирило частіше, ніж будь-коли, критикує батькові ідеї, навіть таблицю множення висміює, якщо вона проголошується батьковими вустами. Ну що ж, це природно, й суспільству вигідно: сини мають перевершувати батьків, забезпечуючи цим прогрес. Біда, коли сини зростають безбатченками, коли, позбавлені природного суперництва в сім'ї, шукають

конфліктів у під'їздах і по темних кутках або замикаються озлоблені. Пам'ятаєш, як охоче змагався з тобою в силі Кирило в день приїзду, намагаючись повалити твою руку, і як тобі нелегко було в тому змаганні: ти відчув, що в рівняку вже не переможеш, тому вдався до хитрощів і перевів змагання на силу в змагання на витривалість. І правильно вчинив — через кілька хвилин молоді м'язи не витримали, здалися, а в тебе три дні нила крепатура. І ти зрозумів, що фізично тобі вже зась змагатися з сином, втішився тим, що маєш іще інтелектуальну перевагу, а ще збагнув, що любов до дитини має невдовзі перейти в повагу до сина-суперника, до власного заперечення. Закон заперечення має торжествувати і в твоїй сім'ї. Але хай йому! Ще позмагаємось років п'ятнадцять-двадцять! Чого б оце я мав здатися без бою! Воно-то так... А чи не краще перейти на дипломатичні рейки змагання? Щоб не надбати ворога замість сина? Ніякої опіки, ніяких порад — рівноправність. Нехай Надія, до якої син зараз особливо уважний, скористається нагодою, облагородить його. Певне, набридло Кирилові чоловіче товариство в армії, де на п'ятсот кілометрів навкруги жінки лише на екрані телевізора були та ще в сім'ї шановного Карова... Ну, а щодо моменту — тут із сином вигідно вступити у спілку, не ідейно, а тактично, бо є спільний суперник — Сашко. І що воно там за артист, що успішно тримає оборону проти двох, ще й у контратаки ходить? Із Сашком побачення о дванадцятій — Ярослава сама вчора сказала. Ну на 'кий біс було говорити? Не хочу я знати такої правди! Може, мене Надія коли й зрадила, то не мусить же ще й розказувати про це! Її власне сумління хай від того потерпає, а я не хочу бачити пляму на святковій сукні. І то вже подвійна підлість — зрадити та ще тобі ж і душу вилити. Тільки закляті егоїсти або ж садисти сповідаються перед людиною, яку зрадили,— перших змушує це робити душевний дискомфорт, вони очищаються, не зважаючи, якого болю завдають близькій людині, а другі, зізнаючись у гріхах, із задоволенням спостерігають муки ближнього, поливають підшептом роги рогоносця, щоб росли вони, пишніючи кроною, зміцнюючись у корінні.

Буває, ближні повідомляють, але тоді є можливість скинути все на «злих ворогів». Головне, щоб сама не наговорила на себе, готуючись убити. Краще оглухнути й осліпнути, ніж слухати зізнання чи бачити падіння кумира.

Ну то що, Петре, дивишся, як синок нудьгує, міряючи відстань від ялини до ялини? Пригадуєш, як у дні твоєї молодості саджали ці ялини? Не думав і не гадав тоді, що разом із ними ростиме й дівчисько, яке змусить батька й сина прогулюватися тут під пекучим сонцем. «Кириле, що ти робиш? — хотілося крикнути. — Чому забув чоловічу гордість? Тікай! Вибивай клин клином!» Не крикнув. Ні підійти не можеш, ні розтлумачити синові, звідки вітер дме, бо є одна свята угода, укладена з Ярославою того дня, коли приїхав Кирило з армії. Він уранці подзвонив з вокзалу. «Хто?» — стрепенулася Надійка, бо вже кілька ночей спала мов на голках, чекаючи сина,— передчуття їй підказувало, що їде він, десь уже близько. «Це я, єфрейтор з пустелі». «Єфрейтор?» — розгублено перепитала мати, впізнаючи і не впізнаючи голосу дитяти. — «Та це я, Кирило! Скоро перша електричка піде, смаж, мамо, картоплю».

Петро Григорович роздивлявся свого сина — сильний, жилавий виріс. А який лоб у нього! А ніс — мов у козака Мамая. Такого хлопця однокурсниці живцем з'їдять. Ще прилипне якась вітрогонка...

Того ранку Петро Григорович вибрався на роботу заздалегідь. Не доїхавши двох зупинок, зійшов з тролейбуса, попрямував до студентського гуртожитку, зупинився перед його дверима, знову повернув до тролейбуса, потім знову до гуртожитку. І так метався сюди-туди, не здаючи собі справи, кого очікує, кого хоче бачити. Коли гульк — Ярослава. Зовсім не з того боку йде, звідки чекав. Не умовлявся з нею про зустріч, але був певен, що вона неодмінно вийде до нього, бо потрібна йому, як ніхто, і почнеться саме в цю годину один із найскладніших для неї (а для Петра Григоровича — комедійно-трагічний) етапів життя. Що це? Спорідненість

душ, коли розуміють одне одного нв відстані? Чи зв'язок біологічних об'єктів з допомогою фізичних полів? Чи вплив біополя, й досі не підтвердженого експериментально й зневаженого деким, як свого часу генетика. «Звідки вн?» — «З вәтобуса. Побачила, що ви тут гуляєте, подумала, може, щось трапилось. Зійшла ка зупинці». Що б там не казали скептики, в біополе є! Бо чому Ярослава дивилася саме в цей бік вулиці? Чому їхала автобусом? Могла ж і пішки піти до магазину. Є біополе. Є! «А таки трапилось...» — «Що саме?» — «Син з армії приїхав». — «То вітаю вас!» — «Радість у нас велика. Але... Може, це вас образить... — Петру Григоровичу дух перехопило, він плутав слова, бо й у голові йому все сплуталось. — Але я дуже хотів би, щоб ви з ним познайомились»,— виявлив нарешті, як заїка випалює речення, коли йому вдається вимучити перше слово.

Ярослава мовчала. Лише почервоніла: спершу шия вкрилася червоними плямами, потім щоки її залилися вранішнім сонцем, потім уся вона з головою потонула у вогні. «Хіба в нього мало знайомих?» — нарешті оговталась. «Коли йдеться про діло серйозне... Не кажіть тільки «ні». Ніхто не знатиме, і я забуду про цю розмову. І ні до чого це вас не зобов'язує. Таємниць під страхом смерті не розголошую. Вкладаємо угоду? Дівчина лише знизала плечима.

До зустрічі з хлопцем Ярославу підштовхнула цікавість: що воно там за Кирило, може, й справді Кожум'яка? Якщо схожий на батька та удвічі молодший, варто подивитись.

Кирило ж батькову затію сприйняв настороженo: на дівчину дивився байдуже, повз її ліве вухо, точно як батечко на злих жінок дивиться. А може, такою байдужістю Кирило своє захоплення маскує? Не міг же він не помітити краси вишуканої, довершеної.

Вдома після побачення Кирило єхидно запитав Петра Григоровича: «Тобі, батьку, баба Степанида жінку вибирала?» — «Ну що ти... Борони боже! — спрожогу випалив Петро Григорович, та одразу ж збагнув, куди кинута каменюка, і додав поспішливо: — Якби ж... Я б із радістю прийняв її піклування, але в тих краях, де я вибирав тобі матір, баби Степаниди не було». Ну, тепер ясно, чому Кирило удавано байдуже дивився на Ярославу: запідозрив, що батько влаштував побачення, і не зміг пробачити йому цього ярмарку. Спершу Петро Григорович подумав було, що сама Ярослава винна, що не справила враження на Кирила, бо підфарбувала губи, покаводила модні тіні навколо очей, а до таких дівчат у сина настороженe ставлення і епітет один, доволі грубуватий,— як не «стандартна», то «штамповка». А виходить, Кирила обурило батькове нав'язування. Довелося вдатися до запасної напівправди. «Це мого шкільного товариша донька, я по вимові, по нашій говірці її розшукав: слухаю одного разу на практичних заняттях її відповідь і чую щось невловимо знайоме, близьке — і наголоси специфічні, і проміжний звук між «и» та «і» у неї проскакує, навіть «л» вимовляє так, як воно звучить тільки в наших селах. Запитую — виявляється, землячка, в далі з'ясовується, що мого шкільного товариша дочка. Порядні люди, навіть не зверталися, щоб допоміг при вступі». — «Вони знали про твої принципи, тому й не плекали ілюзій»,— подобрішав син.

Тепер он Кирило марширує між двома ялинками, що виростали водночас із дівчиськом, яке обох Бондарчуків за носи водить. І не можна ні застерегти сина, ні розтлумачити йому, звідки хмара насуває, бо угода укладена з Ярославою, і мусить Петро Григорович мовчати до смертного одра. Нехай Кирило сам несе свій хрест. А хто його почепив синові? Батько. Це він вибрав із тисячі учениць одну — найвродливішу, найлюдянішу, не знищену містом, не обділену природою. Та так захопився цією роботою, що не помітив, як і сам голову втратив, забувши, що воно ж іще дитя... Дитя? Ось зараз побачимо, як це дитя обведе круг пальця одразу трьох дорослих велемудрих. А де ж Кирило? Молодець! Збагнув, що його в запасі мітять, і полишив поле ганьби. Бондарчуки в другому ешелоні не ходять! З полегшенням вдихнув наповнене трояндовим ароматом повітря. Є в Кирила гордість! Є! Не те, що в батька... аж соромно

за себе — увесь чолоаічий рід зганьбив... Тьху! Крім побачень, є в тебе, чоловіче добрий, ще й робота, за яку зарплату отримуєш.

Щодуху кинувся Пєтро Григоровкч наздоганяти час.

За поворотом в інститутському коридорі мало не збив з ніг Кирила, який ішов при Ярославі. Саме при ній, а не з нею — вона була кскрава, иемов кезрізана троякда сорту «українська мелодія», у світло-рожевій блузці з пишними рукавами, у бузковій спідниці — Пєтро Григоровкч буркнув привітання і помчав далі.

Сьогодкі в нього було щв одне вкрай важливе заадання — треба довести фахівцям, що землю можна очистити від нуклідів, знявши верхній шар всього ка кілька сантиметрів. Противників ідеї не було, як ке було і прибічників. У деяких колгоспах, що поблкзу Чорнобиля, почалк переорюватк грунт, заганяючи таким чином радіацію вглиб. Поспішклк. Позиція Пвтра Григоровкча кезвичиа (хоч на пріоритет аін зовсім не претекдує) — навіть друг Тиміш довго кепкував, спостерігаючи, як Петро Григорович сапкою «збривав» свій город і буртував землю. «Однаково подохнемо»,— вкправдовував Тиміш свою бездіяльність. Тоді Петро Григорович злукавив, сказавши, що коли не зняти зараженого шару землі, тридцять рокіа огірки не родитимуть. Цс одразу аплинуло на Тимоша, бо він дуже любить малосольні, а саме в ці дкі повсюдю зжовкла й пропала огудина. Проклинаючи всі покоління атомників, Тиміш почав зчищати грунт зі свого городу, щоб висіяти осінні огірки.

Декан без вагань підписав адресованого вищим інстанціям листа Петра Григоровича, в якому обгрунтовувалась можливість очищення землі, й одразу ж заходився передати його Іваку Івановичу. А Іван Іванович... Ну, то вже не Петрові клопоти. Головне — скокструювати просту й дешеву «бритву» з пилососом. Звичайно, мудра ідея може ощасливити кілька голів одразу, але довести свій задум до логічного завершення Петро Григорович вважає справою честі: хто знає, де брід, тому й дорогу прокладати. А як же Ярослава? Там кехай Кирило б'ється — він же Кожум'кка. Витримає оборону, може, й у наступ піде. Бондарчуки не програють битв! І що воно за потужний Сашко, що проти двох грає? Вкдко, добре засвоїв стратегію і тактику, Кирилові ке рівня. І що воко за Сашко?

Не витерпів Петро Григорович, вккроїв із свого вельми вбогого бюджету хвилинку, вискочив ка вулицю, сподіваючкєь побачитк суперикка. Та, мабуть, зараз кастав час невидимих ворогів — найстрашніших,— тільки Киркло з Ярославою прогулювалкся тінистою алеєю парку. Чому ж Сашка кемає? Адже сама казала, що має з ким зустрітксь. І раптом здогад, простий, образливий своєю простотою, осяяв Петра Григоровичв — вона зателефонувала Сашкові й зустрілася з ккм саме в оті п'ятнадцять хвилин, коли доаірливий невдаха сват чекав її на плацу.

— Не може цього бутк! — вражеко вкгукнув Пєтро Гркгорович, аж зупккквся лисий чоловік, що проходив мимо.

— Може! У дозиметристів запитайте. Ще й як може! По видолинках та ущєликах тротуару, де пилюка назбиралася, пце й як нпарить. На щастя, нам до колік прокикає, та, ка жаль, дошкільнятам вкще пояса дістає. Ет! Що там говоритк!.. — лксий махнув рукою і пішов своєю дорогою.

Не може цього бутк! Щоб Ярослава трьох водкла за кіс? Та в кеї душа що срібний дзвіночок, торкик — відгукнеться. То вона зумксне Кирклові й Сашкові водночас призначила побачення, щоб поставити їх поруч, поріаняти, вибратк кращого. Це її право, йдеться ж бо про речі серйозні... І якби ти ке втрутився у її сцекарій, саме так і було б — гуляли б вони зараз втрьох по місту. Алв ж уранці ти весь час давав Кирклові кастанови, ти ще й звечора надокучав йому різними запитаннями, аж хлопець не витримав і сказав сердито: «Ти, тату, кашу заварив, а тепер дмухаєш. А може, я свою хочу сьорбати?» То, може, не треба було втручатись у вибір невістки, хай би сам потрудився? Якби ж не отой лист, що так розчулив батька,— сик покладається ка його смак, хоч написав про це ніби

й жартома. Мудро вчинив, що батькові довірився, бо на кого ж і покластись? Зараз усе робиться швидко — зволікати ніколи. Але чи встигне дівчина за два місяці пройти етапи: з'ясувати — впевнитись — полюбити? Не встигне. Отже, і їй треба допомогти: познайомити з Надією, розповісти біографію роду, якщо поважатиме батька-матір, уважнішою і до сина буде, адже відомо, що під пеньком золотисту плоди антонівки не падають.

Отак, морально озброївшись, і взявся Петро Григорович виконувати синове доручення.

Краса красою, в ній не помилишся, вона здалеку примітна, як одяг, по якому судять, стрічаючи нову людину. Все сталося природно, без будь-яких зусиль з боку Петра Григоровича. Скільки вже років читав він лекції — десять, двадцять,— поки син ріс, не звертав він особливої уваги на дівчат. Та після отого синового листа зайшов в освітлену сонцем аудиторію з розмальованими морозом вікнами, і серед студентів за партами, що півколом охоплювали викладацьку арену, одразу ж побачив її. Студенти розшукували свої місця, стукали сидіннями парт, дожовували, дослуховували анекдот, вмощувалися. «Це я...» — беззвучно промовила найвродливіша серед студенток. Петро Григорович вхопив крейду і написав у відповідь на дошці: «Бондарчук — я». Аудиторія насторожено завмерла, потім почулося поспішливе кашляння, чхання, скрипіння, рипіння — нарешті запанувала тиша. В міру зростання красномовства — супутника лекторового натхнення, слухачі підсідали за ближчі парти. Ярослава сіла за другу — постійне місце на весь семестр.

З красою справа проста — за перші двадцять три роки життя Петро Григорович зустрів Надію Олександрівну, яка назавжди стала для нього еталоном краси. Тепер ось вибрав для сина...

Що яскравіша зірка, то важче роздивитися її. Он скільки вже астрономічних приладів винайдено, а ядро Сонця — середньої за величиною зірки нашої галактики знаємо лише з гіпотез та формул. «Та що там аж до Сонця підніматись? Ти на себе поглянь, Петре. Проживши з тобою кілька десятків літ, чи могла подумати Надія, що ти азартно вибиратимеш наречену для сина, годинами вистоюватимеш біля троянлового поля, чекаючи побачення з дівчиною, яка в дочки тобі годиться?» — «Я ж, Антипе, не для себе. Я ж заради Кирила стараюсь! Він же лист написав: «Шукайте наречену»! Це ж документ, моє виправдання. Я зекономив йому два роки. Може, від ропухи з царського ставка врятував. Від Віки, Софи, Соні! Від Тимошевої аматорки ізолював!» — «Може, й так, коли судити збоку. А якщо в душу тобі зазирнути? Чим і ким вона переповнена? У березні ти міг підтягтися на перекладині п'ять разів, а зараз дев'ять. І вагу зайву скинув. Чого б це?» — «Бо, загітований Амосовим, вечеряю склянкою соку з сухариком. Ще не всю радіоактивну пилюгу змили, то чим менше з'їси, тим менше роботи лічильнику. Ти ж чув анекдот про котлету, що клацає?» — «Ніякі анекдоти, Петре, не замаскують головного: що всю твою душу складено із темних закапелків, в які ти і сам соромишся зазирнути. А Надія після стількох років подружнього життя не може за тебе поручитись». — «Я Надію не ображаю. Це вона іноді може злегковажити моїми почуттями. Ось недавно якийсь чоловік, привітавшись із нею, кілька хвилин не випускав її руки із своїх бридких лап, перераховував кісточки на її пальцях, ніби не знаючи, що всі жінки складаються з однакової кількості деталей і що в кожної по три видимих суглоби на кожному персту. Нехай своє добро ревізує! Я ледве втримався від скандалу. Лише запитав у Надії: «Він що, холодець із гусячих лапок любить?» — «Хто, Петрусю?» — не звернула вона уваги на те, що я фактично її гускою обізвав. «А той, борщохльоб недорізаний». — «Ну що ти! То ж хірург, що апендицит мені оперував». Я нічого не заперечив Надії, хоч і варто було. Я вірю, що Надія не хоче мене образити, бо впевнена, що, пройшовши центральну площу під час народного гуляння, не зустріне жодного такого, як я. І не тому, що серйозні люди не гають часу

на площах-майданах. А тому, що я існую в єдному екземплярі, а креслення батько Григорій забрав у братську могилу».

І справді, коли після аварії в лабораторії Петру Григоровичу довелося лягти у лікарню, клопоту лікарям було — чи тому, що хвороба нова, ще не знана, чи, може, серце не стандартне. Трохи не підвело серце його й тоді, коли вони з Ярославою історію вивчали,— невинний за формою, звичний за суттю випадок, бо з нього почався трагікомічний період у житті Петра Григоровича.

СІК ЧИСТОТІЛУ

Була вершина Києвої гори — колишнього центру слов'янської землі від Балтійського до Чорного моря. Десь тут поблизу спочивають кістки Кия. Проросли вони квітами весняними, воскресли травою буйною. Праворуч — сонце, на телевежу нанизане. Ліворуч — золото бань. Позаду — спогади, попереду — плани, та ще сумніви й чекання удару гонга на останній раунд, після якого гарантовано ліжко в новому корпусі лікарні, що звисає ген над кручею. Та не хоче Петро Григорович зараз про таке думати, не той момент. Він втішений, що нарешті вибрав синові наречену. Що хоч і «хапонув» добряче смертоносного проміння, але живий і досі — спасибі матері Степаниді за міцне здоров'я. Та й не хочеться думати про смертне. Бо такий чудовий день. І навіть припорошена нуклідами трава,— гора стійко витримала пориви забрудненого вітру, що його гнав скажений реактор,— прекрасна.

Мовчить Ярослава, серйозна й сумна. Ніби розв'язує задачу. Яку?.. Пробігла ватага хлопців-спортсменів, очолювана дівчиною.

— Отакою і я була,— чи то з жалем, чи з гордістю мовила Ярослава. Нічого собі, подумав Петро Григорович. Хоча... Він завжди захоплюється, коли чує співає «А за мной хлопці, гей-гой, а за мной хлопці, як дощові хмари!..» Тут нічого виважувати — раз із тисячі найкращу вибрано, доведеться із «хмарою» миритися. Головне — щоб у калюжі не опинилася, коли задощить. Тому ж і вибирав найрозумнішу, одну із тисячі.

Ярослава все ще мовчить. Розв'язує задачу... Яку? Ось вона лукаво посміхнулася, примітивши непоказний бур'янець, на який Петро Григорович і не глянув би, якби не увага до нього дівчини. Ярослава нахиляється, зриває верхівки бур'яну (Оце так увага! Не приведи господи!), на зривах виступає жовте молочко.

— Чистотіл,— каже вона удавано байдужим голосом диикторки. Обличчя її бліде, губи посиніли, дихає важко. Можна подумати, що зійшли на безкисневий Еверест, що на горі цій розріджене повітря, бо вершиною вона проткнула дощові і вперлася тім'ям у перисті хмари. Таки ні ж — Києва гора висока лише своєю історією.

Троє хлопців вийшли із воріт старого кладовища. Сіли метрів за тридцять і, поглядаючи на Ярославу, про щось збуджено почали говорити, енергійно жестикулюючи. Ну що ж, будемо битись. Одну з тисячі вибирав — вберегти треба. А якщо накинуться з усіх боків? Нічого, важливо головному дати одкоша. І не просити милості, ніяких проповідей і ніяких розмов.

Тріо направляє парламентера. Петро Григорович засовує руку в сумку й намацує свого мисливського ножа, яким робив «харакірі». Згадав, як виручив його цей «сувенір» в електричці. Того пізнього вечора призвідницею була дівчина-підліток. У майже порожньому вагоні почала брутально зганяти його з місця: «Геть звідси — це наше купе». — «Сідай, а хоч лягай — он скільки місць навкруги»,— намагався урезонити юну отаманшу. Та вона по-розбійницьки свиснула, викликаючи з тамбура свій «ансамбль». Довелося блиснути ножем. «Ну що ти, черевик, рознервувався! Так би й сказав, що свій»,— примирливо сказала отаманша, і вся компанія розсілася у сусідньому купе.

А цей ось наближається... Та, мабуть, краще не виймати ножа, кулаки досить. Ось хлопець зараз підійде і скаже для зав'язки: «Дай-де запалить».

«На жаль, некурящий»,— відповість Петро Григорович. Хлопець тої ж миті подасть сигнал до нападу, от і треба випередити той сигнал. А може й по-іншому розвиватися діалог: «Дайте цигарку». — «Будь ласка».— скаже Петро Григорович і, розвернувшись...

— Папаша, котра година? — підбіг парламентер.

— Га? За чверть двадцята.

Хлопець махнув дружкам, гукнув:

— Ей! Я ж казав — запізнюємось. З вами завжди в халепу вскочиш!

Тріо щодуху біжить витоптаною численними колись у Києві туристами стежкою до сходів. А щоб ти луснув! Сам знаю, що «папаша»! Наречену Кирила ось до історії прилучаю. Я б ще з вами позмагався, якби Надія наручники послабила. Пап-пашв! Мало до ганьби мене не довів, шибеник. А взагалі я щось став нервовим, і в оцінці підлітків у мене з'явився якийсь суб'єктивізм. Це що, втрата професійного чуття любові до них? Дискваліфікація? Не всі ж вони агресивні. Ярослава теж он кинула: «Я доросліша за вашого Кирила». Що вона мала на увазі? Це треба розуміти як перевагу її чи як ваду?

— Лікуватиму вам опіки,— одним залпом накриває Ярослава усі думки Петра Григоровича. Які ще опіки? А, це паяльником кресонув двічі, коли з Кирилом монтували вузол до машини, що має зрізати заражений шар грунту.

Ярослава сідає на розстелений піджак поруч з Петром Григоровичем, бере його руку собі на коліна, застелені газеткою. Та пальці Петра Григоровича сповзають за край газети, і він відчуває електричний удар, ніби вони не коліна торкнулися, а фази на силовому щитку. Судомно стис пальці в кулак, відірвавшись від «фази», ніби зібрався інтернаціональним жестом солідарності привітати власну витримку. Невже Ярослава не відчула, що вдарила його кіловольтами? Чи вже змирилася, що буде родичкою, і зараз подає першу допомогу майбутньому свекрові? Повільно лікує Ярослава. Вже й кулак зсудомило, а вона все змащує опіки жовтим соком. Пухирі й справді ніби зменшуються, зате шкіру, що торкається газетки, пече немилосердно, неначе розпечений свинець до неї приклали. Ну що ж, будуть ще опіки, значить, лікування триватиме.

— Все... — нарешті оголошує Ярослава. — Рани загояться. Усе буде добре!

Петро Григорович піднімає руку — крученими пухирцями на ній відбився газетний заголовок. «Добра воля переможе»,— читає Петро Григорович спершу в газеті, що лежить на колінах, а потім — у дзеркальному відображенні й на власній шкірі. Це що ж, Ярослава свої біополя сконцентрувала саме на «добрій волі» чи цим гаслом хоче його підбадьорити й насназити до рішучих дій? Можна було б і не випікати на руці,— простіше обвести червоним олівцем потрібні слова...

— Славочко, ви газету кислотою не змащували?

— А що таке?

— Та... нічого.

— Сестричка зараз хімічить — літери знебарвлює. Вона саме тайнописом захопилася. Начиталася детективів. Здається, на цій газеті свою отруту випробовувала. А чого ви запитали?

— Та... Щоб переконатися, що це таки чистотіл такий цілющий...

Якби Ярославі було років з тридцять та не була вона Кириловою нареченою, Петро Григорович продовжив би фразу: «...цілющий, коли вашими руками зібраний, ніжними пальчиками його сок втертий». Якби їй було тридцять років, то такі слова вона сприйняла б як належне. Можливо, їй би вони вже були й відомі. За десять років, що прогуркочуть на воронах, вона не раз скористається чистотілом і хтось та скаже їй такі слова... Сьогодні ж ситуація унікальна — вона на святій горі, в центрі старослов'янської землі. Сонце плавить телевежу й осідає разом з нею. Воскреслий у чистотілі Кий надав траві цілющої сили. Дев'ятнадцятилітня Ярослава вперше скористалася нею. Для Петра Григоровича лікування чистотілом теж нове. І тут нема нічого дивного: Надія цього зілля не

застосоауаала, гуляти на вершині найанщої гори слоа'янстаа їм не випадало. Свма доли посилає йому цей випадок як нинагороду за... За що? Але ж лікуаання це не випадкове! Якусь задачку недаано роза'язувала Ярослава: доаго мовчала, блідла, важко дихала. Ох дурний же я, дурний. Може, це Надія прийшла до мене адруге а образі Ярослаан. Може, її доля сліпа, не помітила, що я Петро, а не Кирило... Тепер уже й не знаю, що робити, навики у мистецтаі таких стосунків геть розгубив. Надія у двадцять три моїх роки одягла мені надміцні й ніжні наручники, так що ні змоги, ні потреби практикуватися на ниаі чужого кохання не було. А тепер ось сину аибираю... Та не помітив, як засліплення найшло... Що ж його робити? Зумисне Ярослава аигадала це лікування чи, може, Петро асе це аигадує собі, перебільшує? Але ж так ніжно із простого диаа ніхто не лікує свекра. Навіть батька. Тут бери аище... чи нижче. Вже й не зрозуміти, хто аищий за батька, хто нижчий за нього — усе так переколошматилось.

Шкода, що чистотіл закінчився. Живою аодою аиявився він для Петрового тіла, яке чекало гонга до третього раунду. За хвилини лікуаання чистотіл повернуа Петроаі Григороаичу впевненість у власних силах. Буа би поруч снятий Юрій Змієборець, можна б заяау подати, щоб аводив у наступні раунди боротьби за життя. Хай не чекає його лікарняне ліжко! «Молодий я, молодий, повний сили та одааги!..» — згадаа Петро Григорович Тичину, але подумки зазначиа: не аистачало, щоб Ярослаав засумнівалася у аесняному настрої його духу й тіла. А чистотіл неспроста. Це з'ясується скоро, бо... спорідненість душ. А зараз треба поспішати — уже скрізь сонце зайшло, лише на вершину найанщої али слоа'янстаа гори посилає своє проміння, щоб аидно було її аж до Крушних гір на заході.

— Нам пора,— прошелестів жаль Ярославиним голосом.

Доаго обтрушували піджак, на якому сиділи,— аж диано, як багато реп'яхів на нього начіплялося. Пішли через старе кладоаище. Зупинилися перед могилою «преподобної Дарії». Нааколо ні душі. Ярослаав стоїть у задумі, ніби чекає чогось чи молиться...

Оце і є та мить, коли треба азяти у ліау, зігнуту до грудей руку кашкета, стати на коліно, поцілуаати полу Ярославиного плаща і тихо моаити: «Спасибі, що подаруаали весну і апеаненість у собі...» — «Не можна таке говорити, тут саяте місце»,— ще тихіше аідповість вона. Треба б так зробити, та не аистачає духу, руки задереа'яніли — не знімуть кашкета, коліна не зігнуться а покорі. Та й надто ризикований такий жест з боку Петра Григоровича. А що, як аона аипадкоао, без аcякого умислу алаштувала лікування травою і не ндає йому такого аіщого значення, як аін? Чому ж так благально дивиться на нього, і плечі її то здіймаються авнсь, то падають? «Славочко,— подумки моаить Петро Григороаич,— чи аи розумієте, що таке любоа, вигадана філософом Платоном?» — «Розумію»,— аідпоаідає вона поглядом. «Між нами скляний мур. Тому ви не почуєте ніяких осаідчень, Славочко. Так велить Кий, благородний лицар спрааедливості й честі. Ви не почуєте ніяких освідчень! Не почуєте!» — аж ніби гнівом зблиснув погляд Петра Григороаича. Але Слаау те не злякало, аона лише усміхнулася.

Отака невістка нам і потрібна! З нею можна буде навіть лаятись, не промоаиаши й слова. Цікаво, чи битиме аона спересердя тарілки? Бо що то за молодиця, яка не б'є тарілки? Наша неаістка...

— Слаочко, аи зозла можете адарити мискою об підлогу?

— Не пробуаала,— усміхнулася діачина й глянула на Петра Григороаича, і раптом обом стало страшенно смішно. І їхній гучний, очищаючий сміх покотився Києвою горою, розлунився аж ген-ген, тривожачи десь там поховану санту Дарину-Дарію-Одарку. Хай пробачить, сердешна, оцим двом таким різним людям, які, знаючи про смертоносний вітер, що прострілює зараз праaічну гору, сумно милуються зараженим весняним цвітом і простують, немоа по міцному полю, у свій заатрашній день.

— Ходімо звідси, грішно зараз сміятися,— першою отямилася Ярослава.

Продиралися крізь хащі дикої малини вузькою стежкою. Не припорошених нукліделми схилах гори жодної живої душі. Кий уже натягнув сірий брезент на свої перші володіння, а його місто тривожно й розгублено миготіло штучними вогнями.

— Я вас, Славочко, обов'язково навчу бити тарілки...

— Спасибі. А я обіцяю більше ні з ким сюди не приходити...

Додому повернувся, коли вже відьми й мітли поміняли.

— І де до такої пори можна вештатися? — стривожено обізвалася Надія.

— Якби я виїхав святошинською, то був би вже вдома.

— Я ж і запитую, чому не виїхав?

— Послухай, Надіє! Ти бачила англійські фільми? Звернула увагу, як англійки коректно лають своїх чоловіків? Спробуй. Я вже не оженюсь на британській підданій, але мені хочеться, щоб мене лаяли культурно. Загуляв я, не розумієш? Загуляв — от і все моє виправдання.

— Гуляй на здоров'я. Та попереджай, щоб ми з Кирилом не переживали.

— От і попереджаю, що й завтра, і післязавтра приїду пізно. І не допитуйся! Поводься по-англійськи.

— Ти що, випився? Так ніби ж не пахне.

— Захмелів я... Страшенно захмелів!.. Коти-и-лася зі-і-рка з неба,— тужливо затягнув Петро Григорович.— та й упала... Ой упала в траву! Підем, синку, зірку шукати, ой, та й з біди вируча-ти...

— Тільки що — так зразу і Кирило! А ти, ма, приревнуй його. Хочу цирку! Я ніколи не чув, як ви сваритесь. Приревнуй, ма... А як там, тату, по-англійськи, ляпаса в таких ситуаціях одержують? Мені вже пора вчитись.

Хоч би вилаяла по-людськи! Чоловік прийшов під перші півні, а їй хоч би що! Може, він кого обнімав на виду у Григорія Сковороди. Інша хоча б каструлю пошпурила чи дверима хряпнула — все-таки легше б стало блудному чоловікові, бо неначе ж покарали, неначе спокутував провину...

Не пощастило на спокуту! Так і розійшлися по кутках дивитися свої сни: Надія турботливі материнські, Кирило — мрійливо-парубочі. А Петро? Якщо є біополе, то він жертва сильного поля: глянула на нього Ярослава і пробила ненароком його чисту, незабруднену душу. Коли б його душа була пошрамована цинізмом, зовсім не так розвивалися б події. Та вона в нього чутлива, крихка, у болісному спазматку совісті. Сік чистотілу нікого не забруднив. А що думки занесло хтозна-куди, то він же їх не нав'язував Ярославі, вона сама їх читала в його очах і вибирала, які до вподоби.

Добре, що Кирило ще не створив думоскопа! Ніхто твоїх думок не прочитає, не осудить, не проклине за них, не осміє. Як прекрасно, що немає думоскопа! Хай змиють води принесений на Києву гору зтомний бруд і хай проростає, набирається соку там чистотіл на радість нащадкам Кия.

ПОХМІЛЛЯ

Світає. Тиша. Серця ніби й немає в грудях, і жодному лікареві його зараз не знайти, бо креслення сина батько Григорій забрав у братську могилу. В такі хвилини, коли спати вже пізно, а вставати ще рано, легко думається про все. Навіть згадка про батька сповнюється світлою печаллю — Петро Григорович прожив більше за нього у півтора раза, отже, повинен і працювати й за нього, і за себе, і любити за обох. Е, ні! Це вже нехай Кирило і за діда, й за батька, й за себе любить. «Хіба ж я можу когось іще любити, Антипе, коли на мені наручники Надії — м'якенькі й ніжні?» — «Навіщо ти про наручники? Вона ж ніколи не обмежувала твоєї волі. Та й хіба може Надія комусь поступитися розумом, красою, чистотою?» — «Воно-то так... Поняття розуму, чистоти порівняно прості — для їхнього визначення існують тести, конкретні числа, об'єктивні

дані. А от краса... Сказати, що вона у неповторності — лише загально визначити межі її існування, не давши означення, що ж воно є насправді. І хай Надійці сорок, та вона ще гарна. Це й Кирило підтвердить, бо він зараз до матері ставиться з якоюсь дорослою ніжністю, чого до армії за ним не помічалося. І Ярослава, як на моє розуміння, вродлива, хоч їй ще й двадцяти нема. Тож де тут критерії? І ким милуватися насамперед? Тим, хто на очі трапить? То як це з позицій передової моралі? Таке собі розновазне життєлюбство? Біжиш — зирк наліво, зирк направо. Радієш, що легко дихається, що вокзальний термометр показує плюс двадцять, що немає снігових заметів, щось пригадується, пов'язане з цим термометром, надзвичайно важливе для тебе й дріб'язкове для натовпу. Ловиш себе на думці, що жити — це не лише захоплюватися роботою, милуватися красою, а й радіти кожному чистому подиху вітру. Чомусь запраглося грози. Гульк — а до відходу електрички залишилося тридцять секунд. Біжиш, відчуваючи, як гармонійно працює кожен м'яз, влітаєш у вагон, розсуваєш щілину дверей, що вже зачинялися. Засапано озираєшся — де ж зупинитися? Очі вихоплюють чийсь розкішний букет — сідаєш навпроти. Життя триває, краса бенкет справляє. Що ж тут аморального? Аморально впитися так, що й букет тобі розпливеться в тарілку з котлетами, смачно плямкнути губами, звісити голову й захропти. Немає більшої образи для краси, як неувага до неї. Вона до тебе звабливо: «Це я!..» — а ти мовчиш одубіло. Вона тобі: «Добрий день!» — а ти сонно клюєш носом за пазуху. Милування картиною, квіткою, Ярославою і Надією не є чимось антиприродним чи аморальним. Нічого поганого з того милування не може бути, бо ще не народилася та, що могла б перевершити Надійну в ніжності й душевній чистоті, а якщо й народилася, то нас із нею розділяє скляний мур, такий міцний, як той, що оберігає Джоконду від неврівноважених цінителів живопису, чи Празьке сонце від знавців діамантів. Порядність — це підлість у паручниках, каже Тиміш. Поки існуватиме перед Джокондою скляна броня,— цінителі мистецтва охатимуть і ахатимуть перед шедевром, вивчатимуть родовід красуні, навіть погоду, за якої створювалася картина, і те місто, і його повітря, і гори навколо нього. Буде написано купи небилиць і вигадок, а найбільше уславляться лікар, який авторитетно заявить, що Джоконда була в мить написання портрета вагітна на четвертому місяці, ніби портрет пишеться один місяць, і озброєний комп'ютером мистецтвознавець, який запевнятиме, що «Джоконда» — це... автопортрет художника. Нікому ніхто не заборонить вигадувати й говорити будь-яку небилицю, поки картину оберігає скляна броня. Та варто зняти охорону, як одразу ж з'являться охочі вивчати мистецтво нігтями, пробувати його на зуб, брати на прокат по знайомству, аби виставити на власному балконі на заздрість сусідам. А де ж лицарі краси, запитаєте? Є вони, є. От ми, скажімо, Петро Бондарчук із сином, щирі, недворушні. Он учора, які вже унікальні обставини, які темні хащі пдійно охороняли таємницю мого побачення з Ярославою, а зійшла вона з найвищої праслов'янської святині нецілованою. Може б, і непорочна діва Марія іронічно посміхнулася, аби про те довідалася, але інакше повестися я не міг, бо то суперечило б усім кодексам справедливості й честі. «А якби Ярослава наважилася,— на диво серйозно запитав завжди єхидний АнтиП,— якби ти своїм довірливим поглядом, ораторством, ну... що там ще у твоєму арсеналі... заворожив, загіпнотизував Ярославу, забувши про Кирила...» — «Я й на секунду про нього не забував, АнтиПе!» — «Уявімо, що весна, чарівний вечір на древній горі, і Ярослава забула про всіх своїх залицяльників, ти б доторкнувся до неї?» — «Ні!» — «Це ж чому?» — «Бо вона буде Кириловою нареченою». — «Буде — майбутній недоконаний час. Іще невідомо, чи буде. Щось не виявляють вони взаємності». — «Кирило, підозрюючи, що знайомство з Ярославою йому влаштував батько, насторожено ставиться до дівчини. Він весь у мене: чужу ідею виконує неохоче, на виконання власної затії не пошкодує нічого. Як не пошкодую я власного життя, аби лиш Ярослава стала нашою невісткою. Я так задумав, і так буде!» — «Ти, Петре, не

хитруй, я тебе прямо питаю: якби Ярослава з жалю чи від захоплення першою тебе в щоку, як тестя... ти б їй відповів?» — «Ні!» — «Чому?» — «Знаю ці протокольні любощі! Таким поцілунком покійника в останню путь проводжають». — «А якби її увага була щира, якби вона зустріла тебе, як потріскана земля, за словами поета, зустрічає перші краплини дощу, як би ти тоді повівся?» — «Як би, як би! Що ти причепився! Обов'язково хочеться порядну людину замочити! Було б, як вийшло! Я живий, і попросив би Кия відвернутись...» — «А совість?» — «Боюсь, що Ярослава себе замучила б за нечесний вчинок, катувалась, що забула й про Сашка, й про Кирила, і мене б зневажала, бо зрадив я не лише Надію, а й віру в порядність чоловічого роду». — «Ух-хе-хе! Не знаєш красунь! Та якби ти її відштовхнув, вона б образилась і мстила б тобі найвишуканішими способами!» — «Ну і ну! Виходить, я вчора, прогулюючись, ніби по канату йшов: внизу праворуч Кирило з Надією списи вістрям угору тримають, зліва — Ярославині частоколи, попереду персональна справа комуніста Бондарчука, позаду ішемія. Єдиний відступ — у небо, але й там архангели з нагайками. Добре, що Ярослава порядно повелася, добре, що я її не гіпнотизував. Усе добре. Та й не могло бути інакше — одну з тисячі вибирав! І хто вибирав! Бондарчук — вихователь молоді. Та виходить, не такий уже й ідеальний цей Бондарчук, бо нікудишні думки в голову лізуть,— але ж сам бореться, нікому не розказує, ніхто не страждає. Ніхто? Здається...» — «Хоч собі не бреши, Петре, бо ще не народився такий чоловік, який би до кінця із честю витримав випробування красивою, розумною і юною водночас». — «Все. Пора на роботу. Де моя бритва?» — «Капітулюєш? А як же Джоконда? Хто нещодавно людей ганив, запевняв, що вони наткнуться на красу, як тільки щезне броня?.. А ти ж як? А ти хто? Адже якби Ярослава пішла тобі назустріч...» — «Ну й зануда ти, АнтиПе! Я сповідаюсь йому, а він користується щирістю й на кожному кроці підстерігає, пастку готує...» — «На те ж я і АнтиПетро, щоб на сторожі твоєї моралі стояти. Добре, що цього разу в тебе був надійний щит — Кирило...» — «Ну, гаразд, не сердься, АнтиПе, ти й справді мій рятівний круг. Так життя перекособочилося, що люди вже не вірять у платонічне кохання, рідко кого хвилює краса Джоконди — інші взірці її затьмарюють». — «Ти ж сам, Петре, ось розгубився, куди звернути погляд — чи Надійкою милуватися, чи Кириловою нареченою. То й на Ярославу нічого нарікати, що вона спершу позувала перед «Геліосом», а потім вирішила фотографуватися перед «Індустаром». Вона милувалась Кирилом, потім Сашком, милуватиметься ще й Іваном чи Степаном, бо всі вони, як явори, прекрасні і водночас різні та неповторні». — «Каюсь, АнтиПе, але мені її милування Сашком-Кирилом не виставку художніх творів нагадало, а скоріше аукціон. І великі сумніви мене обсіли». — «Даремно. Біблія вчить: якщо дружина зраджує — винен чоловік. Ти ж не себе картаєш, що в'язи собі скручуєш? Звісно, винна Надія. Це вона, сяк-так куховарка, хатня робітниця й удариця, не розуміє тебе: коли хочеш гостроти — не б'є тарілки, коли прагнеш уваги — не реагує. Навіть по-англійськи не хоче сваритись!»

Десь із вулиці долинули позивні московського радіо, знайомі акорди державного Гімну. На кухні брязнула каструля: поки чоловіки додивляються останні сни, Надія готує сніданок,— так починає вона свій день, відколи й одружені. «Надійка свята,— застогнав Петро Григорович,— це я негідник... А вона досконала, як сонце!» Незручно й на боці лежати, й на спині, й сидіти важко, коли сумління нечисте. Поглядом грішника, що шукає покаяння, оглядає кімнату і натрапляє на портрет діда Трохима. Добрячий був чоловік! Не один сільський Отелло ламав йому ребра. Скільки ж йому років було, як фотографувався? Та не менше сімдесяти. А як закручені вуса, який погляд орлиний! Ій-бо, підморгне правнучці Надії, коли та зирне з зайде. Так ось хто винен! Це його гени в мені колобродить! Та при такій спадковості на тлі гусарських походеньок дідових я невинний пастушок, бо ніколи нічого такого не дозволяв собі, скільки й ріс син... Полегшало на душі. Яке б іще виправдання для себе знайти?

Ага, повернімось до того, з чого й починали: Кирило. Заради ж нього повів Ярославу на гору предків, бо хто ж їй краще, ніж Петро Григорович, розкаже про рідну історію? «А чай я упрнглядку п'ю, хоч цукру навкруги... Куди не глянь — цукор та медовики. І здається, кожен пряник бездоганно спечений. Правда, Тиміш на це скептично дивиться, бо, як він добродушно пояснює, на перший погляд нафталін, парафін, рафінад і щавлева кислота однакові. А замість цукру, мовляв, око часто натрапляє на вибілену «відробку», яку вживати повторно — лиш мотор згубити. Цинік Тиміш, збіднена натура. А замолоду ж який був романтик. Та ще й музикою звзятим, що Марта й Люба з таким ліриком і гуляти не захотіли, бо шукали парубків із серйозними намірами. Зачерствів Тиміш. Він завжди був екстремістом, та щастя від цього не мав. У любов з першого погляду він вірить, над любов'ю до останнього подиху регоче. От і поплатився: його доня — класична... Та не будемо про це говорити — навіщо Тимошеві ятрити душу? Не зміг він упоратися із своїми проблемами — його сім'ю першою вдарила заморська хвороба. І не вся тут біда «від жиру», хоч доня таки співати й думати розучилася, бо це за неї магнітофон і телевізор роблять, а вчитися не хотіла — вчителі за неї контрольні робили; хліб вчиняти, корову доїти, вишивати — в цьому потреба відпала. А тіло ж свого вимагає! В десятому класі які в неї форми були? А тут ще, як на гріх, бідкався Тиміш, зник звичай вивчати після весілля білизну — от й розкувалася, розкріпачилася, а по-простому — розсобачилася доня ще до випускних іспитів. На цій фразі у Тимоша зблискує сльоза. «Віриш, Петре, не можу без сліз бачити її обвислі парусності, відчувати її протютюнений віддих. Прогавив я, треба було віддати її заміж рано. Дурять нас якоюсь акселерацією в дітях. Ми женимо їх у двадцять п'ять. А колись було, як шістнадцять стукнуло — так і весілля: здаєш чоловікові, і вже він відповідає за її біографію й географію. І чого я її рано не віддав заміж?» При кожному «чого» з Тимошевої чуприни випадає одна-дві волосини. Вже почав натирати лисину соком лопуха. Та, мабуть, запізнілі й запитання його, і лопух... Ось тобі й проблема з нареченою. Де знайти зараз «не телевізійну» дівчину? Хіба ще в «глухі» села? Скрізь прочесано. І родова мораль, якої дотримувалися віками, тепер розчинилася в естрадних пісеньках і сексфільмах. То, може, не оберігати Кирила? Хай гуляє, дорослішає, старіє, хай стає знавцем жіночих вад і принад, тоді по-філософськи, з гумором дивитиметься й на витребеньки власної дружини: на кожну її козирну шістку завжди знайде дві старших карти. Але ж у перелітному коханні хіба збагнеш, де чиї пташенята? І чи певен буду я, що літачки клею своїм онукам? Ні, не хочу я такого стадного кохання для свого сина. Не хочу, щоб зістарився до весілля.

Вагон електрички заповнився вже на другій станції. Навпроти Петра Григоровича сіла немолода, але рухлива жінка з таким зморшкуватим обличчям, немов вона побувала в компанії з опеньками у духовці. Так і хотілося назвати її бабусею, та збивав з пантелику костюм — чи то вчительки, чи то метрдотеля. Коли до вагона зайшов залізничник у формі, жінка, певно, подумавши, що то контролер, почала нервово шукати квитки, та все не потрапляла рукою до кишені,— мабуть, у старому костюмі вони були в інших місцях пришиті, а може, вона ходила з сумкою, а тепер порушила традицію.

— Так душно! Маладой чєлавєк! Відчиніть вікно,— звернулася вона до Петра Григоровича строго, без «будьте ласкаві». — Спасибі,— подобрішала, підставляючи свої щоки — печені яблука під струмінь повітря.

Напевне, вчителька фізкультури, подумав Петро Григорович, бо прості баби потом зійдуть, а під протяг не стануть.

— Оце, маладой чєловєк, дали новий одяг та гроші... А я ж усе-усе дома залишила: і холодильник, і пральну машину, і «зінгерівку». Та це вже бог з ним. Але ж сорок курочок живих і півня... У мене він такий золотий, із червоним і синім пір'ям. Сорок курочок справно стеріг, ще й чужих до двору принаджував. Такого півня і на виставці не зустрінеш. І от тільки й встигла поченити в курятнику мішок зерна та налити у почви

води... Мені від учених нічого не треба — придумали вони той казан, хай тепер справляються з ним як хочуть, бо за пiаня н їм очі андряпаю... Не люблю я оцього атомного костюма, згодна в мішковині ходити, аби лиш удома. Хвій би і при свічці — аби лиш удома. Аби лиш удома... Ви не чули, коли його замурують?

— Як яблука дозріють.

— Ясно, як сліпому. Пропали мої консерви. Може, ви, маладой человек, у мене півня візьмете? Тільки не на заріз. Він з усього кутка вам курей принадить. Нестимуться круглий рік. Може, візьмете, га?

— Даруйте, тітонько, не візьму. Моя благовірна не знає, що робити з тими півнями, що в неї прописані, вона ладна якогось там затятого під реактором погріти.

— Що це ви мелете?.. Для чого півня під реактор?

— Я теж не знаю, це в моєї жінки запитайте,— я в її плани не втручаюсь. А от ваш півень хіба що лисиці на сніданок. Для продовження роду він уже не годиться — ядерна порча у нього...

— Я вам, маладой человек, і за корову його не віддам, не то що даром, бо ви злий і на птиці не розумієтесь. У мого півня такий голос, такий хврантер...

Жінка відвернулася до вікна, даючи зрозуміти, що розмову з некомпетентними у птахівництві людьми вона не збирається продовжувати.

— Махніть рукою на півня, тітонько. Не буде вже з нього толку. Скільки кілометрів від реактора?

— Та з двадцять добрих буде.

— Маски він не носив, радіопротекторів не вживав, у землі грібся, наміццi ковтав — капут йому.

— Та й за мого Трезора... Я тим вченим очі повидряпую!

На запасних коліях станції Немішаєве стояли ешелони, оточені автобусами. Діти в піонерських галстуках прощалися з батьками. Духовий оркестр виблискував міддю. Парубчаки з усієї сили видобували з труб «Прощання слов'янки». Трезорова господиня, заплакана, довго знервовано шукає носовичка по численних кишенях атомного костюма.

— Це добре, що дітей у санаторії вивозять. А Трезор пропаде... Нам сказали, що через місяць повернемось додому... Де всі мої поховані, там і я хочу бути схованою, на чужому кладовищі не влежу. То, може, візьмете Трезора? Я вам доплачу, щоб йому на прокорм... Мені ось із костюмом цілу сотню видали. — Жінка починає ревізувати кишені. — Де я поділа ті гроші, дурна голова?..

ВИРОК СОБІ

Солдати докошували троянди. Петро Григорович закінчував писати звіт про роботу в минулому півріччі — це для адміністрації. Підбивав підсумки атомної весни — це вже для себе. Тихо в кабінеті. З дверей позирає мідна сова — дарунок колег на день народження. Під стільцем чекає ремонту дозиметр. На цьому стільці завжди сідає Ярослава, приходячи на консультацію. Обличчя до вікна. Її голубі очі здаються тоді бездонно-осяйними.

Одного разу консультація тривала чотири пари підряд! І це після трьох пар лекцій! Сім пар неперервної розмови — це не жарт для викладацького горла. Коли ввечері вийшли з Ярославою з лабораторії, Петро Григорович відчув легке сп'яніння. Після того він почав підтягуватися на турніку, читати вірші й навіть робити з них виписки. Так почалася атомна весна.

— Ти часом не захворів? — якось запитала Надія.

— З чого ти взяла?

— Та... щодня свіжу сорочку напрасовуєш. Раніше, бувало, аби комір та манжети...

— Чим старіша людина, тим більше роботи косметологу й праці. Скоро й одеколонитися почну,— віджартувався Петро Григорович. — Он наш зав уже й волосся пофарбував.

— Сподіваюся, ти до такої ганьби не докотишся. Хоча... — Надія щось недоказала, лиш усміхнулася добродушно й уважно подивилася на чоловіка. Він напружився, готуючись до контратаки. Кому-кому, а йому добре відомий цей уважний погляд, під яким хочеться стрибнути у кропиву, хоч би й у плавках...

— Доказуй уже,— кинувся Петро Григорович на амбразуру.

— Ти вчора був на Урядовій площі?

— Ну... м-м-м... — Петро Григорович розгублено заморгав. Був він, був! І не сам, з Ярославою. Випадково зустрілися. Піднялися на Володимирську гірку, потім пішли до пам'ятника Богдану. Обоє мали час, чому б і не поговорити? Вже відцвіли каштани, тож спершу погомоніли, які плоди будуть цього року, як вплине радіація на дерева. Переказували чутки, якими повнилося місто. Він, як професіонал, намагався заспокоїти дівчину, розвінчуючи численні «кажуть» і закликаючи мислити конкретно, довіряти лише фактам і цифрам, та й просто треба ж розвивати майбутню невістку, прилучати до історії, архітектури...

— Був. В обід був.

— Казав би вже «були»...

— Ну, були,— крізь сміх сказав Петро Григорович. Це ж треба! Не встигнеш і подумати про скоромне, як Надія уже знає. Ось де спорідненість душ! Недаремно жодного разу не пробував полуниць із чужого садка. Воно-то й добре в розумінні моралі, але й погано. Тиміш у похилому віці згадає не одну, якій би треба якщо не дьогтем мазати, то хоча б прооліфити ворота. А що згадувати на пенсії Петру Григоровичу? Як рівно та чинно, без збоїн й вибоїни котилося його життя з Надійкою? Тьху! Навіть пам'яттю нема за що зачепитись. Треба хоч Ярославу навчити тарілки бити.

— З ким же це ти був? — не без єхидства допитувалася Надія. І де вона їх бачила?

— Ти що, їхала фунікулером?

— Ні.

— На Хрещатику була?

— Ні...

От дурень, уже весь маршрут, де вони з Ярославою гуляли, розсекретив.

— ...я з тролейбуса бачила, як ти перед якоюсь красунею розсипався.

— А! Охо-хо-го-го! — Петро Григорович намагався сміхом замаскувати своє здивування і збентеження. — Я ж тобі вже говорив... Охо-го-го! То ж дочка мого шкільного товариша. Випадково зустрілися. Охо-го-го!..

І треба ж так! Величезне місто, де площ і тролейбусів стільки, що хіба з допомогою комп'ютера перерахувати можна, де кущів і дерев стільки, що хоч слона ховай... І маєш! Треба ж саме в ту мить і саме на тому перехресті бути, коли Надія в тролейбусі їхала. Як тут у чаклунство не повірити! Треба вже до кінця все розказати, бо як довідається з чужих вуст...

— Зустрілися випадково, дай, думаю, розкажу їй про Богдана, про Андріївську церкву, про Самсона... Спустилися ми з нею на Червону площу, аж назустріч іде наш викладач під ручку із студенткою, яка і мене знає, і Ярославу. Просто напасть якась — не розминешся зі знайомими.

— То у вас така розпутна мода. Ми з викладачами не прогулювались. А всі ваші просвітительські наміри білими нитками шиті.

— Та стривай з вироком! Ти ж сама з тролейбуса бачила, яким цнотливим було наше спілкування. А взагалі треба, щоб ти мене хоч раз по-справжньому приревнувала. Кіно ж дивишся, досвід маєш. Чи, може, я даремно гроші в кольоровий телевізор вгатив? Краще купив би капрону для дельтаплана. Кирило всі вуха мені прогув тим дельтапланом. Оце вже більше нікого не слухаюсь. Цього літа купуємо всі матеріали.

— Тільки через мій труп.

— Купуємо — і все.

— Я ж сказала...

Це вже приємніша розмова, принаймні безпечніший поворот для Петра Григоровича. Надійка — лютий ворог водяних лиж (хребет

ламати?!), мотоцикла (ніби не знаєш прислів'я «купив «Яву» — попав яму»?!), парашута (нлуні тобі мало? Вилазь і стрибай у копицю сіна!). А до дельтаплана у неї божевільний страх. Тепер і Ярославу забуде, яку ненароком із тролейбуса побачила. Цікаво, чи розгледів її?

— А з якої вона сім'ї?

— З такої, як і ти. Так що на багате придане не розраховуй. Згадай, як у тебе була одна ложка, а в мене лише ніж, і ми після весілля сиділи над першою сімейною картоплею, перепаленою тобою. — Тепер уже точно забуде про Ярославу. Чим би його ще їй паморокн забити? — Так що ти мені зуби не замовляй: я вже точно вирішна — двісті карбованців витрушу на капрон для дельтаплана.

— Краще на мій похорон прибережи.

А троянди все ще косять — трагічне видовище. Великі восково-жовті їхні голови покірно й безкровно падають на забруднену атомним пилом землю.

Петро Григорович накриває стіл газетною, розкладає інструмент, дістає з-під стільця дозиметр, знімає з нього панель, починає «продзвонювати» тестером. Через день-два, сказали в партномі, він поїде в зону. Так що знадобиться дозиметр, на жаль, знадобиться. Іванові Івановичу вдалося проштовхнути аж на верхній поверх «хмарочоса громадської безпеки» думку про реальну можливість очищення землі від нуклідів. Біда примусила керівників мислити оперативно — вже виходить із цеху дослідний зразок «бритви», макет якої Петро Григорович з Кирилом і Тимошем виготовили за три безсонні доби. Їх Петро Григорович згадує з великою приємністю, бо в цей час він розумівся із сином без слів, бо відчув, що Кирило має справді золоті руки. Ці три доби Петро Григорович згадує з жалем, бо пролетіли, як перше кохання.

І от вони їдуть з Тимошем випробовувати експериментальну «бритву» на полі бою — в колі малого діаметра. Так і не встиг одружити Кирила. Шкода. Яка хороша пара була б... Може, відмовитися від поїздки? Адже після тієї дози, що вхопив раніше, мало шансів... Хай Тиміш їде, йому помічників дадуть... Х-хе! Диність яка! Соромно й думати таке! Але ж подумалось? Е, ні, це просто навіювання, якби й справді допустив таку думку, то не зміг би в очі синові глянути й Тимошеві... Жаль, що не встиг одружити Кирила... Зовсім недавно на цьому стільці сиділа Ярослава, яка зігнорувала ділове побачення з майбутнім свекром, і простояв він три тисячі шістсот секунд у почесній варті при трояндах-покійницях — косять же їх, знищують. І разом з ними відходять надії... Можна б і оптимістичніше настроїтись, так ще й Сашко-суперник десь бродить. Побуде сьогодні Ярослава з Кирилом, а завтра піде на побачення з Сашком. Точно піде? Вона ж іще мала, і любов у неї не любов, а так, цікавість метелика. Поки не обпалить крилець, перелітатиме від вогню до вогню. От завтра точно піде до Сашка. Якби Кирило не був такий потайливий, можна б порадитися, розробити план боротьби з «перельотами». Але ж у нього все з насмішечкою, і що він думає про Ярославу — не збагнеш. Якісь дзвінки, кудись зникає, до батька ніби з якоюсь поблажливістю ставиться, але відстань тримає,— відчуває Петро Григорович цю заборонену для себе зону в душі сина. От з Ярославою вони розуміються: чисте, добре, просте серце! «Де ти, АнтиПе, порадннку й вороже мій? Чому ж вона не відшиє Сашка? Адже на плівці, що проявив Кирило, ми вже зафіксовані з Ярославою поруч, лікоть до ліктя. Тоді Ярослава сказала: «Ну що ви, Петре Григоровичу, так далеко стали? Ми ж майже родичі». І підійшла, впритул стала. А Кирило в цю мить натиснув на кнопку фотоапарата». — «Як тільки глухий кут, Петре, так і до мене. А як весільні дзвони дзвонять — не потрібний АнтиП. Ну, я не гордий. Та й дивного у поведінці Ярослави нічого нема, і пояснення просте: Кирило був для неї новим вогником, от і прилетіла з цікавості, роздивилася — вапіафабрикат ще він. А Сашко — готова страва на таці, бери виделку, приперчуй». — «Ворог ти, АнтиПе, а не порадник — ти рани сіллю посипаєш». — «Сашко вже, мабуть, кляйся Ярославі, аж з нього пара йшла, і дівчатам це подобається. А твій

ніяк не розкочегариться. Ярослава усвідомила силу своєї краси, відчула смак влади; лиш повела бровою — і всі їй падають до ніг». — «Самолюбива особа... Куди я дивився, вибираючи одну з тисячі?» — «Ти теж, як хлопчак, був засліплений. Скосила й тебе порухом брови. Нікудишній ти сват. Хай Кирило сам вибирає суджену...» — «Я збожеволію, якщо Кирило іншу невістку приведе. Ніхто не буде кращий за Ярославу! Я два роки придивлявся, вибирав. Дівчата зараз такі, що й чорта без хвоста залишать, а потім стільки рогів наставлять, що в їжака перетворять. Зараз мода така: весілля тіла — похорон душі. Ярославу ще можна врятувати, якщо ізолювати від Сашка».

Справний дозиметр, лиш один контакт барахлив. Поміряв підвіконня — гамма-промені в межах тих доз, що бувають у високогір'ї під час активного Сонця. Правда, одна крупинка прилад зашкалила. Вітром знесло... Таку ковтнеш — Трезорової долі можна зазнати. Недаремно міністр охорони здоров'я про пилюку торочить. Хоч і з запізненням, та вже двічі по телебаченню виступив. А Змій Горинич все ще дихає стоголово, на десятки кілометрів плюється, на сотні — души проявляє: в кого на місці вона, у кого в п'яти закотилася. І знову на прю з ним стає Кирило Кожум'яка — то в образі пожежника, то вертолітника, то шахтаря... А що ж ти, Петре, чим твоя душа печеться? Чи не дрібно живеш? Адже це саме той момент, коли треба «забуть отця, забуть і матку», бо «общеє добро в упадку». А ти про сина, про весілля... А може, біда наша, що ми часто в гонитві за якимось ефемерним «добром» топтали найсвятіше, а потім дивувалися втраті моральних принципів, людському переродженню. А воно ж який голос, такий і відголос. Як важко було говорити правду в перші дні після аварії. А чому? Чи тільки розгубленість тому причина? А воно ж згідно з фізичними законами вакуум одразу ж заповнюється — нема професійної і правдивої інформації, з'являються чутки і вигадки. Біля Володимирського собору стояв дід, на бороді й на береті якого були начеплені поштові листівки з репродукціями творів Мікеланджело на релігійні теми. Старий водив пальцем по допотопній книзі і повторював речитативом одні й ті ж слова: «Чо-ор-ная быль на Припятини! Чо-орная быль на Припятини!» Хто слухав, хто кидав мідяка та йшов своєю дорогою. Телевізори демонстрували нав'язливо й документально, як весело відпочивають на лоні природи — в парках і на пляжах — робітники із сім'ями, як безтурботно минають святкові травневі дні в Гомелі й Києві. В цих областях у розпалі польові роботи — трактористи й гадки не мають, що треба працювати з респіраторами, душ приймати двічі на добу. Хто довірливо слухав ті передачі, а хто біг до залізничної каси. Тоді Петра Григоровича навіть Іван Іванович обізвав панікером. А чому? Петро Григорович на свята чергував у студентському гуртожитку. Зміряавши фон і оцінивши ситуацію, він наказав усім позачиняти вікна, помити підлогу, не ходити на вулиці без беретів, тобто виконувати те, що радять інструкції з цивільної оборони в такій обстановці. Комендант гуртожитку, переляканий начальницьким телефонним дзвінком, бігав увечері по своєму «об'єкту» і викидав із кімнати мокрі ганчірки, а здивованим студентам пояснював, що розпорядження викладача фізики глупство, просто він був під мухою з нагоди свята. Невідомо, скільки ще нам завдасть лиха незнання елементарних правил безпеки. Будуючи АЕС, свято вірили у миролюбність мирного атома — давали дітям сірники, не роз'яснюючи, як повестись на випадок пожежі... Ніхто із студентів не надів берета. Ніхто. Навіть Ярослава гуляла без хустки.

Петро Григорович стоїть перед вікном, дивиться на скошену клумбу. Солдати утрамбували «королев краси» до кузова автомобіля, поскидали туди ж коси, граблі, вила. Посеред чорного поля бою залишився один кущ, згори його добре видно,— на двох стеблинах гойдаються пуп'янки, на третій — квітка у повній силі. Оглядаючи свою роботу, помітив той брак і хтось із косарів, бо з кабіни раптом вискочив солдат, вхопив косу і побіг до куща...

Рипнули двері. Петро Григорович озирнувся: монгольської смаги шкіра його раптом спалахнула — то шугонула в скроні гаряча кров прабабусі. На порозі стояла Ярослава.

— Пробачте, проспала... Тому не прийшла на десяту.

— Чому проспали? — удавано строго запитав.

— Та... довго плакала звечора...

— Ясно. Я теж не міг заснути.

— А відчували, що я плачу? Чи нема біополя?

О, вже й вона захопилася ідеєю спорідненості душ, яку оптимістичні вчені називають обміном біополями... Така невістка нам і потрібна.

— Важкими були мої нічні думки. Може, й були вони індуковані вашим печальним біополем. Я ще цього не знаю. Але переконаний, що таке поле існує, бо коли біля мого столу сидять четвери студенти і чекають заліку, я втрачаю рівновагу. Пояснюю це просто: у них стресова ситуація, кожен нав'язує мені свою волю, мовляв, швидше бери залікову книжку та розписуйся в ній. Є біополе. Так чому плакали?

— Ви вчора були такі сердиті. Коли я сказала, що йду на побачення із Сашком, думала, що ви мене вдарите.

Тут і не хочеш, так станеш чаклуном: адже саме так уявляв Петро Григорович хід Ярославиних думок.

— Я ніколи вас не вдарю, Славочко. Якщо ви вчините зло, можливо, й зненавиджу, а потім забуду, як серпневу зірку.

— Це ще гірше...

«Перуна втопили після того, як побили й зневажили, оголосивши його просто дубовим брусом із срібним навершиям. Але навіщо їй про це зараз говорити? Через два дні дальня дорога, хоч малий кілометраж... А Перуну я поставив би пам'ятник на горі Кия, де буяє чистотіл... Я ще тоді, Славочко, змирився з думкою, що все тимчасове, що й чистотіл зникне. Так повинно бути. Але не про це зараз треба говорити, не про це!»

Дозиметр, виставлений черговим на підвіконня, показував фон значно вищий, ніж буває на пляжі, в час активного Сонця. Мабуть, тому так частить пульс, подумав Петро Григорович, адже й минулу, й позаминулу весну він почував себе добре, тільки материн похорон його підкосив було, а так намагався забути про свою хворобу.

— Конкурента бачили? — Петро Григорович знову ковзає оком повз Ярославину голову, упирається поглядом у мідну сову на дверях. Взагалі-то треба було б втупитися їй у зіниці, щоб переконатися, чи правду вона каже. Але не може Петро Григорович дивитися Ярославі у вічі, водночас кидаючи сердите запитання в беззахисну душу.

— У тролейбусі зустрілися. Квіти приніс... — («Безпрограшна тактика артиста — квіти приніс! — з жалем і злою заздрістю констатував Петро Григорович. — А мій їжак і руку їй подати при виході з тролейбуса побоїться...) — Я їх кураторці віддала.

— Неправильно вчинила. Дарки не віддарки. Якщо вже взяла — цим усе сказала.

«Навіщо ж ти взяла букета? Як же це з тобою трапилося, люба?» — очима запитав Петро Григорович. «Не знаю. Може, не хотілося його образити. Може, він мені подобається. Не знаю... І не в тролейбусі я його зустріла, а на зупинці — не хотіла, щоб Сашко з Кирилом лобами зіткнулися», — поглядом відповіла дівчина. «Виходить, будівля, що зводилася всю весну на міцному фундаменті, перекособочилася. Чи, може, та міцність ілюзорна?» — «Не знаю... нічого не знаю...»

— Я Сашка відшила. Сказала, що багато роботи, заважатиме. Дезактивувалась.

От, Петре, й суди, хто з вас найдоросліший, а кого на вухах локшина висить.

«Не сказала ти йому, Славочко, що заважатиме. Не сказала... Ти перенесла побачення на сьогоднішній вечір або на завтрашній. Ти хитра, але я вже мудрий. Хороша буде з тебе невістка, та невідомо кому... Дезактивувалась... А троянди не змогли очиститись, довелося скосити бідолашних. Ну що ж, побачимо, як ти дезактивувалась. Любов тим і небезпечна, що влазить у суть сутностей, як уламки поділу урану. Не можна дезактивуватись від кохання, як не можна вивести із кісткового мозку стронцій-дев'яносто. Щоб він розпався бодай наполовину, чекають

до самої пенсії, заразишись у молодості. Який же ізотоп любові ти зараз ковтнула, Славочко? Довгоживучий чи часовик? Бувають ізотопи з секундним піврозпадом, летючі — подряпин у серці вони не залишають. Добре, що не зустрілись тобі «почасовики», які вражають совість і честь, як йод уражає щитовидну».

— Славочко, я обіцяв навчити вас бити тарілки. Не будемо відкладати навчання. — Петро Григорович дістає із тумбочки свого розлогого стола тарілочку з червоним орнаментом. Дівчина зачудовано дивиться, намагаючись вгадати, до чого йдеться. Її шия поступово береться червоними плямами, потім паленіє обличчя, ніби вмите вишневим соком. — Ви зараз візьмете, Славочко, блюдце у праву руку, піднімете над головою, мов смолоскип, і рахуватимете. На якомусь числі, вибраному за вашим бажанням, вдарите посудиною об паркет.

— Навіщо?

— Так треба.

— Жаль тарілочки. А може, у вас є надщерблена?

— На щастя завжди б'ють цілу.

— То це я б'ю на щастя?

— Угу...

— Так би одразу й сказали. А коли кидати?

— Коли схочете, Славочко... Число я потім розшифрую. Ну, починайте!

Петро Григорович дивиться, як дівчина піднімає над головою блюдце і починає шепотіти. Рука її злегка тремтить. Петро Григорович підходить зовсім близько до Ярослави. «Ви така прекрасна,— промовляють його очі,— як саме життя». — «І ви для мене теж...» — вчувається йому у відповідь. «Зараз відключу сумління»,— сміливішає Петро Григорович. «Я чекаю, але ви цього не зробите». Ярослава перестає рахувати, він чує її дихання, бачить, як тремтить, мов жива перед смертю, блюдце в її руках. «Не зроблю. Бо дарую вам сина для любові й гармонії. На щастя дарую. Він дорожчий мені за життя».

Ярославині очі спалахують, ніби черкнув їх блискавицею гетевський чорт. Петро Григорович ледь встигає відхилитися — блюдце друзками розлітається по паркету.

— На якому числі?

— Без числа... У вас віник є?

— Ну що ви, Славочко! Щастя віником не змітають. Я сам повизбирую та зроблю мозаїку — на пам'ять.

Пора й додому. Почали збиратися.

— Мені здається, Петре Григоровичу, що я тут востаннє.

— Ну що ви, все буде за планом... — І, помовчавши мить, ніби щось зваживши, додав: — Вірю, що зірка не закотиться в траву. Ми не дамо їй загубитись.

Петро Григорович, немов факір, дістає з-під свого розлогого стола латунну вазу з трьома трояндами. Ставить до ніг Ярослави.

— Ця ваза й троянди, Славочко, вклоняються вам. Квіти, як і ми, звісно, зав'януть. А ваза міцна — вона до останньої вашої весни нагадуватиме оцю атомну, а може, стане троянським конем і прийде в нашу сім'ю разом з вами... Що трапилось?! Я вас образив?

Сльози текли по її щоках і скапували просто на квіти. Здавалося, під їхньою вагою прогиналися пелюстки, немов під ударами розщепленого на краплі горя. — Ну, заспокойтеся. Я не хотів вас образити. Я від щирого серця. Це не підкуп. Ну, хочете, поб'ю цю вазу молотком і викину?

— Не треба молотком,— схлипнула Ярослава. — Це не ваза... Я... Я не в тролейбусі випадково бачила Сашка, як вам сказала. Я чекала його на зупинці. І призначила побачення на сьогодні. Вже на цілу годину запізнилася...

— Пробачте, Славочко, я не знав. Давно б вас відпустив... Ненароком завдав болю. Зараз візьмемо таксі — і вмить будете... будете там.

Ярослава сіла на свого стільця, пригорнула вазу з квітами, мов дитя. Сльози висохли. Обличчя її стало строге, задумливе. Вона розв'язувала важку задачу, таку, як на Києвій горі перед лікуванням опіків соком

чистотілу. Ось обличчя її засяяло зухвалою посмішкою, потім по ньому прокотилася хвиля печалі, і знову зухвалість...

— Я, коли йшла сюди, вже знала, що запізнюсь.

— Чому?

— Невже ви гадаєте, Петре Григоровичу, що причина ваш Кирило?

— Я взагалі боюся що-небудь гадати, бо передбачаю події.

Солдат замахнувся на останній кущик троянди. Коса на мить зависла у повітрі, але, так і не торкнувшись куща, тихо і плавко опустилася на землю. Посеред чорного поля переможно гойдалися стебла з двома пуп'янками і розкішною, у повній силі трояндою. Може, встигнуть пуп'янки розквітнути до її загибелі? От і виникне міцний трикутник без жодного тупого кута всередині, із напругою на обох сторонах.

— Ви, Петре Григоровичу, ви причина. Ви перестарались, вибираючи синові наречену. Я з жахом думаю, що маю їхати через три дні з будівельним загоном...

Закінчилася прекрасна фаза у взаєминах із знайомою незнайомкою — фаза натяків і недомовок. Соромливо сховався геній підтексту Езоп. Тендітна й ніжна Ярослава перетворилася в амазонку і пішла в рукопашну.

Петро Григорович зайняв кругову оборону. Інший би на його місці збожеволів од радості — адже освідчується вибрана із тисяч, найдобріша, найкраща, найрозумніша. Без думоскопа вгадала вона його найпотаємніші мрії. Розкрила таємницю. Тому так відважно вимахує шаблею. Бо впевнена, що він стоїть на колінах. А як і справді побачить його таким, насилить своє самолюбство, згадає, що зрадив Петро Григорович сина й дружину. І зів'яне квітка платонічної любові. «Всі чоловіки однакові»,— подумає Ярослава і піде шукати нових пригод. Згасне ідея яскравої зірки, про яку так мріяв Петро Григорович. Розсиплеться мармур, з якого він тесав неповторну, небачену дівчину. Ні! На таке він не згоден. Тому й зайняв кругову оборону. Але є ще й інша причина — образа. Це ж Ярослава зігнорувала його сина! Та він розумніший за будь-якого свого однолітка! Робота над протиатомною «бритвою» переконала в тому Петра Григоровича. Та Кирило для нього дорожчий за будь-яку «Джоконду»! Дорожчий за саме життя! Справедливо каже Тиміш: «Найбільше страждаєш від того, що сотворив». Петро Григорович будував реактор, виховував Кирила, створював зірку Ярославу. Тепер настав час розплати. Він раб того, що створив!

— Славочко, те, що я маю зараз, Кирило матиме в тридцять років. Але мені вже ніколи не стати таким, як він зараз,— послав Петро Григорович перший залп.

— Нічого мені не кажіть!.. Я не хочу розуміти... Не хочу... — відбилася вона своєю слабкістю чи ніжністю. І влучила в пороховий склад, паралізувавши всю оборону Петра Григоровича. Бо йому захотілося стати на праве коліно, взяти в зігнуту ліву руку кашкета, пригубити край її плаща і сказати: «Спасибі, Ярославо, за ту впевненість, що ви мені подарували». Та чи має право він, вихователь, здатися на милість почуттів? І хто ж, як не він, вознесе над культом тіла диво платонічної любові?

— Я, Славочко, теж не хочу нічого розуміти, але мушу. Все буде добре. Не треба зараз сліз. Не треба.

Мовчки позбирали черепки, мовчки склали у тарілку, випущену з нагоди 1500-ліття матері міст руських, зачинили лабораторію.

Мовчки й вулицею йшли. Ярослава пильнувала, щоб стовпи обминали разом з одного боку, бо вона вірила в прикмету: якщо двоє обходять стовп з двох боків, він розлучить їх назавжди. Поминули акацію, давно вже зламану, але щовесни усяяну цвітом. Цьогорічна весна все переплутала, перемішала: і от у червні разом з акацією зацвіла липа. Вузенька стежка шмигнула через ярок. Перестрибнувши його, Петро Григорович подав Ярославі руку. Її пальці тремтіли, як щойно виймана красноперка, і обпікали йому долоню. А може, це в нього така гаряча долоня? Тут би чистотіл знайти.

— Бач, троянди скосили, а бур'ян ніхто й не чіпає.

— Зажди так буває,— Ярослава висмикнула руку,— зажди скошують яскраве, те, що вирізняється.

Підійшли до гуртожитку. Далі Петру Григоровичу їхати автобусом. Пропустили один, другий, третій.

— Ідіть уже додому, Славочко.

— Я не люблю, коли мені в спину дивляться.

— А я, коли через плече заглядають.

— Зважайте, що це ви провели мене в будівельний загін. Чомусь так тоскно, ніби прощаємось назавжди.

— Все буде добре. Навіть після вкрай поганого приходить ліпше. І ще ніколи й ніде не було так, щоб комусь весь час велося погано. І знаєте, все, що в мене є найдорожчого,— мій син. Ви зрозумієте це пізніше. Все. До побачення.

Петро Григорович вскочив у автобус, що вже рушав. Ярослава провела його поглядом і повільно пішла до студентського гуртожитку, ніби врочисто понесла прапор чистої любові.

Так у п'ятницю почалася трагічна частина Петрової втомної весни.

БІКФОРДІВ ШНУР

У суботу з самого ранку Кирило зачинився у ванній кімнаті, обладнаній на цей час під фотолабораторію, й заходився друкувати знімки, зроблені на київських кручах. Петро Григорович зовні не виявив зацікавленості заняттям сина, насправді ж ні до якої роботи не міг взятися, і весь час крутився поблизу ванної кімнати, наче злодій біля місця злочину. Після вчорашньої розмови з Ярославою все так ускладнилося, й тепер не про трикутник мова — про пентагон, а кутах якого Ярослава, Кирило, Надія, Сашко і він. Тут, як і в Пентагоні, без агентури не порозумітися. А може, плюнути на все це, і хай буде, як буде. Але ж, здається, Кирило піднесений останні дні, ось і знімки заходився друкувати, значить, не байдужа йому Ярослава. Та й не могло бути інакше, сам же синові смаки прищеплював.

— Ти там живий? Довго ще сидітимеш? — зумисне байдужим голосом запитав Петро Григорович.

— Живий. Ще з годинку,— чути у відповідь з затемненої комірчини, наповненої запахом фотохімікатами й гарячим повітрям.

— Може, допомогти? — Петро Григорович сподівається, що його впустять і він побачить перші фотовідбитки.

— Може, ти мені й онуків допоможеш... Ап-чхи! Кахи-кахи! — Кирило теж, як і Петро Григорович чхає, коли «хмелем» пахне.

— Що ти сказав?!

— Сказав, що онуків... ап-чхи!.. — допоможеш бавити. А що ти подумав?

— Що ти язика розпустив.

Ну й хлопець — пальци в рота не клади. Весь у батечка. Якби ж такий хоробрий був і на побаченнях із Ярославою, тоді б нам ніякий Сашко... Цікаво, чи надрукує ті знімки, де Ярослава з Петром Григоровичем сфотографувалася під мідною совою?

— Може, хоч чаю вип'єш?

— Пий сам. Я пізніше.

Ну що ж, доведеться чай пити із спогадами й планами. Перестарався, вибираючи синові наречену, факт, перестарався. Річка вийшла з берегів. Але нічого — мине повінь, і річка знову стане покірною, якщо міркувати відповідно до законів математичної логіки, та й життєвої теж. Позавчора, коли їхали у метро й Петро Григорович виявив, на думку Кирила, зайву цікавість, допитуючись, «де та з ким», він рубонув батькові: «Це моє діло, тату». Отак-то.

— Відчини!

— Не можу, папір засвітиш.

— А в мене є дві цукерки шоколадні. Ярослава пригостила. Збирався по-братськи поділитися.

З ванної кімнати ні звуку. Ну й не треба! Я тепер сильний, сміливий,

упевнений у собі, бо ще мої аауари не вичерпались. Ніяка скляна стіна не витрнмала б, якби я пустив свої принципи з молотка! Він думає, що в коханні все просто, як було Цезарю на війні,— прийшов, побачив, переміг. Чорта лисого! «Прийшов і побачив» — найлегші етапи. А перемоги приходить через річки крові чи моря поту. Пора вже, мабуть, Кирилові «Аве Марію» Баха пригадати, бо скрипка в таких справах — що артилерія при штурмі фортеці. Його акції одразу ж підскочать, бо я грати не вмію, Сашко, певне, теж скрипку в руках не тримав, він швидше спеціаліст по гітарах та фарбованих губах. Бо вчора Ярослава таке про нього сказала, таке сказала... Що можна б і скинути його з рахунку. Це відповідно до законів математичної логіки. А за людськими — всього можна чекати, будь-якого повороту долі. Ненадійна зараз Ярослава, мов дзига на двох осях. Вона в ці дні мов реактор, від якого теж можна чекати всіляких сюрпризів, поки саркофаг не накинуть. Скільки біди ще нам накличе це дівчисько, скільки радості?! Добре, що ти, сину, нічого не знаєш про Сашка. Значить, у тебе немає ніяких вагань і побоювань. А мене сумніви гризуть. Вчора я уник відвертої розмови з Ярославою. Це могло її образити. Вийшло так, ніби я її переадресував... У таких ситуаціях лють не знає меж. Мені навіть здалося, що в її очах змигнули блискавиці... На вихідні вона додому збиралася, в село. Треба було б провести її до електрички, а може, й до її станції проїхати, щоб вона відчула турботу і ніжність і те, як безмежно нам дорога. Тоді б учорашня п'ятниця була закріплена за нами, як надійний перегін на дорозі до щастя. А так... Поки ти її образ увічнюєш. Сашко в атаку йде. Я відчуваю це, ніби увіч бачу. Ось саме зараз він підкочує штурмові знаряддя до муру. Бувши тобою, козаче, я рвонув би туди й поставив підніжку суперникові. Пасивне вичікування в народі оцінюється як «лежачий камінь». Ще жодна жінка не закохалась у сфінкса. Треба йти, бігти, їхати, летіти бодай і на мітлі. Я ніколи не був у Ярославиному селі, але чітко бачу її вулицю, як уявляю і те, що робить зараз Сашко. І якщо хоч половину прикмет вулиці вгадую, то і в діях Сашка не помиляюся.

Так от, бачу Ярославину вулицю широкою, тягнеться вона від асфальту до лісу й закінчується кручею. Далі галявина, оточена акаціями. У дворах, що ближче до лісу, будуються. Ярославина хата біла-біла, із зеленими кутами, а над вікнами — зелені пасмуги із блакитними трикутниками. Подвір'я огороджене сіро-зеленим парканом, під яким лежать шпали і стоїть такий же сіро-зелений «бобик». Може, коли ти поїдеш, «бобик» і паркан перефарбують. Та залишаться дві горобини обабіч хвіртки, і горіх праворуч веранди, і виноград над стежкою, і яблуні в саду.

Звйшов Кирило. Розділив пачку фотокарток на дві частини.

— А мені?

— Ось...

Син кладе на стіл кілька фотокарток, де вони з батьком чи де батько сам, із блазенським виразом обличчя. І жодного образу Ярослави... Ну що ж, коли Петро за Надією ападав, теж ніхто не бачив ніяких її фотокарток, ніяких записочок. Навіть заяву до загсу подали таємно. Правильно робить Кирило. Цікаво, що про його характер каже «східний календар»? Петро Григорович знічев'я гортає невеличку книжечку, що лежить на столі, підкреслюючи тим свою байдужість до витворів домашнього фотомайстра. Ага, ось: «Ці люди складні. Говорять мало, але від народження мудрі. Фінансових клопотів у них не буває...» Ну, це ще побачимо, як батька-матері не стане, а жінка вередлива трапиться... «Скупуваті, але допомагають людям у біді. Занадто недовірливо ставляться до чужих суджень і покладаються лише на себе». Це вже точно. Я думав, у нього тимчасове ігнорування батькових порад, поки розуму дійде, а виходить, це назавжди. «Вони рішучі й цілеспрямовані, глибоко переживають свої невдачі». Авжеж, коли були в нього неприємності з Байдою, думав, що й руки на себе накладе. «...Зовні спокійні...» Отож я раніше й дивувався, що в мене такий син. «...та мають гарячу вдачу. Трохи легковажні». Мій син! Тут уже не помилишся. Але ж кривдно мені, думав Петро Григорович, я вибрав йому нареченю, а він навіть фотознімок мені шкодує. Чи, може.

передалося йому біополем, що я перестарався вчора? То ненароком, сину. Я не хотів тобі переходити дорогу. Просто перестарався. Якщо вона не флюгерна, то закріпиться за нами, завдяки... ну, ясно, завдяки кому. І буде в нас міцний трикутник, з рівноправними сторонами!

У неділю цілісінький день Петро Григорович із Кирилом порядкували в садку й на городі: пропололи помідори, посіяли пізні огірки, підрізали троянди. І яка ж то краса — «Супер Стар», «Цикламен», «Лоліта» — аж очі болять від потужного потоку кольорів. Красу теж треба вживати в гранично допустимих дозах, як радіацію, стиха усміхався собі Петро Григорович, а то, бач, як я розчулився, розм'як. Тут і до «необоротних змін» недалеко, якщо не в організмі, то в характері точно. Недаремно ж медики так пильнують ці ГДД — гранично допустимі дози, а набрав зайві рентгени — лікуйся. От, скажімо, взяти за еталон краси Ярославу, скорочено — яр. Опромінення одним яром упродовж місяця — виявляється, забагато, бо воно уразило щонайменше вже три чоловіки: мене, Сашка й Кирила,— таки добряче запрааляла вона нашими почуттями. Так що допустимою можна вважати одну третину яра. Якщо перевести це в мілірентгени... Важкувата весна. Хоч, кажуть, скоро вже саркофаг збудують, а там, дивись, Ярослава звміж вийде, так що і її випромінювання зменшиться... А поки що доведеться, мабуть, вживати радіопротектори, зараз у чоловіків тільки й розмов, що в цьому плані краще — горілка чи кагорне.

Ні, радіопротектори ми вживати не будемо — прнмітнвно. Проти ярів знайдемо інше лікування — нанижемо всі Ярославині вади на одну нитку й почепимо це гидке намисто їй на шию. Що там уже маємо в арсеналі? «Вони схильні до песимізму», каже східний календар. Це швидше плюс, бо навіщо нам невістка з виявами телячої радості? «Вони безпорадні перед життям». Брехня. Ярослава досить стійка до ударів долі — одну з тисячі вибирай. «Вони не знають, яким шляхом іти». Це чистісінька правда. За минулі дві доби наситився її крутійством, не здивуюсь, якщо сьогодні вона алипне в таку пасту, що й ацетоном не відчистиш. «Часто забобонні, нерішучі...» Є щось таке, адже боялася обходити телеграфні стовпи з обох боків. Але ж і я вірю у біополе, а його, може, й немає — так, лише містика. Тоді чому ж душа болить? Передозував і міліяри, й мілірентгени. Первувань було останнім часом — ворогові б стільки... Ворогові рентгени, в нам — яри. Хе-хе-хе! «Вони не красномовні, але завжди обстоюють свої погляди». Тут календар влучив прямо в яблучко. Та нам і не потрібна красномовна невістка, ми й самі не в тім'я биті — переговоримо кого завгодно, аби лиш графин води... Нам скромна потрібна. А свої погляди вона обстояти вміє. Якось про Сашка я сказав навскоси — азартно кинулася захищати. Що вирішила — тому й бути. Оце ж, може, не вчора, а саме сьогодні стоїть вона на роздоріжжі — одна стежка в ліс веде, друга — в село. Ох, достоїшся, Славочко, що й ноги вгрузнуть... І вродиться ж отаке уперте! Пам'ятаю, як на 8 Березня я виголосив дівчатам з її групи промову про коси. І як угадав — справді зараз вертається мода на довгі зачіски, ось щойно газета «Собеседник» цілу сторінку присвятила цій темі, либо журналіст побував на моїй лекції. Якби послухалась мене, вже б добряче чуб відріс. От і не відстала б від моди. Бути таких неслухів мало! Я таки можу дещо передбачити, недарма моя мати Степанида силою думки кочегара з даху заалила за те, що його коза капусту столочила. Я теж, коли на пенсію піду, відправлю думкою Тимоша квацяти ворота Ганні, Тетяні чи Христі, а може, й тобі, Славочко, бо наморочила ти мені голову за атомний місяць, дай боже іще такого, тільки після передишки. А щодо зачіски — не переживай, усе буде добре. А от куди ти вирішила вести Сашка? Дивись, подумай добряче, бо помилишся — й фреон тебе не відчистить. «...Вони люблять свою справу». Цю правду на гидке намисто не нанижеш. Ага, ось вада: «...Люблять зручності, обумовлені грошима». Якось не помічав я цього за Ярославою, а вірити огульно всяким твердженням ми з сином не збираємось. Бо хто не любить зручностей? Головне — де беруться гроші.

От і немає з чого зробити Ярославі чорне намисто, бо не бачу я в ній гниджу. На чому ж будувати зневагу до неї, щоб захиститись од спопе-

лячих променів? Тільки здоровий глузд допоможе та ще Надіїне охоронне біополе... Ха! Потрібно Ярославу з Надією біополями зіштовхнути. Ото вже буде інтерференція... Не красивий трикутник маєш, Петре, і навіть не квадрат, а важкий і скрипучий пентагон НКЯПС із горбатим дишлом. Він ось-ось має розвалитись... А які будуть наслідки аварії?

— Петре! Ти куди бинта подів?

— А що сталося?

— Та йди сюди!

Засунув календар у кишеню і через грядки прожогом у хату. На стільці сидить закривавлений Кирило і судомно чи здивовано усміхається. Червоне липуче волосся пасмами звисає на лоба.

— Що, що! Люстра впала. Дай бинт.

Гарна люстра, богемське скло... Добре, що зшивати голову не треба. Вичесали скалки, змазали рани йодом.

Це ж треба! З армії повернувся неушкодженим, а тут... Це як із американським космонавтом трапилось — висадку на Місяць витримав, а в домашній ванні струс мозку схопив. До весілля загоїться Кирилова подряпина. Та чи буде весілля?

Коли після обіду Петро Григорович розгорнув газету, з неї випав конверт, підписаний незнайомим, явно жіночим почерком, прізвище відправника теж було незнайоме: Заглаза. Не чув такого, не пам'ятає.

«Пробачте за вторгнення у ваш день, Петре Григоровичу. Вас на курсі вважають великим теоретиком з усіх питань, бо не відмахуєтесь словами «ніколи» або «мене це не цікавить». От я й наважилася порадитися з вами, а що заочно — то буду сміливішою і відвертішою...

Ви запевняли нас, що існує справжня любов і що двом її вистачає на ціле життя. Я вам вірила...

Не так! Не так усе насправді, як ви казали!

Любов — це наркотик вибіркової дії. У школі й чайочок здається наркотиком, в цікавість — коханням. Я це пережила, виплакавши наперсток сліз. Та потім пішов круто заварений чай. Скоро набрид і він. У студентському гуртожитку перейшла на каву. Коли ви та інші вихователі розходилися по домівках, з двадцятої до двадцять третьої відчергуваааши «сюсе» на наших поверхах, ми відкривали кав'ярню. Порядкували там студенти з демобілізованих та з тих, що із стажем роботи. Вміло заварювали... Ти мою чашку стеріг головний бармен, я не знала, чим заслужила його увагу. Залишались у нашій кав'ярні й місцеві донечки, втікши від своїх матерів і запевнивши їх, що пішли в турпохід (так з наметами і рюкзаками і з'являлися в гуртожитку). Совість, якщо вона ще в кого пульсувала, заспокоювали формулою: чим більше нагуляємося зараз, тим вірнішими дружинами будемо потім. Двічі я тікала посеред ночі з компанії, та з мене потім тижнями насміхалися. І я поверталася... І от під Новий рік бармен-«захисник» підлив у мою каву рому... Зимову сесію я насилу склала. Те, що порушила материну заповідь, шматувало мені душу. Я сама собі була огидна. Від переживань змарніла, втратила на вазі. Та й інші мої напарниці були не кращі. Ви, очевидно, помічали це, бо, вітаючись, говорили стандартну фразу: «Щось, шановна, у вас пульс упав, інакше ви в банді іспитовий строк проходите». Ваші слова кресонули мене гострим каменем. Та змінити ритм свого життя я вже не могла. І на лабораторках, бувало, ледве сиджу, почуваюся так, ніби мене через каналізаційну трубу протягли, але з усієї сили працюю, щоб ви не помітили мого стану, не почали мене жаліти.

Де ж та любов, про яку ви нам торочили, шановний Петре? Усі ваші проповіді були в стилі ретро — зараз він модний: старої форми телефонні апарати, спідниці-максі; задрапіровані капроновими сіточками, як колись мереживами, глибокі декольте; перукарі радять носити довге волосся. Я вивчила бабусину ретро-пісеньку: «Ой, чиє то жито, чиї то покоси, чия то дівчина розпустила коси?..» Та все це зовнішні атрибути й вияви краси. А коли ж прийде те кохання, що уявлялося мені, марилося в снах і надихало вдень? Коли? Чи буду я ще гарною у модній сукні, як була тоді, коли вірила у можливість кіношного кохання?

Зустріла я одну людину. Він теж проповідує ваші ретро-погляди.

Я заздрю собі, якою була півроку тому. Заздрю і ненавиджу ту себе, що не вберегла мене сьогоднішню. Оте «я» — мачуха мені і найлютіший ворог. Де ж ви були, шановний Петре Григоровичу, під Новий рік? Чому не розгромили ввш шинок? У комсомолі я, у комсомолі... Ми всі там комсомольці і вдень справно платимо внески. Комсомол — то одне, а «кава» — зовсім інше. Дві світлі зміни ми чесно трудимось, а в третю темну розслабляємось. Чому ж ви, прибічник ретро-поглядів на любов, не розгромили із своїми однодумцями наш шинок? Чи вас мало, а нас багато? Наша бере? Чому ж мені так гидко бути в стані більшості? Знвю... Ви казали, що завжди хочеться того, чого немає, що в дефіциті, що неповторне... Зустріла я «ретрограда», та чи зможу тепер змінитися, наблизитись до чистої любові? Пропала я, пропала...

Одна із заспокійливих наших тез — мовляв, буде що згадати у старості. Але трапилося так, що я хочу все забути, а не можу. Якби підключитись мені до якогось магнітофона, щоб зітер з моєї пам'яті увесь цей кошмар. Я наситилась кофеїном. Кава по-турецьки не відрізняється від кави по-арабському, європейському, індійському. Одне й те саме, одне й те саме... Тільки підхід різний... Не збігаються ваші проповіді, Падре, із життям. Можете і самі впевнитись. Приходьте на пристань проводжати наш будівельний загін. Зрозумієте, як ви помилялись. Ви живете за хмарами. Опустіться на землю — її зрозумієте, як ви помилялися. У вівторок о п'ятнадцятій годині ми відпливаємо».

— Кирилко! Коли Ярослава їде?

— У вівторок, здається...

— Фотокартки їй віднесеш?

— А навіщо? Ти б краще не втручався не в свої справи.

— Ти диви!.. І люстра ж неначе була легенька, а розум відбила... Я перестану втручатися, коли ти мене спалиш. До речі, щоб так і зробив. Хочу, щоб було по Блоку:

И скоро я расстанусь с вами,
И вы увидете меня
Вон там, за дымными горами,
Летящим в облаке огня!

Це і в твоїх інтересах — не треба квіти сіяти, камінь ставити. І мені вигідно — шурятиму вільно по світу в атомарно-молекулярному стані. Все. Більше на цю тему ні слова. Спалюй — та й годі.

«Якщо ви, шановний Петре Григоровичу, з якоїсь причини не зможете нас провести, то ми всім курсом запрошуємо провідати нас на будівництві села для чорнобильців. Не подумайте, що я розкисла. Коли до життя не ставити підвищених вимог, то воно прекрасне: вранці пахучий чай, лекції (на деяких, даруйте, не на ваших, можна й поспати), далі борщ, «Kobieta» і тихий час, бібліотека, хрумкий сухарик чи цукерка, телевізор. Ну, а потім у кожного своя доля, як казав поет. Мій «ретроград» боїться й за руку взяти, дивиться на мене, мов на ікону. Спершу така його поведінка мене смішила, думала, що він блазнює. Аж виявилось — це його ідейне кредо, він вважає, що тілесне принижує жінку. Це зовсім нова течія... Не підозрювали, що у вас такі учениці? Які є, такі є. Ми не егоїсти — ми зводні, комунікабельні й ініціативні, хоч у бюро курсу обирай, вміємо верховодити. Та будьте ви практичніші, будьте як усі! Ой, що я кажу!? Залишайтесь таким, як ви є. Вас мало, але як добре, що ви є, що вам можна помолитись... Не беріть близько до серця розчарувань,— а вони неодмінно будуть. Я розумію, що фейєрверк горить півхвилини, а потім вічність лежить попелом. Мені досить і цих півхвилини. Добре, що вони є.

Іще раз пробачте, що затьмарила вам день. Адресу взяла у деканаті. Привіт дружині. Судячи з вашої поведінки, ми думаємо, що вона у вас дуже хороша.

З повагою

Заглаза».

Помилявся я, Заглазонько, не так уже й часто. Були випадки, коли не знав, як виховувати. Та думаю, дорогенькі, якби вас замкнути, а мені ключі дати, я б швидко вас навчив і предмета, й ремесел — «пройшли» б курс інституту благородних дівчат прискореним методом. «Усвідомлену

необхідність» ви б уже в кінці першого дня збагнули і сприйняли як належну. Скажу одразу — била би нагайкою, але не боляче... Колінями на сіль ставив би, але на мелену. Бо дрібкову використовувати не маю морального права — сам у житті схибив, перестарався, вибираючи синові наречену. Не знаєте ви, які думки мене мучили цілий місяць, коли міліяри були дошкульніші, ніж мілірентгени.

Котра ж це написала? Що з «верховодок» — ясно, сама ж каже. І, судячи з листа, «небайдужа до протилежної статі». Якщо вірити східному календарю, то дівчата такої вдачі народжуються під знаком Коня.

«...Вони комунікабельні, розумні, талановиті, деякі звертають на себе увагу невимушеною поведінкою...» Є така. Голубі очі дивляться так ясно і чисто, що кактус, усупереч природі, зацвіте під вечір і засне під ранок. Тримається, мов королева, і не подумаєш, що таку трагедію переживає.

«...Вони самовпевнені, знають собі ціну, не байдужі до кохання». А хто байдужий? Ця ознака всьому роду людському властива. Зіна! Це вона знає собі ціну, не встигнеш слово сказати, як уже ображається. Петро Григорович до Зіни теж придивлявся, вибираючи собі невістку. Вона і чуйна, і добра, і все при ній є, що має бути, тільки пробитися до її свідомості буває дуже важко. Ти їй говориш про мезони, гамма-кванти, нукліди, а вона дивиться на тебе скептично-здивовано, інакше хоче запитати: «Невже серйозних людей може таке цікавити?» Якби не стипендія, вона давно б читала братів Стругацьких просто на лекціях.

«...Незалежні, рідко дослухаються до порад, діють на власний розсуд...» Зіна! Казав же їм, що справжнє кохання є, треба лише не розминутися з ним, а зустрівшись, зміти зберегти... Пам'ятаю, саме Зіночці говорив про ослаблений пульс, коли примітив занепад духу. Думав, хвороба яка. «Ви, Зіночко, не в біді?» — запитав жартома. Вона посміхнулася безкровно, сердито. «Неделікатно»,— відповіла, мов вистрелила. Згоден, жарт мій був не з першокласних і міг бути спокійно сприйнятий лише тоді, якби не влучив точно в яблучко.

Петро Григорович поклав перед собою аркуш паперу, взяв ручку з рожевим чорнилом, вивів:

«Зіно! Спасибі за довіру. Що надбано, того нікуди не подіти. Не сохніть у журбі. Давайте проаналізуємо ситуацію. Ймовірність зустріти довершену красу — один до десяти, розум — теж, доброту, скажімо, один до двох. Отже, ймовірність концентрації цих якостей в одній людині дорівнює одній двохсотій. Тобто з двохсот ваших знайомих лише один може відповідати високим міркам вашої мрії. Та й навряд чи шляхом планового відбору можна знайти щастя. Може, послабте вимоги до людей, підвищіть до себе, «кіношне», як ви кажете, кохання є. І даремне ви так іронізуєте. Ви звикли бути в центрі уваги, але ж кумири міняються, бо набридають, і публіка весь час вимагає нових видовищ. Виявіть себе в чомусь іншому, до чого маєте хист і бажання. Хороший артист тому й хороший, що міняє репертуар, іноді й жанр. І коли придивитись, то люди в основному й красиві, й добрі, і талановиті. Та любов найменше піддається логіці й підрахункам. (Згадав, що сам вибирав синові наречену одну з тисячі,— скрушно зітхнув). Щодо гасла: «Гуляймо, щоб було що згадати»,— то є емоції такі ж сильні, як і ваша «кава»,— радість відкриття, насолода від гармонії скрипки, довершеності крил, чарівності першого крику дитини. Та мало що! Не хлібом єдиним сита людина, тому й живуча. Щодо самозаспокоєння: «чим більше нагуляємось до весілля...» Коли ця гульня примусова (найстародавніша професія), то вона й справді обридає так, що жінка потім стає святою дружиною і ще святішою матір'ю. А якщо гульня добровільна, сказати б, за покликанням, то їй упину нема. Я так зрозумів, що ви тікали з «бару», та були підняті на глум, тому й повернулись. Отже, амбітність ваша, а не потяг до «кави» примусили там бути. Тому й набридла вам смертельно вся тамтешня філософія.

І останнє. Я прийду вас проводжати. Не тому, що хочу впевнитись у якихось своїх помилках, на які ви туманно натякаєте, в тому, що від'їжджаю майже одночасно з вами. Я вам вручу цей лист, бо поговорити навряд чи вдасться. Бажаю вам воскресіння. Все.

Бондарчук».

З розгону, машинально вкладав листа в конверт, бо весь іще був у запалі дискусії. Лише тепер задумався, що означають слова «приходьте на пристань, зрозумієте, як помилялись...» Який стосунок має річковий флот до моїх помилок? У чому я помилявся? Може, Ярослава десь проговорилася про мої таємні наміри познайомити її з Кирилом? Здається, не з базік вона. Ага! Мене ж з нею бачили студенти кілька разів. Першу ж прогулянку зафіксувала Надія з тролейбуса.

Тут якщо й не був чаклуном, то станеш ним. Усі бачили, що прогулювався з Ярославою. І всі знають чому. Сам Петро Григорович дав інформацію... Студенти саме склали залік, прийшли в лабораторію прощатися. Поговорили про життя. Петру Григоровичу шкода було розлучатися з групою, та оскільки зайшли лише дівчата, він, жартуючи, сказав: «Шукайте кандидатку мені в родички — скоро син з армії приходить». І хоч їх було чоловік з десять, не більше, та від сміху і вигуків мало стеля не посипалась. «Виберемо, не сумнівайтесь!» — здається, Зіна крикнула. Вона завжди верховодить.

Отже, всі знають, що прогулювався з Ярославою як з майбутньою родичкою. Тепер Зіна пише, що помилився. Не помилився, Зіночко! Я одну з тисячі вибрав. Ви теж були на оці, та розсердили мене двічі. Вперше, коли не захотіли переходити в іншу підгрупу робити стилоскоп, а вдруге, коли попередив, що екзаменуватиму вас доскіпливо, особливо, щоб знали програму за середню школу. «Скільки можна про це говорити!» — кинули ви зло. «Тут я чабан! Батіг мій! І дозування мої»,— розгнівався тоді і я. Ярослава жодного разу мені так не заперечила, хоч теж уміє до останнього захищати свої погляди. Теж з характером! Така невістка нам і потрібна.

Не помилився я! Просто, Зіночко, ви заздрите собі, минулорічній, і ненавидите ту себе, що не вберегла вас. Ярослава зараз іще така, якою ви були тоді. Тому й заздрите їй, тому й вигадуєте про неї нісенітниці. А я не вірю їм і не повірю! Усе буде добре в Ярославиному житті. Я так бачу!

КОНТУЗІЯ

Три дні підряд Надія складала в рюкзак усе потрібне, на її думку, потім виймала і знову складала ще потрібніше. Так споряджала Петра в близьку за кілометражем і далеку за невизначеністю дорогу. Чорна, страшна і підступна сила засмоктувала у тридцятикілометрову зону дужих, сміливих, здорових. А яких вона поверне звідти?

За годину до від'їзду Петро Григорович витрусив усе з рюкзака, взяв зовсім, здавалося, і не потрібні з погляду Надії речі та ще купу консервів, неначе їхав у голодний край.

— Батько знає, що робить. Не втручайся, коли збираються фізики,— заспокоїв Кирило.

— Скоро буду. Бережи матір,— скупо попрощався Петро Григорович. Власне, зараз прощався лише з дружиною, бо Кирило їхав з ним на пристань. Коли поспіхом цілував Надійку, почуття провини перед нею зворухнулося йому в грудях. Нвіть тоскно від того стало. Тому не захотілося дошукуватися причини. Тільки й сказав, погладивши її по голові:

— Ох і заборгували ми перед нашою матір'ю!

Надію залишили біля воріт — нвіщо, мовляв, проводжання. Скільки й озиралися, йдучи на станцію, вона стояла поряд з кущем калини. І коли прогуркотіли повз двір електричкою, бачили у вікно — мати все ще стоїть біля воріт.

Їхали мовчки, хоча Петру Григоровичу хотілося звпитати сина, чи не забув він фотокартки, хотілося доручити йому передати лист Зіні, привіт Ярославі, бо, мабуть, самому не доведеться підійти до студентів. Якби ж хлопець як хлопець був, то підійшли б разом, допомогли б Ярославі чемодана нести, пожартували б, посумували, промугикали куплет якоїсь студентської пісеньки... Лейтенант Штомпель винен. Міг же на місяць-два Кирила раніше відпустити, аже б стосунки його з Ярославою були визначені, не було б у Петра Григоровича такого тривожного місяця,

Сашко міг би й не зустрітись, а якби й здибав Ярославу, то вона б ковзнула по ньому байдужим поглядом.

Попрощались з Кирилом на верхньому причалі. Тиміш ляснув його по плечу так, що, мабуть, і синці будуть.

— За батька не хвилюйся. Я з нього око не спущу.

— Ти ж не забув? — натякнув Петро Григорович синові про фотокартки.

— Все гаразд,— усміхнувся Кирило й махнув рукою.

— Куди це він?

— Та... знайому свою проводжати. Цікаве дівчисько... Незабаром має катер відчалити.

— Зажди, я зараз! — Тиміш раптом рвонув кудись, та за хвилину вже доповідав захекано: — Нас не раніше ніж через годину відправлятимуть, з капітаном говорив. Так що гайда.

— Куди?

— На дівчисько подивимось!

— Ти що? Ми їм тільки заважатимемо.

— А ми у вікно. З кабінету кореша такий огляд... Комар носа не підточить.

Панорама з кабінету і справді була чудова — річка й теплоходи, немов на сцені, а причал із студентами як на долоні.

— Котра? — гарячкував Тиміш. — Хоч можеш і не казати — зараз ми її вирахуємо. Може, така, що й глянути нудно, а може, як моя доця... Або ось як оця, чорнявенька... Ач, як вчепилася в парубка. Ловкеньке галченя... Тепер у них модно на людях обніматися, серед білого дня. Хоча... Ця, видать, і в темряві свого не прогавить, бач, як змарніла від безсонних ночей. Ти чого зблід, Петре? Е... — Тиміш подав води. — І як тебе лікарі в зону пускають?

— Та... душно тут,— осушив склянку Петро. — А я здуру куртку вдягнув. Де ж це Кирило?

— А ми зараз і його вирахуємо. Чи, може, і його якз замаскувала так, що й мама рідна не впізнає...

Тиміш зняв з гвіздка бінокля, вибіг на балкон, почав вдивлятися, в якому закутку заховався Кирило з «дівчиськом». Він знав, що Кирило на людях не обніматиметься, його без морської оптики й не відшукаєш.

— О! Знайшов твого козарлюгу. Далеченько стоїть. Чекає. Моїй би кобилиці такого витримвного чоловіка для стабілізації. Так хлопця твого шкода — угробить. А це галченя, що перед носом, ловкеньке, не випускає свого кавалера.

Тиміш навів бінокля на Ярославу — це вона стояла, напевне, із Сашком. Петро Григорович одразу її помітив. І треба ж отак розпорядитися долі.

— ...вони, мабуть, молодята... Подивись, це ж твої студенти. Ручаюсь, що вони тиждень як весілля відгуляли.

— Перестань підглядати,— розсердився Петро Григорович. — І взагалі, ходімо звідси. Наші вже там, мабуть, вантажаться, а мені ще треба з Кирилом поговорити. Та йди вже звідси,— розходився він не на жарт.

— Тю... — здивувався Тиміш, проте позадкував до дверей, бо характер свого товариша він знав. — Та йду, вже йду... розходився... Наші вже завантажуються. — Тиміш зник.

Що ж його тепер робити? Ярослава щохвилини на годинник поглядає. Сашко обняв її за талію і щось шепоче. Ярослава тане. Вона й справді бліда, а в очах її Петрові Григоровичу ввижається пекельний вогонь. Під ногами у них старенький чемодан і невеличкий рюкзак. Студенти зникають на судні. А може, це не Сашко? Може, брат чи родич? Може, учасник хору «Дніпро»? То нічого, що обнімає, зараз же мода така. Сантиметрів на вісім вищий від Кирила, туфлі з добрячими підборами, у джинсах, короткій вилинялій куртці. Ніс у нього приплюснутий — цілуватися не заважає, волосся хвилясте. Руки смілиаі — не перша вона у нього, ясно, не перша. Артист... Спеціаліст з нових громадських обрядів. Ось він бере чемодан. Вони останніми заходять на катер.

А де ж Кирило? Петро Григорович дивиться туди, де його бачив

Тиміш. Далеко Кирило... Спокійними, ритмічними кроками віддаляється він від пристані. Найдужче врзнила Петра Григоровича саме впевненість синової ходи — значить, ніяких сумнівів у прийнятому рішенні? Як же це? Йому не подобається Ярослава? Чи він побачив її щасливе обличчя, коли обнімалася із Сашком? І як же це вона... Неясно... Сок чистотілу... битв тврілка... ввза із квітвми біля її ніг... Сльози... Боялась, що стовпи розділять... Неясно.

Петро Григорович кидвється ив пристань, ствє біля поручнів. Кілька студентів, що припізнилися, пробігають поаз нього. Ярослаaа запекло, не соромлячись, прощається із Свшком. Раптом вона помічає Петра Григоровича, який, відвернувшись, стоїть метрів зв тридцять від неї. Він чує її швидкі кроки, проте не обертається иазустріч.

— Добрий день! А я чекалв вашого Кирилв...

— Не прийде... — бвйдужим поглядом Петро Григорович ковзвє мимо її лівого вуха, впирається поглядом у Кнєву гору, порослу чистотілом.

— Чому? Я винна?

Ну що їй скажеш? Що все пішло шкереберть? Чорти його бтька знвють, хто винен. Лейтенант Штомпель винен, що не демобілізував Кирилв хочв б на два тижні раніше. Кирило винен, що вчасно не подорослішав. Свм винен, що відпустив її в село. Треба було влаштувати карусель з екскурсій, прогулянок і тевтрів. Усі винні, лише Ярослава свята. Вонв ще мала — плутає цікавість із коханням.

— Кажіть швидше, бо вже відпливаємо. Я винна?

— Не ви... Мати наша захворіла... Передайте Зіні листа, обов'язково передайте. А це вам. — Петро Григороаич дістає із рюкзака пвкет з цукерквми.

Ярослава біжить до трапв, зникає в теплоході. Нв якусь мить Петрові Григоровичу здалося, що він не бачить і самого теплохода — якесь коротке звмикання. Та ось випогоджується день, і він помічає, як Ярослава, вхопивши Сашка за руку (а може, то він її вхопив?), швидко веде його до трапа. Цілуватиметься на виду всього студентства? Що це, садизм? Адже знає, що Петро Григорович тут... Хоча... Вона ж застереглвся — повелв свого милого подалі з очей, так що Петро Григорович не побвчить їхнього прощання, якщо не перехилиться добряче через поруччя. І однвково це садизм. Помічав і раніше за нею щось твке — Зіна плаче, коли треба розтинати жабу чи пацюка, а Ярослава потрошить, хоч би що... Невісткв повинна бути і Мавкою, і Килиною водночас, повинна й ходити, і літати... От і маєш свдизм і ліризм в чудернацькій комбінації. «І смертне все, і все, що незнищенне, в життя і в смерть проходить через мене, туди й нвзвд — незмінно і ритьмом». На роботу, пора на роботу,— ввімкнулася захисна система у свідомості Петра Григоровичв,— туди, до живих приладів, зрозумілих і точних, не таких, як люди. Прилади завжди щирі. Вони втішають і заспокоюють кольоровими циферблатами, енергійними стрілками, потріскуванням — безмовні іграшки дорослих дітей...

Немов сновида, човнав Петро Григорович до метро, коли на нього налетіла Люся.

— Ой, «метеор» уже відчвлив?

«Метеор»? Ах, так, «метеор» відчалює. Петро Григорович підхоплює якусь торбину, що якорила Люсю своєю вагою, і кидається бігти — студентка ледве встигає за ним. «Метеор» уже бухтить і повільно розвертається, лише носовий канат ще не встигли відчепити і однією точкою нвдводне крило ще торкається причалу. Переляканв Люся під сміх і вигуки однокурсників впала на руки матроса, слідом за нею полетіла валіза.

Петро Григороаич прожогом кидається на горішній майданчик, швидко йде вздовж поручнів. М'язи вимвгають роботи. Це організм ритується від адреналіну. Кажуть, що, тікаючи від лева, людинв може вистрибнути на двометрову стіну саме завдяки його дії.

Скляно-метвлева сигарв, переповнена людьми, плавко розвертається

на воді. Згори вона схожа на сосиску в целофані. Це несподіване порівняння здивувало Петра Григоровича. Він зупинився, обіперся на поручні.

— Пе-е-тре-е Григо-о-ровичу-у! До по-ба-чення! — чути дзвінкі дівочі голоси. У вирізі «сосиски» Петро Григорович бачить знайомі голови з короткими стрижками. «От бісенята! Я ж розповідав, що в моду входить довге волосся...» — зовсім не те думалося, що треба. Так буває на вступному іспиті — не розв'язується складна задачка, і абітурієнт думає про те, як повертатиметься додому після провалу. А треба в цей час мобілізувати волю і пробитися до істини, замаскованої в логарифмах. Зіна махає конвертом-листом, сміється і щось говорить. Ярослава кидає погляд то вниз, де стоїть Сашко, то вгору, на Петра Григоровича. Тому й чергуються на її обличчі то весела усмішка, то зніяковіння дитяти, що розлило фарбу на скатертину. Перед обома завинила. Перед Сашком, бо сказала: «Я так чекала вашого Кирила». Перед Петром Григоровичем, бо обіймалася на сцені річкового вокзалу, мов рядова дівка. Рядова дівка... Крах ілюзій. Повний і остаточний. «І єретик сумління на вогні горить — боюся дорогої втрати... Позичить легко, важко віддавати!» Як важко віддавати...

«Сосиска» розвернулася носом до сходу і почала перероджуватися в лебедя, що витягнув шию і розправив крила. Звичайно, людині потрібна казка — як без неї прожити? Потрібна віра, бо на чому ж тоді триматись? І яке ж це болюче почуття — розчарування!..

Ось Сашко піднявся сходами на горішній майданчик, байдуже ковзнув поглядом по Петру Григоровичу,— значить, не показала його Ярослава, щиро намагалася ізолювати їх одне від одного.

А ноги в Сашка кривуваті... Якщо вірити Ярославі, то це ознака південного темпераменту. Звідки їй це відомо? Йде повільно, не видно в ньому радості, що заволодів таким божим (чи, може, диявольським) створінням. Він іде втомлено, як на похмілля чи після виконаної обтяжливої роботи.

А куди ж тепер Петрові Григоровичу? Щось він мав зараз робити дуже важливе... За течією услід скляному лебедю він не здужає. За Сашком у метро, щоб, сівши навпроти, визначити по очах цього хлопця, яке щастя чекає Ярославу, він не хоче. Щось дуже серйозне він мав зараз робити... Так душно. Даремно вдягнув куртку. Де він? Чому Тиміш стометрівку біжить і махає крильми? Очі вибалушив. Схожий на залізного портового журавля. Так спати хочеться. Пам'ятаєш, Тимоше, як ми їздили з тобою на цілину, як по черзі спали на жатці працюючого комбайна? Там ящик для інструментів, у ньому добре спиться. Та не тряси мене. Мені б трошки, трошки передрімнути. Пам'ятаєш цілину? Ми й на пенсію разом підемо. Онуків бавитимемо. У мене буде п'ятеро онуків, Тимоше... Я зараз, зараз...

З ЩОДЕННИКА ЯРОСЛАВИ

Достроково склали сесію, можна б і радіти, як завжди, та щось я не знаходжу рівноваги. Дівчата вже роз'їхалися по домівках збирати торби, бо скоро вирушаємо на будівництво якоїсь Зданжівки. А я вирішила написати листа Падре. Відплатити йому за те, що оточив себе ретро муром, що не відгукнувся на мої признання, що переадресував мене своєму синові. Нічого я від Падре не хочу й ні на що не претендую, мені б лише бачитися з ним хоча б через день та говорити про що завгодно, хоч про Платона, хоч про дощових черв'яків чи міцність металу. Я незчулася, коли його гра в невістку для мене перейшла із стадії лялечки в стадію метелика: я пурхала слідом за ним по кручах і заростях, мовчала у відповідь на його мовчанку, не могла заснути від думок уночі, нудного Арістотеля читала лише тому, що його любить Падре. В якусь мить мені здалося, що я весь час бачу своє відображення в його очах. Тепер ось вибираю псевдонім «Заглява», бо «така є природа речей», як він любить говорити. Дівчата вже підсміюються, бо повторюю його мовні шаблони. А я нічого не можу з собою вдіяти. Добре, хоч мати нічого не знає, вона ж молодша за Падре. Ми довго вгадували, скільки йому років, а коли дізналися — не повірили. Щоб

у його літа бути таким диваком! Мені цікаво було почути, що він сам думає про свій вік.

«Усі роки мої,— сказав без видимої печалі. — Жодного нікому не віддам і жодного не зраджу. Кожен чимось знаменитий і потрібний мені. Спасибі Степаниді...»

Він часто згадує свою матір, фамільярно називаючи її Степанидою, звертаючись до неї, як до молодшої сестри чи до подруги. У нього, напевне, хороша дружина. Наші фіфи вирішили заради спортивного інтересу «окопапчити» його за тиждень. Не вийшло. Заперечалися. Збільшили строк до місяця. Вдавалися до парфюмерії, галантереї. Помітили, коли сісти півколом навпроти нього і подумки йому наказувати: «Подивіться на мене, подивіться!» — то він відсовується від столу разом із кріслом і каже: «Ради бога, дівчата, послабте біополе! Більше двох не сідати».

Якби не це та не жаринки в його очах, подумали б, що він уже закостенів. А така стійкість у багатьох викликала повагу. Ми навіть захопилися ним. Та одного разу перед 8 Березня він дав нам зрозуміти, що у нас нікудишні зачіски. Ось де причина, що він не реагує на наші біополя! Дівчата почали експериментувати з волоссям, а я розсердилася. Це ж виходить, що він дивиться на нас як на підлітків! Ми для нього ще не квіти, а лише пуп'янки. Тому й не вдалося зрушити цього каменя з дороги навіть найвідважнішим моїм однокурсницям. Ми думали, що діють його моральні принципи, а виходить, що ми для нього зелень.

Якби хтось інший запропонував познайомитися з його сином, я б просто плюнула межи очі. Але Падре...

Закінчилися лекції. Я вже одержала залік, але книжку, у нього позичену, не повернула — хотіла мати привід ще раз із ним зустрітися, наодинці. Їду якось в автобусі, бачу, ходить Падре уздовж березової алеї. Я на першій же зупинці вискочила, прожогом кинулася назад, та на підході до нього вдала сумирність і спокій — мовляв, іду собі неквапливо. І тоді він, заїкаючись, чого ніколи раніше не спостерігалося, повідомив, що приїхав син із армії, та ще запросив прийти в лабораторію перевірити щитовидку. Чотириста імпульсів, триста, двісті — повільно падала радіація, минали тижні, і, мабуть, я була єдиною серед людей, хто не дуже тим побивався, тайкома я навіть думала, хай вона падає ще повільніше — буде причина приходити в лабораторію.

Син і батько, якщо їх поставити поруч, дуже схожі, тільки син мовчазний, його тесати ще не один рік. Не можу я однаково поважати обох. Я нічого від Падре не хочу, лише б зустрічатися з ним, говорити про що завгодно, навіть про Арістотеля. Я мщуся йому за те, що він сплавляє мої почуття синові. А ще за те, що називає любов учорашніх десятикласниць «цікавістю». Не вистачило йому благородства Андрія Болконського, він повторює помилки Євгенія Онєгіна. Хоча... порівняння несправедливі, бо ті герої були нежонаті... І Падре вибирає наречену синові. На лихо, його вибір упав на мене, та я не можу бути нареченою сина, коли отак страждаю від його батька.

Недавно познайомилася з одним артистом — на диво порядний хлопець: квіти дарує, очей з мене не зводить. Легко з ним. Але замінити Падре він мені не може. Від безсонних ночей я стала така «елегантна», що жодна спідниця не тримається. Ну що ж, клин клином вибивають. Я вже лякала Падре Сашком, сказала, що йду на побачення. То він замало не вдарив мене. І таке в нього обличчя було... Сказав, що зневажить, а потім забуде. Я цілу ніч проплакала, аж опухла. І пішла до Сашка — там ніяких проблем. Закрутилася я. Чим усе це скінчиться? У вівторок мене проводжатиме Сашко, я хочу, щоб і Падре прийшов, побачив, як уміють кохати вчорашні десятикласниці. Страждання за страждання!!! Заглаза я, Заглаза...

КАМІКАДЗЕ

Тиміш щосили торсав Петра Григоровича за плечі, але той не прокидався хоч проспав уже майже п'ятнадцять годин. На місце прибули ще звечора, цілу ніч простояли в порту. «Звикаємо до нуклідів»,—

збуджено жартували супутники. А що тут звикати? Їх же не видно, не чутно й не відчутно. Мільярди років ніхто із теплокровних не зустрічався з інтенсивними потоками цієї гиді. Тому й не має людина природного дозиметра, як, скажімо, бджола, яка своїм фасеточним оком відчуває ультрафіолетове проміння. Ось проживе бджола сто років в атомну епоху, може, навчиться й на гамма-промені реагувати. Хоч що тих сто років порівняно зі ста сімдесятьма мільйонами — віком бджолиного роду? А бач, були ці роки без'ядерними — чисто було на земній кулі.

Що тут звикати до нуклідів? Це ж тобі не жінка чи теща і навіть не сліпий начальник, від якого оце втік Тиміш. Збирався, було, Свяни в сідлі перетнути, та здав путівки, збагнувши, що може підсобити людям, які прийняли, змушені були прийняти виклик, кинутий реактором.

Петра Григоровича спонукало до цієї поїздки кілька причин. По-перше, він, хоч який не є, таки ж фізик, прагне на власні очі побачити, яка небезпека в зоні і як з нею борються за останнім словом науки. По-друге, його образили негрвмотні начальники, назвавши боягузом і панікером за те, що наказав студентам у перші дні катастрофи двічі на день мити підлогу в гуртожитку й заклеїти вікна. По-третє, і це найголовніше, треба випробувати в ділі «бритву» для землі, вгамувати свою совість, адже й він на початку наукової кар'єри був причетний до котлів, отже, і його вина є в тому, що мародерствує мирний атом. Та, зрештою, пора вже й сходити з рейок, інакше не врятувати план під кодовою назвою «наречена». І взагалі, усе не так робив він у житті.

Поїздка в зону збіглася з періодом відчаю, переоцінки власного життя. Нова доза накладається на стару, думав Петро Григорович,— і будьте здорові з вашими падаючими зірками, мокрими гвоздиками, нарками номер один і номер два, антиреботою, протоколами... Йому здавалося, що він мислить серйозно й розважливо. Скільки там йому залишилося, якщо у супокої? Ну, скажімо, десять років. Але ж він здатний ще на ривок, ще може бути корисним. Саме зараз фізично він перебуває у фазі найвищого благополуччя: добра спортивна форма, вага й витривалість мускулатури, як у двадцятирічного, та плюс досвід і знання. І чим швидше зникне батько, тим більша ймовірність, що Ярослава роздивиться сина і піде йому назустріч. Час працюватиме на його користь. Захоплення батьком чи цікавість ним перейде у дорослу любов до сина. Усі виграють. Кирило здобуде самостійність. Облагороджений Ярославою, стане справжнім главою роду. І Ярослава, визначивши свою долю, стане самовдосконалюватись. Яка красива і неповторна сім'я виникне! Жаль Надії — їй буде найважче. Та підуть онуки — і все стабілізується.

Виграє й Петро, бо не знатиме безсилої та беззубої старості, оптом використає сили на щось значуще, а не на виплат у боротьбі з хворобами, наперед знаючи про неминучий програш.

У двадцять років кожен переконаний, що народжений для подвигу. Більшість чекає до сорока тієї щасливої миті, коли бодай на кілька секунд запалає феєрверком у подвигу та славі. Після сорока життя тече, чіпляючись за красиві ранки, після п'ятдесяти — за онуків.

Петрові Григоровичу, любителеві вишуканої краси, чарівні ранки стали густо з'являтися відтоді, як зменшив вимоги до людей. Був час, коли йому здавалося, що він лише програє у спілкуванні з людьми. З'явилася хвороба лихваря — страждав, не одержуючи процентів від тих позик, які давав. Потім зрозумів, що не такі вже й значущі позики дає, сам іноді бере більші. І життя нормалізувалося. Світла ранкова роса прийшла на зміну темній і холодній вечірній. Так що саме час життям фінансувати проект міцного і красивого трикутника.

Ще зовсім недавно він уявлявся Петру Григоровичу складеним із трьох вишневих гілок у цвіту. Вчора на пристані квіт опав, осипалося й листя, посиніла кора. Придивився — аж збудований трикутник із обгризених кісток...

Ну що ж, не будемо панікувати. Якщо ті кості різцем обробити... І не так уже страшно, що Ярослава повернулася обличчям до Сашка: у такому віці флюгерність — хронічна хвороба, бо кожен вітер несе пахощі

незнаних країв, які ваблять і кличуть, тож спробуй визначити потрібний напрямок.

— Перша пара, на заняття запізнюємося,— раптом доходить до Петрової свідомості страшний вигук. — Перша пара!!! — Голос Тимоша біля самого вуха. Для викладача це найтривожніший сигнал, і розрахунок Тимоша виправдався — Петро схопився мов ошпарений.

— Га? Що? Перша пара?! — він очманіло крутнув головою, сів, засицвши босі ноги. Через відчинений ілюмінатор чути хлюпання води. — Де я?

— На похміллі.

— На якому?

— Оцього вже не знаю. Як ти встиг на пристані, з ким... Насилу до теплохода довів. Може, тебе так студенти пригостили?

— Не пив я, Тимоше. То від нервів. У нашому роду з діда-прадіда така притичина,— коли інші божеволіють від якогось струсу, нас у ведмежу сплячку кидає. Кирило теж так рятується.

Тиміш не заперечував. Лиш почухав потилицю, пригадуючи, якого тумака був дістав років з двадцять тому, коли одного разу задля розваги сказав, що Кирило геть не схожий на батька. Більше ні про що Тиміш не запитує у Петра — не має звички без дозволу достукуватися у чужу душу. Захоче — сам розповість.

А Петрові саме час визначити позицію — який тил, хто на флангах. З фронтом усе ясно — наступає Змій Горнич. Справа Тиміш фланг тримає, зліва — такі ж, як і він, підняті совістю чи обов'язком. За плечима трикутник із обгризених маслаків. Хоча... коли згадати останні десять секунд до відходу «метеора»... За десять секунд штучний супутник Землі пролітає шлях від Києва до Чорнобиля. За десять секунд Ярослава перекреслила себе навхрест. Адже вона сказала: «Де ваш Кирило? Я чекала його». О! То була відверта брехня! Виходить, Петре, помилився ти, вибираючи одну з тисячі? Виходить, кумир звалив сам себе з п'єдесталу? Недарма писала Заглава: «Приходьте на пристань, зрозумієте, як помиляєтесь». Що ж залишилося від трикутника? Маслаки. Коли вони падали, мало розум Петрові не вибили. Розсипалась мрія. Тепер у тилу тільки Лідія, жива Надія з великої літери, всепрощаюча, всерозуміюча, єдина опора...

До обіду одержали одяг, спорядження. Тиміш, як справжній шофер, копнув підбором шину «бритви», що пахла свіжою фарбою. Почались випробування. Все, що робив Петро Григорович до сьогодні, здавалося йому величезною увертюрою до короткої опери, що звучатиме одну мить. Зараз безглуздо думати про тих, хто винен у трагедії, як могла вона статися. Це з першої ж години аварії з'ясовуються спеціи, ще багато разів аналізуватимуть це ті, хто залишиться в живих. І докоряти зараз нікому — у кожного конкретна ціль, і колони аварійників ідуть в атаку, знаючи... все знаючи... Ось першу шеренгу заступає друга, третя... Ідуть свідомо, гнані богом і чортом, що сидить у кожному з нас. Колись вчені, прокурори, філософи проаналізують ситуацію, говоритимуть і про героїзм, і про шкурництво, про розрахунок і повне невігластво. Зараз головне — швидко робити діло, не думати, чим це для тебе скінчиться. Відомо, що реактор-дзот, прострілюючи кожну клітину тіла, не викликає болю негайного, отже, можна кидатися на амбразуру, побачити свою роботу ще й помилуватися собою, відчути себе живим, а не посмертним героєм, думати, що смерть прийде через місяць-два, сподіватися, що вона взагалі обмине тебе. Можна себе поховати й поминки справити, загодя місце для могили вибрати, написати знайомим листи, можна висповідатися перед дружиною. Тимошеві гірше — у нього стільки гріхів, що й десяти діб на сповідь не вистачить, а перед жінкою каятися він і не думає.

Журналісти в ці дні, щоб зменшити тиск радіації на душі простих смертних, пишуть: «Сталь розсипається, та люди стоять...» Прочитавши таке, Петро Григорович збагнув, що говориться лише половина правди, та пробачив авторам репортажу, бо розумів, що там, де під дією радіації розсипається сталь, людині не витримати, бо там і птах упаде на льоту.

І все ж стійкість людини важко визивчити цифрами. Ось і в цій ситуації виявилося, що найстійкіші — фізики-ядерники, бо через дрібниці не панікують, радіацію поважають і не збираються закидати її шапками. А от керівники з філологів, а чвсом і журналісти виявилися найменш витривалими, бо одержали раптом багато не зрозумілої їм інформації (навіть довго плутали мілірентгени з мікрорентгенами), і, щоб приховати свій переляк, вдарялися в мажорний тон, в бравурну декларацію.

«Бритва» була виконана в металі бездоганно. Але треба набрати години-дні роботи, щоб визначити ступінь її ндійності. Зникли побоювання за правильність ідеї, одиак тривожні думки не полишали Петра Григоровича. Та ще й кортить поглянути на дозиметр — чи багато нахапав... Мілярн теж з думки не йдуть. Подвійний пресинг... Тому перед черговим виходом на роботу Петро Григорович поклав дозиметр у безпечне місце. Що має бути, того не минути. Не знатиме одержаної дози — легше житиметься місяць, два, скільки вже там відпущено. Тридцять днів життя — це багато. Якщо вилетіти на ракеті зі швидкістю, близькою до руху світла, і пробути в космосі місяць, то на Землі, згідно з теорією відносності, мине п'ятнадцять років (а може, й більше!). Приземлився, не зістарівшись, а Ярославі вже тридцять п'ять. Уже усвідомила, що кочове життя з артистом було прекрасним до народження первістка. Уже зрозуміла, що щастя — це коли за спиною у подружжя дві стежки, а попереду одна, спільна навіть у негоду дорога. Та в майбутній Ярославиній сім'ї спільні інтереси не передбачаються, бо що їх може єднати із Сашком? Хоча...

— Якого чорта розмріявся?! — гнівний голос Тимоша перериває думку. — В укриття давай! Що ти квецяєш? Вензелі він виводить. Це ж тобі не ворота Гвини чи Теклі...

Все-таки радіація дається взнаки й без дозиметрв. Уже в горлі дере, напевне, озон та інші іони, що проникають через респіратор, подразнюють слизову оболонку. І не хочеться тут, сидячи в захистку, сердитись на Ярославу за вчорашнє. Та лихі думки однаково колобродять. То якою ж буде Ярослава в тридцять п'ять років? Єдиний зв'язок із Сашком — діти. Тут, звісно, інтереси спільні. Уже остогидне їй їздити з ним на гастролі, бо скрізь те саме: три дні нових вражень, а потім нудна роль довважка. У тридцять п'ять уже набридне ревнувати чоловіка до прибиральниць, артисток-касирок, і сама перестане зраджувати у помсту за його невірність. Почне фарбувати волосся, бо чорняві рано сивіють. Уже знатиме смак нітрогліцерину і «торгову» англійську мову, вставить передні зуби. Консультуватиметься у знайомого ювелірв, чи не фальшиві дорогоцінності дарує їй Сашко. Звбуде атомну весну. Е, ні! От цього допустити не можна, поки існує зброя камікадзе. Ярослава повинна звпам'ятати, усвідомити, відчути, що хороші й щирі люди є і що найточніша копія батька — його син. Не міг я помилитися, вибираючи одну з тисячі. Не могла Ярослава так круто змінитися за три доби. У четвер же була чистотіл на Києвій горі, в п'ятницю співала арію Тетяни. Чи вона, як атомний реактор: вчора дарувала людям тепло, сьогодні — смерть? З людьми так не буває. Не повинно бути. «Хіба людина не та сама машина? — втрутився раптом внутрішній суддя АнтиП. — Складна, ще не описана формулами, але машина. Перенапружився якийсь нерв — все одно, що перегрівся твел, ось тобі й гримуча суміш, і вибух душі. Ярослава зрозуміла, що з Кирилом їй не по дорозі. Хоч проти нього вона нічого не має, та й ніякісінького «за». — «Мені не до аналізу, АнтиПе, я мушу ліквідовувати аварію за всяку ціну. Ярослава образила мене, як реактор людей, — адже всі на нього молилися, мов на чудо розуму і рук своїх. Не один конструктор збожеволіє, якщо совість має. Я йду в останню атаку. Якщо реактор і не заглушу, то збережу Ярославу від зневіри в людей. І пам'ятною стане для неї атомна весна». — «Це буде найбільший твій програш у спілкуванні з людьми, Петре». — «Ні, це буде перемога. Красива будівля на міцному фундаменті стане реальністю. Так буде. Я вірю».

Мені вистрелили в спину. Я стою, не падаю, не кличу на допомогу. А хто допоможе? Бойові побратими далеко, своїми тілами не прикриють і не розділять печаль моєї втрати. Повертаючись додому, я не думав, не здогадувався, що й тут бувають ситуації, коли втрачаєш все, коли вибухає своє життя, а захиститися ти не можеш. І воювати ні з ким...

Сонячного літнього ранку я кинув на рідний поріг армійський речовий мішок, поцілував матір, обняв батька, і поки вони, п'яні від радості, метушилися, я вловив мить і подзвонив Вікторії.

Я чув, як легко цокає вона каблучками, підбігаючи до апарата, як переходить телефонна трубка із шорстких материних рук у її ніжні, чутливі й запашні. Я справді почув у мікрофон запах її духів «Амазонка». Я їй теж такі привіз... Тепер я ладен наповнити ними ванну, щоб усіх амазонок потопити. А тоді я був ніжний і лагідний, я був щасливий від її голосу, від того, що вона вже зовсім близько, від того, що ми скоро побачимось. Я не розумів слів, які вона говорила, бо впивався музикою її голосу, знайомих інтонацій. Та головне, звісно, вловив — коли й де зустрічаємося.

Їх було п'ятеро: Віка з дочкою Даринкою, подругою та матір'ю, і Антін — спекулянт авторучками. І чого я його не прибив ще тоді, як з графом Кантером воднався? Очистив би суспільство від паразита. Багато мені б не дали — злочин з ідейних мотивів. Дивись, уже б і під амністію потрапив.

Я ж, дурень, пішов до них з квітами, духами «Амазонка» і скрипкою. Антошка швидко захмелів і почав співати про сімейне ложе, напевне, натякав, щоб я закруглявся і йшов додому. Якось дивно поводилася мати, та мені вже було на все наплювати. Плакала моя скрипка на прощання, і крізь голос струн чулося Даринчине «хочу їсти». Пахло оселедцем, «шипром» і Антошиним потом. Від його гикання тремтіли і в'яли мої троянди. Подруга Віки, худюща «штамповка» з різкими рухами, весь час смалила.

Так дорізали мою першу любов, мою мрію...

Віка була ділова, ввічлива і, здається, розгублена. Боже, яка ж вона красива, навіть зараз! І не змінило її материнство... Тільки очі... Мені здалося, що в них змигнули сльози. Я точно бачив у них печаль. Не торжество, не радість — печаль. А може, мені здалося? Передозувала гірчиці,— злісно думаю я зараз.

Кость десь у відрядженні. Подруга пробувала мене «завести» — обколювала круг мене каблуками паркет. Та я був у трансі.

В Антошки окрема квартира — майстерня, мабуть. Він мене проводжав, разом у метро їхали. Хвалився, що скоро весь світ про нього заговорить. Авжеж — художник! Я не придушив його, а ще й карбованця дав на прощання — він попросив.

Все, більше дурнем не буду,— пообіцяв собі, скреготючи зубами. Геть захоплення! Щоки дівчат червоніють не від емоцій, а від рум'ян. А щоб губи були принадливі, вони їх обкушують та ще змащують, щоб блищали. Геть емоції! Істинні лише земля, сіль, кров, піт, мати...

Якщо я подзвоню до Вікторії хоч раз чи запитаю про неї у Костя,— нехай мене грім уб'є чи перший же карниз на голову звалиться.

Тиждень пропадав у Гриця в лабораторії, розганяв сум роботою, на жовчі Вікториної зради замішував окиси барію й лантану. Гриць подарував мені безперспективну тему — надпровідність.

— Попереджаю,— сказав відверто,— усі наукові світила насміхатимуться, якщо скажеш, що кераміка має нульовий опір вище тридцяти по Кельвіну. Жоден журнал не надрукує, бо це суперечить концепціям академіків, яких всі шанують...

— Знову лисенківщина проростає? Тепер уже на грунті фізики?

— Та ні... Як тобі, Кирю, пояснити?.. Існують наукові школи... У них свої теорії... Щоб захистити кандидатську, треба пристати до якоїсь школи

і хвалити її. А як будеш міжшкільним, то зітруть на порох, так і помреш безперспективним. Зрозумів, Кирю, як зберігається лисенківщина?

— Ясно, це наче мафія... А як же ваші, Григорію, принципи?

— Дуже просто... От звихнуся тихо й мирно, без оплесків, але й без сліз... Почекаю, поки ВАК диплом видасть. А тоді свою шайку, даруй, наукову школу відкрию. А не вдасться — пристану до тієї, де найавторитетніший керівник...

Дивно мені бачити, як у Гриціві уживаються непогамовна жадоба до роботи з такою обережністю... Пробував йому заперечити — не вийшло, вважав мене молодим і зеленим, кому не варто відповідати ударом на удар.

Червень. Батько, думаючи, що він великий стратег і конспіратор, познайомив мене із Ярославою. Я вдаю, що не бачу його хитрощів. Він захоплений цією дівчиною до нестями. Вона таки гарненька, якщо судити об'єктивно, але знати я не хочу бабського кодла... Чому Віка пов'язала свою долю з нікчемою-котиком? Як могла вона, така горда, самостійна, незалежна? Вона ж відчувала, знала, що я її кохаю... Моя нерішучість... Може, і я бабіозом уражений? Сам винен, сам... Батько тисне на мене — навіть не сподівався, що в нього такі старосвітські замашки. А може, це вихід — клин клином?.. Відплатити їм усім — дворушницям і зрадницям!?

Ярослава знається на лікарських травах, хвалить яскраво-жовту квітку горицвіту весняного. А я, побачивши Ярославу у спідниці такого ж кольору, подумав, що вона сама на ту квітку схожа.

Довго гуляли втрьох, багато фотографувалися. На тих знімках, де вона з батьком, погляд у неї насторожений і підозріливий — так вона на мене дивиться, коли фотографую. А там, де зі мною,— вираз обличчя радісний, погляд захоплений — так вона дивиться на батька. І мені подумалося, чи не правильніше буде називати отруйний горицвіт «горецвітом весняним»? Ну що ж, побачимо. Невже всі дівчата на один копил?

Червень. Вже кілька разів батько приїздить додому з останньою електричкою. Таки горе-квіт... Мати ставиться до нього, як до дитини, все прощає ще й посилає мене на станцію зустрічати його, щоб «босяки не підрізали».

Червень. Якось батько казав, що житиме до ста років. Та коли на моїй голові розбилася люстра, раптом повів мову про заповіт. Збагнув, певне, що не тільки від його бажання та зірок залежить його довголіття. Про Чорнобиль удома намагаємося не говорити: я — щоб не травмувати батька, він — щоб не хвилювати матір.

Учора проводжав батька в зону. Такі серйозні справи, а він мені про Ярославу... Я хотів їй віддати фотознімки на пристані, та до неї приклеївся штангель з апетитними очима. Дядько Тиміш розгулював з біноклем по балкону. Не захотілося мені підходити до Ярослави — принижувати себе, псувати штангелю обід і веселити Тимоша. До того ж забув удома Ярославин фотоапарат. Вирішив за одним рипом віддати їй і знімки, й апарат. Сьогодні й відвіз на майданчик, де вони будують нове село. Ярослава вирішила, мабуть, що полонила мене своїми чарами, бо поводилася мов статс-дама при дворі. Далеко їй до Віки, далеко... А може, то я засліплений, не розібрався, що й до чого. Батько ж два роки її знає, певно, що роздивився, і вважає унікальною. А йому можна довіряти — не помилився ж, вибираючи матір. Тільки хто його просив мені вибирати?

Мили корів піною, чистили корівники від радіації. Радгосп підшефний нашого військкомату, от і мобілізували на тиждень. Моторошне видовище...

Хочу забути Віку. Заподіяну нею кривду роздмухую в собі, щоб боронитися від туги, що прийшла на зміну моїй войовничості, від запаморочливої ніжності, що вирує в мені, розростається, мов ракова пухлина. Не знаю, як опинився, забувши про власну клятву, у Віки на квартирі. Антошки не було. Я намагався поговорити з Вікою, ніби є про що говорити.

Тв вона відмовчувалася, лише якось дивно, бентежно поглядала на мене. А може, то мені лише здалося. Якась гемонська сила штовхає мене до цієї чужої-рідної жінки, і я не можу вирватися з її силового поля. Бачу, що не щаслива вона у своєму щасті. І чому я не придушив Антошку ще тоді, коли ручки в нього виміновав?

Скільки людей на світі печальних, згорьованих? І не завжди вихід можна знайти, розраду. Мені, наприклад, навіть ООН не допоможе...

Все. Пора й за розум взятись. Геть емоції! Вічними є лише земля, кров, піт і мати... Правда, розум зараз багато що переоцінює. Із піною в отих корівниках, де побували ми з хлопцями, спливало багато ілюзій...

Повернувся із зони батько. Сказав, що очистився рентгенами від усякої скверни. Він і справді якийсь просвітлений, хоч побував у самому пеклі. Сказав, що істина в парадоксах. Мовляв, він і раніше це знав, але так особливо рельєфно побачив це в зоні... А ще прорік, що незабаром до мене прийде моя Доля і щоб я був з нею чуйний, розсудливий. Яку ще диверсію замислив мій патріарх? А таки замислив...

Серпень. Батько з дядьком Тимошем одержали за своє «відрядження» п'ятикратні оклади, грамоти і путівки в санаторій. Виганяли з себе радіацію популярним «Каберне» і краснодарським мармеладом. Потім лаялись. Із дядькових вигуків я зрозумів, що батько поводився в зоні так, ніби без нього реактор не заховають, ніби він там незамінимий. Коли помирились, Тиміш поволік його «мазать дівкам ворота дьогтем, поки здоров'я дозволяє».

26 серпня. Забрали з крематорію урну з батьковим прахом...

Я не можу повірити у те, що сталося... Батько, мабуть, передчував свій кінець, але до останньої миті тримався мужньо, навіть жартував. За кілька днів до кончини спалив свої папери, серед яких мені впали в око розрізані вздовж половинки аркушів. Потім він улучив хвилину і, ніби вибачаючись, попросив мене зробити так, щоб ніхто, крім домашніх, не бачив його мертвим. Я сахнувся, почувши такі слова, а батько, щоб не продовжувати цієї розмови, почав декламувати свої улюблені вірші... І от його нема... Все... Цим словом він завершував кожного листа до мене в армію. Все...

Вересень... Минуло сорок днів... У скіфів, як каже Білкар, був звичай возити тіло царя сорок днів по його володіннях... Ми з дядьком Тимошем усі ці дні доводили до пуття «бритву», названу нами «Петрівкою». Так що не Петро блукав, а його ідея ширяла над зараженою землею, а там, де проходила «бритва», залишалася смуга очищеного правічного чорнозему. «Бритва» ще не пішла в серійне виробництво — потрібен штурм якихось інстанцій. У мене немає батькового авторитету. Та нічого — пробʼємось. Вперше виспався. І помітив сьогодні, що берези вже по-осінньому вогненно-жовті.

За свою п'ятикратну зарплату вирішив купити пральну машину матері, а собі мікрокалькулятор і капрон для дельтаплана. Може, матері не казати про дельтаплан? Вона його дуже боїться.

Повертаються з колгоспу студенти. Незабаром почнеться навчання.

Перевівся на вечірній факультет — без батька сутужно з фінансами. Та й науки я позабував, а на вечірньому, сподіваюся, буде легше, бо на рік довше освоюють ту саму програму.

Нарешті «законопатили» реактор. «Бритва» ще не пішла в серію, та вже нею зацікавилися розумні люди.

Працюю з Костем — проектуємо ЛЕП. Батько був причетний до вироблення електроенергії, я — до її передачі.

Кость розповів мені все про Дарину й Антошку. Каже, міг би давно відшити цього п'яничку, та на «лежачого» рука не піднімається.

Вікторія певна, що переможе мій здоровий глузд, бо кому, мовляв, потрібна наречена, яка має у посаг кілька «зайвих» років та ще й чужу

дитину, яку ніколи й не подумає віддати до притулку. Даринчин голос «хочу їсти» мені часто вчувався після того, як відплакала моя скрипка, прощаючись з першою любов'ю. І хоч я намагався викликати в собі роздратування проти того голосу, так і не зміг. А тепер і взагалі я суцільне розчулення й ніжність. А треба б на когось сердитись, що так покалічилась доля. На кого?

8 травня 1987 р. Перша весна без батька. Гуляв на Володимирській гірці, де ми з ним колись на День Перемоги збирали жарини від фейєрверка. Мені тоді було років із п'ять... Зайшов до кафе «Під липою», що на Андріївському узвозі. Напівпорожнє, безалкогольне. Гупає музика, компанія «штампових» бенкетує, заставивши стіл вазочками з морозивом. У кутку самітно сидить дівчина. Придивляюся — Ярослава! Гортає якісь паперові смужечки, ніби читає розірвані сторінки життя. Мені пригадалися половинки паперових аркушів, що їх батько спалював перед останнім нападом хвороби. Беру дві чашечки кави (її вже, певне, охолола), підходжу. Як же вона схудла, але й погарнішала водночас. Правду казав Петро, краса в неповторності. Віка тим і полонила мене, що іншої такої я не стрічав... І зачіска у Ярослави нова. Раніше вона була схожа на кульбабку. Я, щоб насолити батькові за те, що сідав не в свої сани, підсунув тоді йому вірш Ахмадуліної:

> Сколь не живи, сколь не учи наук —
> Жизнь знает, как прельстить и одурачить,
> И робкий неуч, молвив: «Это луг»,—
> Остолбенев, глядит на одуванчик.

«А що ж робити? — невесело запитав батько, прочитавши ці рядки. — Буває, досить вкусити яблуко, щоб рідне село побачити, не те що луг однієї кульбабки уявити».

— Можна біля вас сісти? — запитую Ярославу.

— Можна,— відповідає вона, не глянувши на мене. Читає паперові смужки. Чи, може, дивлячись на них, щось пригадує. Якби Петро не спалив своїх аркушів, можна було б їй віддати,— для цільності. Невже вона поминки справляє? От батько! Таки влаштував нам зустріч! Пам'ятаю, як він потягнув мене до себе на роботу другого ж дня після демобілізації,— не встиг я оговтатись від удару, завданого Вікою. Ще й дивувався, чому це батько так прискіпливо оглядає мене з ніг до голови. Збагнув, коли прибули в пункт. Двері до лабораторії не зачинялися — раз по раз зазирали дівчата, одна краща за одну, і жодного хлопця! Ова! Та тут би й наш лейтенант Штомпель втратив рівновагу! І де їх стільки набралося, «марочних»? З однією познайомився. Гарненька. Прямими лініями портрета не напишеш, потрібні фігури Ліссажу.

Говорити з Ярославою (то була вона) не вдалося й не хотілося. Батько весь час метушився: Ярославина щитовидка «клацала» досить-таки загрозливо — дівчина нахапалася йоду на маршируваннях та першотравневій демонстрації. Скорпіони, яких я привіз замість сувенірів із кам'янці, її не здивували й не зацікавили — бачила в музеї таке добро, коли до заліків готувалася...

У ті дні батько з'являвся, де й не посій. Мене це дратувало. А зараз я б усе віддав, аби лиш він сів отут поруч з нами третім.

Ярослава склала папірці в сумку, потяглася до своєї холодної кави. Я мовчки підсунув їй гарячу. Вона відсахнулася, глянула різко, мов на ворога. Потім почала пізнавати, губи її затремтіли, вона відвернулася до стіни і, здалося, змахнула сльозу. Може, тільки здалося. Потім поклала чистий аркушик на стіл і написала:

— А я знала, що сьогодні щось трапиться...

Музика ритмічно впресовувала барабанні перетинки в мозок — годі було й думати про усну бесіду. Може, тому в кафе так мало людей: п'яницям нічого випити, тверезникам поговорити за чашкою кави неможливо, для танців місця мало.

— Чому? — мережив я знак запитання на папері.

— Та... приснився Петро Григорович. Сказав, щоб на своє двадцяти-

литти прийшла сюди. Алхімія якась... — Три крапки Ярослава вбивала поволі, немов то були цвяхи чи кнопки.

— О! Ви не знаєте впертості мого батька! — відповів я енергійними, розмашистими літерами. — Вітаю з днем народження! Якщо маєте хоч з півгодинки, давайте піднімемось на Києву гору.

— Я там була з Петром Григоровичем і обіцяла більше ні з ким на неї не підніматися. Другого дня зустрічалася з ним в лабораторії і востаннє бачила на пристані.

— Батькові борги віддає син, — шпидко написав я слова, які завчив ще з дитинства. А от далі насилу вимучив: — Син доспіває, — слово «доспіває» я закреслив, — син підхоплює батькову пісню.

Ярослава більше нічого не писала. Склала аркушика вздовж, розірвала його на дві частини, одну віддала мені, другу сховала в сумочку. От батько! Звичить, це сьме вона пила з ним каву «Під липою»! Куди ж він потрапив за свої прогріхи — в рай чи в пекло? Мабуть, як радіоактивного, його поселили в коридорі, що розділяє ці половини потойбічного світу. Так що вдень він може прогулюватися з праведниками в раю, а під вечір поспішає в пекло розважити душу, щоб не заплісявіла. Ти вже, тату, й для мене місце там зарезервуй, ближче до пекельних дверей... Сам же казав, що син має перевершити батька...

Музика раптом вмовкла, ніби похлинулася гарячою кавою.

— Славочко, — скористався я тишею. Почувши це звертання, Ярослава зблідла, потім щоки її зробилися червоні, ніби їх викваціяли вишневим соком. Очевидно, так називав її Петро, і зараз мій голос нагадав їй голос покійного — от і зблідла. А чого почервоніла? Це, мабуть, тільки батько міг би пояснити — у нього найскладніша проблема завжди мала просте пояснення. Може, називати її інакше — Ярися, Яся, Ясина — прекрасні імена. Та хай вже буде Славочка, як батько її величав. Він у відповідальних ситуаціях майже не помилявся. Матір же вибрав найкращу — одна з тисячі така буває. Батько ніколи не казав «моя половина», а тільки — «моя подруга». І це була правда, бо материна душа належала йому неподільно.

Я теж сам вибрав собі Вікторію, навіть не вибирав, а закохався, та й годі. І от вийшло, що я їй не потрібен. То, може, скоритися батьковій волі — не хотів же він мені зла? Може, Ярослава — моя доля? Як розпізнати, не помилитися?

— Славочко, на горі вас дарунок чекає.

Ярослава посміхнулася по-дорослому гірко й зверхньо, та все одно у тій посмішці промайнула дитяча цікавість.

— Підемо... — чи погодилася зараз на прогулянку, чи пообіцяла на майбутню весну. «Ні, Славочко, я задумане відкладати не збираюсь — або зараз, або ніколи. Як любив повторювати батько, Бондарчуки в запасних не ходять: або пан, або пропав. Я з Вікторією пропав... майже пропав. Може, тому так і сталося, що всупереч батьковій волі... Але ж він не знав Віки... А Ярослава — це його заповіт. З нею знайомі вже майже рік, і удар прогресу переживали разом, і смерть Петра. Хоч для мене батько все ще живий. Ось і зараз скоряюся його волі — веду Ярославу на Києву гору, про яку батько любив говорити, що вона найвища в слов'янській землі. Штангеля, який проводжав тебе, Славочко, на пристані, до уваги не беру, як і інших залицяльників, царство їм небесне, вічна пам'ять, амінь, — зла до них не маю, бо і сам ось скільки років люблю не жінку, а сфінкса, тону в своїх почуттях, і ніхто рятівного круга не кине. Ти перша подаєш мені допомогу. Гулять так гулять! Любов до Віки сушимо твоєю красою. Та чи висохне? Але геть сумніви — не чоловіче діло оплакувати власну долю. Йдемо на Києву гору! Ес лебе, геноссе маузер!»

Вибралися на вершину. Праворуч сонце, на телевежу нанизане. Зліва — золото бань. Попереду річка і таке туге повітря, що, здається, опираючись об нього, можна летіти аж ген-ген. А ще попереду видніється лікарня — там народжуватимуться наші діти. А що? Мати давно натякає, що з радістю б онуків бавила, поки силу має. Сина назвемо Петром, а дочку

Ольгою або Мирославою — батько любив старовинні імена. А можна й по-сучасному, то вже як мати захоче...

— Ви теж, Славо, милуєтеся дзвіницями? Величне видовище! Віруючі на них дивляться з надією, атеїсти захоплюються довершеністю споруд — усі дивляться, дивляться на ті позолочені бані, і летять думки до бань з усіх боків, відбиваються, перевипромінюються. Якби я був інопланетянином, то обов'язково скерував би локатор думок на дзвіницю — одразу б довідався про настрої землян, не треба було б і корабля приземляти.

«Ні! Не те я їй кажу. Зовсім не те! Навіщо їй байки про локатор міліметрового діапазону — тут про головне треба...»

— Можна й на високий пам'ятник Матері-Батьківщини, що з нержавіючої сталі, теж добрий ретранслятор думок, або на дугу-веселку, що над Дніпром, там п'ятиміліметровий лист нержавійки...

— Тепер мені та дуга нагадує хіросімську,— не виходить із печального настрою Ярослава. — Причини різні — горе однакова.

Змінилася Ярослава. Атомна весна багатьох змусила думати й почувати інакше, Кирило це по собі знає. Та хіба для таких печальних розмірковувань він привів Ярославу на гору Кия? Адже триває життя — гріє сонце, цвіте шипшина, навіть бджілка он повзає на квітці,— мабуть, найпрацьовитіша, що так пізно прилетіла за нектаром. Я обережно відламав гілочку з квітом і вручив дівчині. Про бджіл та медоноси я можу говорити годинами — батько накупив десятків зо два книжок, мріючи про велику пасіку й невістку, яка любитиме бджіл.

— Це вам, Славочко... Квіти й бджоли незамінимі при лікуванні променевих хвороб. Апілак... Апілак...

— Спасибі, у мене її ще немає... Уже нема... Іще нема,— заплуталася Ярослава в словах. Що вона має на увазі, кажучи «уже нема»? Батько якось порівнював кохання з променевою хворобою — мовляв, опромінишся сьогодні, а спокутуватимеш перегодя. Може, це й вона... Не встиг зметикувати, що воно й до чого, як Ярослава почала здмухувати бджілку із квітки. Бджола образилася і, не роздумуючи, вжалила дівчину в губу.

— Ай! — кинула Ярослава квітку й замахала руками. — Оце і є ваш подарунок? Та витягніть жало! Швидше! Бо в мене алергія на бджолину отруту, розпухну так, що й на вулицю не показуйся.

Ну й оказія! Я торкався Ярославиних губ, але пальці такі негнучкі, що ніяк не можуть вхопити жало...

— Я забув попередити, що бджоли не люблять духів і запаху губної помади.

— Ми ж не на пасіку йшли... Ой! Та робіть що-небудь! Вже губа терпне...

І я, обхопивши правицею Ярославину талію, а лівою рукою підтримуючи їй голову, прийняв єдино можливе в такій ситуації рішення — висмоктати отруту. Сама ж кричить: «Робіть що-небудь!» Ес лебе, геноссе маузер! Дівчина смикнулася, намагаючись вирватись із моїх рук, вхопила за чуба, навіть кулачками молотила під лопатками, та я уже своїми губами діткнувся її м'яких і гарячих вуст... Сини мусять іти далі за батька — так розпорядилася природа, забезпечуючи поступ і прогрес... Ярослава, мабуть, про це не думала, збираючись на Києву гору. Та, зрештою, винна й бджола... Чомусь найбільше мене здивувала Ярославина талія — тоненька, мов лозинка,— однією рукою в замок узяв. Не те що хлопчачі колоди, які бува й двома руками не обхопиш. А ще, грішний, подумав, що Ярославині немовлята голодні не будуть, навіть якщо й двійню народить. Губи її пахли весняним медом, і від того мені геть потьмарилося в очах.

— Молодий чоловіче! — хтось ляснув по спині, приводячи мене до тями. В очах не дуже й прояснилося, бо сонце вже сіло, озирнувся — два міліціонери, ніяково посміхаючись, переступають з ноги на ногу. — Ви пробачте, наше чергування закінчилося, і «во ізбєжаніє...» Вам краще піти звідси.

Заступаючи Ярославу, щоб не побачили її набряклі губи, махнув хлопцям рукою, і вони делікатно пішли далі.

Даруючи Ярославі гілочку шипшини, я не сподівався такої прикрості для дівчини, хоч, звісно ж, знав, що бджоли не терплять парфумів, як і інших різких запахів. Не знав лише, що її губи зрошені таким п'янким травневим медом...

Коли міліціонери, попередивши ще кількох любителів старовини, зникли, ми з Ярославою теж рушили вниз. У кінці гори, перед самими сходами, я зупинив свою Долю. Що це саме та Доля, про яку натякав батько, сумніву не мав. Прощавай, Вікторіє! Ти ж цього хотіла — скільки разів говорила мені про молодшу, про рівню... Я поцілував Ярославу, отже, взяв на себе зобов'язання... Може, й така буває любов? Одне ясно: обнімався — женись, не будь негідником. Бондарчуки з жінок не глумляться.

— Славочко! Я розумію, що так швидко не вирішуються серйозні справи. Але... пробачте... так уже сталося... Я не розпитую вас ні про що, я пропоную вийти за мене заміж. Батько — за, мати, поплакавши, теж буде за. От і все... — Дівчина мовчала. Внизу трамвай викресав електричний спалах, освітивши її смагляве обличчя і тонкі пальці, прикладені до вуст. — Це батько прислав бджолу мені на допомогу,— невідомо для чого сказав я.

— Знаю...

Більше нічого не почув від неї цього вечора. Тільки глянувши на годинника, вона якось безбарвно мовила, що треба на свято до батьків з'їздити.

Світився Хрещатик святковими вогнями. У метро гуляв протяг. На вулицях обнадійливо і тривожно шелестіло молоде листя.

9 травня. Батько був нетерплячий: вранці ескіз, а ввечері щоб ідея в металі гриміла. Син мав перевершувати батька.

Випадково мовлене Ярославою слово про поїздку до батьків зумовило мій несподіваний візит для мене вчинок. А може, й не слово тому причина... Та хоч як там було, а в обід наступного дня я вже вистрибкув з кабіни КрАЗа у її селі. Адресу я знав, але табличок на вулицях немає. Отже, йду навмання, після Києвої гори я маю відчувати Ярославині сліди інтуїтивно. Ноги привели мене до солдата на постаменті, що стереже вирізьблені на камені імена загиблих. «Марченко» зустрічається там багато разів. Солдат, облицьований мідною фольгою, показує на ставок. Йду. На березі ставка ряди беріз. Котру ж саджала Ярослава? Може, оцю, що роздвоїлася біля самої основи? Ярослава теж роздвоїлася на душу і тіло. Душа вчора блукала містом, забрела «Під липу» пом'янути мого батька. На тіло напала послана ним бджола. На що ж я натрапив? І чи можна зростити два стовбури оцієї берези в один? Виявивши апертість, можна загнуздати натуру. А як же Психея? В Греції її зображали у вигляді метелика. Рідко кому вдається його спіймати. Та й чи так уже мені хочеться ловити того метелика? Е, хлопче, як цілуватися, то ти майстер, а як до серйозного діла... Та з такими думками, голубе, краще вертай на трасу, де снують самоскиди, і голосуй до Києва. Виходить, не витримав ти випробування Київською праслов'янською горою.

«Бондарчуки спиною до фронту не поверталися!» — почувся мені голос батька. І я пішов шукати Ярославу.

У дворі, що поряд з магазином, бушував Майкл Джексон. Я вирішив запитати у мешканців цього дому, де тут вулиця Дятлова. До мене з виляском кинувся кудлатий пес.

— Назад, Рекс! — скомандувала «штамповочка», тримаючи псюру за лавцюг.

Та відступив я, бо мені розхотілося затівати розмову з власниками цього двору. Колись тут, напевне, грав Бровко і співав козак з-за Дунаю. Був час, коли душу рвала німецька музика, тому й полягли Марченки, що захищали рідні мелодії. А сьогодні тут володарюють Джексон і Рекс! Якби не червоні прапори на магазині, вивішені з нагоди Перемоги, можна було б подумати, що англосакси звоювали нас. Як погано я знаю життя! А що я добре знаю?

У батька були свої віражі мислення: він, наприклад, шукав біополе, запевняв, що воно є. Одного разу на доказ своєї теорії намагався уявити Ярославину вулицю — вузенька, закінчується кручею, праворуч у кінці вулиці — червона бетономішалка, точно така, як наша. Сіро-зелено фарбований паркан, а у дворі горіх. Іду я зараз уздовж цієї, явно ж не Ярославиної вулиці, і вона теж вписується в батькове зображення. Мабуть, по всій Україні білостінні хати, сірий шифер, сіро-зелені паркани... горіхи... вишні... «Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну...» Природа й архітектура, виходить, найстійкіші національні ознаки...

Зарості білої акації над яром обплутані магнітофонною стрічкою. Йду вздовж неї. Топчу биті платівки на стежці. Піднімаю осколок однієї — «Українські народні...» А що записано на магнітофонну стрічку? Джекс? Рекс? Хепі-енд? Хіппі? Хто винен, що ці милі двори обплутані магнітофонними стрічками? Хто зробив із них линву для довірливих? Я не знаю, де шукати винних, тому мій спалах гніву поволі гасне, я топчу магнітну доріжку, й вона виводить мене на сусідню вулицю до стін незавершеного будинку. І саме тут вулиця закінчується кручею. Якщо вона ще й називається Дятловою, то тисячі разів маю перепрошувати батька за збиткування з його старорежимностей та біополя.

Біля сусіднього з новобудовою двору метушаться два чоловіки, складають вудлища у «бобик». Поспішають. Ось щойно вони були біля машини, ось уже зникли в дворі. Я спрямовуюсь за ними. З веранди назустріч мені виходить майбутня теща — я одразу пізнав Ярославині очі й брови. А за нею вигулькнув тесть з Ярославиними губами.

— Здрастуйте,— намагаюся якомога поважнішим постати перед ними. — Це вулиця Дятлова?

— Дятлова... — з цікавістю розглядає мене теща.

— Здоров, здоров,— подає руку тесть. — По фотокартці тебе впізнав.

Я вручаю теші квіти. Вона червоніє, точно як Ярослава. Кількахвилинне зніяковіння — не знаємо, про що говорити. Теща посміхається і дивиться на мене ясно й лагідно... Пощастило ж мені, думаю, і чого я, дурень, одразу батька не послухав?.. Вікторії не згадую — сама ж мене відштовхнула.

— То ви по якомусь ділу? — немов із піке, вийшов з німої сцени тесть.

— Та... познайомитись.

— А ми оце по рибу збираємося. Ну, та можна й після обіду.

Щось не так, відчуваю. Може, невчасно з'явився? Добре, що хоч прихопив на всяк випадок розпроклятого, окаянного «змія»,— знаю, що за старим звичаєм сватання без нього не обходилось, а як воно за новим — ще невідомо.

Під час обіду «змій» був випущений стандартним способом і четвертований. Я одержав своє, але скуштувати не наважився, доведеться ж говорити і за сватів, і за себе. Сиджу за столом і відчуваю, ніби мені щось свердлить спину. Озирнувся ненароком — аж там таткове фото... Ну, батько! Стоїть його портрет під мідною вазою, знайомою мені ще з дитинства, у вазі квіти, щойно подаровані мною теші. Теші й своєму батькові, виходить. Ну що ж, це міняє справу! Удвох з Петром нам буде легше сватались. Коли залишилися втрьох (кум, щоб не спокушатися «змієм», утік з-за столу — йому за кермом сидіти, пішов до машини, нагадавши, щоб ми не прогавили вечірнього клювання), я взяв владу в свої руки.

— Шановні батьки Ярослави! Я приїхав просити вас віддати свою дочку за мене заміж. Все!

Тесть не доніс до губів чарку, але й поставити не міг — рука заклякла. Теща якось дивно глянула на мене, і з очей її бризнули сльози. Стандартна ситуація, подумав я, і приготувався виголосити довгу промову, але тесть мене перебив.

— Стривай, хлопче,— перейшов він на «ти». Встав і пішов у сусідню кімнату. Теща збирала сльози. Засигналив кум, нагадуючи, що сонце вже звернуло з обіду. Нарешті з'явився тесть. — На ось, подивися,— розгорнув переді мною альбом з фотокартками.

Я гортав... Магнітна стрічка ганьби й сорому, що миготіла перед

очима, обпекла мене всього і врізалася в душу, що незмога було й поворухнутися. Тещині сльози, зрідка скрапуючи на скатертину, пропалювали її вогнем. Тесть хлюпнув у гранчак «зеленого змія» і душив його самотужки, мовчки, ніби на поминках.

Фотознімків Ярослави у весільному вбранні було багато. Ось вона в парі з тим штангель-циркулем, що проводжав її минулого літа на пристані до будівельного загону. Я бачив його хвилину-дві, та пам'ятаю, які апетитні очі були в нього. Псувати обід я тоді йому не збирався. Віка володіла моїми почуттями, і ні до кого мені не було діла. Любов як радіація, казав батько, спершу навіть піднесеність відчуваєш, ніби від радонових ванн, а розплата прийде потім. Що ж його робити? І собі заплакати? Чи «змія» придушити? Тут щось не те... Вчора ж Ярослава ходила зі мною на Києву гору, тікала так, щоб я її догнав. Дурила? Без чоловіка ж була. «Під липою» Петра згадувала.

— Коли... вийшла заміж?

— Двадцять третього серпня розписалися... — тверезо промовив чужий тесть.

Пригадую, в п'ятницю, двадцять другого серпня. батько з Тимошем заходили кудись «ворота мазати». А двадцять третього йому стало недобре... Чи відчував тоді батько, що його чавить не лише хвороба, а й те, що він называв біополем? Адже весілля було добричим генератором біохвиль. А він був настроєний на ці частоти, бо всерйоз збирався запопасти Ярославу собі в невістки. Якби не смерть, він би щось придумав для торжества свого плану, бо, як він казав, умів усе зробити, пасував лише перед створенням симфонії...

— Я був проти... Я не хотів артиста в зяті... Якщо обоє циркачі, то воно добре по гастролях їздити. А що то за життя, коли Ярослава мусить зв ним чамайданом бути або дома виглядать його місяцями, а бачитись годинами. Я був проти. Та вона вперта, що надумала — не розубідиш. Поїхали літом на будову із студентами, а тоді тарах,— пише, що подали заяву в загс, а тоді тарах! — весілля. Така стометрівка була, що мати трохи дуба не врізала. Любов — воно як хвороба, конешно... Та куди спішить? Я он за своєю хворобою,— чужий тесть погладив чужу тещу по плечу,— и за оцією своєю хворобою шість років упадав.

— Так ти ж в армії був,— уточнила «хвороба».

— Був... Так все одно шість років. І живемо щасливо.

Чужий тесть мене проводжав.

— Може, й не треба про свою дитину, та однаково дізнаєшся, що у Ярослави з Сашком життя як танці на болоті. Я був одразу проти її поспішного весілля, та вона тоді так затялася й така була розтерзана та одчаяна, що я боявся, аби з собою що не поробила. Тому й здався... А ти не горюй — свіженьку собі дівку шукай. Не в одному ж колодязі вода мокра. Знайдеш — не радій, загубиш — не плач. От. А там дивись сам.

Я їхав електричкою і весь час бачив перед собою лагідні очі чужої тещі. Не буває щастя на фундаменті із чужої біди. У батька були свої формули: «Щастя — коли відчуваєш себе богом, який прощає ближнім прогріхи, ще й нагороджує, обдаровує. Щастя відчувати себе сильним чортом!» От і зрозумій, ким бути. Таки, мабуть, точно батька поселили в коридорі між раєм і пеклом. Мені треба свою формулу щастя винайти — у кожного має бути своя... Може, щастя — це коли позаду багато стежок, а попереду спільна і широка одна? Може, й так... Батько йшов своєю стежкою, Вікторія — своєю. Я — теж. Тому й блукаю у ярах, плутаюсь у шматках магнітофонної плівки з піснями без початку й кінця... Може, щастя — це коли спільна мета та коли є засоби і час для її досягнення? Може, й так... У батька, наприклад, не вистачило часу для побудови трикутника. Тому я мушу за нього доробити. А для цього мені треба знайти Ярославу й з'ясувати, що означала вчорашня комедія в кафе «Під липою» і на Києвій горі. Інакше ні богом не стану я, ні чортом. Потрібна ясність! У гуртожиток! З цього мені слід було починати.

О двадцятій я вже був під дверима її кімнати. Зайти чути музику, співи. Чиїсь іменини святкують, чи, може, День Перемоги відзначають. А в

мене у торбині чотири яблука, що їх подарувала Ярославина мати. Ет... Згадка про невдатне сватання для мене зараз мов шпора для коня, і я рішуче відчиняю двері. На ліжку Штангель-артист з гітарою і дві незнайомки. «Шпали... шпали... шпали...» — сумовито виводить тріо на мотив пісні «Трави... трави... трави...». Піднявши у привітанні руку, кричу, увійшовши в роль чорта:

— Якогось Сашка до телефону.

Штангель кидає гітару і біжить на перший поверх. У мене є хвилина. Озираюсь — Ярослави нема.

— Там і Ярославу просять до телефону.

— А вона відсутня з причини гострої необхідності,— насмішкувато зграла до мене бровами, ніби знайома відьмочка. Таки знайома. Бачив її, коли Ярославі відвозив фотокартки у будівельний загін.

— Ви Зіна? Пробачте, одразу не впізнав.

Хвилина спливає швидко. Я задкую до дверей і кивком голови виманюю за собою Зіну. Заінтригована, вона з дитячою цікавістю йде за мною. Ховаємось у гладильній кімнаті.

— Де Ярослава?

— Її сьогодні тут не буде,— Зіна дивиться на мене з усмішечкою і чекає продовження цікавого сюжету.

— Мені обов'язково, обов'язково треба її бачити,— гаряче кажу я, бо й справді переконаний, що для мене це зараз конче потрібно.

— Ну, гаразд,— по-змовницьки усміхається Зіна,— Сашкові не сказала, а тобі... записуй...

Я швиденько занотовую номер телефону і дарую Зіні яблуко. Я б їй і Нову Зеландію подарував, якби міг, за оці шість цифр, бо мене просто спалює ідея негайно розставити всі крапки...

З телефонної будки, що біля соків-вод, дзвоню... Хтось піднімає трубку, але не озивається: напевне, Ярослава, переслідувана і гнана, боїться подати голос, щоб не нарватися на Сашка.

— Адоніс верналіс у вас є? — запитую якомога лагідніше.

— Ви помилилися. Це не аптека,— строго мовить Ярослава.

— Стривайте, Славочко, не кладіть трубку. Це я, Кирило...

— Добрий вечір. Щось трапилось? Душевний дискомфорт? — запитує вже м'якше. Отже, не злиться, але й радості не виявляє. Ну що ж їй далі казати? Про губу й бджолу не можна, подумає, насміхаюсь. Про батьків би треба, про мою поїздку, але це годинна розмова. Про погоду недоречно. Про гуртожиток боляче для неї. Немає теми для розмови — не підготувався.

— Славочко! У вас бинт-йод і нитка з голкою знайдуться? — Нічого кращого вигадати не можу.

— А що трапилося? — в голосі чи то цікавість, а чи тривога. От за це й намагаюся вчепитись.

— Та... дрібниці... упав. Ви на якій вулиці?

— На Ровенській.

— А, так це ж зовсім близько. Я вас біля «Гаю» почекаю. Можна?

— Можна...

Я кинувся через двори, згадуючи кіношного Шурика, якому собака штани латав. Я б, може, і зрадів, якби на мене накинувся отой кудлатий собацюра, що раптом вигулькнув із темного закутка. «Полкан, Полкан»,— обізвався я чи з перестраху, чи з цікавості. Але він, опустивши хвоста, кинувся за смітник. «Ренс! Джек! Дог!» — гукнув я навздогін. Собацюра вивалив язика і радісно, немов найближчому родичеві, закрутив хвостом мені назустріч. А щоб ти здох, чужинець доморощений!

Перед самим «Гаєм» я таки зачепився за гілляку і обірвав кишеню — подумав, що цього буде замало для моєї брехні, то ще й чухонувся щокою об стовбур. Мало приємного. Всівся на лавочці, почув, як звпекла щока і справді виступила краплля крові. Маестро! Завіса! Сиджу, мов на сковороді, і відчуваю душевний дискомфорт. Чи не занадто форсую події? І заради чого весь цей цирк? Заради нерозлученої молодички? Чесно кажучи, шкода Ярослави. Як згадаю, яка вона вчора була засмучена...

Тепер я розумію чому — бо асе в неї пішло шкеберть у житті. Я думаа, що бтько не залишив боргіа — тільки ребуси. Виходить, помилиася. Бо Ярославa — і борг, і ребус водночас. Але як його розв'язати? Гврвзд, забудемо про Сашка, — тут у неї не склеїлось. Але, яка аона зараз? Ну, що ж, подивимось, роздивимось. Тепер уже подітися нікуди. Вийшов на арену — будь блазнем. Може, й не помнлився батько... Він рідко помилявся.

Аж ось і Ярослава. Сяк-твк пришила кишеню, змастила собі щоку йодом. По-спраажньому пекла, я її добряче виквацяв, щоб траама була ефектнішою. Але Ярослваа якась скута. Лікуаатися мені не допомагала — може, брехню збагнула. «Не вистачвло ще нвм свмостріліа!» — вчувся мені батькіа голос. Згадав, як Вікторія у наметі лікувала мої синці, захоплюючись ними... А Ярославa навіть не аорухнулась, аби підлікувати мою щоку...

— Слваочко, я нарошне поніаечився.

— Для чого? — не дуже й здивувалася вона.

— А так... Хотілося битись, ламати, трощити...

Не знаю, чи повірила. Але далі аести цю розмоау було незручно. Принаймні батькову і саою соаість заспокоїа.

— Ось авм, візьміть. Миті.

Ярославa взяла яблуко, акусила, потім покрутила його на асі боки, аднхнула аромат.

— Що? До мене додому їздили?

— Їздив.

— Чого?

— Знвйомитись.

— Пропала охота?

— Бондврчуки живими не здаються,— відповів за мене батько моїм голосом.

— Ви не все знаете...

— А н й не хочу знати, що було до ачорашнього підйому на Києау гору,— сказаа я не дуже переконливо.

Ішли нв Ровенську. У весняному Голосіївському лісі спали солов'ї, а може, їх тут і не було — аатомобільне дихання траси розігнало.

— Телефон Зінка дала?

— Угу...

— Вона хоче виміняти Сашка на корвлове намисто.

Я чув, що коли дарують собаку, то для годиться треба за нього асе ж таки заплатити хоч десять копійок, хоч одну. Але щоб вимінюввти хлопця на намисто... Це щось не по-людському. Чи аже надто по-сучасному, що мені й не збагнути. За скільки ж тоді вонв бтька свого продасть? Віка так би ніколи не ачинила — аона п'яничку Антошку на смітник не проганяє, карбованця для нього не шкодує...

— Нам краще не зустрічатися,— сказала Ярослваа, прощаючись перед даерима свого тимчасоаого притулку нв Ровенській. — Бездушна я зараз. Потрібна жива вода, щоб поаернути душу. Тому й життя не клеїться.

Я стенув плечима, мало що збагнуаши з її слів. Розпитувати не хотілося, бо вона й спраадi була мов заморожена.

КУЛЬТУРНИЙ ШАР

Геродот за натурою буа лірик, тому нзукоаі праці прикрзшав байками, міфами, нааіть вигвдками. Сучасники цінуаали його, що не так уже й часто трапляється, а прийдешні покоління літописців навіть удостоїли титула «батько історії». Та коли концепції «синів» заходили а суперечність із Геродотовими твердженнями, його оголошуаали вигвдником. Так сталося й у аипадку із скіфським котлом. Геродот дав твкі його пврвметри: об'єм — двадцять чотири кубічних метри (шістсот амфор), тоащина стінки — одинадцять свнтиметрів (шість пальців).

місцезнаходження — священний шлях між Бугом і Дніпром, матеріал — наконечники стріл, зібракі від кожкого підданого.

Хіба це правда? — засумнівалися нинішні скептики-кауковці. Після Геродота ніхто ке згадуав того нотла. Де він? Бульнчув у пливуні? Засипаник вітровіями? Розпклккий сарматамн? Чи, може, батько історії просто вигадав ці цифри? Та й длн чого кам, людкм, нкі кавчилисн будувати нотлн парові й атомкі, надміцні й надвелині, якийсь замшілий бронзовий? Яка з нього користь? Хіба що виставити ка подвір'ї історнчкого музею, адже й скіфський котел, ян і цар-дзвін, теж мірило розуму древніх, скмвол їхкьої мудрості.

Ми з вдячністю увічнюємо мужність і доблесть, силу, красу, твлакт. Та кайвищого поклокікнн заслуговує мудрість державна. Їй ке жаль і срібного пам'ятикка чи золотого, не те що з нержавіючої сталі, аби лиш нерівники усіх держав вилікувалкся від глухоти й повелк мову між собою тихо, без азбуни Морзе в гарматному винонанні. Можна лиш уявити, ким величним буде пам'ятник Миру, коли нарешті зникне постійна трквога за кього. Тв покк що ця тривога наростає, а золото й срібло йде ка виготовлекня елентроконтантів для комп'ютерів, що нерують балістичними ракетамк.

То, може, виковвти скіфсьного нотла? Нехай нам, освіченим, буде він німим докором пращурів. Він десь пв річці Синій, Синюсі, Сипці, Синяаці, Синичці. Котра з них поховала твємницю котла?

Начальник археологічної енспедиції Білнар вибрав Синьну. Проакалізувзлн гіркувату воду — міді в ній виявилося понад норму. Може, й справді розмкває брокзовий котел? Хоча кадій ка те мало, бо річка кесе в собі всю таблицю Менделєєва, наче на її берегвх вибухнуло нолись атомне сонце.

У перші дні рознопон ентузіастів, які жертвуввлн науці свої відпустки й нанінули, важка робта ще не гкітила, і вокк насолоджувалися нрасою степу. Він пахкув свіжою соломою, що лежала у валках, сивим поликом і... простором. Вечорами Ярослава і Зіна тривожнли його розлогою, нн і сам степ, піснею «Кохаккя, кохаккя, з вечора до ракк...» Місяць зачудоваконо слухав їхній спів і червонів тнхцем, наче підпарубон на перших гулях.

Лише Кирилові степ пах масною солярною, бо від ранин до спанкк, задихаючись у жаркій кабікі енскаватора, знімав родючий шар грукту — готувв полігон для лопат. Навіть після вечері йому все ще вчувалося кашлянкя дизеля, що заглушав нічке сопрано Зіки й чарівний альт Ярослзви. Зараз Кирило тут був найпотрібнішим «спецом», бо від нього залежав початок розкопок, а може, навіть і успіх. Та в зеніті слави не почувався. Ярославв ке вкявляла до кього аніякісінької уваги, ке помічала навіть його трудового героїзму, ян не помічають рівномірного обертакня Землі. Виходить, усе, що аідбулося на Києвій горі, не полишило ані найменшої відмітини у її пам'яті? Значить, длн неї то рядова подік, ке варта уваги? Байдужа Ярослава байдуже носить норалове нвмисто, вкміккке в Зіки зв Свшка — влаского чоловіка, вибракого добровільно, за понлином серцн. Янщо це помста, ще можна зрозуміти. А ккщо розвага, таник собі жест зкічев'я? Отже — бездушкість.

В аморвльній операції обміну Зіна все ж таки виграла, бо завжди має право сказати Санькові: «Тв за тебе я готова життям пожертвувати, не те що намистом...»

Уперше побачивши норали ка Ярославнній шиї, Киркло оторопів і навіть злякавсн, ніби живий потрапив на влвсні поминни. Потім розсердився, різко поставив у траву відро з водою, яне щойко взяв з її рун,— несла від Синьки, ковзкув поглядом повз її ліве вухо і прожогом кинувся у нущі червоної лози. Швидко проскочив зврості, сів у пісок на протклежкому кікці вибвлка. Злість не минала. «Ярослава, мабуть, вирішила, що мене гедзь укусив», — майнула думна, але ні співчуття, ні вболіввкя це не виклнкало. Сизим нальотом вкблискував потривожекий Кирилом шелюг. Коли примирлнво торкнувсн лози, вока рвитом почервоніла й нагадала нораля. Не довго думаючи, Кирило нарізав десятніа зо три коротеньких цурпалочків, подібних до намистик, какизав на напрокову

жилку. І лиш тепер заспокоївся — залишилася тільки зла іронія. А в обід, кинувши кістку приблудному псу Макогону, що почувався в таборі господарем, бо, може, й справді ним був, адже місцевий,— надів йому замість ошийника намисто у три разочки, точно так, як носила Ярослава виміняні корали. Внаслідок цієї операції Макогін збратався у побратими — вночі тепер спав у кабіні екскаватора, а Ярослава перестала помічати Кирила, проте й намисто не зняла...

Незабаром почалася справжня робота для лопат, бо відкрився культурний шар. У купах землі навкруг мішнини почали з'являтися гільзи, осколки, шоломи й каски — королівські, султанські, кайзерівські, моторошною білизною зблискували черепи, пробиті кулями різних калібрів а чи й просто проломлені. Тут уже було не до «кохання-кохвния», тут опинявся віч-на-віч з нерозгаданою таємницею життя, питанням про його мету і сенс, проблемою про його вічність і скороминущість. Не рятували готові, лекторські відповіді на ці запитання, доконче мусив кожен знайти свою точку відліку...

Кирило вперше був «у полі», тому так багато робив для себе відкриттів, та ще більше виникало загадок. Чому родючий шар має траурну назву — чорнозем, а оцей цвинтарний іменується культурним? Чому в нашій історії нерідкими були часи, коли культурним вважалося чуже, а своє, що проростало з родючого шару, іменувалось «поганським»? Може, тому, що тисячу років читали, втопивши свого Перуна, мудрі книги про житія чужих геніїв? А може, тому, що тисячу років стояли голими колінами на своїй гречці, завчаючи напам'ять, щоб і дітям передати, «нѣсть пророка в отечествѣ своѣм»? І так та гречка немилосердно муляла вчені коліна, що й до простих людей виникла відраза, і їх презирливо охрестили гречкосіями.

Нижче «культурного шару» залягали «горизонти». Працювали лопатками, совочками, щіточками. І тепер археологам степ пахнув потом, як і хліборобам. Лише безробітному Кирилові він пахтів польовою кухнею, бо не було того азарту, коли й про обід забуваєш,— екскаватор дрімав.

Вечорами над табором несміливо злітало на втомлених крилах двоголосся, але пісня «Кохання-кохання» тепер звучала не в первісній народній красі, а в переробленому відповідно до ситуації варіанті. «Копання, копання... — важко починала альтом Ярослава. — З досвітку до спання...» Лише чарівне Зінине сопрано допомагало вивести на дзвінку гору приспів: «Як сонечко зайде, як сонечко зайде, копання відійде!»

Бач, як легко кохання переходить у копання, заміною лише однієї літери, бо така вже природа кохання: найменша підозра у найменшій фальші — і починається слідство, розкопування подій, обставин, з'ясування стосунків: де була, що говорила, з ким, чому так довго? У таборі ж слова пісні змінили не з простого дива, а певне, з розчарування — вже котрий день перелопачуються тонни землі, й ніякого зблиску надії, жодної знахідки. Та до всього звикають, призвичаїлися й до «копання», змирившись із тим, що скіфська бувальщина не так уже й охоче дає про себе знати срібними чашами, святковими сагайдаками й шестоперами, бронзовими вудилами. Трапилося кілька крем'яних наконечників, починався горизонт кам'яного віку...

Начальник експедиції Білкар то знервовано бігав по полігону, щось налаштовуючи та організовуючи, то годинами стояв у задумі, похмуро втупившись у щось, лише йому видиме...

Нетерплячі, які чекали негайних сенсацій, не витримували безрезультатного копання, подавали заяви «у зв'язку з сімейними обставинами, хворобою, необхідністю, потребою...», приколисуючи своє сумління виправданням: тисячі років лежало, не пропало, пролежить і до наступного сезону скіфське добро. Літо ще не вичерпало запасів тепла, сказано ж бо — щедре.

Ніч перед світанком. Під екскаватором дрімає Макогін — вже без намиста, хоч капронова жилка могла б і щуку витримати, не те що кілька десятків бусин з червоної лози.

Поміж вагончиків низько прокрадається місяць, ведучи за руку

яскраву зорю. У долині пасеться безвідмовний Гнідко, той, що вдень возить воду, кавуни, картоплю, думає про вічність, не боячись її, бо знає, що рід його не переведеться, адже солярка вже на суворому обліку, не те що трава, яка росте, де їй заманеться, примудряється виткнутись навіть серед стерні. Біля копит Гнідка грають польові коники. У мезозойську еру вони були великі, годилися у колеги ваговозам. Та якось навіяли собі думку, що бриніти на струнах легше, ніж орати землю, от і заповзялися сюрчати. А коли здрібніли, сила їхня перейшла в метушливість, і стали називати їх стрибунцями. Гуртом вони створюють заспокійливий, приколисуючий настрій літньої ночі.

Без поспіху, з почуттям гідності стриже Гнідко траву, потай згадуючи про коржики з теплих Ярославиних долонь, зрідка форкає, розганяючи набридливу комашню. Ось він нашорошив вуха, тихенько заіржав — з темноти до нього наближається знайома постать — Ярослава. Вона зняла пута, погладила по обличчю, яке ніколи не називає конячою мордою.

— Що, коржиків захотів?

Хвиля радості пробігає по Гнідковій шкірі, та він не просить ласощів — удає, що байдужий до них.

— Ну, не сердься, не сердься,— Ярослава легенько смикає його за гриву, ляскає рукою по хребту. — Думаєш, я не скучила?

Їй хочеться сказати щось втішне своєму другові, а виходить сповідь.

— Сьогодні річниця мого весілля,— Ярослава обвиває конячу шию теплими коралами, розчісує гриву, змітає комашню, що впилася Гнідкові в куточки біля очей. — Це я,— шепоче скрушно,— це я наблизила останній спалах Падре. Він би не здався нуклідам — Степанида забезпечила його потрібним запасом міцності... — Гнідко трясе головою, ніби ці печальні слова лоскочуть вуха, мов краплі дощу. А він страшенно не любить, коли вода потрапляє у вуха... — Через біополе передалися йому наші весільні вигуки і вбили. Так що сьогодні й роковини смерті...

Гнідко співчутливо тицяється в теплу Ярославину шию, потім витягує губи, як її п'яний свекор до поцілунку, злизує з долоні сухаря. Задоволено хрумкає. Можна б і вівсом пом'янути, думає він, так де ж його тепер візьмеш? Минулого року студенти пригощали «геркулесом» — хороша річ, вівсом пахне і жувати не треба.

— Придивляюся до Кирила — може, копія оригіналом стане... Втомилася... — Роса приємно холодить ноги. Гнідко схвально киває на кожне Ярославине слово. Хороший він слухач, не суперечить, можна звіряти усі жалі.

Тьмяніють зорі. Та найяскравіші все ще падають у траву одна по одній, бо місяць ходить по небу й збиває їх, нудьгуючи. Безсоння його мучить, от і ходить, ніяк не знайде собі подруги, щоб і яскрава, її душевна, й розумна. Штучні супутники, удаючи з себе зірки малої величини, по-діловому креслять небо. Вони мають право на зоряний блиск, бо користі дають людям більше, ніж червоний велет чи голубий карлик. На жаль, і шкоди теж...

Сіріє. Вмовкають стрибунці, бо не знють, якої співати у день прийдешній. Вони звикли чекати, поки зійде сонце, поки жайворони розучать новий мотив, поки вляжуться пристрасті й пригасне світло, отоді знову настане їхній час — стрибунці люблять перелицьовувати старі пісні для нового хору. А на світанку краще помовчати, відпочити, прислухатися до мотиву. Так чинять усі колишні мезозойські рисаки.

Світає. Сонце жбурляє в степ перші жарини. На шиї Гнідка червоно спалахують корали, ніби однаково червоно, та кожен має свій відтінок, як кожна краплина крові свою вагу.

— Падре казав, що краса в неповторності. А Сашкове життя наскрізь штамповане. От і проміняла я, конику, свого чоловіка на намисто.

Знає Гнідко жіночі жалі, що виповідаються безсонної літньої ночі. Ображені чи обійдені увагою скаржаться на хомути й на збиті підкови, на те, що чоловіки на цілу ніч загнуздаються в навушники і клацають радіоприймачем. А буває, що трапляються чоловіки не породисті...

— У Сашка то гастролі, то рибололя, то телефонні розмови з жінками...

Шмигнула сова у скирту, залопотіла крильми. Розпачливо запищала полівка, посилаючи в ніч прощання з життям. Прокинулася скіфська гора, вистромила червоне тім'я із сизого туману. Пролетів перший бузько. Так було вчора, так було за Аріанта, Скіла, Колакса... Може, Ярослава і ранок цей проміняє на корали? Адже він схожий на всі інші, що сиплються з-під штамповочного преса історії на конвейєр літ. Бо чому блукати, чого шукати?

— А то на футбол звіється чи до когось на іменини. Радіє, що новий кардан купив чи скат до «Жигульонка». Ну, що це за життя? Якесь виділля. Сон — робота — розвага — сон.

Змовкає Ярослава. Легенько б'є долонею Гнідка по ногах. Він покірно стає на коліна, і вже Ярослава у нього на спині.

Відчувши ніжний дотик пальців молодиці, тепло її підошов, Гнідко обережно стає на рівні, поволі ступає із сотню кроків, озирається, аби впевнитись, що вершниця міцно сидить на його спині, весело скидається і мчить назустріч ще не видимим променям сонця, тільки гупають підкови, ніби пробивають на сторінках сивого степу перфокарти історії. Гнідко хоч і полюбляє овес, та все ж у ньому жевріє потяг до чогось незвичайного, азартного, неповторного. Тому й подобається йому Ярослава, бо не користується сідлом, не рве вудил — не як усі вона. Мабуть, і вітер їх однаково п'янить — коня і вершницю...

Почувши гупання важкого кулемета, Кирило схопився з нар. За підручну зброю — штикову лопату — і в самих трусах вискочив з вагончика. Пробіг кілька кроків по росяній траві і тільки тоді розплющив очі. Ще лиш вгадувані промені сходу, червоний екскаватор, темний котлован з відкритим горизонтом кам'яного віку. Вдалину, у країну гір та шовковиць, сліз та мін, замаскованих під дитячі іграшки, втікало бухання кулемета, тепер уже схоже на гупання кінських копит... Лише місяць пробув у тому спекотному краї, а вкарбувалося побачене й пережите в пам'ять так, що й онукам боятиметься розповідати. Батько помер, так і не довідавшись, що той місяць, коли син не писав листів, він був у країні гір, гвалтованих важкими кулеметами.

«О! Це знову Ярослава коня мучить. Їй аби когось мучити. Про Києву гору так ні разу й не згадала, ніби нічого й не було. Хоч як крути — я в дурнях. Та ще побачимо,— Кирило вже й не помічає, що злоститься, що в його задумах більше мисливського азарту, ніж почуттів. — Ну, що ж, ми розставимо руки, наче від здивування, насправді щоб легше було ловити. Впіймаємо, Славочка, неодмінно тебе впіймаємо. Ще пошкодує Вікторія».

Прибіг Макогін, лащиться, зазирає у вічі. «Де ж це твоє намисто, босяк? Прогуляв? Виміняв? Чи подружка відкусила? Ти псуєш мені всю партитуру». Кирило вертається в будиночок, одягається, бере капронову жилку, гострить ножа. За чверть години свіже шелюгове намисто знову прикрашає собачу шию,— не таке гарне, як перше, і всього в два разочки, та чесно зароблене, бо Макогін стереже екскаватор.

З балки, де звичайно пасеться Гнідко, наближається начальник експедиції Іван Білкар. «Невже?» — ревнивий здогад обпікає Кирила. — А чому й ні? Перспективний жених! Е-ех! Розквасити б його керівну мармизу! Але ні, то ще більшу ціну зрадливій Ярославі набивати. Ми просто проігноруємо. Тепер їй лиш крижані погляди. Хай в'яне-в'юниться, сіріє-сіроманиться, хай губиться в здогадах і плутається у запитаннях: «Що трапилося? В чому я завинила?» Хай страхається кожного дорожнього знака оклику!

> — Де ти, милий, забарився,
> Що до мене опізнився?
> Я всю нічку не спала,
> І свічі не згасала,—

не продекламував, а прокричав Кирило.

— Кожум'яку на вірші потягло ще до сніданку,— замість вітання кинув Білкар. — Це симптом популярної в експедиції хвороби. Не журись, не розіб'ється твоя... та й кінь підтоптаний.

— Це вам треба журитися. Якби головою думали, не копали б ми ставків посеред поля.

Іван мовчить, бо влучено в тім'я. Кирилові теж не до дискусій,— роздивляється свої биті, потріскані нігті, промвицені солідолом. Довго їх мати відпарюватиме, думаючи, що син в експедиції серйозні діла вершив,— матерям завжди хочеться, щоб їхні діти були причетні до чогось корисного, потрібного людям. А він, бач, у полоні нівнячих пристрастей, і ніяк не вирішить, що ж його робити: лаятися з Іваном за те, що зваблює Ярославу, чи битися? Так тоді таємне стане явним і співчувань та насмішок не обберешся. У-ух! Підняти б оце опудало в ковші екскаватора на всю витягнуту стрілу й прокаруселити на виду Великої Скіфії. Або живим закопати у кам'яному горизонті, як пережиток льодової епохи! Щоб знав, як молодиць зваблювати.

Довга пауза, що запала після справедливого докору, сердито кинутого Кирилом, переривається його ж таки зовсім несподіваним і, здавалося б, недоречним сміхом. Вже й не сміхом, а реготом.

— Що з тобою? Нерви? — сердиться Білкар, бо йому таки капнули сірчаною кислотою в душу, і без того розчавлену невдачею з ковбнямкопанням. Мимоволі шукає зачіпку, щоб з кимось полаятись, кажуть, це допомагає зняти накип. Якби іще хтось був винен, може б полегшало...

— Перестріт у мене,— крізь сміх проказує Кирило. — Спершу мав вас за гада — сердечно прошу вибачити, помилився, бо он же з долини по ваших слідах Зіна крадеться. Охо-хо-хо!

— А то вже не ваше діло! — одразу перейшов на «ви» Іван. — Не ваш функціональний обов'язок... — Не годиться Білкар у начальники — як слід і вилаяти не може. Зразу про обов'язок, зразу на «ви». — Не дозволю дівчину ганьбити...

Сам ти її ганьбиш, голубе, сам. Якби все по-чесному, йшли б ви собі рядком, не скрадалася б Зіна злодійкувато. Вона вже має одного, за намисто виміняного, тепер, напевне, Івана виміняла за Сашка. А кому ж Сашко дістався? Так нам, дурням, і треба! І чого той Сашко такий невезучий — пороху в нього нема чи олії бракує? Та й жінок не збагнеш — щоб у наш час людину міняти на намисто! Думав, що таке можливе лише в романі Євгена Гуцала. Збожеволіти можна. Ні, Віка і мислі б не допустила про таке гендлювання... А Зіна, вважай, академіка собі виміняла, бо як тільки відшукає Іван котел Аріанта або хоча б написи на отих черепках, що повикопували, розшифрує на комп'ютері,— ось тобі й професор готовий, а там і до академіка одне тьху, бо таких затятих, як Білкар, у науці не густо. Розумно вчинила Зіна, розумно. Тільки де ж тут любов?

— Не моє діло, то й не моє,— позіхає Кирило, відчуваючи нездоланне бажання хоч трохи звснути. Такий сон у нього буває, коли із заліковою виходить від екзаменаторів. Глянув на годинника, а вже й одягатися пора.

Після сніданку Білкар став у кінці зробленого із струганих дощок стола, стукнув порожнім кухлем:

— Кінець копанню! Переходимо на запасний полігон. — Студенти, вільнонаймані копачі перестали жувати, попідводили голови. — Очевидно, я помилився у розрахунках... Пробачте. Промахнувся...

Кирило дивився на Івана із почуттям провини і розкаяння,— це ж бо він, Кирило, своїм доріканням підштовхнув Білкаря до цієї розмови, змусив його різати отут перед усіма паски із власної шкіри. Треба виручати історика. Та й Зіна он як благально дивиться — можна подумати, що вона й справді любить Івана, тільки сама заступитись за нього не може. У погляді тому й осуд, і благання, і ще богзна-що. Таким поглядом можна тридцятип'ятитонний котел Аріанта перекинути. Недарма Іван здався без бою.

— Можна сказати?

— Давай, Кожум'яко, тільки коротко,— дозволив начальник.

— Якщо поглибити й вирівняти оцю яму, що ми вибехкали, то вийде

добрячий ставок. Корони, товстолобики — це вам не мвльки із Синьки...

Іввн спохмурнів — не чекав він ще одного удару під дихало від найзаазятішого скіфофіла!

— ...З'єднаємо каналом із балкою... — не здаааася Кирило, хоч язик його ствв заплітвтися, бо раптом побвчив нв Зининій шиї корвлове нвмисто у три разки... — Венецію зроби... зробимо,— насилу докінчив свою промову. Це ж як розуміти? Значить, Ярославв знову повернула собі Сашкв? Ну й... Та за тзкі торги їй треба ворота оселедцем обмазати, щоб на аге село пахло.

— Я сквзвв — кінець копвнню! Дисциплінв є порядок! Хоча, якщо хто хоче, нехай аласними силами... Два дні передиху — і за роботу на запасному полігоні.

Ні, не мвзатиму їй парквну. То ж її аласний чолоаік, роздивилася аона, що покупці нв нього знаходяться, от і відбулася переоцінкв цінностей. А Зіна теж суперсучасна фея, якось вона сказала, що давно вже астановила для себе істину — начальник перш за асе мужчина. Івана аже вона не відпустить, в він мвкухв, крім врхеології, и нв чому не розуміється. Та, аласне, що тут розумітися? У Зіни такі очі... Її стріли кохання швидше на гарпуни схожі.

— Я їду в місто у справах,— не чує цих сліа Кирило,— за старшого звлишаю Бондврчука.

— Га? Я тут.

— Бачу. Хоч ан й уїдлнвий чоловік, але призначаю аас ствршим.

— Слухаюсь,— по-армійськи відповів Кирило. А свм подумав: значить, на руйновищі призначили за начальника. Родючий грунт з піском перемішали, наробили шкоди — й тікать! Тв мати б на такому клаптику землі на два Аріантових котли картоплі викохала! Угорці тут десять тисяч гусей виростили б. Ну, стрнвай, начальнику, ще ти й до міств не доїдеш — я тут таке астругну! Для міняйліа це буде сильніше від шелюгового нвмиста.

Кирило свиснув. Прибіг Макогін, закрутив хаостом, віддано зазираючи у аічі. Раз собвкв твкий слухняний, подумаа Кирило, знвчить, у мені аже відчувається начальник. І якщо свиснути гучніше, то й усі прибіжать, навіть Ярослава. Але що це? На Макогоновій шиї ніяких прикрас!

— Де ж ти, сучий сину, подіа саоє намисто? Чи думаєш, що а мене фабрика! Та на тій шворці й тебе можна було поаісити — не перервалася б! Який же ти товариш, коли отак мене підводиш? І що з тебе за сторож, коли самого грабують?!

Та пес на асі заннуваченння й звпитвння лише улесливо махав хаостом, аисолопивши язика.

Цікаао, як поведеться Зіна, коли прокотиться чутка: «Білкар ставки копає... ставки... копає врхеолог»? Але то вже нехай Іванові болить, чому я маю тим сушити голову,— заспокоювва себе Кирило, прив'язуючи Гнідка до паркану перед правлінням колгоспу.

— І-і-і... ділв не буде,— заперечна голоаа Гнат Гнвтович, вислухаавши суть Кирилової пропозиції. Він критично оглядав хлопця, зважуючи, чи не насміхвється з нього, старого. Здається, наміри серйозні, гоаорить рішуче, впевнено жестикулює. Такого не виженеш з квбінету без дробовика дідв Савки. — І-і-і.. нв рибник не потягне. А от для качок... Качці досить калюжі. Мені б оце годків сорок скинути, ми б з тобою новий Байкал аикопали. Переходь до нас голоаним мехвніком. Га? На кий лях тобі той скіфський казан? Ну й що з того, що тут чиїсь коні паслись? Мало хто в наших степвх пвсся й пвсеться?! Ти про майбутнє думай, сину. А не про старий казан. Нових он набудували, що скоро ніде буде й ногою ступнути.

— А ми скіфський котел на фундамент поставимо, готель збудуємо,— нааіть із Ноаої Зеландії туристи прилітатимуть. У мене є знайомий бізнесмен грвф Кантер...

— І-і-і... Так натопчуть же. Хай краще а землі зберігається — і йому надійніше, і нам спокійніше.

Цього дядька двлекою історією так само важко звабити, як Білкаря рибним господарством. Взагалі-то аони «за», але воліють првтн кожен свою сорочку.

— Угорці а такій водоймі аикохали б тисяч з десять гусей,— знову пішов у наступ Кирило. — Знвсте, як сучасний господар ділить птицю за столом? Дочкам, як і раніше, крильця, щоб швидше зміж вилітали, синам — ніжки, щоб земну кулю оббігали, та на останку аін не скаже: «А я мужнчнсько, мені тулоаисько». Він візьме собі печінку, бо на міжнародному ринку вона усемеро дорожча за гусятину.

— І-і-і.. Як кіт наплвкзв. Не наїдок.

— В тому ж то й штукв, що коли прваильно відгодовують гусака, його печінка сімсот граміа важить! А корисніша за чорну ікру, смвчніша зв... — Кирило зааагався, бо гусячу печінку їв іще в днтинстві, коли мвтн таку породу гусей тримала, що аранці вонн анлітали хтозна на які озера, а додому поверталися лише ночуаати. Зручно було. Та проаелн меліорацію, болота й озера повнсихали. Ліс почвли наскрізь прочісуаати туристи, браконьєри, з'явилися й «спеціалісти» по саійській птиці. Твк що нв аіддалених озерах птицю аже не ааажай саоєю, а тримати її дома — перетворюаати подвір'я нв тирловисько. Що ж може бутн смвчнішого за ту печінку, що мати готувалв в маленьких, нібн іграшкових горнятках? Ну, цьому хитрющому голові колгоспу требв таке щось сказати, таке, щоб і аторопати не зміг, і в ідею повірив: — Смачніша, ні амфібрахій з інтерферометром! Та що аам пояснювати, коли у аашому селі ніхто до пуття й приготувати гусячу печінку не може.

— Чекай, чекай... Десять тисяч голів множимо на червінця... Ганю! Ганко! Де моя рвхівниця?! — аж шибки задеренчали.

До кабінету абігла дівчина... Нічим не аідрізняється від міської «штамповочки» — стрижка «під каску», одягнутв у хірургічну спеціаку кольорів французького првпора. Струнка, гнучка, пахне якоюсь «неконкретною парфюмерією», на шиї ланцюжок із срібним хрестиком. Елегантно поклала на стіл мікрокалькулятор.

— Чого гримаєте? Не глухв! Самі ж казали а сейф замикати.

— Та казав же. — Товстими, неоковирними пальцями, що, аидно, добре знали сокиру й вила, Гнвт Гнатоаич почав тицяти а тендітні кнопки «Електроніки». Мовчав насуплено, ще й губами ворушив. Тв рвптом просяяв, мов сонечко.

— Правдв ж, гврна дівка? — запитав весело. — Ти не подумай, що шароввривми криві ноги прикриває. То зарвз мода така. У нвс лише стрункі вигулюються, бо мікроклімат у селі сприятливий. Може, залишишся головним мехвніком?

— Довчитись трєба,— рішуче обірвав агітацію голоаи Кирило.

— Ясно. Ну, буде по-твоєму: розаедемо гусей. Двм я тобі солярки. Бочку. Згода? Ну, дам дві! За роботу не платимо, але й не штрафуємо за сплюндроввну землю. Воно, конєшно, історія — теж наука... для політиків і щоб народ саоїх дідів-прадідів не забував. Ганю! ЕОМ сховай!

Кирило з радістю розсідлав Гнідка і впріг його у скрипучого воза, на якому лежало дві мвсних бочки. З цим надбанням і з'явися урочисто а тборі. Оркестр не зустрічаа і првпоріа на рвдощвх ніхто не вивісив.

— Тпр-р! — якомога гучніше скомандуаав хлопець, аж кінь здиаоаано озирнувся,— моаляв, чого розкрнчвася, віз важкий, досить злегка смикнути за повіддя, я сам став би як укопаний.

— Тпр-р! — ще голосніше повторив Кирило, сподіваючись, що його почують, побвчать і відзначвть. Може, і Ярослввв... Та сподівання його марні. Якбн привіз бочки з малиновим медом чи духами, зднауаались би дівчвтв. Якби з каасом чи пивом, хлопці перестали б писати пулю. Якби нв возі лежаа снп глвдіолусіа чи кавуни давили один на одного, може б, і кинулися розввнтажувати та підхвалюаати візника... Ні, це якимось песимізмом прокоптилася Кирилова душа — Зіну і Ярославу а корисливості підозрює, хлопціа пивом зааджує, Макогона сучим сином величає.

Хто-хто, а Макогін цього не заслужив: просто у нього видурили намисто, а він і не усвідомлював, що його шия стала полігоном символів. Можливо, Ярослава зняла, хоч навряд — горда дуже. Може, Зіна збагнула натяк і вирішила запобігти розголосу. Та будь-хто міг зняти з собачої шиї намисто на пам'ять про експедицію, адже й сучасні Єви люблять прикраси та брязкальця і прваблюють ними сучасних Адамів. Он у старих горизонтах знаходять такі ж, як і в сьогоднішніх красунь, каблучки, персні, намисто, ніби й не відділяють тисячі років вік прогресу від епохи варварства.

— Тпр-р-р! — втретє вигукнув Кирило. Та хоч би одна душа відгукнулася! Лише Макогін радісно загавкав і, підстрибуючи, кинувся Гнідкові під ноги. Чого такий щасливий? — здивувався Кирило і лише тепер помітив, що пес знову при намисті. Хто ж його тобі повернув, босяцюро? Ярослава? Зіна? Наталя? Хоч би хто — та це повний крах задуму. Проігнорували...

Швидко збігає час, коли збираєшся спорудити рукотворний пам'ятник. Із сорока восьми годин подарованої Іваном влади вже відцокало п'ять! Тут не до обіду, коли випав шанс вирізнитись із загалу. Адже й нині, як і за Аріанта, важить винятковість, оригінальність, щоб в одному екземплярі кучері...

А може, Ярославі байдуже, що він наміривея вритувати не лише честь Іванового мундира, а й усієї їхньої експедиції, що за всіх копачів спокутує вину перед тутешніми хліборобами, залишаючи їм ставок, де плаватимуть гуси-лебеді? Якщо ж не цікавить її спільна справа, то й вона не заслуговує уваги.

Отак настроївшись, уявивши себе героєм і невизнаним генієм, взявся Кирило за важелі екскаватора. Не встиг горизонт палеоліту зняти, як уже й нагорода — прийшла Зіна із тарілками, стала перед ковшем, усміхається. Метка Зіна — у неї нюх на оригінальність, не те що в Ярослави. Одразу примітила, що Кирило унікум: всі розважаються, байдикують, і лише він... Безкорисливо, оригінально... Але що це? Зіна кулаком махає, на жарт не схоже, авторучку показує, зошит... Кирило переводить мотор на холості оберти, вилазить з кабіни.

— Ти що, оглух? — сердиться Зіна. — Чи забув, що залишений замість начальника? Розпишись у журналі, що обід нормальний.

— А я що, вже обідав? Може, там помиї позавчорашні.

— А ти попробуй. Принесла ж. Білкар завжди хвалив.

Кирило удавано байдуже почав сьорбати суп, поставивши тарілку на гусеницю трактора, що трясся, збуджуючи в тарілці концентричні кола. Тут як з води і Макогін з'явився на перевірку обіду.

— Хто варив?

— Ярослава ж сьогодні чергує. А що? Пересолила? — хихикнула Зіна.

Чесно кажучи, суп був непоганий, навіть смачний. Та й пора обідня. Але чому це Ярослава Зіну прислала? Сама вариш — сама й відповідай! На друге була печінка в соусі — коронна Ярославина страва, вже двічі готувала.

— Це що, всім таке друге?

— Авжеж. Нас мало залишилося, на вихідні ж роз'їхались.

Кирило дістав із кабіни широку консервну бляшанку з-під івасів, висипав із неї болти-гайки, хляпнув туди коронне блюдо, зверху супом полив, підставив Макогону, ковтаючи слину.

— Печінка сира, а суп онучами відгонить. Їсти, звичайно, можна, собака ж не корчиться, значить, отрути нема. Давай журнал.

— Тобі не вгодиш... Зразу видно, що один синок у матусі — пестунчик,— ображено захищала Зіна подругу. — А що це ти копаєш?

— Військова таємниця. На протилежному кінці земного діаметра Невада, атомний полігон. І уяви собі, Зін, що аж сюди радіація пробивається,— брехав Кирило, знаючи, що хоч цих дівчат і батько фізики вчив, проте вони в ній слабуваті, адже їхня спеціалізація — вдовиє вернисаж та всякі там кузьки. Він і сам не може збагнути, чому радіація наростає із

заглибленням у землю і його японська ручка з лічильником, що не раз уже ставала в пригоді, блимає частіше й частіше. Може, уранове родовище відкрив? Буде на геологічних картах написано: «Родовище Бондарчука». Або збудують комбінат по збагаченню руди імені Бондарчука — звучить! Отоді Ярослава лікті кусатиме, що не погодилася заміж вийти за мене. А як же Вікторія? «Ще не раз ти, Чураїано, скрикнеш чвйкою осінньо!»

— А до чого тут я? Сьогодні Ярослава обід готувала... Ну тебе! Ще не зустрічала такого вередливого.

Кирило склав гайки у вилизану собакою бляшанку, робота знову закипіла. Тільки тепер зосередитись на серйозній справі не давав розбуджений черв'ячок, що смоктав під грудьми. Може, на правах начальника наказати, щоб Ярослава доварила печінку й принесла власноруч? Ні, батько не схвалив би такого жарту. А хіба він схвалив би комедію з дегустацією? Мабуть, даремно образив Ярославу, думає Кирило, вважай, що зрубав гілляку, на якій сидів. Але й з розхвалювання не було б нічого путнього, адже й досі не відповів на запитання, поставлене на Києвій горі. Чи, обпікшись на молоці, й воду студить? Чи якихось особливих доказів вірності жде? Так, Кирило не вміє кривити душею. А може, зграбастати її увечері, щоб і ребра хруснули? Кажуть, жінки грубу силу поважають. Нічка темна, трава шовкова... Чи н не парубок?! Геть із мулу якорі іржаві!

За такими думками не зогледівся, як зняв горизонт кам'яного віку, далі пішла болотна руда — нап'еане, сто тисяч років ніхто її не чіпав. А радіація все наростає... У вивaленому із ковша піску раптом щось зблиснуло. Невже самородок? Відпустив педаль газу, зіскочив на землю. Звичайнісінький шматок скла, можливо, й з пляшки. Виходить, ця тара існувала сто тисяч років тому? Скло рекристалізоване — в дрібних тріщинах. Може, й справді пролежало в землі, поки людство проходило всі стадії свого розвитку, а може, в печі побувало, де градусів за триста. Так краї ж не оплавлені... Без Білкаря тут не розберешся. Уяві хочеться, щоб це було скло космічних прибульців, які нічого кращого за виноградну лозу не вивели на своїх землях, тому й у космос взяли пастеризований сік... Їжу вони, як і наші космонавти, зберігали у тюбиках, лише для соку не придумали кращої тари, ніж пляшка. І от, коли розстелили космічні прибульці свою скатертину на доісторичній траві, командир виставив на урочисту трапезу заповітну пляшку, з якої не звітрився аромат батьківщини.

Хочеться, щоб була саме така історія цих уламків. Але чому вони світяться мілірентгенами? Чому здивовано моргає цифрами авторучка-лічильник, а глянувши на нього, і Кирило починає розгублено кліпати очима? Ось іще кілька скелець зблиснуло — теж радіоактивні. Тепер уже зздивувався й екскаватор — заглух двигун. Тихо так стало, чути навіть транзистор з табору. Розглядаючи знахідку, Кирило раптом відчуває, що в нього хтось є за спиною, хтось гіпнотизує його. Невже Ярослава прийшла, збагнувши унікальність ситуації? В чому полягала ця нова унікальність, він ще й сам не знав. Озирнутись і впевнитись, що ніхто за спиною не стоїть, що то лише гра уяви, Кирило не хоче. Хай передсвяткова мить ще потриває, думає він, свято буває гірше за чекання на нього, бо не завжди справджуються надії.

Запахло смаженою, цибулькою, лавровим листом і чорним перцем. Кирило ковтнув слину. А ще запахло губною помадою, що роздратувала бджолу на Києвій горі. Кирило озирнувся.

На пагорку стояли дві незнайомки. Одна — «штампованочка», схожа на головну секретарку. Вогнисто-червоні шаровари її підперезані блискучою металевою змійкою, до кінця якої прикріплені іграшкові наручники. Сміливість широкого трикутного декольте ледь стримують шнурки-поперечники. Коли дивитися здаля, здається, що вона у смугастому тільнику. Шнурки натягнуті, мов ванти вітрильника у шторм,— так і здається, що вони от-от тріснуть, не дочекавшись І дев'ятого валу.

Друга незнайомка могла б послужити моделлю для створення

шедевра «Українська богиня землі» або «Скіфська праматір Апі, наречена Папая». У руках вона тримала кошика, звідти й линули звабливі кулінарні пахощі, перед якими здався б і ситий. Питання про моду та про школу стандарту у цій справі Кирило навіть не згадав — не до того зараз.

— Добрий вечір,— проспівала Апі оксамитовим альтом Вікторії,— Гнат Гнатович прислали вам арифметику на затвердження. Та підніміться, годі вже вам у землі ритися.

Яка ще там арифметика? Помив руки піском, як в армії навчився, розпростав плечі для поважності і перевальцем, мов гирьовик, піднявся з котловану. На траві уже була розстелена самобранка.

— Це що?

— Калькуляція Гната Гнатовича,— відповіла Апі голосом Вікторії. З усього видно, що вона перша скрипка в цьому концерті, а модниця — лише декорація. — Він розпорядився віднині тримати вас на посиленому раціоні, бо користь господарству від вас і конкретна допомога.

Оце так голова! Та й хіба ж не правда про «конкретну допомогу»? Хіба не Кирило самотужки, осідлавши сотню кінських сил, зрушує завтрашню економіку колгоспу?

Гусяча печінка у звабливому горнятку була дивовижна. Так готувала мати, поки браконьєри не перекрали гусей. А взагалі, якщо чесно, думав Кирило, запиваючи узваром божественний обід, користі від мене колгоспові ще мало. Такі царські почесті — це скоріше завдаток. А може... данина традиції? Білкар якось цитував грека Пріска Панійського, дипломата, який, побувавши у цих місцях, захоплено згадував щедрі частування й пишні прийоми, а ще вродливих жінок, що подавали йому їжу,— за скіфським звичаєм, то найвищий вияв шаноби. Так що й Гнат Гнатович не поступається своїм предкам у вияваленні щедрот. Шкода, що душком корисливості пропахли ці почесті: поки заступником Білкаря не став, ніхто й уваги не звертав (тільки Макогон безоглядно дарував йому свою собачу відданість). Ех, люди, люди, неборака!

Котору б оце він вибрав у наречені, якби довелося починати парубкування? Модниця досить-таки звабнива, і потемки її не загубиш, бо за версту парфуми чути. Та... може, потемки її й сплутаєш з усім отим жіноцтвом, що прагне наймодніших духів, найпопулярнішої помади. Не самостійна ця дівчина — куди натовп, туди й вона. Однак гарненька. Дефекти замасковані, принади розрекламовані. Напевне, районна королева брейк-дансу...

Голод і спрага погамовані. Вміють готувати в цьому селі. Стривай, стривай... Це ж він сказав Гнату Гнатовичу, що немає тут господині, яка б знала справжній рецепт приготування печінки... Так ось воно що! Матчреванш! Уся ця арифметика, від якої на скатертині тепер лише брудні тарілки, не що інше, як удар-відповідь. Х-ха! Подовше б отак воювати! Мабуть-таки, Апі більше б підійшла у наречені. Якби з тиждень посиділа на воді з яблуками, зганяючи вагу, стала б копією Віки,— у неї такі ж ніжні очі, довгі, натуральні вії, розкішне каштанове волосся, напевне, теж натуральне. Пухкі губи — ознака доброти, казав батько. З першого погляду важко судити, що то за ознака. Може, свідчення правильного серцевого ритму й нормального тиску — Апі книжками себе не виморює, як Віка. Та й клімат у цьому селі «особливо сприятливий для вигулювання сили й краси». І не ледащо Апі, бо вже позирає на годинника, отже, якась робота її чекає. Пора дякувати за вечірній обід.

— Я, дівчата, на вашу честь нову «Аве Марію» напишу...

Модниця пирхнула. Апі, складаючи посуд, поблажливо дозволила:

— Пишіть. Гнат Гнатович розпорядився... так що завтра теж хтось прийде.

— По суботах у нас дискотека в клубі, а в неділю — на природі, ні з того ні з сього поінформувала районна королева, клацаючи іграшковими наручниками.

Апі сіла в коляску мотоцикла, модниця енергійно вдарила педаль стартера, взяла бика за роги. Шлейф пилюги, диму й парфумів потягся уздовж лісозахисної смуги.

Кирило забрався в кабіну екскаватора, опустив ковша на землю, увімкнув мотор, вмостився в кріслі, і, ситий та вмиротворений, став чекати приходу Зіни (а може, і Ярослави!), яка принесе вечерю на дегустацію. Прибіг Макогін, скрутився калачиком біля ніг — теж передчуває дегустацію. Знов без намиств. Хто ж це збиткується з Кирила і Макогона, то знімаючи, то надіваючи собаці намисто? Чи, може, нервується анонім, тому й повторюється у вчинках?

Прагнення дії у Кирила завжди переважає над бажанням самоаналізу. Та кому в молодості не лестило прилюдне визнання твоєї значущості? Добре, що в Кирила почуття гумору й здорового глузду стоїть на сторожі пихи. Але ж до біса приємно було, коли Гнат Гнатович прислав «калькуляцію». Не без хитрого наміру й дальнього прицілу голова колгоспу вирядив гарненьких дівчат — адже шукає головного механіка. Мудрий чоловік Гнат Гнатович, розуміється на запитах пересічного мужчини, двома красунями фактично перекрив увесь діапазон смаків — від спокійного ретро-стилю (Ані) до бунтарського, вимученого, ультрамодерного (мотоциклістка). Треба було йому натякнути, думає Кирило, що маю наречену, хай би чоловік не клопотався і дівчатам голови не морочив. Та якось незручно про таке говорити... І чи маю насправді я наречену? Та, що любе мені, байдужа, мов спляча красуня. Може, я сам винен, що не вмію її розбудити? Бач, зі злості повело мене на нерозважні вчинки — навіть сватались он їздив згарячу до малознайомої дівчини. Виправдання готове — батькову волю хотів виконати. Благородно й морально. А може, боїшся залишитись перестарком, Кириле? Примітивне прагнення комфорту, влаштованості? А як же високе почуття? Відступився? Зрадив? Чекаєш, щоб сама тобі на шию кинулася? А що зробив, щоб її завоювати? Впивався вигаданою образою і чув лише власний біль. Ось де, Кириле, найвразливіше місце твоєї «конструкції розлуки». Хай спершу ти був шокований з'явою дитини. Та невдовзі ж усе з'ясувалося, але ти сприймав відхід Вікторії, її небажання зустрічатися як власну образу, та й годі. А може, вона жаліла тебе, не хотіла накидати тобі чужого тягаря? Виходить, вона сильніша, благородніша? А ти, голубе, ще раз продемонстрував правильність її теорії «бібіозу». Люба моя Вікторіє! Я заплутався, бо два компаси вирішив узгодити — розум і серце. Прости мені.

У таборі ввімкнули магнітофон. Юпітер виплив на танцмайданчик, потягнув за собою Місяця. Над струганим довгим столом почепили лампу, почали вечеряти. Як? Без дегустації? Благородний гнів легко вибухнув у Кириловій душі і так само швидко розвіявся попелом,— хіба ти забув, Кириле, як сам нещодавно уминав за обидві щоки царський обід, не поділившись із хлопцями? Отак буває у житті — зробиш, не подумавши, потім каєшся... Що лише? Каятись, зробивши? Чи каятись, що не зробив?

Пригасили лампу. Гучніше заграв магнітофон — значить, закінчилася вечеря, почалися танці. Бач, які! Самі наїлися, а начальство хай з голоду пропадає!

Зрозумівши, що дегустації не буде, Макогін перший вискочив з кабіни, злився з нічною чорнотою. А ще кажуть про собачу вірність!

Уперше за цілий вечір відчуває вагу комбінезона, що прилип до спини й плечей. Роздягається, йде до Синьки. Б'ючи беззахисних комарів, зганяє на них залишки злості. Ярослава нас ігнорує, в ми її. Немає нас — немає її. Хтось із давніх філософів учив: головне — ідея, а не предмет. Поки уявляємо Ярославу ідеальною, доти вона такою й існує. Викинемо її з думки, зникне й вона, перетвориться на безпринципну комариху, якій однаково, з кого кров пити — з білого чи жовтого, з генія чи дурня...

Що там іще давній філософ радив, Кирило не встиг пригадати, бо його увагу привернуло світло в кухонному вагончику. Зазирнув — Зіна з Ярославою перетирають посуд.

— Що, голод і начальство на коліна ставить? — У Зіни язик як отой рушник, що ним тарілки сушить. З таким язиком і віника не треба!

Кирило сідає біля гасової лампи, знімає скло, знищає нагар з гнота. Тим часом Ярослава мовчки ставить перед ним тарілку із шматочком

хліба, кладе ложку, бвику кільки й відкрквачку. Воиа що, иіма? Ах, образилась за дегустацію пркготовленого кею обіду!

— Спасибі, Славочко,— хлопець відсуаає вечерю. — Я тепер иа спецпостачі.

— Може, тобі на тому мотоцаклі суп черепаховкй із Паркжа возять? — Ну й каиат би добрячкй із Зіииного язика зсукати можна! Недармв батько ке вкбрвв її у кевісткк. З такою день побудеш, то й іскрк з очей сипатимуться. А гру з дівчатвми Гната Гивтовича треба продовжити, думає Киркло, воин ціку мені нвбиаають.

— Напередодкі свкта Перемоги я вас, Славочко, запитав про дещо. Так моє запитання звлншвється а сн... — Кирило не встиг договорити — у кього під иогами иа друзки розлетілося блюдце, з усієї силк ккиуте Ярославвою. Це кавіть розвеселило хлопця — Бідке блюдце перейшло із ревльиого світу в світ ідей,— сказвв, усміхвючись,— а мов запитания продовжує існувати в обох вимірах і звлишається в снлі.

О! Твка дружина кажіть вигідна — не затовврюватиметься посуд на кухні. І якнй біс иавчив її так майстерно трощкти фаякс? Іронічккй настрій не полишав Кирила Вввжвтимемо, що своїм учнником Ярославв продемонструвала запитання, поставлене їй на Киевій горі, злободенке й покикі, тількк відповідати кв кухкі та ще при свідках вока ис хоче. Ну, що ж, як буде бажвиия, поверкемося до цієї розмови пізкіше, в поки що хвй Слаaочка «дозріаає». Тиха й лагіднв, а бач, ккі екстремістські вчинки! Мати Надія кіколи горшків ие била — иемв в моїй пам'яті таких сцен. І Вікторія, хоч якою буває різкою, а людську працю шанує, і зумкске иавіть копійчаку склянку не розіб'є. А Славочка зараз блюдце хркснула, в після весілля об чоловікову голову сковорідкк трощкткме... Щось розскпаєтьск образ, батьком створенкй. І Сашка вона міняла на корали... Розфокусоака... Нема поєднання бажаного й реального образів. Складне питання... Одразу ке розв'яжеш. А тут сьогодкі ще одка головоломка — чому ствродавнє скло, знайдене в котлоааиі, радіоактивне? Як у піскі співається: хоча й іншая дума — все ж на бідного кума!

Крутиться дкшло иебеского воза, годккиккові стрілки підгакяють сок, який заходить нв останнє коло. Чк солодко спиться Ярославі? Як твм звикає до самоткк мати Нвдія? Треба замоаитк їй торта, як колесо «Москвича» зввбільшки, й иагрянутк каступкого вихідного дия додому. І оберемок гладіолусів принести. Хто їй тепер, окрім мене, квіти подарує? І ось уже бвчкть Кирило, здіймається в иебо величезний фонтак, нібк щойно пробпткй вртезіан вкграє веселкою, в иввкруг нього з букетом степових тюльпанів, сміючись, бігає Вікторія. Він її наздоганяє, вже ось рукою доторккувся, гульк — в то котиться колесо по спеченій земній тверді...

Спав ие спав, прокинувся від того, що почув, як у двері шкрябає Мвкогік, скавучкть. Чого це аін? Дишло иебеского воза вже стоїть вертикально, годиккик зупинився. Киркло впустив собаку, той весело затвицював перед иим, став ка задні лапи, вистрибиув з вагончика, зробивши сальто-мортале, загавкав, клнчучи зв собою. Хлопець кеохоче одягкувся, блнсиув иа Макогока ліхтариком. Овва! Та він зиову прк иамисті, та ще й якому рясному! Хто ж це розважається, з Кирилв збнткується?

За п'ять хвилин були біля підніжжя скіфської могили. Макогін заспокоївся і, гавкнувшк кв місяць, що внліз із-за хмари, умостквся в трвві. Крізь морок біліє кам'яна статуя. Тисячоліттями прагне вона щось сказати людям, та рухи і моаа її поаільні, більше одного слова за жкття покоління їй не вдвється сказати, от і ке вкходить дівлогу з людством, яке, прагнучк розгадати таємницю могильника, то рнє ходи підземні, то шукає скарби, то вдиваляється в тексти, вкмережакі вітром ка кам'яних плктах.

Раптом безмоана статуя ожила, енергійно махнула рукою, тількн жест якийсь кезрозумілкй, кеаизквчекий — чк кличе до себе, чк комарів ганяє. Ккрила у жар кииуло. Він теж замахвв руками. Макогін схопився і, рвдісно загавкавши, кикувск до ствтуї. Воиа жартівливо звалила собаку кв траву. «Навіть статуї, колк кв самоті, виявляють емоції!» — ледь оговтався Кирило. Ну й привераеться спросокка!

Коли Ярослава кинула йому під ноги блюдце, Кирило сприйняв її вчинок як жарт. Тепер, побачивши її на вершині могильника, подумав, що вона переживає, що гризоти сумління не дають їй спати. Але дивно — це відкриття не втішило. Подумав лише — Ярослава мусила б відчувати, що на такі запитання, як те, що прозвучало на Києвій горі, ні зло, ні жартома, ні езопівською мовою не відповідають. Гарбуз або рушник — ось символи, вироблені у народі ще відтоді, як скіфська баба була наречена. Однак і про це він зараз думав спокійно, розважливо, як про щось таке, що до нього не стосується. Значить, буря, що сколихнула його там, на Києвій горі, була лиш витівкою весняного вітерця-гульвіси, що бурунить бульки на калюжах та не пропускає у глибінь річки... Виходить, і намисто її рук діло, подумав Кирило, вмощуючись на матраці. Батько називав це витівками виноградного соку, що перебродже у вино. Але зараз Кирило не був певен, що саме з цього дзбанка вино втамує його спрагу. Отже, збайдужіння? Нехай посидить самотою на могилі, збагне, як бути скіфською бабою двадцять п'ять століть! А ми закреслюємо тебе в платонівському світі ідей — існуй собі в реальному світі кам'яних баб! Ми хропіти будемо.

Та хоч як крутився, як звивався Кирило на матраці, сон не йшов. Батько так би не вчинив, муляла йому думка, він би піднявся до Ярослави на ту скіфську гору, підпер би плечем кам'яну бабу і спостерігав би разом із Славцею, як місяць зірки краде, слухав би їх бентежно-щасливі зойки. Ну, не вдався в батька, не вдався! Що втішало його, те мені часто байдуже. І не можу я нікому кланятися, крім матері. Та ще, може... Вікторії. Матері я зобов'язаний життям, а Вікторії? А без неї життя немислиме... Нехай поки що на відстані, нехай здаля я хочу бачити її, знати, що вона є, вірити, що настане колись щаслива мить... Матері життям зобов'язаний, без Вікторії воно не має змісту. Ось і замикається коло. Вузьке коло мого існування. Чи таке вже й вузьке? Адже випадання одного лише ланцюжка спричиняє довгу, як чумацький шлях, ланцюгову реакцію. Бо хто з нас знає свою прабабку принаймні в десятому коліні? А без тієї невідомої берегині не було б і наших сподівань на завтрашніх дітей чи внуків, бо не було б і нас самих.

Ледь сонце піднялося, Кирило вже осідлав свою техніку. Спішив розрівняти береги майбутнього гусячого раю, поки Іван не забрав влади. А залишилось тієї влади, що в Керенського. І невідомо, якої заспіває начальник, побачивши без його проекту й резолюції створений пам'ятник. Мусить же він збагнути, що таким чином врятована його корона від поганьблення? Та найбільше Кирило покладається на старорежимне скло — побачивши його, Білкар про все забуде, навіть про їжу. До речі, про їжу. Що сьогодні снідалося-обідалося? Незабаром уже й вечеря, а посланці Гната Гнатовича як у воду впали. І в табірних куховарок соромно супчику канючити після вчорашньої фрази: «Я на спецпостачі». Зінка вже рознесла її по всіх горизонтах...

А може, то й не доісторичне скло, а звичайний смітник ультрасучасного господарства? Потрібне контрольне копання десь збоку.

За годину Кирило вже сидів у новій, щойно викопаній глибокій канаві. Дозиметр і тут моргав аж трьома цифрами, хоч скло не зустрічалося. Ну, що ж, «уранове родовище імені К. П. Бондарчука» звучить непогано. А «комбінат Бондарчука» — ще краще, хоч і скромніше. І ніхто не знатиме, що першопрохідник відкрив усе це натщесерце, з самого ранку не маючи й рісочки в роті. Потім, дивись, ще й пам'ятник поставлять, посмертно. Люди люблять вшановувати героїв посмертно. Щоб той герой не каверзував, коли що не так. А ми в заповіті скажемо, щоб монумент був у вигляді...

— Ей! Кожум'яка! Хто дозволив солярку палити? — загримів згори Іванів голос, аж пісок з переляку в яму посипався.

— Яка солярка? Ти ось поглянь... — Кирило поклав дозиметр на пісок. — Моргає.

— Ну й що? По всій земній тверді тепер моргає. Ти за солярку звітуй.

— А от і не по всій... Так моргає лише на великій глибині, нижче палеоліту. Якби не знав, що магма усереднює, подумав би, що з Невади продифундувало.

Іаан забув про солярку лише тоді, як побачиа уламки скла. На одному шматку розгледіа нааіть барельєф якогось птаха, схожого на нашого голуба миру. Що то досаідчене око — Кирило хоч скільки вдивлявся, побачити барельєфа не міг. Ставши навколішки, Іван почав розгрібати пісок руками, наче кріт. Незабаром знайшоа ще один скляний уламок, цього разу, як аін запевиив, із зображенням, дуже схожим на атомну бомбу, перекреслену наахрест,— готоаий плакат борціа за мир. Хоч як крутиа-аертів Кирило той шматок, бачив лише тріщини, характерні для рекристалізованого скла. Якби Кирилоаі зараз тарілка каші та банка тюльки в томаті, може б, аін і не такі барельєфи побачиа, може, у хитросплетенні меж кристаліа розшифрував би послания самого Аріанта до своїх нащадків.

— Тут така робоча гіпотеза аимальовується,— якось аж перелякано сказав Білкар, нарешті відірваашись аід купи піску, бо збагнуа, що більше нічого в ній не знайде, що треба завтра масштабніше продоажити роботу,— така гіпотеза, що аж страшно...

— Якийсь дурень закопав сміття із сусідньої АЕС? — нерішуче припустиа Кирило.

— Яке сміття? Тут у дольодовикову пору була без'ядерна зона. І коли рвонуло по асьому саіту, тодішній культурний шар підняася а поаітря, і лише в цьому степу, де не було аійськових об'єктіа, культурний шар зберігся, його лише присипало пилом, законсераувало... А потім ядерна зима...

— Якийсь дурень із склозааоду прикопав сміття у яхноаській смолці — ось і ася гіпотеза.

— Колись тут уже бігали електрички,— фантазуваа, не чуючи Кирила, Білкар,— лунали пісні. Потім усе зникло в жахлиаому вихорі. А через аіки з'яаилися пітекантропи, потім кіммерійці, скіфи... Тепер, на ноаітньому культурному шарі, зноау електрички, АЕС, турбіни...

— Тепер хоч не лаятимуть нашу експедицію місцеаі дядьки, бо матимуть ставок, де плааатимуть гуси, сімсот граміа одна печінка... А коли її витримати а маринаді із лавроаим листочком...

— Чому інші експедиції досі не розкопали доісторичного культурного шару? Та асе ж злетіло в поаітря, згоріло в порох. І лише тут та ще деінде без'ядерні острівці...

— Врешті, якщо не знайдемо Аріантового казана, то стааок для гусей буде непоганий.

Почулося гупання важкого кулемета. Хлопці здивовано озирнулися.

— Гнідко!.. От розбишака!..

Кінь з розгону мало не вскочиа у котлован — аж присів на задні ноги, гальмуючи. Осудливо заіржаа, потупцяа, здивовано блимаючи ліловими очима, стаа боком до прожектантів — майбутній гусячий рай та потойбічний культурний шар зросила перша аолога.

З КИРИЛОВОГО ЩОДЕННИКА

Бачиа сьогодні Вікторію. Вона баанлася з малюками різних калібрів, якими аерхоаодила Даринка. Спершу подумаа, що Віка підробляє у фірмі «Світанок». Та з'ясувалося, що аона доглядає дітей саоїх подруг-амазонок, тих, які від чоловікіа беруть лише мінімум — материнстао.

А чого мене занесло на той дитячий майданчик? Бо я безпринципний і слабохарактерний. Так! Принаймні перед собою мушу це аизнати. Бо хто на Києвій горі запропонуаав Ярослааі руку і серце, хоч аоно, моє серце, навіки прикуте до Вікторії. То хто ж я такий? Які слова годяться для моєї характеристики?

І де азялася на Ярослааину губу й на мою голоау ота бджола на Києвій горі? І що ж його тепер робити? Рачкувати до Вікторії, позираючи на Ярослаау? Гарний же я козак буду — справжня знахідка для дівчини, яка аіанує свою гідність... Чи доаодити до кінця затію із саатанням до Ярослааи? А може, чесніше вибачитися перед нею?

Якби Вікторія прочитала цього щоденника, думаю, вона без ааганяя

оцінила б авторське сум'яття одним словом: «Баб-б-біюз!» І мала б слушність.

Ні! Не бувати цій ганьбі! Поїзд рушив. Квитки вже здані провідникові. Бондарчуки ніколи не смикали ручку стоп-крана.

Сьогодні на Вікторії були білі панчішки. Чомусь вони мене розчулили, як сентиментального школярика. А її довге пухнасте волосся, що вільно спадало на плечі, притягувало мене, мов магніт...

Я думав, що двигун кохання заглохне, адже Вікторія залишила його без пального. А виходить, він працював на малих обертах, заощаджуючи енергію, щоб якогось дня від самого лиш погляду, наче від необережної іскри, піти в рознос...

То що ж його робити? Без Вікторії життя немислиме. Але ж Ярославі я подав надію і своєю пропозицією, важай, взяв зобов'язання. Це все одно, що мчати по темній дорозі, освітлюючи однією фарою ліву обочину, другою — праву.

Пора живому у землю закопуватись,— підказав би Аріант, дізнавшись про мої вчинки...

Вчора пробував з'ясувати стосунки з Ярославою. Але розмови не вийшло,— ми говорили натужно, мовби крізь респіратори, та ще почала плавитися копія скіфської баби, виліплена із взятої з культурного шару глини. Степовий вітерець так роздмухав наше багаття, що саморобна скульптурка почервоніла, потім пойнялася жовтизною і почала зменшуватися. Кинули у воду — не тріснула. Еге! Та це ж готовий електроізолятор! Полум'яний привіт від наших далеких предків! Не пощастило з урановим рудником, зате буде керамічний комбінат імені Бондарчука!

Відкриття зацікавило Ярославу — чи й справді науковий інтерес прокинувся, чи зручна нагода уникнути неприємної розмови. Я охоче поступився їй лідерством в експерименті — в хімії вона сильніша. Якщо вже б'є посуд, хай вчиться й ліпити його!

Сьогодні ми переконалися, що кераміка перетворюється на скло. Під час експерименту згорів мій чобіт, яким ми користувалися біля багаття, наче міхом...

...Обговорили з Ярославою заявку на винахід «Матеріал для електроізолятора». Ділові люди — ділова розмова. Якщо одержимо авторське свідоцтво — окупляться мої кирзові чоботи.

У таборі всі захопилися гончарством — ліплять значки, коників, свистульки, венку химерію.

...Приїздив академік — керівник Білкаря. Романтична особа, але судження й оцінки в нього чіткі й категоричні: що казана не зварили — погано, що ставок викопали — добре. Стосовно ж до нашої версії про історію культурного шару й походження радіоактивного скла розпорядився поспішливо і мовби злякано:

— Прнсипте, нічого народ хвилювати сенсаціями. Хай він живе без сорому за минуле, без страху за майбутнє.

Що й казати, несподіване рішення. Шофер академіка, мабуть, помітивши моє здивування, шепнув на вухо, коментуючи слова начальника: «Менше знаєш — легше жить, геть турботи — дбай про закусь!» Слово «закусь» прозвучало в його устах як трансформоване «хліб насущний». Я засміявся.

— Ви що, не згодні? — запитав академік.

— Даруйте, це я так... Від перевтоми. Весь час про колгоспних качок-гусей думав, тепер ось страус почав ввижатися.

Гість подивився на мене тямущим поглядом, зблиснули лукавинки в його втомлених очах.

— Люблю молодь за її гостре слово... Таким і я колись був...

Ми з Костею все ще проектуємо ЛЕП. Одержали нову обчислювальку машину. Масштаби!

Аспірант Гриць начисто відхрестився від своїх попередніх експериментів, бо їхні наслідки звеперечували, а точніше сказати — перекреслювали досягнення головної нвунової школи з кадпровідкості. І... захистив дисертацію. Аякже! Не плюй проти вітру!

«Мої діти хочуть молона,— виправдовувався він. — То вже ви боріться й доводьте... Я тобі, Кирю, і прес віддаю, і піч. Ти молодий, тобі ще й помилятися можна, й перти ахікею. А мені вже зась. Бо я надія народу, майбутнє прогресу. Мені не личить псувати аннету вигуками про надпровідність вищу, ніж її досяг мій шеф. Хто біжить попереду паровоза, часто опиняється в нього під колесами. А ти йди... якщо наважуєшся».

Я розтер кілька Грицевих зразків на порох, потім спік їх — черепок, що кагадав мені кольором наші польові свистульки-ноники, зависав над магнітом. Якщо вірити легендам, труна Магомета теж висіла у повітрі, ні на чому не тримаючись. О, древні перекази, о, таємниці віків.

Другого дня я вирішив продемонструвати своїм колегам «ефект Магомета». Та керамічна плитка падала, банально потверджуючи закон земного тяжіння. Хлопці поблажливо усміхалися, ляскали по спинці й нижче. «Буває,— заспокоювали. — Не переживай, літаючі тарілки теж двічі на одне місце не сідають...»

А тепер ось зчинився галас — газети й радіо трублять про надпровідну кераміку, винайдену за кордоном. А в Гриця ж вона ще минулого року була! Та виявилася нікому не потрібною. Слова аспіранта не проникали до керівної стелі, не прилипали до рідної каунової підлоги. Вони зависали в повітрі, як труна Магомета. А тепер ось...

Гриць змарнів, не врятувала його захисний панцир байдужості «моя хата скраю»,— жар-птицю тримав-бо у руці... Жаль, що не наш гімн звучатиме, коли авторові вручатимуть Нобелівську премію. Ну, та перетерпимо. Не таке втрачали...

Знову гуляли з Ярославою на дніпрових кручах. Я все кружляв поблизу Києвої гори. Ярослава не суперечила, але й інтересу до маршруту не виявляла. Лише пильнувала, аби ми якийсь стовп чи дерево не минали по обидва боки. Отже, подумав я, їй не байдуже, чи розділяють нас дуби та сосни, чи ні. Значить, мушу з нею одружуватись... Батько цього хотів...

Я зупинився біля сходів, що круто вели вгору, хотів уже підніматися. Та Ярослава вдала, що не помітила мого наміру, йшла собі Андріївським узвозом, і мені нічого не залишалося, як наздогнати її. Проминули Самсона, обійшли Житній базар, і ось знову перед нами узвіз на Києву гору, тільки тепер із західного боку, пологий.

Ярослава сама звернула на вузеньку стежку. Мовчки піднялися на першу терасу, прискипану шурхітливим листям. Вона задумливо збирала червоні яблуневі листочки, складала в букет. Я подав їй кілька красивих каштанових, та вона сказала, що справа не в листі, а в дереві, з якого вони падають. І я збагнув, що її почуття до батька ще не приборкані, як четвертий блок, вони ще дають спалахи. І яблуня ця незвичайна, бо лише на ній червоне листя. Від любові чи від сорому?

Ярослава повела мене повз колючі кущі шипшини. І ми опинилися на лисому чолі гори. Звідси добре видно Червону площу. Вона й справді була червоною від транспарантів. Обіч мене голубіли Ярославині очі, змагаючись із голубизною Дніпра. Хто кому позичив блакиті? Мені не хотілося ні про що говорити, та й чи є сенс щось з'ясовувати, коли не сказано основного? Мої осінні запитання кружляли жовтим листям — я маю виконати останню волю батька. Муляв мене й нерозпечатаний лист. Його він отримав за кілька днів до смерті. Читати не захотів. Сказав лише втомлено: «О, ще один реактор вийшов з-під контролю. Його кілоярів я вже не приборкаю. Може, тобі вдасться». Довго вертів його в руках, клав, знову брав. Але конверт так і залишився нерозпечатаний, а на ньому я пізніше прочитав батьком написане: «Не хочу розлучатися із своїми

красними ілюзіями. Не хочу знати про ваше розп'яття на Хресті, раз не зумів уберегти від походу на Голгофу.

Дозволяю Кирилові прочитати листа, якщо і ви — за. Все.

Бондарчук».

— Це ви, Славочко, писали? — запитав я голосом п'яниці зі стажем.

Вона покрутила конверта на всі боки, побачила батькову резолюцію, зблідла, вітер вихопив з її рук листа й погнав його через усю лисину. Я насилу наздогнав, коли конверт зачепився за шипшинову колючку на схилі гори.

— Я... Можете прочитати...

Одержавши два дозволи, як не прочитати листа? Я й раніше хотів це зробити, та щось ніби стоїть за плечима й шепоче: «Не читай, це тобі черговий екзамен...» Я нагріб листя, підпалив. Коли воно розгорілося, вкинув у багаття конверта. Останнім почорніло, обвуглилось слово «Бондарчук». Я вдруге палив батька. Напевно, йому більше не воскреснути, бо у жертовне багаття Ярослава поклала і букета червоного листя. Посіріли її очі, посіріла вода в Дніпрі. Лише червона яблуня змагалась з Червоною площею. Хто кому позичив червоної барви?

Білкар «вийшов заміж» за Зіну, буде вона з нього канати сукати. От тобі й потенційна офіцерша, що вгітувала дівчат виходити за військових. Дядько Тиміш сказав, що таких, як Ярослава, треба спочатку пастеризувати у дьогті. Він і свою дочку вкинув би, якби знав, що це їй допоможе. Посварилися з ним. Плакала моя мати. Може, відчула, яку невістку збираюся їй привезти? Ох, і велика провина у Ярослави, у батька, а мене перед матір'ю!

Знову зустрілись із Ярославою. Вона сказала, що прискорила Петрів чорний день, чим завинила переді мною і моєю матір'ю. Тому не впишеться у трикутник, який мріяв збудувати Петро.

Слухаючи її, збагнув, що вона не штампована, що недарма вибрав її батько із цілої тисячі. Я теж би її вибрав, якби не Вікторін...

Батько якось сказав, що все, що починається на Київській горі, матиме продовження. Невже він помилявся? Адже проект нашого з Ярославою життя виявився фальшивим. А може, й не помилявся. Я починав упадати за Ярославою з фальшивого поцілунку, коли вона була іще одружена. І заміжній пропонував вийти заміж. Тому й усе прогоріло, бо Київська гора фальшивих зернят не пророщує.

Приїхав я додому сам, хоч обіцяв привезти і Ярославу на оглядини. На столі святковий обід. Дядько Тиміш приніс квіти. Він було змирився з тим, що я одружуюсь із Ярославою, і тепер навіть засмутився, що затія лопнула. Змахнув сльозу й, мовивши: «Ну, що ж, пора»,— подав мені листа, писаного батьковою рукою.

«Вітаю, Славочко, з благополучним розв'язанням задачі. Доручаю Тимошеві вручити Вам цю записку — останній подих неконтрольованого атома. Я твердо вірив, що реактор приборкають,— професійна самовпевненість,— але вагався, прогнозуючи Ваше й Кирилове майбутнє. Діти перевершують батьків — це головна умова прогресу. Та не був упевнений, чи й себе саму Ви перевершите... Сподіваюсь, ви вже виробили гуртом критерії душевної рівноваги. Та не забувайте, що нещастя багатолике, тому дуже ймовірне. Пильнуйте!

Низький уклін Надії. Все. Бондарчук».

Внизу приписка.

Тимошеві. Ти, друже, казав: «Що створюєш, на тобі самому й окошиться». Поклади твій афоризм на одну шальку терезів, а на другу — доповнення: «Нагорода від створеного — саме творення». Поклав? А тепер гойдни коромисло і дивись на стрілку терезів. Правда ж, красиво гойдається? Це і є життя...»

Лист так написано, що й не збагнеш, чи сам Петро знав, як розв'язати мою задачу. Ярослава в принципі правильно вчинила — хіба то щастя,

коли б я, виконавши батькову волю, одружився з нею та все життя бачив би перед собою Вікторію? Чим більше спостерігаю матір, Ярославу, Вікторію, тим більше впевнююсь, що жінки мають якусь особливу інтуїцію, невидимого поводиря, який підказує їм дорогу навіть у безвихідних ситуаціях. Можливо, матріархат не таке вже й безглуздя, а підмічене Вікторією нинішнє наростання серед чоловіків «бабіозу» — зворотний бік медалі...

ПРИЗЕМЛЕННЯ

Потріскування ізоляторів заколисувало, і, міцно обхопивши сплетену із знайденого дроту рятівну косу, Кирило спав.

Чортяка їй брат, тій Вікторії. Нехай сама доглядає поле. Що посіє... посі... Потім Кирилові ввижалося, що він із Вікою і матір'ю у гурті збожеволілих людей втікає від якогось ворога, неоформленого, розмазаного в просторі, нез'ясованого ворога. Мокра глина під ногами, люди ковзають, падають, провалюються у багнюку, втікають теж неконкретним напрямком — просто назустріч вранішньому сонцю. То тут, то там вибухають снаряди, кругом світиться плазма. У штовханині він губить матір, а потім Вікторію. Сильний вибух — і Кирило прокинувся. Десь ліворуч йому вчувся удар сокири, за хвилину — ще один удар, але ніби віддаленіше, потім ще... Створювалося враження, ніби хтось ставить зарубки на деревах. Чи, може, це так серце гупає? І в очах червоно-червоно. Заплющився, збираючись на силі,— ні, пульс нормальний. Озирнувся довкруж — то ранкова заграва над лісом. Десь поблизу загув тепловоз. Залізниця! Люся правду казала — тут залізниця! Втома відступила перед сплеском надії, він звівся на ноги — йти! Треба рухатись!

Світало. Тіні відступили, ожило птаство. Єдине тепер, чого боявся Кирило, щоб не розгулявся вітер, щоб не затанцювали дроти: морської хвороби він не витримає.

— А я думав, що вже вас і не здибаю,— почулося внизу. — Хіба баба не казали стояти на розвилці?

Між дерев виднівся пошкрябаний писок «Запорожця», біля нього топтався квадратний чоловік із розкучманою головою.

— Казала, та я не помітив розвилки.

— Як же? Де стоїть машина — це і є розвилка.

«Може, для вашого села тут початок земної осі,— усміхнувся Кирило,— а для мене то малопримітна лісова стежка, яких багато. Так ось який він — кандидат у професори...»

— Ви не дуже бабу слухайте. — Іванчичок, неприродно закидаючи ліву ногу, підійшов до машини, відв'язав довжелезну жердину, виліз із нею на дах машини. — У них на умі зробити з мене тринадцятого апостола. Спершу у мене згоди спитали б. То давайте про діло, я ось привіз жердину. — Він уперся нею у землю, почав натискати. — Бачите, яка гнучка! Я з нею ще до служби перший дорослий розряд зробив. А тепер ось дивіться.

Іванчичок щосили встромив жердину у землю, завис на ній, мов на сторч поставленому коромислі, приземлився на одну ногу.

— Ясно?

— Ні... не...

— Та що ж тут не ясного?

Хлопець знову виліз на дах автомобіля й знову віртуозно повторив вправу.

— Одні стрибають, тримаючись за парасольку, інші крил усяких напридумували, а я на десять метрів з оцим літав. Ви зверніть увагу, яка гнучка, бо із спеціальних ниток зроблена. Мені її подарували за перше місце у змаганні, щоб рекорди світу побив.

— Ну і як?

— Ловіть жилку! — Іванчичок розкрутив над головою грузило, шпурнув у Кирила. Описавши дугу, грузило перелетіло через фазу, глухо хлюпнулось у пісок,— жилка оперезала дроти. Хлопець прив'язав до жилки жердину, скомандував: — Тягніть.

— Навіщо?

— Я ж показував,— здивувався Іванчичок такій нездогадливості.

— Тут щонайменше восьмий поверх,— розчаровано сказав Кирило, збагнувши всю технічну неспроможність запропонованого способу порятунку.

— Ну то й що? В армії не з таких гір пікірували.

— Та я ж її переламаю, як сірника,— з жалем за втраченою надією пояснював Кирило.

— Ну то й що? Мені жердини не жаль. Однаково пристосовуюсь...

— Так мені ребер своїх жаль, бо проштрикнуся наскрізь її уламками. Та я й на рівному ніколи з жердиною не стрибав.

— Ви ж доросла людина! — наполягав Іванчичок. — Та й іншого виходу у вас немає. Я й каску привіз, зараз подам. Ну, поламаєте руки чи ноги,— шини навкладу, бинти я прихопив, відвезу вас у лікарню. Це ж просто! Я з п'ятнадцяти метрів у пісок літав — і нічого, живий. Раз нада, значить, нада. Ви ж доросла людина...

— Корінь два жі гаш — це 87 кілометрів за годину. Далі. З чого жердина? Із скляних ниток. Навіть якщо графітова — трісне під моєю вагою. Тут я не помиляюся. Напижусь на цю трісочку, ковзну по ній до самої землі, і вже там земне тяжіння доконає.

— Раз нада, значить, нада.

Наукова дискусія затяглася. Іванчичок намагався довести, що при слові «нада» усі формули переходять у слово «єсть!» Кирило ображався, що хлопець читає йому «мораль», розводить «політику» в таблиці множення. Не досягши компромісу, потерпілий і рятівник взяли тайм-аут.

— Ну, гаразд,— неохоче поступився Іванчичок,— привезу вам віровку. Сьогодні понеділок? «Спорттовари» в райцентрі зачинені. Це треба їхать у місто. В десять куплю, в дванадцять тут буду. А ви йдіть собі помаленьку. Скоро автотраса — там і чекайте. Я вашим подзвоню, скажу, що ви на перехресті ЛЕП і шосе. Та й мені там зручніше зустрітись з вами — годину зекономлю, бо не доведеться лісом об'їжджать. Якщо ви кажете, що тут висота тридцять метрів, то доведеться подвійну сталку брати, щоб потім стягти її. Можна б і одинарну, так спеціальний захват потрібен.

Взагалі Іванчичок був проти віровки і міг би розповісти Кирилові, чому. Трапилось йому одного разу під час служби в армії спуститись з хлопцями в ущелину, в верхній захват і не відстебнувся. По тій віровці їх і вистежили ті, кому не слід, і накрили... А мали б хлопці жердини, вважає Іванчичок, зовсім інше діло було б. Жердини можна було б і видовжувати, накручуючи одну на одну,— кортить Іванчичку поділитися своєю задумкою, та зараз ніколи, поспішає до магазину.

— Привіт бабуні,— на всяк випадок прощається Кирило. Це ж завдяки їй повернуто йому і віру, і надію, і любов: не забула, бач, сказати мізинчичку про недолугого верхолаза. І незнайомий Іванчичок, ледь розвиднилося, вже розшукував його... «Раз нада, значить, нада». А взагалі дивний Іванчичок, ніби по карнизу без страхувальної віровки ходить. Воно що ЛЕП, що гірська стежка — один біс, усміхається Кирило, крок убік можливий лише через «трансформатор», а без нього тобі дві дороги: одна, яку залишаєш позаду, друга, яку бачиш попереду. Лише вони забезпечують життя, якщо ти розважливий, ідеш розмірено, не метушишся. Спасибі Люсі, що підказала правильний напрямок. А Леако Гуру... ну, що ж, Кирило теоретично його розуміє, стереотип давній, відображений у формулах «подалі від гріха», «береженого бог береже».

А Іванчичок — хлопець оригінальний. Каліцтво такого не знищить. Він уже скоро й усміхатись навчиться, а там і до професора недалеко, принаймні доповіді про «використання старого за новим призначенням» роботи зможе, це точно. Що таке жердина? Засіб для подолання спортивної планки. З хорошим тренером і міцним здоров'ям до тридцяти років можна стрибати на всіх континентах. Це традиційне використання жердини. А Іванчичок придумав, як з її допомогою рятувати людей.

У винахідництві «використання старого за новим призначенням» увінчується авторськими свідоцтвами. Правда, Іванчичок ще недопрацював ідею — треба буде на нижній кінець жердини дзвіночок почепити. Навіщо? — запитає експерт. Для сигналу. Стрибаєш, скажімо, із фази, від страху очі заплющиваш, і не побачиш, коли жердина в пісок увіткнеться, а вчасно її не відпустиш — шпиргоне тебе на сосну. Зовсім інше, коли є дзвінок: почув сигнал — кидай жердину, бо в цю мить вона найкраще погасила швидкість. О! Такий варіант подолає найприскіпливішу експертизу! Раз нада — значить, нада.

Шум траси стає дедалі чутніший. Ось вона вже за деревами — змигують машини у вічній гонитві за втраченими митями, і буденне шарудіння їхніх шин по асфальту звучить Кирилові благовісною ораторією. Кинув монету на землю, відрахував час падіння. Гаш дорівнює п'ять те квадрат... Хоч і прогинається тут фаза над дорогою, все одно виходить, що висота більша двадцяти метрів. Зупинився прямо над дорогою. Помахав тим, що вчора було светром. Дехто з водіїв у відповідь сигналив, дехто вітав, висунувшись з кабіни, навіть фари вмикали, але ніхто й не думав зупинятися. Коли минула радість першої зустрічі з дорогою, Кирило замислився. Побачивши людину на високовольтній лінії, кожен думає, що лінія ремонтується, що вона відімкнена, а значить, верхолаз під небесами така ж собі банальщина, як горобці на дротах місцевих ліній. Як привернути до себе увагу? Як зупинити бодай одного бігуна? Радість — релігія ситих, вона лиш може підштовхнути думку, але сама творчо неспроможна. А голодний... О! Недарма ж кажуть: що голіший, то мудріший. І знову працює Кирилова думка, перебираючи варіанти... В руках у нього лиш залишки светра, а що, як кинути просто під колеса? І вже полетіла ганчірка, й прямісінько на проїжджу частину впала. І що ж? Машини тепер збавляють тут швидкість, старанно обминають її, а потім форсаж, і знову мчать, як і мчали, озираючись, чи не видніється де за кущиком автомобіль ДАІ з локатором на капоті. Дорога хоч і одна, та шлях у кожного свій...

Викотилося сонце. Рух на трасі пожвавішав. З'явились вантажівки з будками на кузовах і написом «Люди» — їхали робітники. Вони щось гукали Кирилові, свистіли, радили, але не зупинялися,— їм не до розваг. Якби він димів, горів, тонув чи спливав кров'ю, вони б, може, його й рятували. А так бажають успішно відпрацювати зміну... вони теж поспішають.

Може, роздягтися догола? Такий собі стриптизм на дротах. Невже й тоді ніхто не зупиниться? Не встиг продумати цей варіант, як завищали гальма, почувся глухий удар, дзенькіт розбитого скла,— «Жигулі» штовхнули «Запорожця», аж той на обочину з'їхав. «Невже Іванчичок зазнав збитків?» — схвильовано придивлявся Кирило до машини.

— Ти як гальмуєш? — вискочив власник «Жигулів».

— А ти чого дистанцію не витримуєш?

— Це ти мчався скажено!

— А ти куди дивився?

Зупинялися інші автомобілі,— хто намагався помирити потерпілих, хто давав поради, а хто й кепкував. Де й узявся лінійний патруль. «Свідки» одразу випарувались, та й, зрештою, вони не бачили самого інциденту, а лиш його наслідки. «Наслідки» ж залишились, міліція в них розбереться.

На трасі — потерпілі й патруль. Водій «Запорожця» Кирило вже добре роздивився, впізнав би його й з Евереста, бо знає кожен шрам на його завжди побитих пальцях і кожну навіжену вигадку, що зріє під отим вилинялим беретом. Тренер за покликанням, яскравою персоною. Кирило вже забув, яку розправу збирався чинити над Іваном Білкарем, які біди накликав на його голову. Він чманів від радості. Подзвонили! Люся або Іванчичок. Які ж бо у нас хороші люди! Привітав жестом, хотів втрутитись у розмову, та Іван приклав палець до вуст...

Довго виміряли гальмові треки, зазирали в таблицю, перевіряли

кермо обох машин. Тут і без таблиць ясно, що «Жигулі» перевищили швидкість, бо конячих сил достобіса, а траса порівняно вільна — от і спокуса. Тож і вирок на Іванову користь, а власник «Жигуліа» обурено закричав:

— Не буду я платити, не я винен, а ота гава.— і показав на ЛЕП. Тепер Кирило вже мимоволі буа утягнутий у конфлікт. — Я на неї задивився.

Міліціонер, ще лиш під'їжджаючи до місця аварії, помітив «гаву» нв дротвх, але ніякого значення їй не надав: верхолази для того й існують, щоб і агорі був порядок. А що над самою дорогою завис — мабуть, аварією зацікавився. Для ДАІ, що обслуговує цю ділянку, монтажники нв дротах — діло звичне, ЛЕП змонтували десь із рік тому.

— Вн можете задивитись на літак, на яблуню чи на молодицю — ваше право, коли сидите в трамваї, а коли за кермом, голубе, гав не ловіть. Швидкість ви перевищили, дистанції не тримали...

— Я ж на обгін ішоа!

— Факти, голубе! Вам ще пощастило. Могло бути гірше. Нв квитанції — адреса відділення, можете оскаржити.

— У-ух! — порушник порядку рвонуа з місця, його автомобіль з розбитою фарою гаркнув гальмами теж щось нецензурне, а потім поїхав плавно, на гранично дозволеній швидкості.

— Змети скло з асфальту,— наказав міліціонер Іванові.

Все, порядок на трасі відновлено, можна й роз'їжджатись. Та лейтенант Микола Ткач не поспішає, ходить туди-сюди, неначе щось загубив. Вже й у кабіну сів, але запалювання не вмикає. Нарешті згадав, вийшов, козирок до тім'я підсунув — він же з верхолазом не поговорив. А той може бути свідком «за», свідком «проти» — згори видніше.

— Ей, дружок! Що ти скажеш на все оце?

А що говорити? Якби Кирило не сидів на дротах, Іван різко не загальмував би. Так і сказати б. Так Ванько за лейтенантовою спиною стоїть і знову пальці нз губи кладе. Чого він боїться? Йшов на дозволеній швидкості (із старенькям мотором не розженешся), сигнальні вогні в порядку, гальма перевіряли.

— Може, то я спричинив вварію, товаришу лейтенант?

— Е, ні, хай вас совість не мучить — не стояли ж ви нв проїжджій частині, не йшли по асфальту. Ми з вами на різних рівнях. ЛЕП і траса ніде не перетинаються. От тільки я не розумію, чому це ви без спецодягу. А де страхувальний пояс? Де шолом? І чому ви без напарника працюєте? Ні, головотяпства, бачу, на всіх рівнях вистачає. Я таки поговорю з вашим начальством.

І не витримав Іван.

— Я,— обізвався сердито,— я його напарник. А чого це ти тут розгулюєш? Ми з ніг збилися, його розшукуючи, а він у циркачі записався. Кому потрібна така дисципліна? Кинути новий апарат! Скільки вечорів над цією конструкцією просиділи, скільки вихідних угепали, а він кинув його у кущах — корови по ньому пройшлися, полотно хтось обідрав. Все, виключаємо тебе, і баста.

— Скажи краще, як там мати?

— Мати твоя до всього звикла і до всього готується. А от Вікторія усіх бабів на ноги підняла. Щастить же йолопам... Сидить собі спокійнісінько на дротах, природою милується, а ти по всьому району, всі дороги...

— У вас хліба немає? — радість зустрічі, здається, геть знесилила Кирила, і йому здввлося, що без шматочка насущного він не зможе їм, земним, усе по порядку розтлумачити.

— Ну, чого це ти на людину напав? — почав захищати верхолаза лейтенант. — Ти спершу нагодуй, а тоді вже кричи. У нього он очі позападали, і губи порепані, як чорнозем у посуху.

Він узяв із машини поліетиленовий кульок — завжди з дому щось прихоплює, бо служба така, що не знаєш, чи й зможеш по-людськи пообідати, і кинув Кирилові. Промахнувся.

— Співучаснику, чи як тебе, кваркик, стань з того боку й лови, якщо знову промахнуся.

За якимось там разом верхолаз нарешті впіймав кульок. Жувати той сніданок вже не було потреби — так він перемоловся. Але навряд чи їв коли Кирило щось смачніше. Намагався не втрачати гідності, приборкуючи в собі вовка, та й знав, що після такого посту треба поступово в режим входити. Але не встигли хлопці й по дві затяжки зробити, як кульок спорожнів. Їсти захотілося ще дужче, і Кирило жадібно поглядав униз. «Співучасники» похмуро мовчали — стало ясно, що людина не морила б себе голодом, якби могла зійти вниз.

— З моїм дружком у дитинстві такий казус був,— почав Ткач,— бігали ми по дахах, і він з нами. Та одного разу обербекився. І не пошкодив нічого, не забився, та став боятися висоти. Навіть на дерево не могли заманити. Довго одходив. Ну, ти ще, хлопче, стояти можеш?

— Можу.

— Ну, тримайся. А я спробую. — Лейтенант зняв кітель, портупею — кинув у газик. Поволі пішов до щогли. Перед намальованим на жерстянці черепом зупинився, протер його травою, кашлянув підбадьорливо, поплював на долоні, почав підніматись по щоглі, обмацуючи кожну її укосину.

— Стій! — крикнув Кирило. — Уб'є!

— Тебе не вбиває, а мене уб'є! Х-х-е! З голодухи то в тебе. Ти сили економ.

— Не пускай його, Іване! Уб'є!

— Тебе ж не вбиває,— те саме повторив мудрий тренер. — Скажи спасибі, що такого порядного чоловіка зустрів. А з тобою ми ще поговоримо.

Лізти було важко, і лейтенант зупинявся біля кожної перемички.

— Стій! — знову закричав Кирило, не знаючи, як же зупинити оцього добросердого звитяжника, що кинувся рятувати його, не думаючи про власну безпеку. — Послухай, як тріщать ізолятори!

Лейтенант завагався, його південний темперамент поступово охолоджувався, набирав ознак північного.

— А й справді, тріщать... Вона що, увімкнена?

— На моїй фазі півмільйона вольт. Розумієш? А в розетці лише двісті двадцять.

— А в розетці двісті двадцять,— керівуче, міркуючи, повторив лейтенант. — Значить, я тебе заарештовую.

— Ну, звичайно,— радісно погодився Кирило, втішений тим, що лейтенант роздумав підніматися.

У поспішливій відповіді лейтенанта вчулося глузування, тож йому видалося образливим.

— Я обід йому свій віддав, я лізу його рятувати, а він ще й насміхається. Моє діло — оті жуки на асфальті. Але ж бачу, що людина в біді, все кинув, а ти... — Він сів верхи на горизонтальну балку, звісив ноги в чоботях, ображено засопів. Однак повної ясності в ситуації не було, а лейтенант Ткач мусить з'ясувати все до кінця, тим більше коли йдеться про такий важливий об'єкт.

— А чому ж тебе не вбиває?

— Бо тренований.

— Тоді чому не злазиш, чому голодом себе мориш?

— На дроті не вбиває, а на ізоляторі — тільки попіл залишиться. Чуєш, як тріщать?

— От і в мене так у квартирі — де ізолятори, там горить. Ну, це діло поправиме. А як тебе знімать будемо? Ти що, й справді ніяк не можеш?..

— Ні, це я собі тут курорт влаштував. Сонячні ванни.

— Ну, будьмо знайомі. Микола Ткач.

— Кирило Бондарчук. Дуже приємно. Хоч, правду кажучи, ми вже знайомі. Іще до армії мене в лісі спіймали. Звинувачували в браконьєрстві за ялинки. Три дні відробляв під твоїм наглядом...

— Рецидивіст, отже. А я пригадую-пригадую, да твій паспорт бачив, і ніяк не згадаю. Рецидивіст, значить.

— А скажи, лейтенанте Миколо, чому ж ти порядок порушуєш? Там же табличка з виразним портретом і чітким написом: «Не залазь, уб'є!»

— Ти менше базікай, краще скажи, як там опинився?

— Згори впав.

— Припустимо. Чому ж іскрою не оглушило?

— Пташок бачив на ЛЕП?

— Ага, ти вже говорив, що шлях на кладовище через ізолятори. Пам'ятаю, був випадок — дитя впало з дванадцятого поверху на ЛЕП, потім у сніг. І хоч би подряпина! Правда, воно в комбінезончику було. А як же ти тепер злізеш?

— Не знаю. У мене вдома кілька авторських свідоцтв за винахідництво. А ось зараз нічого придумати не можу.

«Невже це й справді кінець?» — знову, як і на початку високовольтної одіссеї, Кирило усвідомив усю безвихідь свого становища. Розум не хотів сприймати цього трагічного підсумку, але й зарадити нічим не міг.

— Може, в сім'ї негаразди, то це ти собі такий вихід знайшов?

— Е, ні! Я життя люблю. Раніше, мабуть, не міг би отак певно сказати, а за час, що був тут у мене для роздумів, глибоко в цьому переконався.

— То, може, гроші, русалки, дефіцит, витрати? — намагався з'ясувати лейтенант причину заміру на самогубство — принаймні так сприйняв він Кирилові слова про безвихідь.

— То все не про мене. Я іншим грішив — сунув носа, куди не просили, конфліктував, присікувався, сехидствував,— такого за мною набереться досить... Але ж хотів я приземлитись, як усі... Тут вітер винен... Стихія...

— Так можна ж відімкнути ЛЕП! — запропонував надійний спосіб лейтенант. — Оголосимо по міській радіомережі, що після сигналу точного часу дві хвилини не буде електроенергії.

— Можна.

— Так а чому пунктик?

Кирило промовчав. Але в цю мить він уже точно знав, що не зможе погодитись на вимкнення електролінії бодай на хвилину: надто вже добре уявляє, до чого це може призвести. І не тільки в карбованцях будуть ті збитки... А щодо карбованців — ну, що ж, гірко всміхнувся сам собі,— позавчора він створив аварійну ситуацію, впавши на ЛЕП, сьогодні без вимкнення лінії має з неї зійти — ось вам і два мільйони економічного ефекту.

— Ти ще й смієшся? — обурився Ткач. — Ну, ми з тобою на землі поговоримо. Я тебе і в психіатричці провідаю — ти які квіти любиш? Благородний він, бачте, хороший! А я, може, теж себе поважаю, і мені власна думка про себе важливіша, ніж усі думки про мене мого начальства! І я не можу просто так сісти у «бобик» і кинути тебе напризволяще.

Помовчали, думаючи про одне, тільки кожен по-своєму: так разом, буває, переходять річку, але кожного обтікає тільки «його» вода.

— Є один варіант... Якби капронова вірьовка метрів тридцять... Один уже пообіцяв привезти, та щось не видно.

— Це миттю буде. Потримайся. А може, пожежну машину з драбиною?

— Потрібна ж спеціальна драбина, з ізолятора, де ти її роздобудеш? Давай вірьовку! Мене ще ніколи в житті не знімали! Я сам повинен!..

— А може, вертоліт ДАІ?

— Я краще стрибну. Хочеш допомогти — давай вірьовку. Не хочеш — спасибі за сніданок!

— Ну, гаразд, гаразд! Буде капрон! Тільки відійди від дороги на кілька прогонів, бо як спускатимешся, ще якийсь шофер гаву впіймає. — Пригадав аварію у приміській зоні: дівчина на сонці смажилась, сметаною змазалась. Ну, тоді й роботьонка випала! КрАЗ просто розчавив

«Запорожця» якраз навпроти пляжниці. Формально вона не винна, бо на своєму гаражі загорала. А фактично? Призвідниця...

Лейтенант зліз, про щось поговорив з Іваном, кулаки стискуючи, хряпнув дверцятами машини, увімкнув мигавку і помчав, гнаний тривогою і співчуттям: «Людина в біді». Іван припаркував «Запорожця» в затінку, понуро побрів уздовж електролінії.

Кирило теж долав метри, ледве переставляючи ноги. І навіщо він зупинився над автострадою? Треба було спокійно її минути й шукати варіантів порятунку. Голоду, бач, не витримав.

— Як він туди потрапив? — почулося сердите знизу.

— Краще порадьте, як його звідти зняти,— голос Івана.

Кирило перегнувся, придивляючись: біля щогли справжній обхідник у металізованому комбінезоні.

— То вже друге питання. А як він там опинився?

— З неба впав.

— Я серйозно!

— І я серйозно.

— Так це ж диверсія! Кожний грамотний знає, що по цій лінії на захід енергія біжить, на схід — валюта. І навіть хвилинний перебій у подачі нам потім місячними штрафами обходиться. Та що про це... Я зараз міліцію викличу!

— Вже викликали. Краще допоможіть зняти людину. Ви ж у костюмі. Може, йому такий кинути? Це ж безпечно.

— А ви що, носили такий?

— Ні.

— То й не кажіть про безпеку. От нещастя! І як же це я не вгледів?.. До пенсії три роки залишилось. Садок, хата, пасіка... все піде з молотка. Діти розплачуватимуться. Я ж щодня обходив, не було такої негоди, щоб злякався, а вчора, як на зло, корова зірвалась... Чи, може, він сьогодні виліз? Скажіть, сьогодні? — Обхідник сів, обхопив руками блискучого капюшона. — Щоб отаке нещастя на старість! У мене ще ніколи жодної догани не було, я ні разу на бюлетені не був. У дощ, у сніг — моя ділянка в порядку. Отаке нещастя... Садок, хата, пасіка — все піде з молотка...

— Що ви голосите! У вас же спецодяг — чого вам боятися?

— Цей «спец» добре на... натягнуть, а торкнешся ним до фази, тільки хмарка від тебе залишиться. Що, не віриш? Діло твоє. А як оте опудало знять? Це ж по всій трасі телеграми треба, попередження. От нещастя!..

— У вас, дядьку, капронового шнура немає? — обізвався Кирило згори.

— Повіситись хочеш? Все одно напругу вирубувать доведеться, щоб трупа зняти.

— Спуститись по вірьовці.

— По вірьовці! Сиділо б уже мовчки, мурло! Постережи його, а я в контору сходжу — порадитись треба. І де воно взялося на мою голову! Садок, хата, пасіка...

Обхідник віддалявся, «садок... хата... пасіка...» дедалі тихіше шелестіло вздовж прогону.

— Іване!

— Ну...

— Придивись, куди копійка впаде.

— Навіщо?

— Придивись!

— Ну... — неохоче погодився Іван на участь у черговій Кириловій авантюрі. Безвихідь, безнадійність становища просто паралізували його. Недарма кажуть, що в будь-якому ділі важливий кінець — ділу вінець. А тут усе так переплуталося: прекрасна суботня погода, новенькі крила поліпшеної конструкції, брехня Кириловій матері, півтори доби шастання по всіх куточках району, пом'ятий бампер, міліція, Кирило на дротах, обхідник з пасікою...

— Ну, побачив твій мідяк,— оркестр на нього найняти?

— Ти ще дивись,— Кирило повільно кидав на землю монети, поки не спорожніли кишені. Потім зняв сорочку і її кинув. — А тепер настилай у цьому місці хмиз, гілляччя — стрибатиму на купу.

— Не смішн. Зараз вірьовку міліція привезе.

— Ламай гілляччя, в душу-законяру! Бо на тих грошах лежатиму.

— Зараз, Кириле, я зараз. — Іван метнувся до машини, вхопив спинну сидіння, вогнегасник і щодуху примчав з цим непотребом.— Ось,— кинув подушку на монети. Вогнегасник не знав куди приткнути.

— Віти настилай, в душу-законяру! — розходився Кирило, пойнятий невідступним наміром зараз, одним махом розв'язати усі проблеми.

І хоч швидко бігає Іван, та як же мляво він працює! Купа росте повільно, мов лишай. Ось вона нагадує зачіску лисого — гілки з усіх боків лягають на подушку. Ось вона мов зношена перука. А це вже зачіска школяра, якого насильно відправляють до перукарні...

Залишаються ж живими водії-випробувачі під час аварій. Та Кирило зараз не має права ні вбитись, ні покалічитись: надто вже багато людей зав'язано у цьому вузлі — і власна гідність, і Білнар, і дядько в алюмінієвому костюмі, й Іваничок та лейтенант, усіх запитають, усім доведеться одвіт давати. Та якби й не було їх, не має він права просто так розбитись. «Чули, Кирило випробував новий дельтаплан, що ото з дружками гонобив, і вбився... Я знав, що цим скінчаться його авантюрні діла, я попереджав його». — «Я теж, ще тоді, як він перепелізатор удосконалював, ще тоді казав, що його метушливе життя по-людському не скінчиться, що він на льоту помре — чи в цеху десь звалиться, чи з КБ не вийде». — «А знаєте, він же на ЛЕП упав, через нього третину енергосистеми відмикали. Обійшовся нам його похорон у кругленьку суму... Усі його так звані винаходи не окуплять тих збитків».

Ні, навіть на подряпину він не має права.

— Грубше стели, Іване! Траву зверху клади. Ну, яка вже висота цієї купи — мені зверху не видно. З метр буде?

— Буде, буде! Може, зачепаємо лейтенанта, га, Кириле? Ти знаєш, я згадав, що в мене є метрів шість капрону.

— Давай!

— І буксир є.

— Капроновий?

— В автомобілістів буксири сталеві.

— Собі залиш. Швидше кидай капрон.

За якусь мить капронова вірьовка вже була прив'язана до нижнього проводу фази і долішнім кінцем гойдався на рівні восьмого поверху. Кирило підсмикнув штани, туго затягнув ремінь — застебнув його на останню дірочку. Кинув униз саморобного рятівного кана — й той шелепнувся якраз посередині рунотворного кургану. Отже, й Кирило впаде саме туди.

— Прибери залізяччя, а то подряпаюсь.

— Тобі жарти,— розпачливо каже тренер за поклинанням. — А як уб'єшся? Як тоді мені жити? Що я матері твоїй скажу?

От сміх! Той, хто голову кладе на колоду, жартує! От сміх! Якщо чесно, то кожна жилка тремтить, жити проситься. Не панікуй, Кириле, все буде в порядку. Кирило рішуче зависає на нижньому проводі, обпалюючи долоні, опускається до кінця капрону. Примірився... У цю мить він помітив, що Ваня стоїть напоготові з вогнегасником. Затрясся від сміху, зірвався — руки не витримали...

— Ох-хо-хо! Ха-ха-ха! — качався на купі хмизу, тримаючи руками штани (ремінь не витримав, гудзики повідлітали). Угу-гу-гу! — котилося лісом. Сміятися вже було несила, але тіло все ще здригалося в судомі.

— П-пити! Іване, пити! — ледь спромігся вимовити.

— Зараз, Кирилку, зараз. — Білнар, обіймаючи вогнегасник, побіг до машини.

— І нитки з голкою прихопи!

— Вода, Кирилку, тепла...

— Тепла? Яке це має значення!

Вицідивши все до краплі, Кирило попросив ще, але Іаак не із запасливих.

— То давай икткн.

Взявши а рот трісочку, щоб не втратити решток розуму (так ще баба Степанида колись учила), Кирило кнглухо помацував застібки на собі, бо гудзики позалітали невідомо куди. Впоравшись із першою земкою роботою, скотився з купи, кевпевненими кроками побрів по траві. Озирнувся.

— А я знаю, Ванюшо, чому в тебе вогнегасник у руках. — Ванюша, відомий історик Білкар, стояв, кліпаючи очима, як першокласник біля дошки, він лиш зараз усвідомив, що бігає ії досі з вогнегасником. — Ти думав, що я за ці дні так наелектризувався, що підпалю хмиз і згорить твоя подушка із «Запорожця».

Білкар про подушку й забув, а що хмиз загориться — таки боявся і думав з допомогою синтетичної піни рятувати Кирила з вогню. Він і досі не збагне, як уціліа його товариш на отих вольтах, чому не загорівся хмиз. Він не образився за «подушку», бо давно навчився прощати цьому колючому, мов їжак, щирому, мов дитина, щедрому, які усі справжні таланти, роботящому до нестями й живучому, усупереч всім незгодам, «ходячому КБ».

— Не ображайся, Ванюшо, я пожартував. Давай аеродром розбирати.

Розтягли купу хмизу, подушку поклали на місце, а тепер:

— Кажи правду, як там мати? Що їй брехав?

— Що ти лекції дояркам читаєш. Мовляв, голова колгоспу не дозволяв стрибати на його землях, щоб посіви не толочили, а ти люб'язно виручив нас, виступивши перед молоддю села, і промова була така вдала, що тебе й на бригади запросили.

— А як таки виступав... Публіки, правда, малувато було.

— Знаємо... Тому й брехав. Треба ж було матір заспокоїти.

— Ну її що вона?

— Обіцяла тобі добрячого прочухана.

— Ясно,— полегшено зітхнув Кирило. — А що, Ванюшо, дельтаплан справді знайшли?

— Самі кості, та й ті корови погинули.

— Не журись, у мене ще тиждень відпустки. Хороша конструкція, хороша! Здається, там треба буде кут підняти — дещо придумав, поки оце в піднебессі був. Аж руки сверблять. До речі, в тебе зеленка є? Спать, спать, спать...

Не встиг Іван аптечку розкрити, як Кирило, вмостившись на задньому сидінні, п'яний від пережитого, по-молодецьки захропів. Іван відчув, що й він керма не стримає, якщо не перепочине бодай хвилин десять. Узяв накидку з переднього сидіння, розстелив на траві, сів, обіпершись об дерево, заплющив очі. Та задрімати не вдалося — по дереву раптом хтось гучно вдарив сокирою.

Іван схопився на ноги.

— Гуру Левко, будемо знайомі. Ви тут давно?

— Давно.

— На дротах підозрілого не бачили?

— А... якого?

— Такого... Салабхасану любить. І весь якийсь підозрілий.

— Та якийсь верхолаз проходив. Я ще дивувався: знаю, що ЛЕП працює, а він іде, немов по тротуару.

— У нього одяг із суперізоляції! Тут таке діло!.. Ну, ніколи — треба місто рятувати.

Гуру Левко чимдуж побіг уздовж колії, уявивши, як тече його розморожений холодильник.

Ні, керма не втримати, якщо хоч п'ять хвилин не задрімати. Іван ліг на підстилку, зроблену із старої синтетичної шуби.

— А де ж товариш? — почулося над головою.

Два обхідники в металізованих костюмах стояли перед Іваном, тримаючи на палиці бухту промасленої вірьовочної драбини.

— Он, з Морфеєм бесідує.

— Мусимо в управління вас відвести.

— Правильно. Тільки дайте йому годину поспати, бо доведеться нести.

— Це можна,— з готовністю опустила свою ношу електрик.

Обхідник виявив щиру зацікавленість.

— Де вірьовку взяли? — кивнув на Кирила капрон.

— Добрі люди дали.

— На тобі, боже, що мені негоже. Не покалічився, коли обірвалась:

— Він везучий.

— А хто зніме отого хвостика? На фазі не повинно бути сторонніх предметів.

— То вже ваша турбота.

— Гра-а-мотні! Ну, та в управлінні розберуться. Ми і вас попросимо з нами пройти.

Десь на трасі загула сирена. Звук її наростав.

— Правильно,— знову схвалила рішення обхідників Білкар. — Я вже й міліцію викликав. Обох беріть, тільки в різні камери нас — хоч висипимось. Правда, його вже раз саджали, так стеля обвалилася, коли захропів,— він і втік через той пролом.

ПРИВОРОТ-ЗІЛЛЯ

Вчені-соціологи твердять, що ділки пахнуть грошима й тюрмою, невдахи — алкоголем, трудяги — потом, ледарі — ванітарем.

В одорологів твердження конкретніші: перукарі пахнуть «шипром», шофери — бензином, льотчики — небом, матроси — морем, будівельники — цементом.

У Надії не було підстав твердити, що чоловіки пахнуть горілкою чи дармовими грошима. Найхарактернішим чоловічим запахом вона вважала запах паленої живиці. Раніше чула його, коли над радіосхемами чаклував Петро, потім каніфоль закипіла від жару синового паяльника. «Мій Кирило спершу навчився тримати паяльник, а вже потім ложку»,— любив похвалятися Петро.

Надія, бувало, сердилися, почувши в квартирі запах паленої сосни, кашляла, частіше удавано, ніж насправжки, а потім звикла. Тепер, коли вже Петра немає, запах каніфолі для неї що гашиш для наркомана.

Ось і зараз, вловивши знайомий запах, вона нечутно, мов тінь, заходить до синової кімнати, переповненої залізяччям, обвішаної інструментами. Сідає навпроти Кирила. В руках її зблискують шпиці — плете шкарпетки. Та робота йде в'яло — Надії здалося, що до звичного запаху домішалися жіночі парфуми. І раніше траплялося, що Петро розводив каніфоль на потрійному одеколоні — тоді й пес не витримував такого аромату, ховався у будці і вже звідти гавкав і скавучав, наче його бджола в язика ужалила. В яких же це парфумах почав Кирило каніфоль розводити? Якось Петро цілу лекцію з одорології прочитав. Людина, казав він, сприймає лише п'ять базисних запахів: камфорний, мускусний, м'ятний, ефірний та... ще якийсь, забула. Їхні комбінації і створюють безліч ароматів, якими дихає і пахтить усе живе. З яких же «базисних компонентів» складаються чари для Кирила, а які тенета він почався? Надія підійшла до стола, взяла панель розібраного апарата, в нутрощах якого саме копирсався Кирило. Напівстертий напис «Манн» — отже, ремонтує Кирилко магнітофон. Від апарата й линув ледь уловимий аромат «Цінабару», здавалося, хтось зібрав у букет цих новітніх парфум найзапашніші нвіти — враи Сходу й Заходу. Якій ва модниці догоджає син? Бач, як старається, аж губу закусив у азарті. Запитай — не скаже. Матері ж ой як кортить довідатися: хто, що... А мусиш мовчати. Матерям часто доводиться терпіти й мовчати.

Надія поклала деталь на місце, знову взялася за шпиці.

— То що, маманчик? Жіноча любов — це туга за тим, кого нема поруч, хто далеко або хто в чужих обіймах?

Вовняний клубочок зкотився з колін, завмерли руки — Надія сторопіла. Мабуть, серйозна... поломка, бо чому б це Кирило сам розпочав таку розмову? І на який біс ремонтувати оце залізяччя, якщо любов із модницею не клеїться?

— Як же її звати?

— Віка.

— А була ж якась Ярослава,— обережно сказала Надія. — З батькових вуст це ім'я не сходило в останні дні...

— Так то ж із батькових... А я ще з другого курсу... Віка... Ні армія, ні відстань не вилікували мене. Навіть з допомогою Ярослави не викурив її з голови.

Кирило ввіткнув у розетку штепсель магнітофона, клацнув тумблером, за якусь мить щось стрелькуло, погасло світло.

— Так і знав! Електроліт накрився! — полегшено зітхнув Кирило й пішов порядкувати біля лічильника. — Я б тобі, мам, і не казав нічого, так ти ж так зітхаєш...

— Ти б, синку, книжок почитав, дивись, і чужий досвід знадобився б.

— Е-е-е! В книжках про жіночу любов нічого не вичитаєш, бо їх в основному чоловіки пишуть — хіба можуть вони в жіночу душу і шкуру влізти?

— Ну, а ось фільм був недавно... «Овід». Жінка ж писала...

— От-от, з нього й суджу. Жіноча любов тоді розквітає, коли милий у петлі, або розстріляний, або на крижині зимує — щоб у бровах льодинки замерзли. Самі не знають, чого хочуть! Набридло!

Кирило почав порпатись у шухляді з конденсаторами, з того, як сердито перекидав він деталі, Надія зрозуміла, що не заспіває сьогодні динамік скрипковим голосом про щасливе кохання. А як обізветься, то так загупає, загарчить металево, що доведеться й собаку відв'язувати.

— Ти, мамусю, коли можеш, розкажи, як у вас із батьком... усе це було... Зараз прийнято досвід молодим передавать. Тобі не холодно? — Кирило накинув матері на плечі свою ковдру. — Та не переживай! Я вже звикся із своїм болем... Не пропаду. Спершу гірко було, що вона так... Думав — минеться... Але бачу, що в мене це назавжди. Значить, доля... Не журись, якось буде... Може, чайку заварити?

Надія не була готова до такої розмови, і хоч раділа з відвертості, з якою син до неї звернувся, як втішалася завжди, коли траплялася нагода «душевного контакту», як у них заведено було називати такі бесіди, зараз воліла б зібратися з думками.

— Я сама... Зараз приготую вечерю...

— Е, ні, мам, не дезертируй! Передавай досвід — коли ще трапиться така нагода,— Кирило щільніше обкутав Надію ковдрою, на мить притулився до матері щокою. — Ну, правду, тільки правду,— за жартом намагався приховати свою ніяковість. Взяв паяльника, закусив губу і почав старанно пропікати електронні нутрощі. Що він хотів почути у материній відповіді? Чого шукав? Адже не була це просто цікавість?

— Ну, в батька теж пригод вистачало...

— Значить, у мене спадкове?

— Одного разу він запитує мене: «Можна тебе піднятн, Надійко? Адже ти в пальті, в це ізолятор». Ні, відповіла я сухо. «А із стільцем разом? Дерево — стопроцентний ізолятор»,— наполягає він. А я розсердилася: «Щоб і розмов не було більше на цю тему!» Дуже за ту ізоляцію образилася. Ну, якщо грязюка там чи калюжа — мовчки візьми й перенеси, якщо це вияв почуття, до чого тут розмова про ізоляцію? Що я — мішок картоплі чи штанга? Ну, батько губи надув, розсердився, по-своєму витлумачив мої слова. Він не був майстер аналізувати двозначності,— все рулював у невигідний для себе бік. Бачу, спохмурнів, кипить, як асфальтова смола в бочці. Думаю, як би його заспокоїти, та потрібні слова ніяк на язик не приходять. І тут я взяла та й бовкнула здуру: «Подружку мою он її хлопець від клумби аж до гуртожитку проніс». Сказала та й забула.

А через якийсь час смішок до мене докотився: що це, мовляв, твій Петро ночами колоду тягне від клумби до гуртожитку? А це з добрячий кілометр було. Ну, думаю, якщо правда, то або підірветься, або жили розтягне, бо дуже вже він азартний. Дай, думаю, сама переконаюся — правда це чи вигадка. Сховалась у засідку там, де, судячи з пліток, він вичворяв оте. Довго сиділа. Вже й автобус перестав ходити. Місяць пожовтів. Комарі допікають. Хотіла вже відмовитись від своєї затії. Коли це чую знайоме Петрове покашлювання, а перегодя вже зовсім близько сопе. Я не втрималася і розсміялась. Він кинув колоду та до мене в кущі: «Ти з ким тут?» І так за мою руку вчепився, що потім місяць синці не сходили. «З одним невпевненим у собі чоловіком»,— відповідаю. Ну, він збагнув, що кепкую з нього, що розсекретила його тренаж, що не байдужі мені його витребеньки, почав щось белькотіти невиразне, а потім ухопив на руки й тримає мовчки. Ну, думаю, зараз у коханні освідчиться, красиві слова скаже. А він лише важко дихає, бо таки нелегку взяв ношу. Чекала-чекала я ласкавих слів, а тоді й кажу: «Ти хоч би газетну передовицю переповів». Йому, як розказував пізніше, і руки заудомило від злості. Не знаю, скільки він мене так тримав, та поза таки незручна, то в дитинстві на маминих-татових руках зручно, немов у гамаку, а тут і спина заболіла. Я позіхнула знущально і сказала Петрові, щоб поставив, де взяв, а сам хай колоду голубить,— може, норму на значок ГПО виконає. Він розсердився ще дужче. І прийшов він до мене аж через два тижні, морозивао приніс... Так що не все у нас ясно та мирно було — він довго не міг найголовнішого слова вимовити... А ти, синку, сказав модниці, що любиш?

— Не раз їй давав це зрозуміти... А чому «модниця»? Хіба ти її бачила?

— То я так. Вона ж повинна бути вродливою — ми з батьком намагалися прищепити тобі розуміння краси...

— Я навіть з рогатки їй у вікно стріляв, а коли вона визирала, жестами розказував їй про свою любов. Ось так, глянь, мам. — Кирило приклав п'ятірню до своїх грудей, затим показав на Надію, потім провів ребром долоні по горлу. — Що ти зрозуміла?

— Ти погрожував мені, щось на зразок «я тебе заріжу».

— Та ні! «Мені без тебе смерть!» — казав я цією пантомімою Вікторії. А вона дивилася зневажливо, й мене це ображало.

— Любов — це серйозно, сину, особливо для жінки. Коли їй кажуть: «Я тебе люблю»,— це однаково, що держава державі війну або мир пропонує. Тут не до цирку з рогаткою. Жінка ціле життя чекає, коли прийде с п р а в ж н і й і без жартів винесе собі і їй вирок, скаже: «Я тебе люблю». Ех, Кирилко, не паяльника треба було тобі спершу давати, а стебло ромашки, китицю бузку... Це вже мій прорахунок. Великі діти — великий клопіт. Ніжність і доброта єднають людей, а не циркові трюки...

Давати поради легко, та виконувати їх важко. Якось іще до армії Вікторія сказала, що вона шість нових знайомств на день має і два освідчення в коханні. І обов'язково хоч раз на тиждень їй пропонують одружитися. Чоловіки стали такі балакучі, скаржилася вона, це ще один симптом бабіозу. Сказати «я вас люблю» для більшості — що кухоль квасу випити, тому й копійчана ціна такому освідченню. А може, вона вигадувала все це? Ярлик славним нащадкам козаків чіпляла?

Хоч як би там було, а треба діяти. Недаремно ж любов порівнюють з морем: якщо вранці штормить, то, може, увечері воно буде тихе й лагідне, якщо сьогодні тонеш, солону воду ковтаєш, то, може, завтра ніжні хвилі винесуть тебе на теплий пляж. Треба плисти. Геть із мулу якорі іржаві!

Тиждень Кирило не міг застати Вікторії вдома — день при дні вона на роботі з ранку й до вечора. Тут щось не так. Відгули заробляє? А навіщо? Щоб гайнути до Штомпеля. Капітан — нахаба. Він у Костя каречену перехопив, і вистачив у нього совісті просити Вікторію роздобути для своїх штомпельнят якусь вишукану надміцну коляску. Несподівано Віка по

всьому місту гасала, щоб анноиати замовления, і таки анслала а пустелю днао на ресорах. Та капітанові цього мало. Він, певно, познайомив її з черговим своїм кумом, от аона й хоче рвонути тудн... Точно, готується. Для чого ж іще відгули заробляти? Не вживеться вона з тим кумом, бо характер у неї, як тертушка, по голіаці погладиш — шкіру з долоні зчухраєш. А чому не вживеться? Янщо мені вона наймиліша а світі, то хіба кум сліпий? Може, він якраз любить норовистих арнаити. Спеціаліст. А тільни Вікторію а клітку посадити не вдасться — вона гризтиме залізне пруття, навіть ноли всі зуби повиламує.

І для чого їй відгули? Куди збирвється рвонути?

З чого батько починаа, завойовуючи свою Лауру? З колоди. Нам ця фізкультура ні до чого, бо при потребі Вікторію винесем із поля бою без підготовни, а там уже почнуть діяти автофургони, санітарні літаки, можливо, й носмічні кораблі.

Що на другому місці було в Петра? Морозиво... Розумно батьно чинив, певно, знав, що солодне вмиротворює жінну, робить її добрішою.

— Алло! Віка!? Чи не опуститесь ви з вашої високості до вахтера? — запитав другого дня Кирило, тамуючи хвилювання, побоюючись почути традиційне, обрндливе «ні-ні-ні».

— Ви де?

— Та... Випадново... поблизу вашої фірми,— відчайдушно збрехав хлопець.

— Я буду через п'ять хвилин.— мелодійний голос Віки прозвучав, мов біблейний дзвіночок воскресіння.

— Краще через годину, бо... бо я ще не залагодив тут свої справи.

Автобус запізнився хвилин на п'ятнадцять. Вікторія стояла біля воріт, у брючному костюмі вона була схожа на карвтистну. Їй так личать ці хламиди, подумав Кирило. Змерзла, бідолаха. І так йому хотілося обняти її, зігріти. Тільки ж люди навкруг, це тільки уявити можна, як би вона випручувалася та опиралася, могла б і чуба йому видерти.

— Боже, як мене обдурюють,— грайливо поскаржилася вона, беручи морозиво. — Ви ж сказали, що поблизу...

— Та казав... Янби автобус не запізнився, я був би перший біля воріт, от і не довелося б виправдовуватися,— кпив сам із себе.

Побачення було коротне, і Вікторія не встигла випалити жодного із своїх «ні-ні-ні». Та й задубіла вона, чекаючи Кирила. А тут ще морозиво — вона з видимим задоволенням злизувала шоколадну облатку, притулившись на прохідній до теплого радіатора. Так що не до розмов було.

Ось де тріщина в її обороні, усміхнувся Кирило. Тепер будемо штурмувати пломбіром, фруктовим, шоколадним, потім раптово припечемо — і розсиплеться вся оборона, бо навіть скелі тріщать від зміни температури.

Хороший план придумав, та реалізувати його виявилося не так просто — вдруге виманити Вікторію за ворота вдалося з великими зусиллями.

— Ви що ж, щодня збираєтеся возити мені ласощі? — запитала вона, стріляючи жарииами з-під вій-абажурів. О! Які в неї вії... Довгі, пухнасті, як у школярки. Натуральні, не приклеєні. І бісики з-під них — натуральніших не буває. Не була б вона Вікторією, якби насміхатися перестала. З нею долю пов'яжеш — своєю смертю не помреш. Але й без неї Кирилові не бути довгожителем на цьому світі. Навіщо природа все так ускладнює? Хіба не можна було створити всіх однаковими, спокійними на вдачу, стопроцентно терпеливими й надійними, як цегла? Хоч цегла проста й штампована, зате з неї будують все — від трансформаторної будки до собору-шедевра.

У стандартних людей стандартні думки й наміри; відпадає потреба вдосконалювати чи обходити закон, отже, непотрібними стають його стражі. Зникають розлучення і муки кохання. Зникає портретний живопис і фотодокументальні ательє, куди не глянь — самі Вікторії. Не збагнеш, котрій морозиво нести. При стандартних почуттях і поцілунки стають

стандартні, як таблетки аспірину. Пх! Навіть думати про таке не хочеться, коли немає пристрастей, радості й страждань — хіба то життя?

— Га? Що? Ага... може, й щодняноситиму. Це від вашої реакції залежатиме.

Реакція не забарилася.

— Ні, ні й ні! — сказала Вікторія, коли він втретє запропонував їй зустрітися біля її висотного вулика. Ну, що за жорстокість! Вже така невинна затія була з морозивом! Ні до чого не зобов'язує, нічим не загрожує. Невже й крихітки доброти, співчуття, якщо не любові, не знайдеться в її душі?!

— Я прийду в середу і чесно відстою біля воріт півгодини.

— А я не вийду!

— А я стоятиму, хай хоч жар із неба сиплеться!

— А я не вийду!

У студентів-вечірників середа — вільний від занять день. Тому після роботи Кирило начепив свої нові значки «Винахідник СРСР» і «Переможець соцзмагання» — хоч і вдавав, ніби це так, для гумору, насправді ж пишався, особливо винахідницьким,— і кинувся за шоколадним морозивом.

У ларках біля метро, виклавши пірамідками фруктове, куняли продавщиці, пісно позираючи на годинника, товар не йшов. Біля «Сніжинки» вилаштувалася черга за пломбіром.

— А шоколадне буде? — з надією запитав Кирило.

— Як не проспиш завтра,— глумливо пожартувала енергійна господиня рундучка.

— Шинок,— поманила пальцем бабуня з новими сніжно-білими зубами,— йди, щось шкажу. Шинок, біжи до молочного заводу, там у їхній штоловаці є буфет, я завжди у них купую. У мене онучок, уже жонатий, а я йому купую... Там Фаня торгує. Шкажи від Нони Іванівни, значить, од мене. Більше ніде не знайдеш, бо пізно. Хіба що в якому решторані. Шкажеш Фані, що шемена їй шкоро принесу.

За годину, впакувавши у торбину морозиво, Кирило бадьоро долав в'юнку стежку, що вела вгору до Вікторії. Праворуч чорніли байраки, ліворуч символом безнадії білів кам'яний мур, що охороняв її замок. І виходило так, що Кирило йшов на штурм фортеці.

— А це що таке? — заступила дорогу вахтерка. — Перепустка! — Штурм є штурм, тут не тільки сила, а й винахідливість потрібна.

— Народна дружина. За мною ще двоє прийдуть,— не змигнувши оком, пообіцяв Кирило. — Про вас же дбаємо, я по центральній алеї сьогодні чергую, вони — по окружній.

— Ну, ну. Не признала... То йди, там уже трійко стереже. Багацько вас сьогодні...

Прийшов точно, не запізнився. Невже не вийде? Єхидно шелестить фонтан, ніби насміхається; на термометрі вишкірюється плюс два градуси; місяць-черпак глузливо поглядає згори. Тлустий кіт ходить назирці, сліди на асфальті зализує. Чисто тобі собака, а не кіт. Якщо Вікторія не вийде, міркує Кирило, почеплю морозиво на дерево, якраз проти її вікон,— хай кіт ласує, а вона слину ковтає.

Порожній двір, ніде нікого. Куди ж це дружинники поділися? Мабуть, такі ж охоронці, як і Кирило.

Якась дівчина вигулькнула з-за повороту, мчить назустріч, нічого не бачачи. Ось вона зупинилася, злякано глянула на Кирила, звернула у бокову алею і зникла. Невже на злодія схожий?

Котик-коток апетитно лиже асфальт, мурчить, наче мишу спіймав. У вікно першого поверху видно, як по кольоровому телевізору Мюллер Штірліца допитує, а червонощока лялька-матрьошка, що сидить на шафі, показує Кирилові язика.

Невже навіть звичайна жіноча цікавість не вижене Вікторію до воріт? Вона ж не знає, що Кирило аж до парадних дверей пробився, тому й не визирає у вікно,— знайшов їй хлопець виправдання. Залишається три

ханлини до кінця Кирилового чергування. Зараз вона вийде, щоб пересвідчитись, чи дотримав він слова, чи вартує під брамою.

І справді, в цю мить хряпнули двері, і в освітленому отворі з'явилася витончена, філігранна, немов східна статуетка, постать Вікторії. Минулого разу вона була схожа на каратистку, сьогодні ж на ній бездоганно випрасуваний костюм...

— І треба оце на край світу забиватися? — безбарвним голосом, у якому ні зла не вчувалося, ні доброти, сказала дівчина.

— Щоб вас побачити, варто й з Марса спуститися.

— Це ще треба довести, Кириле.

— Приймаємо це як гіпотезу, яку або підтверджують, або відкидають,— не злякався він іскор, що, проціджуючись через її вії, летіли йому просто в душу,— там не бояться іскор, де вже бурхає полум'я.

— І ви відкидаєте гіпотезу, бо не можете її підтвердити?

— Чому ж? Ось я для підтвердження морозиво приніс, шоколадне...

— Ні й ні! Я його просто не візьму. І що далі?

«У фонтан вас укину»,— завертілося в Кирила на язиці, та побоявся сказати, бо ще почується у відповідь: «Кидайте!» А вода ж холодна, і костюм напрасований...

— Вікторіє,— мовив ніжно й лагідно, так лише слово «мамуню» іноді вимовляв. — Я довго шукав це шоко... шо... — Кирилова рука тим часом квапливо шастала в торбі, не надибуючи твердих і холодних мініцеглинок, зате відчувши щось мокре й липке. Озирнувся на кота — той діловито злизував білі плями на асфальті. Торба протікала... Купив о восьмій, поки доїхав, поки Вікторія вийшла... Розтанув сьогоднішній символ Кирилової любові, отак безславно потрапив коту під ніс.

— Ваша відмова була така гаряча, що морозиво не витримало...

Кирило поклав на асфальт газетку, вилив на неї залишки шоколадного. Кіт примружився й почав обережно підповзати, передчуваючи розкішний фінал несподіваного бенкету.

— Сьогодні так холодно, що можна й без морозива обійтися,— заспокоїла Віка. Вона ніби ще щось хотіла сказати, але стрималася. А може, то Кирилові здалося, бо почув буденне і остогидне: — Ну, мені пора бігти.

Він провів дівчину до дверей, хотів узяти її руку в свої, але вони були в нього брудні й липучі, і він, зганьблений і знищений, лиш подивився їй услід і почовгав до кота в алею.

— Вилизуєш? Ну, ласуй, ласуй... Ти знаєш, за що мені значок «Винахідник СРСР» дали? Не знаєш. А Вікторія он і знати не хоче. Правда, коли йшли випробування електричних ізоляторів, вона якось пробралася в лабораторію,— мабуть, Кость провів. Між спалахами блискавки мені раптом сяйнув простий, але такий бажаний здогад: «То це ж вона заради мене сюди прийшла!» І я в ту мить був найщасливішою людиною на землі. Я кинувся до Вікторії, та вона раптом шаснула за перегородку і випарувалась. Не побоялась високої напруги, бо могла ж який дріт чи рубильник зачепити. Виходить, я для неї страшніший за удар струму. Ну, хіба не образливо, коточку? Ніщо моє її не цікавить — ось і сьогоднішня моя увага тобі дісталася. Ти ласуй, ласуй, ти не спіши, бо гланди застудиш. Чи в котів їх немає? Ну, як мені штурмувати Вікторію? З рогатки по її вікнах стріляв. Квіти дарував. У кіно водив. У лісі в одному наметі ночував, ще й про Сіріус розказував. Вірші читав. Правда, цілувати її не наважувався — боявся, що образиться, а питати дозволу гордість не дозволяла. Може, в цьому моя помилка? Ти не проти, щоб я Кузьмою тебе величав? — підняв мурчика за огривок, той спокійно облизувався, поглядаючи на вилизану газетку. — Не журися, Кузю, я ще принесу. Любов — це робота, вічна й безплатна, якщо по мені судити. І віриш, якби мені запропонували чари, щоб силою привернути її до мене, щоб по щучому велінню, я б відмовився — не треба мені любові з примуси. Навіть якщо вийде Вікторія заміж за якогось бузька, я все одно її любитиму. Тобі цього не зрозуміти, Кузю, бо у вас кохання сезонне, березневе. Воно й у людей трапляються сезонники, а я ось, виявляється, однолюб. Буває,

ображусь на неї, що байдужа до мене, що вислуховує чужі компліменти, що своїм «ні-ні», мов щитом, розмахує, а потім усе пробачаю і шукаю її, мов спраглий воду, і радію, побачивши її, почувши. Це вже доля моя... Я зовсім не прагну, щоб вона була моєю рабинею, хоч про її рабство можна й не пектися, — вона сама кого хочеш поневолить. Тільки не мене, Кузю, бо для мене любов і рабство несумісні, справжнє кохання передбачає рівноправність, я так вважаю, тільки сам, мабуть, надміру егоїстичний, бо дуже боляче буває, що не потрапляю їй першим добре слово сказати. «Вікторіє, чи тобі хто говорив сьогодні, що навкруг тебе сонячно, навіть у похмурий день?» — запитую її по телефону. «Аякже,— відповідає, хвалиться,— вже кінець робочого дня — звичайно, встигли». А я, Кузю, не хочу, щоб хтось поперед мене встигав їй таке говорити. Тому й воюватиму, щоб починати день ласкавим: «Як тобі спалося, люба?..» Любов — це не тільки стихія, цунамі, тайфун із жіночим ім'ям, це ще й робота. Щось схоже на пошуки аріантового миротворного казана. Відомо, що він існує, як і любов, та кого не запитаєш, всяк похитує головою — не бачили казана, не бачили справжньої любові. Чути чули, у книжках читали, а щоб на власні очі... Перевертаєш культурні шари землі — лише черепки. Можеш хіба що порадіти, що не об таку голову доісторичні кохані свої макітри били. Ну, а якщо знайдеш, якщо досягнеш... О! Тоді тебе замучить страх, передчуття втрати, бо стільки охочих викрасти таку пектораль, а в коханої стільки зваб навколо, що може й утекти, якщо втомишся стояти в почесній варті. Але я, Кузю, живим не здамся і руки на грудях складати не поспішаю, щоб свічку прощальну мені в них запалили. Геть із мулу якорі іржаві!

Кирило прямував до прохідної, за ним, ретельно обнюхуючи асфальт і не втрачаючи при тому своєї граційності, м'яко печатав сліди новий друг Кузьма.

— Я вже примітила, чого ти сюди учащаєш,— усміхнулася вахтерка, коли проходив повз неї. — Щоб надалі не брехав мені про дружинників. Приходь, і так пропущу. Я тебе запам'ятала, бо маю глаз-алмаз.

— Вибачте...

— Та хіба я не розумію. Таку кралю берегти треба.

Відступав Кирило після невдалого штурму важче, ніж наступав. І хоч дорога тепер униз стелилася, та здавалася вона не шовковою стрічкою, якою Вікторія косу перев'язувала, а слизькою, мокрою, холодною і нескінченно довгою гадюкою.

Та вже наступного дня Кирилова рука знову набирала номер телефону Вікторії.

— А хто дзвонить? — запитав самовпевнений баритон. Хлопець мовчав, бо й сам не знав, хто він: сват, брат чи рядовий у свиті королеви.

— Що, допит учинив? — нарешті почувся омріяний голос.

— Та... ні... пусте.

— Іди звідси,— це когось так непоштиво відшиває Вікторія, і хоч говорить тихо, Кирило чує, бо так і прикипів до слухавки. У відповідь бухтіння баритона,— чи огризається, чи насміхається, не розібрати. Порахувати б ребра тому гладіатору. Хто він? Невже завоював право її контролювати? Дивак... Її в клітку не зачинити. А може, то вона лише зі мною така їжакувата,— черв'яком заповзає у душу гидка підозра. Ні, геть такі думки, не потрібні нам плями на сонці, остогидли реалістичні виважування позитивного й негативного, норми змішування грішного з праведним. Душа святості прагне. Віка чиста, мов мрія відмінниці. Це в крутієм виявився, на всі паркани килими розвішую, та ще й дивуюся, чому Віка мене остерігається — у жінок інтуїція на справжність почуттів діє, мов лакмус на кислоту. Якщо й не знала вона про Ярославу, то відчувала, вгадувала. Тому й виставляла свій щит із «ні-ні». Але ж я звернув свій погляд на Ярославу, коли Вікторія мене геть зігнорувала. Ні, тут все так переплуталось...

— То як магнітофон, піддався вам? — запитала Вікторія після паузи, такої довгої, що Кирило міг трактат про стандартну цеглу написати.

— Здається... А якщо я твердого шоколадного морозива знайду, то можна прийти до вас? — на щось розумніше Кирило не спромігся сьогодні.

— Ні, ні й ні! — випалила свою обойму Вікторія. Просто не розуміє вона, що Кирилові зараз життєво необхідно робити щось приємне для неї. — Краще принесіть мені в неділю магнітофон. Чуєте, Кириле, в неділю.

— Чую.

— А що так невесело?

— Та розум втрачаю. Все так переплуталося...

— Не журіться,— єхидно мовила дівчина,— якщо розум маленький, його й позбутись просто, і надбати легко. То я чекаю вас у неділю...

Брехня... Не чекає вона. Краще б жінки були всі калібровані, мов патрони до автомата. Краще б вони були стандартними, як футбольні м'ячі або цегла. Скільки можна терпіти оці знущання, оці насмішки?

Батько якось казав, що зараз усі дівчата пахнуть однаково, бо стоять у чергах за однаковими модними парфумами. Помилявся шановний одоролог! Кирило із зав'язаними очима відшукав би Вікторію у натовпі. І її магнітофон віднайшов би нюхом серед безлічі таких же. В неділю, вирушаючи в гості, стукнув ним об підлогу, потім потряс у повітрі — впевнився, що полагодив з гарантією, червоніти за свою роботу не доведеться. Та коли привіз до Вікторії, поставив на тумбу й увімкнув, хоч би найтихіший писк видало кляте диво техніки.

— Нехай відпочине з дороги,— сказала господиня. — Він ніколи не грає при першому ввімкненні.

Після тих, недоброї пам'яті відвідин одразу по демобілізації Кирило більше не заходив до Віки додому, тому почувався зніченою. Віка теж була мов фантастичний букет із ніжності, насмішки, але й нянчиновості водночас. Завжди граціозна й невагома, сьогодні, одягнута в легкі шовкові банани, вона була й геть ефірна. Оборону декольте тоненької блузки героїчно тримав єдиний гудзик. Хоч Кирило лише на мить наважився зупинити погляд на тому чудернацькому гудзику, цього виявилося досить, щоб руки помилилися і неправильно вклали стрічку в пази магнітофона. Лише іронічний коментар Вікторії «він ніколи не грає при першому ввімкненні» повернув до тями,— хоч і з труднощами, Кирило все ж таки вийшов із піке й помітив причину збою.

Тепер магнітофон грав тихо, грав гучно, грав, коли його поставити на попа і коли трясти.

— Та годі вам з тим магнітофоном! Перевонали, що можете,— не витерпіла Віка. — Зараз чай питимемо.

Який там чай, коли й так жарко! Кирилові б сюди Північний льодовитий океан, Антарктиду й Гренландію, рідкий азот,— може, все разом якось би охолодило голову.

— Вам чай чи каву?

— Все одно. З ваших рук хоч сірчану кислоту.

— Похмурі жарти,— тихо мовила Вікторія, здивовано дивлячись у чашки, на поверхні чаю вигойдувалися масні концентричні кола. — Що за оказія,— сказала, почервонівши, ніби ніколи й не знала, як маскувати настрій,— я ж сама мила посуд?

— Зараз по всьому місту така вода,— заспокоїв її Кирило. Заговорили про радіацію, обмінялися останніми новинками й чутками, яких тепер у стривоженому місті більше, ніж населення.

З-за хмар виглянуло сонце, повзнуло по скатертині, перевірило чашки, лизнуло торт, власноруч спечений Вікою, осипло Кирилове обличчя.

— Які у вас голубі очі!.. — здивувалася Вікторія.

Можна було б образитись — відколи знайомі, а вона лише тепер колір очей помітила. Можна б образитися. Та досить образ. Психологи вчать, що

в конфліктних ситуаціях треба дотримуватися трьох законів: не розширювати теми дискусії («а твоя мати...», «ти завжди так...»); ставити себе на місце супротивника; пам'ятати про існування емоційного дзеркала (коли на співрозмовника випромінюєш злість, вона ж тобі від нього й повернеться).

— Це баба Степанида мені такі подарувала, щоб красу помічав.

Вже з'їдено торт, і чай випито, треба прощатися — так пристойність велить і здоровий глузд підказує. Та й мати і Дарина ось-ось мають нагодитися — Кирило сьогодні чомусь жодним словом не згадав нікого із близьких Вікторії. Ілюзія усамітнення — вони тільки вдвох у цьому вузькому колі, у шкаралупі цієї кімнати, а всі проблеми десь там, поза її межами, у жорстокому світі осиротілих дітей і забруднених продуктів, роздутих амбіцій і брехні з переляку, цинізму, нових хвороб і старих вад.

Хлопець бере свою чашку й блюдечко, намірюється йти на кухню.

— Ні-ні, що ви, я сама приберу.

— Мене батьки змалечку привчали мити після себе посуд.

Віка заступає дорогу на кухню і, здається, готова стояти, мов скеля. Розставивши руки з посудом, Кирило йде на таран. Доторкується губами до її волосся, до скроні, потужна вибухова хвиля сколихує всю його плоть. Він судомно стискує посуд, не розуміючи, що саме заважає йому обняти Вікторію, хоч іще пам'ятає свій намір прибрати із столу. Можливість здійснення мрії така раптова, що Кирилові темніє в очах.

— Все одно не пущу на кухню,— шепоче Віка, відступаючи.— ні, ні й ні,— проказує, мов заклинання. Але ці «ні» злітають з її вуст кволими, немічними, не здатними зупинити навіть паперового тигра. Щоки її пломеніють чи то від його величності гніву, чи від прекрасного жіночого сорому. Що б там не було — вороття нема, мости назад зруйновані. Це мить коронації або страти. Б'ються груди об вітри тужаві, Каравела в мандри вируша...

Кирило кидає посуд у раковину, притискає до неї Вікторію. Наче робот, він ще виконує стару програму — лівицею відкручує за спиною жінки гарячу воду, та жага кохання сильніша від усяких програм. Забувши про сучасну моду не довіряти словам про кохання, він шепоче, немов молитву, мов заклинання: «Люблю, люблю і любитиму вас... тебе... завжди на повну силу...» Вода розбризкується, обпікає Вікторії поперек. Та вона не відчуває болю, як не відчуває його солдат у перші миті після поранення. Вона прислухається до шелесту Кирилових губ, до слів, яких ніколи від нього не чула. Їй здається, що вони взагалі нові, щойно народжені, що вперше кружляють над її головою, влітають у душу, паралізують волю, знецінюють її колись таке сильне «ні, ні й ні».

— Мам, у тебе немає несолоного гусячого жиру? Знайди хоч трошки.

— Навіщо це тобі?

— Та... у Вікторії поперек обварився.

— Що? Отак сам і обварився?

— Ну, не сам...

— І дуже?

— Та добряче. Хоч вона каже, що до весілля загоїться. Мамуль, ти не проти цієї невістки? Вікторія боїться, що ти не благословиш нас. Я забув тобі сказати... дрібниця, звичайно... вона старша за мене...

— Ну, що ж... — тягне паузу Надія, не знаючи, що й казати. Зрадіти б, адже так давно мріє вона про синове щастя, про онуків,— та радісна звістка прийшла із застрогою — а житті все зіткано із суперечностей. Любов до сина пересилює сумніви, й Надія продовжує розважливо: — Якщо її старшість для тебе дрібничка, то й для мене нічого не важить... Яка вже є... Аби любив... Та, зрештою, нам таку й треба,— Надія шукає для себе заспокійливого переконання. — Таку й треба, сину, щоб і жінкою тобі була, й матір'ю. Бо ти геть-чисто в Петра вдався — той теж ніяк не міг подорослішати, ми з Степанидою все за ним, мов за малим дитям, дивилися...

— Та вже як буде, матусю, скаржитися мені ні на кого: сам Вікторію здибав, сам її в душі проникнув навічно, сам і ош... — Кирило прикусив язика, бо трохи не вилетіло слово «ошпарив». Як воно трапилося, що ошпарив дівчину, він доконечно й не знає, щоправда, порушив тоді всі настанови й інструкції батька-матері, науку письменників-класиків, досвід товаришів — ішов напролом. Дивне поняття — любов, якась невловима субстанція. Скільки пробував збагнути її, скільки схем розробляв, психологію навіть вивчав, та ніяк не міг наблизитись до Вікторії. Квіти їй дарував, вірші читав, морозиво носив, та розбомбити частокіл із «ні-ні-ні» ці снаряди були неспроможні. Хто б міг подумати, що окріп на неї вплине дужче, ніж усі сонети Шекспіра? Були, правда, проколи, які свідчать, що в коханні й наука важить, а не лише експромт. Ну, хоча б отой гудзик, що спантеличив Кирила, коли він плівку вкладав у магнітофон. Виявляється, гудзик був декоративний і, як усяка декорація, погоди не робив: оборону блузки тримала кнопка, тим гудзиком прикрита... А ще збагнув Кирило того вечора, як розвіялося запаморочення, що в першій близькості з коханою він виявився егоїстом, бо втоляв власну спрагу... Та Вікторія не насміхалася, не образилася, вона ніжно ворушила його чуб і своєю лагідністю вселяла йому віру й силу.

Так що любов, вважає тепер Кирило,— це не лише експромт плюс робота без надії на винагороду, це ще й наука. Біда лише в тім, що не знаєш наперед, у яких пропорціях змішувати ці три компоненти.

Відвізши Вікторії гусячий жир, Кирило повертався додому таким втомленим і щасливим, яким іще ніколи в житті не був. Щеміли пересохлі губи, хотілося пити. Тільки-но сів в електричку, одразу ж задрімав. І вже два дужих скіфоносці схопили його міцненько й кинули до ніг царю Аріанту.

— Що ж це ти, сину,— грізно запитав Аріант-Петро,— похваляєшся, що самотужки завоював Вікторію? А хіба забув, що це я тебе навчив мити після себе посуд? Чорта з два здалася б фортеця, якби ти мур із тилу не ошпарив окропом...

— Вона любить мене, а я її. Ми одружуємося, владико.

— Встань. Мужеві не личить валятися у ногах навіть царів. Живим закопувати тебе не буду, вірю в розум, який підкаже тобі, що твоя новобудова на нашому фундаменті зведена. Вам би слід взагалі нас частіше згадувати, менше б помилок робили. Ти знаєш, як я вирішив проблему з казаном? — Аріант нахилився до Кирила й прошепотів на вухо, ніяковіючи, мов панна,— я позагвинчував мудрецям у язик риб'ячі кістки, щоб менше базікали, більше думали. І віриш, допомогло. Порадили перетягти казан в безлюдну й холодну пустелю. Там він нікому не зважатиме. Так що йду коника підгодовувати — дорога дальня чекає.

Аріант цвьохнув нагайкою, пришльопнув на щоці комара і пішов у долину, наспівуючи: «Сміються, плачуть солов'ї...»

Кирило вже давно засвоїв істину, що студентові-вечірнику важко перелізти через збудований навколо нього частокіл із міцних і гострих «недо»: недослухав, недовчив, недоробив, недоїв... Хоч куди глянь, хоч за що візьмись — всюди це проклятуще «недо». Щоправда, вряди-годи, принаймні по вихідних, вдається продірявити той частокіл, виламавши з нього бодай втомлене «недоспав».

От і нині прокинувся об одинадцятій. Замолоду солодко спиться. Та сьогоднішнє Кирилове спання — це антистресовий запобіжник. В ситуаціях, коли інші метушаться, п'ють заспокійливі краплі, розпачливо хапаються за голову чи вдаються до сивушної терапії, Бондарчуків виручає Морфей. Кирило повинен був добре відпочити, бо нині важливий день. Може, найважливіший у Кириловому житті. І визначився цей вихідень у п'ятницю, на зборах.

Було гамірно і жарно. Промовці хвалили гласність і демонратію, заклнкали до внсокої якості й ритмічиої роботи. А в кінці зборів усе-танн проголосували за дострокову здачу иової ЛЕП. «Хто не встигве гайки докрутитн,— цинічно порадив головний інженер,— нехай більше перцю їсть — жвавіше бігатиме». — «Мн всі недоробни усунемо»,— авторитетно запевнив начальник будівництва. «Коли пожовкнуть у газетах переможні фотографії»,— єхидно прокоментував хтось із залу.

Кость теж м'яв боки трибуні, обурювався і закликав, доводив, що ті «недоробни» потім дорого обійдуться, але що там його слухати, коли керівне рішення вже прозвучало, та й премії і слава зараз, а розплата колись. І хоч більшість присутніх розуміла, що новий рапорт буде заквашений на старих дріжджах, та розуміння — «про себе», а голосування — принародне, тож ножен мав напохваті виправдання: і що остобісіло плювати проти вітру, і що одна ластівка весни не робить. А може, не тан ластівну згадували, як білу ворону...

— Ну й колектив!..— Кость був настроєний войовниче і не висловлене на трибуні продовжував виповідати дорогою додому. — Нони в нріслах сидять «гальмівні колодки», здоровий глузд безсилий. Революція без нрові — утопія. Принаймні у нашому об'єднанні я змін не бачу. Після таких зборів залишається лише «коротнути білої на двох». Раз перебудова звгрузла, нехай і мокрий занон повертається! Ти як на це, Кириле?

«А Костева архіреволюційність, здається, не безкорислива,— завагався Кирило,— авральна здача ЛЕП унеможливлює нові технічні розробки, автором яких був і Кость, отже, плакала його премія. Хоча навряд чи йдеться про копійку, коли потерпає авторське самолюбство... Та ні, що це я скріль шукаю плями... Сумніватися у його щирості й безкорисливості — однаново що собі не довіряти. Це мене занудило від спомннів про «закорочування на трьох», коли поїздом повертався з армії додому».

— Ні, Кость, тут світла голова потрібна...

А рятівна думка все ще не йде, хоч мусила б уже проклюнутися, бо знати про замасковану зраду ідеї й не спробувати боротись не в Кирилових правилах.

Іще кілька метрів дороги, іще кілька реплік... Нврешті! Може, тому, що дорога спільна, однанова й думка виникла в обох. Хто ж виконає задумане? Вдарили п'ятаком об асфальт. Реалізувати ідею випало Кирилові — грудьми на амбразуру! А Костеві доведеться стерегти на центральному щиті табличку «Не вмикати! На лінії люди!» Весела в нього буде робота! Та байдуже — він мав би супроводжувати комісію по прийому ЛЕП, йому й карти в руки. А Кирило хто? Пішак. От і стане пластирем на пробоїну в їхньому корвблі, що ніяк не випливе на глибоку воду.

Кирило одягнув спортивного костюма, зібрав рюкзак — ретельно збирвв! — закинув його на плечі й побіг на визначену Костем стратегічну позицію.

Фізнультурою такий біг не назвеш, скоріше це недоспорт, як їхня ЛЕП — недобудова. Головне в сьогоднішньому маршруті — ідея.

Дихалося легко. Вкрита дерном стежка пружинила, й у Кирила прокидалося щемливе й радісне відчуття лету. Добре почуватися на силі! Бо й що таке чоловік? Сила плюс розум! У жінках батько найбільше цінував косу й доброту. Це ретро-погляд. Бо визначальна риса сучасної жінки — розум. Правда, Віка ще й про серце згадує, мовляв, хто ним заволодіє... Та про жінок окрема розмова. А от що у чоловіків і нині, як і колись, цінується сила,— це добре. Маючи її, він краще мислить, працює, добуває, захищає. Недарма капіталісти більше платять робітникам-спортсменам і некурящим. Та Віка й до чоловіків припасовує «сердечність», а модель «сила плюс розум» бракує як занадто технізовану. Може, це й слушно? Бо чому стало тан багато розлучень, дітей-напівсиріт? Через безсердечність! Кожен другий студент-вечірник має розлучених батьків, тому й життя у молодих шкереберть: до шістнадцятої години щодня недоробота, до двадцять другої — недонавчання. Отак галопом...

Філософські роздуми добровільного намікадзе перервала музика, що почулася попереду. Магнітофон. Бо з гітарою та казанком важкий рок не атнеш. Запахло димом. Лісова стежка вибігла на просіку, по якій велично ступають опори недобудованої ЛЕП. Як схожа вона на ту, що трохи було не позбавила Кирила життя!

Збоку від стежки багаття. Молодці, що не в лісі палять! Мабуть, якась нова молодіжна течія з'явилася — хард рок плюс природа. Три вовкодави весело ганяють по колу, в центрі якого на стовпі сяє свіжофарбована табличка з написом: «Смертельно! Висока напруга».

Кирило зменшив темп, перейшов на спортивну ходьбу, бо знав, що вівчарки бувають і недовчені, як начальники-заочники, тому можуть накинутися на все, що біжить швидко. Порівнявся із гуртом молоді — примітив дівчину, доволі вродливу, але з якимось кислим виразом обличчя. «Богиня апатії,— подумки охрестив її й побіг далі, випнувши груди. — Мабуть, пологи у її матері приймали недовчені акушери...» Не встиг до кінця вимережити своє припущення, як щось смикнуло за ногу. Збитий з ритму, Кирило впав, п'ятою тицьнувшись у щось м'яке, і тієї ж миті почув пронизливе скавучання. Глип — аж від нього біжить кавтьоне собача. Ось воно вже біля «Апатії», і вона підхоплює його на руки. «Тримайте на ланцюгу, якщо навчити не можете»,— сердито кинув Кирило, обтрушуючись. Додав іще кілька фраз із тритомного зібрання свого першого ротного командира і побіг далі. Собача скавучало, мабуть, добряче його хвицьнув, падаючи. Навіть жаль стало. І в цю мить Кирило почув босяцький посвист. Озирнувся. Аж то богиня два пальці губами затисла. Вовкодави припинили свій хоровод, нашорошили вуха, вигнули спини і... стрімголов кинулися на Кирила.

Роздумувати ніколи. Тікати нікуди. Під боком лише опора недобудованої ЛЕП...

— Спаліть його, бойси,— рішуче наказала, голублячи собача, богиня скорботи, перетворившись на богиню помсти.

«Бойси» заулюлюкали, зрадівши новій розвазі, і, похапавши з багаття головешки, пішли на штурм. Сміливість з них випирала, як закипіле молоко з каструлі, аж поки не добігли до таблички з черепом.

— Засмажте цього... — богиня підбирала слова, які б ранили ворога й запалили каганці хоробрості слуг. — Трудяги підтюпцем по лісах не гасають. Розвелося розумників, що собаці вже й трави не лишилося, куди не ступни — як не хімія, так атоми...

Залізна опора відпльовувала головешки, хвацько підкидувані вгору, а коли запалили купу хмизу, вітер здмухував полум'я вбік. Інтерес до розваги явно підупадав. Кирило ж тим часом видерся до ізоляторів.

— За псування ЛЕП десять років з конфіскацією,— налякав згори. «Лягати пластирем» він мав трохи далі, за поворотом. Туди бігти ще хвилин сорок. Глянув на годинника. Кость гарантував безпеку лише до п'ятнадцятої години.

— Та стягніть його! — вереснула богиня люті.

— Сама стягуй... і правильно зробив, що хвицьнув твою Настуньку, хай не пристає,— огризнувся хлопець, який, тримаючи під пахвою собачий намордник, витирав руки від сажі.

У таборі противника починався бунт. Так завжди буває, коли не хочеться щось робити, тоді або поради дають одне одному, або критику женуть, або переносять питання на ранок чи доручають вирішити його в робочому порядку.

Паузу заповнили собаки. Усівшись під опорою, вони коротко підгавкували, позираючи то на Кирила, то на табличку із зображенням перехрещених кісток.

І тут богиня люті, полишивши собача, кинулася сама на щоглу. Ну й відчайога! На що вона сподівається? Думає, що Кирило не захищатиметься? Але ж усьому є міра!

— Тебе як звати? — запитав, осідлавши поперечку.

— Зараз дізнаєшся,— сопіла богиня, гнана злістю.

— Жінка повинна бути доброю,— повчально сказав Кирило, пригадавши формулу «розум, краса плюс сердечність». Богиня видряпувалася все вище й вище. Ось вона вже ступила на поперечну балку і, зісовуючись, обперлася спиною об стовп. — Глянь,— показав на гірлянду новеньких ізоляторів,— електрика! — Ніби й не почула. — Тобі життя набридло чи штрафу захотілося? — Відповіді ніякої. — Ти чого липнеш? Заміж спішиш? Запізнилася — в мене наречена є. Перестань дуріти, бо я зараз... — Важкі, метальеві ноти прозвучали в Кириловому голосі. Та богиня вже була поруч, блискавичним випадом каратистки кинулася на Кирила і ляснула його по щоці.

Кирило шарпонувся. Втрачаючи рівновагу, інстинктивно вхопився за дівчину і потягнув її вниз, на дроти ЛЕП... «От сте... стерреоссис-стема!» — процідив крізь зуби.

Не так, зовсім не так збирався він виручати свою «недобудову», відвойовуючи для неї кілька днів зараз, щоб уникнути великої ганьби і не менших збитків потім.

— То як тебе звати? — першим оговтався Кирило — стаж «вольтоходця» все-таки дався взнаки.

— Ка... Катрею,— заїкаючись, відповіла богиня переляку, не вірячи у порятунок.

— За віщо ж ти мене так?..

Катря схлипнула. Страх, досада, злість, сором перед дружками, які, позадиравши голови, міркують: тікати чи не тікати... А Кирилові у тому схлипі вчулося розкаювання, і він пішов на мирову.

— Я ненавмисне штовхнув твою шавку — не я ж на неї напав.

Катря мовчала, судомно тримаючись за дріт. Вона вже давно оголосила війну всім, хто збиткується з тварин. Як виник цей культ Пастуньки, і сама не знає, а тільки інтерес «безсловесних братів людини» став для неї визначальним у всьому. І забруднена втомами трава, де собаці й покачатися ніде, і їжа, від якої передчасна линька починається,— все тепер Катря сприймає гостріше й непримиренніше. «Хотів – не хотів, зумисне — ненавмисне» — всі так виправдовуються, скоївши лихо. Катря має готовий вирок для тих, хто порушує гармонію життя. Могла б обмежитись його проголошенням. Так якась нечиста сила погнала її за оцим інтелігентом-неробою.

— Диявол...

— Перун, а не диявол. Бог електрики. Тому й не вбиває вона мене і тебе щадить, хоч і осквернила ти ці дроти, й мене образила.

Богиня справедливості дрібно цокотіла зубами. Кирило підтягнув її до ізоляторів, підсадив на широку, хоч м'яча ганяй, поперечину.

— Тільки вниз не дивися,— застеріг, відпускаючи руку.

Під опорою заскавучала Пастунька.

До ввімкнення лінії залишилося десять хвилин. Кирило почепив на жилу рюкзака, добув з нього мідний джгут, закоротив фазу на пульовий провід. Уявив, як до начальника будівництва підбіжить засапаний інженер і шепне на вухо: «На лінії неполадки, вмикати не можна». Як затремтить начальницька рука з текстом урочистого рапорту... А потім по лінії пустять всіх і вся. Знайдуть його з дівкою на опорі... Буде й механізована драбина, й монтажна «люлька», будуть вмовляння й погрози. А Кирило сидітиме тут тиждень — саме стільки лишилося за графіком часу, щоб лінійні бригади встигли спокійно завершити своє діло... Можуть з комсомолу виключити, і з університету, можуть і до суду притягти...

— Ну, в самотужки спустишся? — злескавився над притихлою отаманшею, яка ніжно обнімала опору. — Може, підсобити? Вниз воно завжди неприємно...

Публіцистика

МИКОЛА РЯБИЙ

АРЕШТ

«Арешт Леніна викликав протест кращої частини польської громадськості. На його захист виступили польські соціал-демократи Ганецький, Багоцький, старий народоволець, закопанський лікар Длуський, відомі польські письменники Стефан Жеромський, Ян Каспрович, Владислав Оркан та ін.»

Володимир Ілліч Ленін. Біографія. 1960, с. 236.

1.

...КОЛИ ж приходить вранці Бартек, Янів улюбленець з гуральської зубожілої родини Чуховіа (ставши професором Львівського університету, Каспрович багатьом допомагав вибитися, за Франковим виразом, «в льоху вгору»), і вони зачиняються у покої, поринають у світ Шекспіра, вона, Марися, усамітнюється на затишному балконі.

А балкон той мовби звисає понад садом, невеличким, дбайливо доглянутим, з клумбами, на яких щоліта цвітуть настурції, улюблені Янові квіти. А далі розгортається пречудова панорама гір, огорнутих за погожої днини серпанком.

Як ставали в Дрездені до шлюбу, чомусь уявляла собі, що тепер тільки й лишається поселитися на верховині в Татрах — отак високо піднесло її все те, що з нею раптом лучилося. Балагула ж далі, в гори, не покотилась, стангрет — фурман — тпрункув на кожній перед дерев'яною хатиною край шляху, і їх вийшов зустрічати вуй у заломленій крисані та камізельці — господар пансіону Гута Мостовий. Вона оглянула цю рубленицю з дебелих смерекових колод, пропахлих запеченою живицею, і подумала: «Достоту, як у Росії».

Ох, Росіє, матінко Росіє, як же ти далеко тепер, мовби у казці,— за тридев'ять земель, у тридесятому царстві-государстві!.. Тепер у неї ще одна батьківщина — Польща. Ото ще незбагненні примхи долі. У житті, певна річ, усіляко буває. Поляки кажуть: на віну — як на патину — і криве, й рівне, і гудзате, й гладеньке. Але те, що переінакшило її життя, скидається радше на романтичний сюжет, котрий чекає новітнього Тургенєва. Ба й справді, чи зафіксували літературні біографії щось подібне?.. Молоденька Сніткіна й літній Достоєвський? Авжеж, авжеж, випадок неординарний. А таки ж Анна Григорівна вийшла заміж за Федора Михайловича, письменника російського, себто співвітчизника свого. А ось вона, юна Марія Буніна, донька російського генерала, небога знаменитого російського поета й прозаїка Івана Буніна, пов'язала свою подружню долю з польським поетом Яном Каспровичем, котрий сягнув свого полудня.

Зустрілися в Італії. То був, як розуміє тепер, складний для нього період. Російська революція, котра, сподівались, мала викликати ланцюгову реакцію краху монархічних режимів по всій Європі, зазнала жорстокої поразки: в суспільно-громадському житті брали гору шовіністи, чорносотенці, монархісти, і чимало творчих натур у відчаї шукали правди та віри не на землі, не в реальному світі, а на небі та в світі потойбічному. Зневірився, занепав духом Каспрович. Було їй тоді лише — ой, навіть повірити важко! — шістнадцять, а йому — сорок шість; сивина пнулася навіть у брови, він усе зітхав, сумовито усміхався. «Я вам заздрю, пані Марисю». — «Ну? Чого б то?» — «Араби кажуть: дві речі неймовірно підскакують у ціні, коли їх уже втрачено,— молодість і здоров'я. І ви ще не скоро осягнете цю істину».— «Ой, пане Яне, не записуйтесь передчасно у дідугани. У нас, в Росії, справжні мужчини женяться тільки в п'ятдесят, а вам і сорока не дасн!» Таки й справді, він на літа свої не показував: у синіх очах крізь тугу світилася молода добра душа, котра ще замолоду зазнала надміру поневірянь, але не озлобилась, не зачерствіла, тільки загартувалась і лише іноді, як от зараз, піддавшись «модній» хандрі, вбивалася в личину занепаду й містики.

Не знала ані мови, а якій на диво багато шепелявих приголосних, а наголос постійний — на передостанньому складі, ні поезії його; казала йому, одверто підбиваючи на запальну суперечку: «І чого це ви, поляки, користуєтесь не кирилицею, а латинкою, такою складною й незрозумілою, навіть чужою для більшості слов'янських народів? Чи ви прагнете навіть у цьому більше скидатись на культурних європейців, ніж на затурканих азіатів?» Він лише усміхався, поблажливо, самими очима: ну, що, мовляв, з вас візьмеш, коли ви тільки збираєтесь до Інституту шляхетних дівчат?

Як зустрілись, так і роз'їхались. «Прощавайте, пане Яне!» — «До спотканя, кохана пані Марисю?» І маєш — як наворожив: за чотири роки нова зустріч! Тепер уже у Львові. Тут Ян Каспрович, університетський професор, читав студентам курс античної літератури. Ні, за них чотири роки польської вона не опанувала, не було потреби вчити, їм так само важко було спілкуватись, та вона вже з нього не кпинила, настало мовби прозріння, дивилась на Яна іншими очима,

ще не розуміючи, що з нею діється, а до нього наче молодість повернулась, він знову писав революційні вірші. З Петербурга, вітаючи його з п'ятдесятиліттям, надіслала йому в подарунок розкішний записник з клаптиком польського прапора, а на візитці написала: «Ах, разность в языках, не положенье — прах! Но мы поищем оба и обрящем. Люблю тебя и в сложных временах, и в будущем, и в прошлом, настоящем!..»

І от з розкішним букетом кастурцій він раптом з'явився у Петербурзі. Запитав: «Поїдеш зі мною до Львова?» — «Хоч і на край світу!» К р а є м с в і т у став Дрезден, тут вони обвінчались, і вона, Марія Букіна, вийшла з собору панею Марисею, панею професоровою, панею Каспровичевою. За північ опанувала польську мову, котра виявилась не такою вже й складною, як поперває здавалося, прочитала його книжки, написані й видані переважно у Львові, прочитала глибоне й грунтовне дослідження його творчості, здійснене українським письменником і вченим доктором Іваном Франком, до якого Каспрович ставився з особливою шаною, навіть пієтетом, і зрозуміла: Ян — такий великий поет, як і дядько її, Іван Бунін, в а чомусь навіть і вищий.

А великий поет — це завжди й людина незвичайна. Справді, лише винятково сильні натури здатні самотужки, без допомоги збоку вибитися з темряви до світла. Кому написано на роду осягнути правду й кривду, красу й потворність усього світу широкого, здобути право назвати його «Моїм світом», передректи «Кінець світу», скласти йому «Гімни» й створити «Книгу убогих», той здебільшого починає цю науку зі світу злиденного, такого, як селянська родина Касировичів, та вузького, як маленьке й забуте богом їхнє село Шимборже поблизу Познані. Прагнення волі й заклик до волі з нічого не постають, це передовсім спротив, як «Бунт Наперського», ненависть до тих, котрі на кожному кроці тебе зневажають, принижують, не мають навіть за людину, котрі утовкмачують тобі в голову ще змалку: «Ти — поляк, ти не людина! Люди — це ми, німці, а ти — покидьок! Ти — не пан, ти — хлоп! Пани — це ми, німці, а ти — наймит!» А вони втовкмачували це ще дідам, від часів першого розподілу Польщі, коли Познаньщина відійшла до Пруссії. Хоч і лоба розбий, а двері німецьких шкіл для тебе, поляка та ще й хлопа, зачинено, й край. А Яновій матері, темній, неписьменній жінці, так хотілося бачити свого сина освіченим!.. Як уже складав вірші про знедолених та убогих, мовби сам вітер навіяв ті слова хлопцеві «З селянської ниви», про Костку Наперського та Бронислава Домбровського — пам'ять про останнє повстання жила в його краї — Янкові було тоді вже три роки. Пруссаки виганяли його з гімназій за пороги, а він мріяв про Вроцлавський університет. І таки домігся свого, хоч було нелегко — сестра пішла працювати на фабрику, щоб допомогти братові грішми. На той час Каспрович став переконаним соціалістом і опинився, весь рік, за гратами. Вийшов з тюрми і подався до Львова — тут більше «свободи»: австро-угорські власті «дозволяли» польську мову в гімназіях та університеті. Каспрович самостійно вивчив шість мов, став професором Львівського університету, перекладав античних і середньовічних авторів.

Раніше любив відпочивати улітку в Заліщиках, крихіткому, але надзвичайно мальовничому містечку, яке розляглося на заплаві крутого, схожого на галявк вигину Дністра. Тепер же, після весілля, відразу повіз Марію до Пороніна, підгірського села поблизу курортного містечка Закопане — тут хоч і високі гори, та ніколи не стомлюють зору, а повітрям дихаєш і не можеш надихатися, так само як і студеної води з гірських потоків напитись, а ягодою гогодзи наласуватись...

Коли ж до пансіонату Гути Мостового прийшов Бартек Чухось, який мовби зійшов з книжок Юліуша Словацького, беруться перекладати Шекспіра, а вона тим часом усамітнюється на затишному балконі — читає, дивиться на дорогу, що веде до Білого Дунайця, спостерігає неквапливий вакковий рух.

Ось, збиваючи ратицями відвологлу за ніч курjпелу, трюхикає череда зголоднілих у стійлах корів, позаду виляскує конопляним гарапником білявенький хлопчик з торбою через плече: «Куди, ряба, преш, бодай би тя шляк трафив!», слідом дріботить крихітне дівчатко, замахується верболвим прутиком, повторює братове «Кути, лаба, плес...» Що за слава була б картина, якби на дітях не такі жалюгідні лахи, а в чистих очах не такий чорний голод!..

А ось повертається зі щоденної ранкової прогулянки в гори рудий велосипедист. Пригальмував, дивиться услід пастушатам. Тут, у Польщі, така пужда, як і в Росії. Хоча, либонь, ще страшніша. На курортному тлі це особливо гостро ріже око.

На велосипедистові простора (замашна, як написав би дядько Іван Бунін) чесучева куртка, темно-сірі штани-гольфи, солом'яний капелюш (усе-таки польська назва цього убору для голови і точніша, і поетичніша за російську — «шляпа», думає вона, за звичкою зіставляючи звучання й зміст польських і російських слів-відповідників). Вельми характерне російське обличчя, яке впізнала б серед тисячі інших. Кажуть, він російський емігрант. Живе у Кракові, а влітку, як і багато хто, відпочиває з дружиною та її матір'ю тут, у Пороніні, — в пансіоні Гути Мостового, коли в Білому Дунайці. З російських емігрантів той велосипедист не один. Мало не щодня навідуються його друзі. Якось поронінський поштмейстер, передаючи їй свіжу пошту, довірливо сказав: «Ваші краяни, пані професорова, либонь, ве-ли-кі люди! Зі всього світу надходять їм листи, навіть шифровані телеграми!..» Вона завжди довго дивиться йому вслід. Хто він, оцей рудобородий велосипедист? Що саме змусило його покинути рідні краї, поневірятись на чужині?.. Хто його друзі?.

Відтоді, як після інциденту в Сараєві вибухнула війна, вона більше не бачить свого земляка. Якось кілька росіян з їхнього ж таки пансіону звітали до них, і тоді з'ясувалось, що цісарсько-королівські жандарми учинили в помешканні цього чоловіка обшук, конфіскували деякі рукописи, самого ж його арештували і повезли до в'язниці у Новому Таргу. Вірні друзі, схвильовані та обурені, просять Яна допомогти...

— Ви, пане Каспрович, впливова людина, відомий поет, університетський професор, громадський діяч. Гадаємо, вам неважко переконати новотарзького старосту пана Жукотинського в тому, що наш товариш куди небезпечніший для російського імператора Миколи, ніж для австрійського цісаря Франца-Иосифа.

— Гаразд, панове, я спробую...

Наступного дня рано-вранці Ян поїхав до повітового містечка. Повернувся пізно, стомлений, але радісний.

— Пан Жукотинський не витримав нашого дружного натиску. Дав нам слово звільнити цього чоловіка.

І ось, нині, сидячи на балконі, знову побачила його.

О він іде до них! Залишила ровера коло воріт, відчиняє хвірточку.

Вона поспішає донизу, щоб зустріти. Та він уже піднімається на ганок.

— Доброго ранку, Маріє Вікторівно! — вітається за російським звичаєм, і вона відчуває, як тьохкає вдячно серце.— Дозвольте відрекомендуватися: Володимир Ілліч Ульянов. Я належу до численних шанувальників поетичного таланту вашого чоловіка, та сьогодні не буду зловживати його часом. Я прийшов виконати свій обов'язок — подякувати панові Яну за товариську допомогу. Чи можу я бачити пана Каспровича?

Яке пречудове, подумала вона, яке на диво одухотворене обличчя, мовби осяяне лампадою високого чола!

— Прошу вас, Володимире Іллічу! Зараз його покличу.

Не стала заважати чоловічій розмові, пішла до себе. Незабаром Ян постукав до її покою усміхнений, збуджений.

— Бачу, Яне, ви славно погомоніли. Він знає польську?

— Уяви собі, Марисю, він знає мов більше, ніж твій пан професор! — усміхнувся Ян.— І більше за будь-якого іншого вченого мужа...

— Ви бачилися й раніше?

— Так, на літературному вечорі у Кракові, присвяченому сторіччю від дня народження Тараса Григоровича Шевченка — він був разом зі своєю дружиною Надією Костянтинівною. Він дуже цікавий співрозмовник! Глибше за багатьох учених поляків знає історію Польщі, надто історію національно-визвольного руху. Я з ним цілком згоден, що за всіх часів, навіть драматичних, кращі сини Польщі й Росії вкупі обстоювали мир і дружбу наших народів. З цього приводу він зауважив, що кожен серйозний письменник передовсім повинен писати про те, що об'єднує народи в цьому розбратаному світі, кажучи словами великого Пушкіна, чуття добрі пробуджувати, саме ті чуття, котрі роблять людину людиною і громадянином...

— Хто ж він такий, цей Володимир Ілліч Ульянов?

— О-о, для російської імперії це найперший ворог, та навряд чи був коли в історії Росії такий чоловік, котрий зичив би стільки добра своєму народові, як Володимир Ілліч. А він-бо не тільки зичить — бореться за кращу долю російського народу. Він керівник російських революціонерів-марксистів, більшовиків, як вони себе називають. Володимир Ілліч хоче виїздити до Швейцарії, йому потрібен закордонний паспорт. Це так просто його роздобути — війна. Ну, та я сподіваюсь, пощастить умовити краківського поліцмейстера пана Флатеє...

2.

МАРІЯ частує Бартека гербатою,— від кави той відмовився. Розмовляючи з нею, молодий офіцер раз по раз кидає погляд за вікно, на гомінку вулицю, на пам'ятник Адаму Міцкевичу, над яким пурхають голуби. Марія співчутливо усміхається:

— Так легко, пане Бартеку, вичитати ваші потаємні думки... Певна річ, зараз ви думаєте...

— Еге ж, пані Маріє, я думаю про те, що завтра мене вже тут не буде і, можливо, усе це бачу я востаннє. Війна є війна.

— Нехай береже вас матір божа, пане Бартеку!.. Мій батько, як ви знаєте, був генералом, замолоду бився під Плевною, визволяв болгар з-під турецького ярма, але не любив балачок про війну, казнвав її бойнею, м'ясорубкою, безумством... Так, дарма ви затіяли цю війну... Зрештою, польська шляхта за всіх часів любила розмахувати шаблями, геть не задумуючись над тим, що спричиняє «потоп», описаний Сенкевичем...

— Авжеж, це правда, але при чому тут Бартек Чухось? Хіба ж ви не знаєте, пані Маріє, що він, як і професор Ян Каспрович, до уродзоної шляхти ніколи не належав? Він всього-на-всього польський патріот.

— Це добре. Але ще важливіше, пане Бартеку, як це розуміти. Коли «польський патріот» репетує, що він, мовляв, луччий за росіянина, а росіянин, у свою чергу, б'є себе в груди й цілком серйозно доводить, що він кращий за німця, то це вже не патріотизм, а справдешній шовінізм. Справжній патріотизм завжди передбачає інтернаціоналізм. І справдешні польські патріоти боролися не тільки за свободу Польщі...

— Усе це так, пані Маріє. Але ж війну розпалює не народ, а правителі. Ні мене, ні пана професора, ні наших селян, ні наших робітників пан Пілсудський не питав, почнияти чи ні війну з Росією... Знаєте, що я вам скажу, пані Маріє?.. Багатьох простих поляків розраджує й мовби морально виправдовує те, що ми, мовляв, воюємо не проти російського народу, а проти червоних, проти більшовиків...

— Ага, червоні та білі... Були вони і в Польщі. Під час повстання 1863—1864 років поляки розкололись на два табори — червоних та білих. І саме білі, а не червоні згубили справу Домбровського, справу всіх тих справжніх польських патріотів, котрі знову, як і під час повстання 1830—1831 років, боролися «За нашу і вашу свободу!», себто за свободу поляків і росіян. Тепер червоні та білі в Росії. І саме червоні, а не білі, саме більшовики проголосили право націй на самовизначення, саме завдяки здійсненій більшовиками революції сімнадцятого року Польща через сто двадцять років після «потопу» знову стала суверенною, незалежною державою. Ні, ні, пане Бартеку, я зовсім не в захопленні від їхніх порядків, я не сприймаю більшовиків так само, як і мій дядько, Іван Бунін, котрий емігрував з Росії до Франції, я лише прагну

збагнути події. І мені здається, що навіть дурневі ясно, що ув'язуватися з ними у війну тепер, коли вони зробилися такою силою, коли розгромили Колчака, Юденича, Денікіна, для Польщі рівнозначно самогубству. Якщо навіть Польща і переможе, це буде піррова перемога, після неї вона впаде сама, може, навіть назавжди. На моє глибоке переконання, Польща й Росія завжди повинні жити в мирі, як добрі сусіди, незважаючи на те, хто там при владі. До цього зобов'язує не тільки те, що ми однієї матері слов'янщини діти, а передовсім історична передумова, потреба самозбереження кожного слов'янського народу перед тевтонською експансією.

- Маєте рацію, пані Маріє.. Мені здається, Пілсудський навряд чи вскочив би в цю авантюру, якби йому не дихали в потилицю месьє Жорж Бенжамен Клемансо і сер Ллойд-Джордж. Він постановив це без нас, залишив нам, Янам та Бартекам, роль олов'яних жовнірчиків. Кажуть це нам: ми, поляки, повинні відібрати у москалів наші землі. Але це ще питання, хто перший у кого ці землі відбирав. Особисто я думаю: дай нам боже по-господарському розпорядитися тією землею, яку маємо. Одне слово, пані Маріє, на цю прокляту війну їду не з власної волі. Ще під час тієї війни по обидва боки лінії фронту в солдатських окопах говорили: «Пани ся посварили, зачинили войну, а ти, хлопе, йди — най тя заб'ють!..» Понад усе ставлю наукову діяльність, роботу в бібліотечному затишку над перекладами світових шедеврів, для мене будь-яка війна протиприродна самій натурі людській; доводиться тільки шкодувати, що наші так звані вожді-проводирі, невідомо ким поставлені над нами, не розуміють цього, війна для них — усього лише забава, вони пересувають війська, як діти олов'яних солдатиків, а ці солдатики на полі бою умирають, як живі люди... Мені страшенно не хочеться бути таким олов'яним солдатиком, у моїх жилах тече така ж людська червона кров, як і в пана Пілсудського. Оце найбільше моє переконання.

— З такими переконаннями, пане Бартеку, гадаю, можете цілком покладатися самі на себе, не тільки на матір божу. Росіяни кажуть: на бога сподівайсь, а сам за шаблю тримайся!.. І пробачте, що затіяла цю розмову. Скажу одверто: починаючи цю розмову, для вас, видно з усього, трохи дивну, я мала певну мету. Хотіла просити вас про одну послугу, але сумнівалась, тепер сумніви розвіялись і ви, пане Бартеку, можете мені допомогти...

— О-о, проше пані! Про що мова!

— Повинна попередити вас, пане Бартеку: це пов'язано з ризиком, навіть чималим.

— Нехай це вас не обходить, пані Маріє! Коли мені судилося полягти серед українського степу, то лучче в ньому за вас, пані Маріє!

— Бардзо дзенькую, пане Бартеку, ви стали справдешнім рицежем! -- Вона підвелася і незабаром принесла зі свого покою цупкий конверт.— Це лист, його треба передати Володимиру Іллічу Леніну.. Що це з вами, пане Бартеку?

— Ле-ні-ну?! Може, мені тільки причулось?.. Матка боска, навіщо такі жарти, пані Маріє?

— Ніяких жартів, пане Бартеку!.. Можливо, трохи не так висловилась. Певна річ, не особисто в руки Леніну, про це й мови не може бути, я ще при своєму розумі. Я прошу лише перекинути листа за лінію польсько-радянського фронту, а там, думаю, він сам дорогу відшукає, адреса точна — Москва, Кремль, Леніну.

— Ніц не втямлю. Хоч ріжте мене, пані Маріє, на кавалки, а таки не втямлю. Що спільного між вами і Леніним? Про що ви можете писати йому в такий час, коли точиться війна, коли біла Польща наступає на червону Росію?

— Та, певна річ, не про стратегічні задуми Пілсудського! — сміється Марія, а слідом і Бартек.— Пам'ятаєте чотирнадцятий рік, початок світової війни і зустріч з Леніним?

— Так, пам'ятаю. Коли в російській столиці прийшли до влади більшовики на чолі з Леніним, пан професор мені сказав: «Розумієш тепер, Бартеку, кого ми тоді визволяли з тюрми, яку людину рятували?..» Зачекайте, пані Маріє, здається, я починаю дещо розуміти.., Ви хочете через Леніна...

— Так, пане Бартеку. Там, у Петрограді, мої рідні: мати й дві сестри — старша й молодша: нас, як у Чехова, три сестри. Віддавна не мала від них жодної звістки. В останньому листі мати написала, що їм дуже тяжко. Це зрозуміло. Довго думала, як допомогти. Потім подумала собі: а що, як звернутись до самого Леніна? Написати йому листа: так і так, мовляв, чи пам'ятаєте, Володимире Іллічу, того польського поета Яна Каспровича, котрий подав дружню руку за важких для вас часів? Коли пам'ятаєте, то чи не допоможете нині його родині переїхати з Росії до Польщі?.. Спочатку ця думка здалась мені неймовірною, майже божевільною, та я розважила: це єдиний шанс допомогти матері й сестрам. І врешті-решт листа я такого написала. Та от заковика: в який спосіб переслати? Між нами війна, фронт. А тут така оказія — улюблений студент професора Яна Каспровича, з якого спекли офіцера, їде на польсько-радянський фронт!

— А чи не здається вам, пані Маріє, що все це марна праця?.. От давайте поміркуємо разом. Якщо навіть ваш лист і дійде до Леніна, що вельми й вельми сумнівно, то чи стане він за такого часу завдавати собі клопоту справою польського поета, нехай і видатного?.. Нині для Леніна, як мені уявляється, існує лише одна «польська проблема»: як зупинити наступ білополяків у глиб України та Білорусії? Ленін заклопотаний мобілізацією всіх сил на боротьбу з білополяками. На його місці жоден звичайний державний діяч...

— Я все це розумію, пане Бартеку. Але от і ви кажете: жоден звичайний державний діяч... Міркуючи за Леніна, ми ставимо його на місце звичайного державного діяча... А коли це не так, коли Ленін далеко не звичайний державний діяч?.. Хіба він не розуміє, що в цій ганебній війні польський поет Ян Каспрович участі не бере?.. Коли не по-державному, то чисто по-людському повинен це розуміти, на те він і Ленін...

— Воля ваша, пані Маріє, воля ваша. Я зроблю все можливе, щоб ваш лист опинився по той бік лінії фронту...

3.

КАСПРОВИЧ заспокійливо стискує їй руку.

— Ну, не хвилюйся так, Марисю... Просто затримується... За такого часу це вже не дивина... Не думай...

— Я не думаю, Яне... Прагну не думати...

Аякже, саме так, прагне не думати, в тим часом...

Стрілки на перонному годиннику кваплянно, хоч і повільно, рухаються по колу, а там, попереду, за станційними пакгаузами, усе не виростає димова грива, не лунає перед семафором радісно-полегшене ревисько паровозного гудка, що сповіщає про прибуття варшавського поїзда. І тривога посилюється, нема терпцю встояти на місці, спокійно чекати... А раптом!.. Усе може бути...

Вона втратила спокій тієї хвилини, як провели Бартека на фронт. Поїхав — наче у воду впав. А вони ж бо домовились: тільки-но лист опиниться по той бік, у червоних, дасть знати... Звичайно, там запеклі бої, Бартек важить життям... Прагнула уявити собі, де саме і яким чином переправляє Бартек листа за лінію фронту, і лаяла себе за те, що фантазія надто вже убога чи — навпаки — надміру буйна, неодмінно виникає шалена стрілянина, скажені погоні; либонь, у такій чисто чоловічій виправі й фантазія потрібна суто чоловіча... Зате легко уявляла собі, як, подолавши всі завади, лист її врешті-решт лягав перед Леніним на стіл, і Ленін... Ні, в цьому місці рішуче погамовувала себе, змушувала думати про стороннє, буденне, аби «не зурочити»...

Контрольний час, коли — за її передбаченнями та передчуттями — Бартек уже мав би перекинути листа, а Ленін — отримати, минув; поступово привчала себе до думки, що взагалі нічого ніколи нікому не писала, отже, нема чого й відповіді сподіватись. Треба шукати інший шанс...

І раптом приносять телеграму.

Влетіла з нею до Янового кабінету.

— Ось!.. Відповідь!.. Читай!..

Схвильований не менше, Ян підвівся з-за столу, взяв телеграму, повільно, мовби осягав кожне слово, став читати:

— «Вашого листа отримано мною три дні тому. Буде віддано всі розпорядження, щоб полегшити Вашим рідним виїзд із Росії. Паспорти їм уже видано. Гол. Рад. Нар. Ком. Ленін».— Повторив: — «Гол. Рад. Нар. Ком. Ленін».— І поглянув на Марію.— От і добре. А ти...

— Знаєш, Яне, я і сподівалась, і сумнівалась. Тепер же ладна не тільки повірити в історичну необхідність і людяну справедливість Радянської влади, а й сприйняти її всією душею, коли на чолі такої влади стоїть така людяна людина!

— Саме людяність, Марисю, робить людей великими. Справдешня, непоказна людяність завжди дуже конкретна. Як легко любити все людство загалом і як важко в ім'я цієї любові конкретно допомогти бодай одній конкретній людині. Таких «людинолюбців» історія вже знала. Рано чи пізно люди розпізнавали в ньому демагога, відходили від нього й забували, що був такий. А ось до Леніна потягнуться навіть учорашні вороги. Саме тому, що людяність його цілком конкретна. .

Марія чекала тепер вістей од рідних. Вісті надійшли, та невтішні. Мати писала, що фінни заборонили їм проїзд через свою територію, змушені були повернутися назад і тепер у відчаї. Марію охопив відчай не менший. Що діяти?.. Телеграфувати Леніну?.. Але ж усьому є міра!.. Та і як це зробити?.. Ленінової телеграмою зацікавилася «двуйка»*: що за підозрілий зв'язок з більшовицьким вождем?.. Хто писав?.. Коли писав?.. Про що писав?.. Яким чином лист потрапив до самого Леніна?..

І знову — надія. Радянський консул у Таллінні повідомив: «Пощастило досягнути згоди між польським та естонським міністерствами закордонних справ про переїзд Ваших рідних через нейтральну Естонію. За розпорядженням Ради Народних Комісарів і особисто її Голови В. І. Леніна для цієї мети виділено спеціальний паровоз з одним вагоном. До кордону Польщі Ваших рідних супроводжуватимуть співробітники Радянського консульства».

Подумала зраділо: виходить, Володимир Ілліч не просто віддав розпорядження, а й особисто контролював, як вони виконуються, за неймовірної зайнятості своєї державними справами весь час турбувався про долю її рідних!..

І ось нарешті учора мати зателеграфувала: «Виїздимо варшавським, зустрічайте».

Зустрічають, а його все нема та й нема, поїзда з Варшави.

Це справжня мука єгипетська, коли не тільки душа, а й усе єство налагодилось на зустріч, усі думки довкола того тільки й крутяться, і про щось інше навіть фізично боляче думати; все життя, здається, зосередилось тільки на цій зустрічі, котра має утвердити щось надто важливе, якщо не вирішальне, а зустріч, одначе, від того розуміння не ближчає, а, навпаки, віддаляється; здається тоді, що і час, і життя не тільки зупинились, а й узагалі потекли назад, і темніє у очах од безнадії, відчаю, і все те, що передувало цій зустрічі, що обумовлювало й наближало її, робило цю зустріч цілком реальною, здійсненною наперекір усьому, примарилось, у кращому разі приснилося, і вже навіть несила повірити, що й ти існуєш на світі.

Так, так,— каже собі Марія,— я повірю в те, що це було не марення, був не сон, я повірю в те, що все-таки існую в цьому світі, бачу навколо, як переживає вкупі зі мною Ян, як нервуються на пероні інші люди,— я повірю в усе це тоді лише, як побачу матір і сестер...

І, як це завжди буває, саме тієї миті, коли серце, здається, не витримає більше непевності, раптом задвигтіла земля, заспіваіли рейки, і, наче привид, виник з-за повороту замурзаний, тяжко відсапуючись, викалатуючи буферами паровоз.

— Ось вони!.. Я вже бачу їх! — оживає нараз Марія, тягнучи Яна за собою уздовж вагонів до голови поїзда.— Бачу...

І захлинається чи то від сліз, чи то від вітру зі сходу...

---

* Контррозвідка, 2-й відділ генштабу Пілсудського.

Я купив цей кольоровий календар, випущений видавництвом «Мистецтво», і одразу ж на мене поглянула... моя власна молодість.

На крутому, майже прямовисному буковинському березі був кар'єр, де видобували гіпсовий камінь. Тут я працював гірничим майстром понад тридцять років тому, отже, щодня споглядав Заліщики саме такими, якими поглянули вони тепер з обкладинки. я навіть знаю, з якої саме точки знято цю пречудову панораму.

Через десять років після цього приїхав я в Заліщики уже як спеціальний кореспондент газети «Комсомольське плем'я», що поширювалась на весь так званий Подільський економічний регіон. У місцевій середній школі познайомили мене з учителем-ентузіастом і подвижником Онисимом Степановичем Туром, викладачем історії, керівником історико-краєзнавчого гуртка. Від нього до редакції повернувся з прецікавим матеріалом.

...Минуло понад двадцять років.

І от на початку нинішнього січня мені кажуть:

— Отже, вирішено: їдеш до Польщі. Дещо прихопи, друзі-поляки неодмінно надрукують. Ну, певна річ, не роман — перекласти не встигнуть. Щось таке з малих жанрів. О-о, може, оте оповідання про поронінську зустріч Володимира Ілліча Леніна і Яна Каспровича?

Узяв з полиці першу свою збірку «Тост за невполюваного оленя», яка відкривається саме оцим оповіданням під назвою «Людина». Звідтіль випало кілька пожовклих від часу аркушиків машинопису. То були копії листів Марії Каспрович до заліщицьких краєзнавців, за якими писав оповідання. Перечитав на одному подиху й здивувався: чому так багато цікавих деталей не увійшло до оповідання? Тут одне з двох: або замолоду був надто вже схибнутий на «теорії айсберга», або ж ці листи Онисим Степанович Тур переслав мені уже після того, як книжка складалася в друкарні.

Так чи інак тепер, перечитавши листи Марії Каспрович, переписав заново давнє те оповідання. Власне, оповіданням називаю швидше за звичкою. І тоді, й тепер уникаю ставити чітку рубрику. Можливо, це той жанр, який називають модним, але мало кому зрозумілим словом — есе. Нехай буде й есе, тим паче що в прямому розумінні слово це означає спробу. А те, що я написав, як на мене, і є спроба поєднати, нехай і не у вишуканій формі, задокументований факт і творчу уяву.

І, мабуть, логічно закінчити цю спробу листом Марії Вікторівни Бунної-Каспрович до заліщицьких школярів.

«Харенда, 1 березня 1965 р.

Дорогі мої друзі!

Чи треба писати, як глибоко схвилював мене ваш лист і подарунок — пречудовий український рушник і зворушлива платівка (мова йде про платівку з піснею А. Малишка і П. Майбороди «Рідна мати моя».— М. Р.). Не тільки в подарунку справа і в праці, в нього вкладеній, головне для мене — повні глибокого значення рядки вашого листа: «Вишиваючи рушник, ми прагнули втілити любов до людини, котра вріятувала життя великому Леніну, любов до дружини, котра допомагала своєму чоловікові-поету».

Цей рушник прикрашає мою кімнату. Подивлюсь на нього й відразу подумаю про ваші ніжні і вмілі руки, добре серце, молодече натхнення, що вилівається в любов до поезії, до всього прекрасного.

Змість відповіді на ваші численні запитання надсилаю передруковані на машинці спогади про зустріч Каспровича з Леніним у Пороніні на початку війни 1914 р. Жико в тому, що це єдиний мій російський примірник. Перепишіть його, милі друзі, для себе й поверніть назад до нашого дому-музею, бо до мене багато звертається радянських школярів. Після цього надішлю Вам не менш цікаву розповідь про дім-музей Яна Каспровича. Тут є докладно про наші зустрічі з радянськими російськими письменниками (Сурковим, Заславським) та багато іншого, чого в листі не розкажеш.

Мені здається, іноді, що інший такий чарівний куточок навряд чи знайдеться у Польщі і що небагато поетів у світі дочекалися такого прекрасного музею, як Каспрович. Мав рацію, либонь, Заславський, коли порівнював Ясну Поляну Льва Толстого й Харенду Яна Каспровича. Зрештою, ви самі все це побачите, дорогі мої, коли влітку до нас зберетеся, неодмінно і тільки влітку, коли Харенда вся в зелені і цвітуть настурції, улюблена квітка мого чоловіка. Музей ми ведемо з сестрою, вона трохи старша за мене, молодша померла в Англії.

Поговоримо ще й про інше. Хотілося мені, і навіть дуже, щоб мій «Щоденник» (Марія Каспрович. Щоденник, Варшава, 1926 р.; телеграму В. І. Леніна наведено на стор. 264-й.— М. Р.) було видано російською мовою. Три роки тому я провела півтора місяця в Москві. Поїхала туди головним чином з цією думкою — видати «Щоденник». У видавництві зарубіжної літератури зацікавилися цією книжкою, яка мала в Польщі великий успіх і двічі вже перевидавалась, обіцяли неодмінно перекласти й видати. Я залишила у Москві один примірник. Та після мого від'їзду все заглухло.

Думаю, що Львів міг би це здійснити швидше й краще. Адже Каспрович прожив у цьому місті останні тридцять років свого життя, був професором і ректором Львівського університету, написав у ці роки кращі свої твори. Часточка духу його, можливо, там ще не погасла.

Чи є у Львові видавництво? І хто міг би книжку перекласти? «Щоденник», зрештою, дуже просто написано. І викликає зацікавлення головним чином у жінок (різного віку). Вони себе в цій книжці впізнають. І подумати — упізнають польки! Якою ж близькою вона стане російським жінкам! Вони, напевно, трохи полюблять цю далеку Марусю. І мені шкода, чому тільки полькам судилося знаходити в цій книжці творчий образ спільного життя з чоловіком, сповнений правди й краси...»

Було тоді цій незвичайній жінці... 71 роки! А «Щоденник» Марії Каспрович у нас і досі не перекладено й не видано.

А таки й шкода...

1965— 1987 рр.
Вінниця

ДМИТРО КРЕМІНЬ

ЗІ СТАПЕЛІВ — НА ДНО?..

Учорашній сільський хлопчина, нині учень профтехучилища, вперше переступив заповітні ворота заводу імені 61 комунара, пройшов контроль на заводській прохідній і... відчув себе у рідній сільській стихії. Металевий нестихаючий гуркіт не приховав од нього дивовижі: на тлі ажурного мереживa стапелів раз у раз нахиляється до цямриння величезний журавель. Наче село воскресло в місті: журавель, колодязь...

Журавель залізний, та якби ожив, ніс би в своєму дзьобі не пуголовків і жабенят, а сірі корпуси кораблів. Журавель — символ значущий: він і справді за кілька кроків від колиски кораблів — стапельного цеху. На цьому заводі, найстарішому на півдні України, що виростав із верфі, закладеної двісті років тому, в 1788 році, не тільки журавель при колодязі (ону людському треба на чомусь і відпочити), є й вітрильний цех... І коли говорити про романтику корабельної професії та заводського буття, не можна оминути цих, таких промовистих деталей: у тихій гавані, яка стала затісною для заводу, колись закладали легендарні вітрильники — бриги, корвети...

Що там казати — час летить стрімко. Ще кілька років тому я сам порівнював би: ми колись будували дерев'яні судна, а тепер...

Ще недавно, ще так зовсім недавно ми складали оди й Чорнобильській АЕС, і славили на весь світ будівельників за дострокове зведення четвертого реактора... Вірші, повісті, оповідання, роман (добре, що не роман-дилогію) написано про Південноукраїнську АЕС: молода енергія, молоде місто виросло в степу, розбудувалось, а якими темпами затоплено скіфські кургани, високі скелі, де стояли козацькі сторожові пости, баштани з кавунами. Ах, як швидко все зникло під водою Ташлицького й Костянтинівського водосховищ! Достоту ще одна *поема про море*. Тільки коли почали робити художники останні замальовки останніх прекрасних ландшафтів, що мали зникнути під водою, коли від АЕС до Чорного моря при Очакові протяглася *лінія затоплення*, стали бити на сполох.

На своєму віку я не пам'ятаю, щоб всерйоз критикували бодай один з миколаївських кораблебудівних заводів. Всі — журналісти, літератори — здебільшого «оспівували» професію корабела, кораблебудівні заводи. Десятки книжок, які нині вже ніхто не купує, піднесли на короткий час декких авторів.

Звичайно, щоразу, йдучи на завод, я переконую себе: не хвилюйся, Дмитре, кораблебудівний завод не атомна електростанція, нічим не загрожує. Ну, хіба що річки забруднені вкрай, але хіба це тільки в нас? А той оспалий реєстр негативних явищ (старе обладнання, штурмівщина, аварії, брак дисципліни) — хіба тільки в нас?

Гріло душу, що нехай наші справи неважкі в сільському господарстві, в культурі, в моралі, зате кораблі у нас ого! Недаремно, ой недаремно, побувавши на кораблебудівних заводах, популярний Віталій Коротич сказав перед містянами: «Радий за вас. Спорудити такий та-кий корабель — це вам не вганяти клепки в «Ниву» чи «Колос».

Поетові аплодували...

Аплодували багатьом, хто хвалив,— для них влаштовувались поїздки по області, на ударну будову — АЕС, на суднобудівні заводи — гордість нашу!— без залучення місцевої літературної сіроми.

Але московські літератори не спішили складати гімни. І коли позаминулого року «Дружба народов» надрукувала документальну повість Євгена Богданова «Персональна справа», довкола запанувала тиша, як після вибуху. Тепер, коли реактор Південноукраїнської АЕС ремонтується й ремонтується, став очевидним: *штормовим попередженням* була *стаття* Любові Ковалевської незадовго до аварії на Чорнобильській АЕС. Таким само штормовим попередженням стала повість Євгена Богданова. ШТОРМОВЕ ПОПЕРЕДЖЕННЯ потрібне й тепер: важко, надзвичайно важко йде перебудова в усіх сферах нашого життя. ШТОРМОВЕ ПОПЕРЕДЖЕННЯ треба давати, бо, не просто зневажаючи, а плюючи з високої дзвіниці на думку громадськості, греблю біля Очакова продовжують будувати й будують ударними темпами! Ударна комсомольська будова — Дніпровсько-Бузький гідровузол — продовжує жити й діяти, незважаючи навіть на те, що на XX з'їзді ВЛКСМ екологічна тема, боротьба за збереження природи була поставлена в центр уваги комсомолу.

Екологічної катастрофи ще нема — чого турбуватися? Чорнобиль «ліквідували»? Ну, слава, тобі... Будуймо Чигиринську атомну! Швидко, достроково, ударно!

А як бути з реконструкцією гордості нашої — суднобудівних заводів, з реконструкцією самої психології корабелів, людей такої важкої в наших умовах професії. Та сама зварювальна, старе устаткування калічить спеціалістів завтрашнього дня. Але в той же час назвіть країну, яка купляє наші кораблі? Що ми купляємо кораблі в Японії, Фінляндії, НДР, Польщі — відомо, але чи не пора б уже нашим кораблям вийти не тільки в Світовий океан (вони вийшли туди вже давно), а й на світовий ринок?! Якщо реконструкцію суднобудівної промисловості ми будемо здійснювати такими темпами, як зараз, настане час, коли в усьому світі будуватимуть суднв — збирачі водоростей. Про те, що Світовий океан біднішає з року в рік, знає кожен моряк. Так чи інак, а треба пригадати, що багато розвинутих країн уже відмовилися від великотоннажних суден і навіть знайшли альтернативу дизельним кораблям: японці спорудили сучасний вітрильник, точніше, напівдизельне, напіввітрильне судно. Таке судно думають збудувати і в нас, думають над цим давно — і корабели з Чорноморського суднобудівного заводу, й учені з кораблебудівного інституту.

Почекаємо до спуску цього судна на воду кілька десятків років.

Та сьогодні ми на заводі імені 61 комунара. Затиснутий у невеликій бухті, розбудовуватися вшир завод не мав змоги. А вглиб — це означає провести докорінну перебудову заводу. Дуже вже постарів він за останні роки, надто на тлі таких молодопотужних заводів, як ЧСЗ чи «Океан». Мислимо: якщо перебудова почалася, і почалася всерйоз, вона мала б початися і на суднобудівних заводах. І коли завод імені 61 комунара споруджує вже другий будинок силами молоді заводу,— саме тут першими зрозуміли необхідність МЖК!— вимальовується перспектива, що до кінця століття можна набагато скоротити чергу на квартири. Чергу, яка налічує більше тридцяти тисяч чоловік. А разом з кожним із тридцяти тисяч, хто в черзі на житло, ще кілька чоловік: дружина, діти...

Неважко підрахувати, скільки людей у півмільйонному місті живе не під власним дахом... А якщо такими темпами йде перебудова найпрестижнішої у нас суднобудівної промисловості, то як ми перебудовуємо комплекс соціально-культурно-побутовий? Насамперед заклади культури. На недавній нараді в ЦК КПРС, де йшлося про будівництво об'єктів культури, різкій критиці піддано незадовільне ставлення до будівництва клубів і будинків культури в ряді республік, і в першу чергу на Україні. Не знаю, як описати культурне життя в півмільйонному Миколаєві, де зачинені (на довготривалу реконструкцію, довготривалий ремонт) приміщення всіх трьох театрів (українського — драми й музичної комедії, російського драматичного імені В. Чкалова, лялькового театру), обласний краєзнавчий музей, де нема не те що концертного залу чи співочого поля, а навіть приміщення в обласної філармонії...

Що ж дасть прибуток, як не суднобудування, коли в умовах переходу на держприймання й госпрозрахунок від інших галузей здебільшого самі збитки? І хіба зарадить тут література, мистецтво, хоч перенеси Спілку письменників (художників, архітекторів, кінематографістів...) зі столиці до нас?

... Молоденький комсорг з дев'ятнадцятого цеху, жестикулюючи, розпалюється:

— Нам потрібна реконструкція. Вглиб. Альтернативи цьому немає. Колеги з «Океану» й ЧСЗ оно яку акваторію захопили, а ми стиснуті з усіх боків містом. А в нас і досі є верстати кінця минулого століття, взагалі старих верстатів більш ніж треба!

Євген Проскуров, секретар комсомольської організації дев'ятнадцятого цеху, молодий, такий молодий, що бути максималістом йому сам бог велів. Та нічого, окрім суму, не відчуєш у його словах:

— Ми застаріли. Корвети, бриги, барки, фрегати ми ще будувати можемо, але для сучасних кораблів нам не вистачає ані простору, ані новітнього обладнання.

За нового директора реконструкцію почали, але як непросто перебудувати такий складний механізм, як сучасний суднобудівний завод!

Я показав Євгену на сталевого журавля — до нього раз у раз підходили змучені спрагою люди. Хоч і неживий, красивий металевий птах милує око. Проскуров дивився на справу як господар: журавель біля тих цехів, які постійно підводять їхній добудовний цех, і взагалі їм краще б поставити над цямриною ворону, аби постійно нагадувала-кракала: хлопці, зриваєте строки! А щодо води... Вода в таку спеку ліпше газована, бо проста вода спрагу не втамує. ...Знайомий абрис судна. На такому, з одної серії, рефрижераторі «Бухта Новик» верескливим днем вісімдесят шостого я відплив на ходові випробування. У Чорне море.

Яка музика грала тоді на березі!

Стародавні мореплавці долали моря й океани без допомоги секстанта — вони знали шлях по зорях.

У сучасної людини величезний технічний арсенал, і однаково шлях людства — це шлях по зорях.

У глибині Чорного моря, коли корабель дрейфував (випробували його на все, згідно з корабельною наукою, і за дрейфом був шторм, а після шторму інші випробування), я вийшов на палубу і завмер, вражений до глибини душі. Мов космічні лампіони неймовірної величини, висіли над нами грона зірок. Разом з колегою-журналістом спробували ми розібратися в карті зоряного неба. Легко знайшли Малу Ведмедицю, Велику Ведмедицю, сузір'я Стрільця, сузір'я Діви, Лева, Овена, Близнят — в межах популярного гороскопу... Але більшість — мільярди!— зір були для нас безіменними.

— На зорі милуєтесь?

Веселий, витруджений роботами головний здавальник «Бухти Новик» Іван Дмитрович Бебло зупинився біля нас. Цей високочолий чоловік імпонував мені: стриманий у словах і рухах, інтелігентний, зосереджений... Але тривога прозирала і в його очах, і в його словах: корабель був зовсім не в тій кондиції, щоб його приймати без претензій. Так воно потому й вийшло: далеко за намічену дату прийняли рефрижератор представники «Далекосхідриби». Я розмовляв з Іваном Дмитровичем, а потому піднімався в каюту капітана. Єрмек Кабієв (він любив, аби його величали Анатолієм Петровичем), казах, капітан далекого

плавання з двадцятилітнім стажем, приймав мене з невеселим виглядом. Здавати судно, а в ілюмінатор було видно, як на носі ще щось дофарбовують: намагаючись утримати рівновагу, метлявся на палубі маляр із відром і квачем... У капітанській каюті було нештишно. Та й сам капітан був похмурий: досі він приймав судна в Японії, Фінляндії, Югославії, звик до того, що кожне його розпорядження приймалося беззастережно. А тут, удома, все було навпаки.

Стіни каюти, прикрашені карпатськими краєвидами роботи миколаївських художників, контрастували із звисаючими шнурами електропроводки, з перебоями працювало радіо, телефон...

Капітан скаржився, що судно вкрай незадовільне, а завод прагне здати його достроково, з безліччю недоробок.

— Я написав листа в Министерство рыбной промышленности, — казав Єрмек Кабієв. — Копію листа послав у редакцію «Правды». Тиск на себе ваших земляків приймаю, але не здамся. Мені ж на цьому кораблі плавати. І плавати до пенсії. Ви самі бачите: я вже немолодий...

Судно «Бухта Новик» і справді здали тільки на початку жовтня. План третього кварталу було провалено. На винуватих наклали суворі партійні стягнення. Та ще кілька разів капітан Кабієв критикував судно з екрана ЦТ. І бачили всі: за кілька місяців «Бухта Новик» перетворилася на жалюгідну посудину з облізлою фарбою на бортах, з майже змитою назвою...

Гігантоманія, самозакоханість, які ввійшли в нашу кров, відступають нелегко. Я не знаю, як лікують шоком. Але лікування шоком правди для багатьох із нас дуже болюче. І я не вірю тим, хто зі швидкістю флюгера повертається на 180 градусів і стає в позу «соловія перебудови». З тривогою дивлюсь, як знакомиті люди недавніх часів застою обрядилися в тоги великомучеників і пророків перебудови.

На заводі «Океан» один славнозвісний корабел розповідав письменникам: «Якби всю армію хана Батия спресувати, щоб кінь і вершник були завбільшки з сірникову коробку, вся армія хана Батия помістилася б у трюмі нашого корабля...»

Він з гонором подивився на нас.

Донецький прозаїк Олександр Чепіжний іронічно зауважив:

— Як би легко тоді було уникнути трьохсот літ Золотої орди!

Майже через рік після конфузу з «Бухтою Новик» у корабелів найдавнішого суднобудівного заводу ті самі або майже ті самі проблеми. Липень минулого, ювілейного року.

Місяць лишався до ходових випробувань рефрижератора «Бухта Улісс», а нарікань у добудовного цеху на суміжників чимало. Забезпечення фронтом робіт недостатнє. Відтак чи не сотня робітників з добудовного, дев'ятнадцятого цеху трудиться... на спорудженні сіносховища десь у Новоодеському районі. Шефська допомога - потрібна річ. Але за умови розумного використання робочої сили. Про те, що сучасна технологія та організація праці тут відмінностей авральщиною, свідчить і таке: на спорудженні чергового рефрижератора «накрутили» понад сорок тисяч понаднормових годин.

Ось тобі й прогрес — фізичними зусиллями, як у давноминулі часи!

На початку століття завод «Руссуд» був найпередовішим суднобудівним заводом Європи, а нині, наприкінці століття, ледве зводить кінці з кінцями. Річ не в тому, що перевелися корабельні династії, річ у тому, що нас обігнали найрозвинутіші країни Заходу.

Минулого року на будинку заводоуправління, або, як прозвали його, «адміралтейства», відреставрували справді адміралтейський шпиль. Думали тут не тільки про шпиль — чи не перший у місті, найстаріший флагман кораблебудування, завод імені 61 комунара, почав перебудову в сфері соціальній. На заводі підтримали ідею МЖК — і як запрацювала молодь! Вже два будинки для заводської молоді до її послуг. Їх з'єднує прибудова, в якій розмістилися майстерні шістнадцяти миколаївських художників. Художники не тільки на паях з заводом за допомогою Худфонду УРСР зводили будинки, а й допомогли заводчанам обладнати дитячий майданчик, оформити дитячий садок — художницькі сили в Миколаєві неабиякі!

По тій же вулиці Садовій, навпроти готелю «Миколаїв», зводяться стіни палацу культури заводу, будівлі справді величної. За умов, коли клуб «Комунарівець» міститься в приміщенні колишнього собору із збитими банями й залатаними вікнами (замість вітражів зафарбована фанера), палац культури вкрай потрібний. І те, що керівництво заводу — нове керівництво! — відкинуло залишковий принцип у ставленні до соціально-побутового сектора, неважко побачити знамення часу. Часу перебудови.

Тут авторові хотілося б знову вдатися до традиційного мажору, щосили вдарити у барабани пафосу, подути в сріберні врочисті фанфари, долучити до цієї нехитрої оркестровки часу записи тих часів, коли оплески лунали щодня...

Та — не можна. Передусім тому, що процес перебудови йде дуже важко. Дуже мало підприємств перейшло на госпрозрахунок,— про це тривожно мовилося й на недавньому пленумі обкому партії. Кваліфіковані кадри робітників у пошуках більш грошовитої роботи. Розпадаються бригади на заводі «Дормашина» у Миколаєві й на шкіряному об'єднанні у Вознесенську, на заводі імені 60-річчя СРСР у Первомайську...

З початку року набрав чинності «Закон про державне підприємство», а отже, з'явилися нові проблеми, й чимало проблем старих перейшли в наші дні. Якщо їх не розв'язати — всю сукупність назрілих, болючих проблем,— перебудова почне буксувати. Мільйони людських доль, що опинилися у вирі перебудови, будуть поставлені перед вибором. І хтозна, чи не стануть труднощі початкового періоду перебудови джерелом масового соціального песимізму?

Традиційне побажання морякам у сучасних умовах набуває нового змісту. Сім футів

чистої води під мулом. Чи не осяде глибше корабель перебудови? Чи вирвемося ми з лабет застарілої технології, застарілого, бюрократичного методу господарювання, зрештою, казенно-бездушного ставлення до людини, її життєвих запитів і житейських потреб? Адже не так усе просто в житті, як нам хотілося б. І стройовинні порівняння наших «безперечних» успіхів з 1913 роком, і «боротьба» за врожай, який вирощуємо й здаємо чомусь у пудах (начулися про український мільярд, казахський мільярд... пудів!), а за кордоном купляємо пшеницю в тоннах, і геть занедбана культура,— все це гальма, все це стримує прогрес. На тому ж таки заводі імені 61 комунара чимало людей прагне перейти на нові форми роботи, на нові форми організації праці, прагне пришвидшити темпи роботи і — яка це давня мрія! — нарешті позбутися штурмівщини.

Штормове попередження потрібно давати часто: чимало «соловіїв перебудови» зі скреготом зубовним приймав новації в соціальній сфері: хіба легко віддати персональні привілеї?

Одна керівна особа нещодавно допитувалась:

— Ти теж думаєш, що колись було гірше? А я думаю, що ні. Та й узагалі, то все демагогія, не перебудувати нашу людину. Вона інертна. Та й письменники наші «не блиск», особливо українські...

Що є, то є. Але думалось мені: що ж до цього спричинилось? Традиційна поступливість наша? Чи й завдяки таким, як вона, дійшли ми до зубожіння духовного.

Ми оголошували себе духовними спадкоємцями таких велетів духу, як Шевченко й Франко, Леся Українка й Коцюбинський, Карпенко-Карий... А стали спадкоємцями таких далеко не рожевих персонажів, як Фінтик і Возний, Гиркошкуренко-в'ь і Бичок, Герасим Калитка. Хіба ж не страшно: постреволюціонер Олексій Гмирьов, закоханий в український театр корифеїв (і Марію Заньковецьку, й Панаса Саксаганського цей замучений у царських катівнях молоденький смолянин бачив на сцені театру Шеффера, нині театру імені Чкалова в Миколаєві) на початку століття залишив схвильовані відгуки про них, а ми впродовж довгих десятиліть не можемо — силами мистецької громадськості! — добитися навіть відродження в Миколаєві імен М. Аркаса й корифеїв театру М. Куліша й І. Микитенка? Це тільки двоє-троє імен, а скільки великих діячів культури — російської та української — кревно були зв'язані зі степовим, корабельним нашим краєм!

На вулицях звучать англійські пісеньки — звично. Спробуй заговорити по-українськи, почуєш зневажливе в спину: «Село!»

Місто, що виросло з села, притлумлює народні корені шквалом позиченої масової культури, зневажливим ставленням до всього без козирної наклейки «мейд ін...» — в той час як ми пишемо про американську культурну експансію на Сіцілії чи в Бургундії.

...Мореплави шукали у безкрайніх морях шлях по зорях.

У нас орієнтири сучасніші. Та чи не пора й нам повернутись обличчям до предковічних зірок?

Корабель пропливає поруч з маяком. Парашути медуз розпускаються в воді. Водорості перепиняють шлях кораблю. Але він пливе.

Над голос шторму, голосіння вітру, шумовіння води — пливе.

М. Кожланець. Ліс, залитий сонцем.

ВАЛЕРІЙ КНЯЗЮК

ЧИМ ЗАМІНИТИ АТОМНІ ЕЛЕКТРОСТАНЦІЇ?

1.

Зелено-жовті копиці сіна, верби і тополі над смугою пустельних пляжів, повільний плюскіт води і незгамовані пташині співи. Але в наш час, та ще й за півсотні кілометрів од Києва, не уникнеш індустріальних прикмет великого міста. І погляд, який шукав бодай корівчину, легко вихоплює карусель білих сталевих крил.

Вони пливли вздовж голубої течії, вартували шатро теплиць, обминали тонкі щогли, на верхівках яких теж метлялися пропелери. Я втрапив на обніжок трави серед асфальту, що сиплався на язик, і запитання вже просилися вийти на люди.

Інтерес не зводився до втамування інформаційної спраги, на яку слабують любителі хитромудрих газетних кросвордів — модної розваги нинішніх ерудитів. Людство поступово наближається до тієї межі, коли увиразнюються похмурі прогнози вичерпання покладів нафти, вугілля, газу. Не лякатиму датами, коли спорожніють родовища планети, але це станеться, хочете цього чи ні. Ще 1977 року група експертів ООН визначила: останньої третини теперішнього століття економіка світу поглине в три-чотири рази більше мінеральної сировини, ніж спожили попередні цивілізації. За один день спалюється стільки палива, скільки його синтезувалося протягом тисячоліть.

Щоб позбутися майбутнього паливного голоду, треба розплутати низку не дуже простих проблем — приборкати сонячні промені, подуви вітру, тепло підземних вод, морські припливи, тобто примусити служити поновлювані, так звані нетрадиційні джерела енергії. Їхні запаси необмежені і вимірюються довгою вервечкою нулів після вельми вагомої одиниці. Земля одержує щодня в тисячу разів більше енергії від Сонця, ніж виробляють сучасні електростанції. Використання лише десятої частини потенціалу вітрів нашої країни дасть удвічі більше кіловат-годин, аніж наявна мережа турбін. Енергія одного циклу «приплив — відплив» у Світовому океані в сто разів перевищує потужність існуючих гідростанцій. Дуже обнадійливий розрахунок. Та, плаваючи в морях майже дармової енергії, ми поки що, як малі діти, побоюємося віддалятися від знайомої (і тому начебто безпечної) мілини стереотипів.

Зрозуміло, сьогодні ніхто з власної волі не зупинить турбіни рівнинної річки, хоча воду на їхні лопаті заганяють, немов лящів у дротяний ятір. На щастя, людство швидко розумнішає. (Нагадаю сумний, майже трагічний анекдот: років з десять тому впливова центральна газета вмістила в святковому номері ліричний репортаж відомого журналіста-сатирика про Чорнобильську АЕС і славне місто Прип'ять. У ньому є фрази, які автор, певне, вважав творчою знахідкою: «Якщо цьому містові й загрожує який-небудь вибух, то хіба що демографічний. Бо майже кожен третій містянин — представник молодого покоління. Вони — з майбутнього. І це в їхні руки ми кладемо ключі, що вивільнили енергію зірок»).

Дилетантство наївних учорашніх поглядів і прогнозів карають різками фундаментальних знань. Я вже писав про першу в СРСР Кримську сонячну електростанцію, про сонячні казани і мартени, що їх освоюють у лабораторіях і на геліополігоні київського академічного Інституту проблем міцності (див. «Вітчизна», 1988, № 5). Правда, коефіцієнт їхньої корисної дії ще надто низький, аби демонтувати блоки, які працюють на мазуті або норовистих і бунтівних ізотопах. А втім, не варто нехтувати спроби наполегливих піонерів. Думка обов'язково здолає відстань між темрявою старих уявлень і світлом, якщо не гальмувати її навмисне.

...Білі сталеві крила невтомно пришвидшували оберти. Мабуть, найсміливіший сучасний лицар сумної подоби не відважився б викликати їх на герць. Але йшлося не про двобій честолюбств, а про злагоджену, цілком мирну роботу. Вежі вітряків, які височилися над моєю головою, не примха дизайнерів-декораторів, не випадкова зорова вертикаль природних лаштунків зеленої долини, а обов'язкова складова суміжного ланцюжка машин і пристроїв, які не потребують ні відерця антрациту або солярки і самостійно, мов вічний двигун, забезпечують свій рух.

Дивовижна за вигадливою ощадливістю картина: вітер вирощує огірки і помідори в теплицях, наповнює гарячою водою металеві барила акумуляторів — додаткового резерву тепла на випадок кволого штилю. Труби насосів, опущені в річку, забезпечують нові калорії тепла — різницю градусів повітря і води. Маленькі лопаті зелених

щогл слухняно вмикають допоміжні двигуни. Кольорові цятки сонячних батарей, якими впритул вистелені дахи і стіни службових будників, вловлюють далені промені й гарантують нормальну роботу холодильників і радіаторів опалення.

Справжнє тобі енергетичне Ельдорадо. Перша моя оглядова екскурсія тривала кілька хвилин, але густо насотила новими враженнями. Кажуть, емоційний заряд коротких відвидин легко вербує виливових спільників і навіть прискорює дозвіл на нові кошти, розчулюючи серця відповідальних господарників. Моя поїздка не обіцяла подібного матеріального зиску, і тому час принаймні пояснити, чому я потрапив сюди.

Берег з високими вітряками і веселкою колекторів на широких лвах називається експериментальним полігоном «Десна». Його творець і господар — Київський політехнічний інститут. Це поки що єдиний науковий центр у республіці, де вивчають переваги об'єднання різних нетрадиційних джерел енергії, перспективи їхньої комплексної дії. Він виник завдяки настійливості колишнього ректора інституту, члена-кореспондента Академії наук УРСР Григорія Івановича Денисенка. Далі я спробую докладніше розповісти про цю людину та обставини, в яких народжувалася її небуденна справа.

Тепер на полігон учащають поважні делегації, представники споріднених закладів. Студенти проходять тут виробничу практику: незручності побуту (плита без куховарки, віддаленість магазинних прилавків і звичних розваг) компенсуються тишею, цікавою роботою і цілющим рибковим клюванням. Від початку весни, ледь зазмиється повінь, і до пізньої осені, коли жовте листя вкриває доріжки полігону, деснянський берег відвідують співробітники одного з інститутських науково-дослідних відділів, у якому заходжуються над питаннями комплексних енергетичних проблем, що грунтуються на поновлюваних джерелах. Їздять не марно: полігон уже став адресою багатьох знахідок і практичних розробок.

— Електрика звикла до стандартних параметрів. Це її фундамент,— сказав мені Валерій Миколайович Шевченко, начальник відділу, кандидат технічних наук. — Якщо найцікавіший пристрій випадає з існуючої структури, він нікому не потрібен.

З думкою можна погодитись, хоча основні теми відділу аж ніяк не хибують на традиційність поглядів. Шевченко розгортає аркуші мальованих проектів-ескізів — прямокутники довгастих будівель межують з баштами вітряків, бокастими циліндрами, поставленими сторчма на триноги, сліпучою гладдю пласких дзеркал, плетивом тонких труб. Так уявляють собі енерговузол, де одержуватимуть метан або й опріснюватимуть морську воду.

Інакше виглядатиме великий тваринницький комплекс. Але забезпечуватимуть його знову ж вітер, сонячні промені, різниця температур води і повітря, мобільна установка, де гній перероблятимуть на біологічний газ. Змінилися зовнішні прикмети, принцип залишився незмінний — якомога більша автономність, ефективне стикування технологій, щоб використати найдоцільнішу, яка забезпечить надійний робочий ритм. Кожна калорія працюватиме результативно й безвідмовно, а навколишня територія не засмічуватиметься зайвим і досить шкідливим теплом, як це буває на станціях, що споживають ешелони органічного палива.

— Такі технологічні комплекси економічніші за окремий агрегат,— кваліфіковано зауважує Валерій Миколайович. — Проведені дослідження підтвердили нашу правоту. Пропонуємо не лише ідеї, а й готові рецепти. Передусім для санаторіїв, пансіонатів, курортних зон відпочинку, де питання екологічної чистоти набувають особливої ваги.

Можливість розумного вибору, чітке знання механізму спільної дії обіцяє вигідний графік, сталий ритм навантаження,- веде далі Шевченко. — Адже нікого не влаштовує гаряча вода лише по п'ятницях або ясної, безхмарної днини. А наш комплекс виручить завжди: тимчасово завмерла одна установка, вмикай іншу — і не знатимеш прикрих несподіванок і простоїв.

Скадовськ, Алушта, інші курорти Криму й Тавриї — постійні маршрути робочих відряджень науковців Київського політехнічного. Існує авторитетне рішення щодо поступового переведення Південного узбережжя Криму на екологічно чисті джерела енергії. Спорудивши таку мережу, остаточно зупинять місцеві котельні й теплоцентралі, зменшать потужність існуючих таметешних електростанцій — вони будуть резервом на випадок критичних ситуацій. Певно, успіх шляхетної програми залежить від масштабів впровадження, ділового співробітництва зацікавлених організацій, об'єднання коштів і ресурсів. Інакше бажаної рентабельності не досягнеш.

Кияни готові ризикувати і вірять, що не осоромляться. Їхні попередні набутки дають підстави експериментувати в багатьох напрямках. Уже сьогодні теплонасосна станція в Алушті обігріває пансіонат «Дружба» водою Чорного моря. Взята з глибини 28 метрів, вона потрапляє до холодильної камери, наповненої фреоном, утворює гарячу пару, конденсат якої підіймає до належного температурного рівня прісну воду, що вільно циркулює в батареях опалення. Кожна витрачена кіловат-година дарує три, одержані з моря. Щороку пансіонат вдощадлжуватиме сімсот тонн умовного палива — зникли, на радість відпочивальників, пагорби золи, рудаві хвости над чорними димарями.

Станцію спроектували москвичі з ВНДІхолодмашу. Але київські дослідники офіційно запрошені до створення агрегатів, призначених для серійного виробництва. Завдання відповідальне, невідкладне і технічно дуже складне: нові насоси мають працювати на водяній парі, а не на фреоні, досить небезпечному для навколишньої атмосфери. І не лише опалювати будинки, а й опріснювати морську воду. Шевченко впевнений, що вони впораються, подужають, хоча строки надзвичайно стислі: від минулого року вся проектна документація на курортне будівництво в Криму повинна грунтуватися лише на поновлюваних джерелах енергії.

Сьогодні кияни - визнані авторитети з нової проблеми, бажані ділові партнери для будь-якого поважного замовника. У відділі

працює понад сто п'ятдесят чоловік: теплотехніки, електронники, хіміки, математики, програмісти, агрономи і навіть архітектори. З'явилися й свої кандидати наук, дипломовані фахівці з питань теорії і практики галузі, яку вчора вважали тереном письменників-фантастів. Один з них, Георгій Мельничук, був сумлінним моїм гідом-супутником на експериментальному полігоні «Десна» і охоче, дуже дисципліновано і ввічливо відповідав на мої часом недолугі, але щирі запитання.

Відділ нещодавно відсвяткував новосілля. З тісних приміщень у старому корпусі, де й худорлявим лаборантам не розминутися в лабіринті кульманів і столів, переїхав до великого, спеціально спорудженого будинку за інститутським парканом. Сім поверхів просторих світлих кімнат для роботи — це неабищо. Тут приймають гостей, укладають угоди про співробітництво, консультують початківців, планують нові теми, створюють прилади, мріють відкрити лабораторію, яка б вивчала структуру економіки та метеорологічні умови районів, де зростатимуть їхні енергокомплекси, хочуть серйозно порівнювати вітчизняні та зарубіжні системи апаратів, готувати кваліфіковано вичерпні експертизи нових проектів. Задум іноді випереджає можливості. Не всі пропозиції швидко здобувають підтримку в кабінетах, господарі яких мають право розпоряджатися коштами і обладнанням. Але до тимчасових поразок ставляться спокійно і продовжують власну, виборену роками лінію.

Мабуть, їм варто допомогти: перспектива вже ясна, зростають лави замовників, не бракує кмітливих помічників — аспірантів, студентів-старшокурсників найбільшого вузу республіки.

А проте сьогоднішнього розмаху могло й не бути, якби не людина, котрій, здавалося, вистачало клопоту над знайомими темами. Григорій Іванович Денисенко щойно переїхав зі Львова, де був ректором політехнічного інституту, і очолив провідний навчальний заклад у столиці. Недовзі друзі, колеги, учні вітали його з обранням членом-кореспондентом Академії наук України, званням заслуженого діяча науки.

Попередні праці Денисенка були пов'язані з традиційною енергетикою, але помітно відзначалися оригінальністю задумів. Цікавила можливість одночасної, по спільних проводах, передачі електроенергії постійним і змінним струмом, докладні й точні математичні моделі проходження пульсуючого струму. Дбайливо доглянута нива обіцяла непоганий врожай, але п'ятдесятилітнього вченого, селянського сина і колишнього фронтовика, владно вабила майже незорана царина, де на кожному кроці чекали не швидкі перемоги, а несподіванки, прикрощі, загадки.

Це було відчуття нового, притаманне справжнім дослідникам. Денисенко бачив, що виробничники-енергетики, на жаль, звикли до певного стереотипу мислення в щоденній технічній політиці. Так склалося, що порівняно мала кількість могутніх станцій обслуговує армаду споживачів, розташованих за сотні й тисячі кілометрів. Вимушено мирилися з тим, що десята частина дорогих кіловат-годин втрачається під час мандрів високовольтними лініями. І, аби відшкодувати неминучі збитки, постійно нарощували кількість турбін і блоків-агрегатів.

Іноді це було виправдано. З погляду господарської тактики, а не стратегії планової економіки в добу науково-технічного прогресу. Але межує з марнотратством, недалекоглядністю, коли розрахунки статистиків і футурологів тривожно засвідчують: наближається глобальна енергетична криза, порівняно з якою недавня раптова змова арабських шейхів, власників найбагатших покладів нафти в капіталістичному світі, виглядатиме наївною витівкою пустунів-дошкільнят.

Чи не перший серед учених республіки Денисенко замислився: як практично використати в народному господарстві невичерпні й безпечні для людини і природи нові джерела енергії?

Поступово визрівали ідеї, задуми ставали розділами конкретних тем. Їх втілення потребувало неабиякої мужності й характеру. Колеги потайки, а часом і відверто кепкували з того, чим зненацька, мов шаленець, захопився відомий учений. Десять років не змовкали ледь приховані поблажливою посмішкою глузи і в'їдливі натяки: «Професор віддає сили химерам, витрачає час на марниці, шукає перпетуум-мобіле...» На щастя, вистачало молодих помічників, розум яких ще не обтяжував тягар давніх постулатів і комфорт академічних звань. Маленький гурт вірних соратників радів першим успіхам, сумував при невдачах, не лякався помилок і нарешті знаходив правильні відповіді, не припиняючи пошуку. Жагу істини розпалювали звістки про паралельну роботу вітчизняних і закордонних сміливців, які часом випереджали, іноді відставали, але теж не здригнулися у відчай, бо розуміли важливість свідомо обраного шляху і добре пам'ятали пророчі слова Галілея: «Авторитет, що спирається на хибну думку тисяч, не вартий єдиної іскри розуму в світлій голові».

Надихав і приклад славетних попередників, уроки їхнього нелегкого шляху: біля колиски вітроенергетики, як відомо, стояв батько російської авіації професор М. Є. Жуковський; нетрадиційні джерела енергії серйозно вивчав українець Юрій Васильович Кондратюк — геніальний предтеча нинішніх космічних польотів. Ще в середині тридцятих років він писав: «Вітер є одним з найпоширеніших і могутніших джерел енергії. За своєю потужністю з приступних сьогодні для рентабельного застосування джерел енергія вітру поступається лише сонячній. Справа тільки за створенням рентабельної конструкції достатньо великих установок. Вітросилові ресурси такі величезні, що не можуть бути повністю освоєні навіть у перспективі».

Маленький відступ. Як відомо, Ю. В. Кондратюк працював механіком цукрозаводу в Малій Висці на Кіровоградщині, потім споруджував елеватори на Кубані та в Сибіру. Вже опублікувавши власним коштом знамениту працю «Завоювання міжпланетного простору», брав участь у всесоюзному конкурсі на кращий вітродвигун, оголошеній наркомважпромом Серго Орджонікідзе. І переміг, запропонувавши проект першої в світі вітроелектростанції потужністю два-

надцять тисяч кіловат. (158-метрова башта з двома вітроколесами, кожне вісімдесят метрів у діаметрі. Розрахунки, зовнішній вигляд цієї вежі повторює башта нинішнього телецентру в Останкіно — витвір товариша і колеги Кондратюка — інженера М. В. Нікітіна, відзначеного за неї Ленінською премією).

Роботу над кресленнями Кондартюк завершила у Харкові, а к Криму, на схилах Ай-Петрі, вже закладали фундамент майбутньої Кримської ВЕС. Після смерті Серго Орджонікідзе будівництво законсервували. Та в Москві було відкрито проектно-експериментальну контору (ПЕКВЕС), яка мала створювати вітродвигуни малої потужності для сільського господарства. Кондратюк працював начальником ІІ проектного відділу й наполегливо доводив доконечну потребу кущів станцій, які «можуть і повинні стати вітровими Дніпрогесами з великою перевагою на користь вітру, як щодо розміру капіталовкладень, так і стосовно до терміну введення в експлуатацію».

Навесні 1941-го під Москвою змонтували 60-метрову щоглу для ВЕС з двома трилопатними гвинтами. Та незабаром почалася війна, і башту розібрали — надто примітний орієнтир для ворожих літаків. Шостого липня Кондратюк пішов добровольцем на фронт. Служив рядовим роти зв'язку й загинув тієї ж осені в боях під Калугою.

Технічну документацію ПЕКВЕСу евакуювали до Кемерова. Гадали, що вона загубилася (а були там і рукописи, проекти Кондратюка). На щастя, їм судилася краща доля. Про це я дізнався від Бориса Івановича Романенка, який дев'ять передвоєнних місяців працював разом з Кондратюком і зустрічався з ним на фронті. Двадцять вісім років москвич Романенко віддав збиранню документів, відновленню сторінок життя Кондратюка, не припиняючи пошук (самодіяльний, на власний ризик) навіть тоді, коли ім'я славетного полтавця взагалі заборонили згадувати. Наприкінці грудня минулого року в київському Будинку кіно відбувся перегляд першої документальної стрічки про Кондратюка. Режисер — уральський митець Михайло Шаров, який народився в Харкові, автор сценарію — льотчик-космонавт Віталій Севастьянов. Приїхав до Києва й Романенко — один з героїв і співавторів талановитого фільму. Виступаючи на обговоренні картини, Борис Іванович, зокрема, відповів і на моє запитання про те, як вдалося йому розшукати не тільки проекти, виготовлені Кондратюком, а й великий рукопис (понад сто сторінок тексту й малюнків), присвячений проблемам вітроенергетики. Книжка поки що не надрукована — її ниніе збираються видати в Ленінграді, віддав і а збірнику теоретичної спадщини Кондратюка, що її готує Центр вивчення наукового потенціалу та історії техніки, віднедавна організований Академією наук України. Отже, доводиться чекати і сподіватися, що поважні видавці не загублять віднайдене.

У далеких закутках архіву ВІТРОЕН (є така установа Мінводгоспу СРСР) випадково знайшлися й креслення вітрових станцій, над якими працював Кондратюк (у тисячу, п'ять і десять тисяч кіловат). Дивно, але проекти нікого не зацікавили — вигідніше й престижніше, мабуть, зіпнути свої. Довгий час Романенко тримав їх у себе, не знаходячи уважних знавців, і влітку 1987 року, після ювілейних урочистостей у Полтаві, передав землякам Кондратюка. Зрозуміло, співробітники тамтешнього музею були вдячні за щедрий подарунок,— думаю,він не сниітиме в коморі запасників. Але краще, якби примірники його опинилися в руках нинішніх продовжувачів справи Кондратюка — дослідників Київського політехнічного. Вони б не дали кресленням порохнявіти на полицях, зуміли б їх використати. Можливо, це станеться тепер — від Полтави до Києва шлях недалекий.

Принагідно хочу розповісти про ще одне відкриття авторів фільму «Що в імені тобі моєму?..» Виявляється, справжнє прізвище геніального провидця космічних польотів — Олександр Гнатович Шаргей. Раніше навколо цього точилося багато пліток, тепер факт, не відомий широкому загалу, засвідчено документально і неспростовно. Ім'ям померлого від сухот київського студента Юрія Кондратюка він назвався тривожного 1921 року, побоюючись недовіри та зайвих розпитів, оскільки волею обставин змушений був одягти мундир офіцера денікінської армії. Цей несподіваний учинок важко засуджувати чи виправдовувати в погляду сьогоднішніх моральних і громадянських норм. Інші часи, інша суспільна атмосфера. Але решту років було прожито гідно — висока напруга праці, винаходи, осявання думки, сміливий лет якої дивує нинішніх головних конструкторів ракет, цілковита зневага власних гараздів.

Цікаво, що великий полтавець передбачив принцип поєднання різних джерел енергії з використанням теплових і гідравлічних установок. Він, зокрема, пропонував докладну схему хімічного акумулювання енергії вітру за допомогою електролізу води. Отже, нова галузь науки зростає не на порожньому місці. Ідею комплексності підхопили, доповнили і обстоюють київські учені.

Розробки Григорія Івановича Денисенка та його учнів уже не викликають осуду, їм здебільшого забезпечено підтримку. На полігоні «Десна» встановлено вітряки (їх вісім, кожен у двадцять кіловат), виготовити які допомогли київські об'єднання «Більшовик» та «Авіація», Ждановський металургійний комбінат імені Ілліча та інші підприємства республіки, де працюють випускники вузу.

Віра в успіх здолала опір скептиків. Ентузіасти зуміли відстояти власний погляд й зазирнули в майбутнє — є віра, що на цьому шляху їх чекає успіх. Але остаточну перемогу святкувати зарано — попереду чимало роботи.

2.

Одна з найбільших на Україні птахофабрика «Київська» щодня відправляє до магазинів столиці майже мільйон яєць. Перехід на фабричний конвейєр, індустріалізація галузі забезпечили безперебійне постачання міста усіма складовими обов'язкового меню людини — яйцями, бройлерами, обпатраними качками. І не тільки столиць та промислових центрів, на які поширюються пільги постачання.

Сучасна птахофабрика — це довгі яруси

дротяних батарей, автоматика, високі вимоги профілактики, яка передбачає вакцинацію, курси антибіотиків, інгаляцію та інший медичний сервіс, бо саме раптові епідемічні інфекції — найстрашніший, найпідступніший ворог таких велетенських птахоферм. Але масове виробництво, заводські темпи і масштаби висунули нову проблему — що робити з відходами, які щозмінн вигрібають з денець комунальних ставковаиськ?

Мільйон яєць — отже, двісті п'ятдесят — триста тонн рідкого посліду щодоби. Арифметика проста, але задачу не розв'язати й за допомогою вищої математики. Хоча послід містить чимало поживних мікроелементів (адже раціони курей-несучок вивіряють з прискіпливістю санаторних дієтологів), його не можна, як гній тваринницьких ферм, одразу вивозити на поля. Надто висока концентрація речовин спалює посіви, мов вогонь, та ще й додає бур'янів.

Відходи тримали в спеціальних сховищах, засипали ними яри, віддавали відчайдушним агрономам, які, не маючи вдосталь інших добрив, наважувалися вкосити їх на поля восени. За все доводилося платити з фабричного бюджету, а пошук невибагливих клієнтів іноді нагадував заплутаний детектив. Морока — та й годі. Але куди подінешся від неї?

А тим часом вихід був. Не вельми простий, але цілком реальний і навіть вигідний: одержувати з посліду біогаз, який би опалював цехи, залишаючи суху речовину, що від неї не відмовиться жодний тямкий городник.

Іван Іванович Хлюпка, директор птахофабрики, показує мені сріблястий невисокий конус з металевою огорожею без даху. Зовні благенька конструкція не вражає. Іван Іванович теж уникає поки що райдужних слів. Хлюпка радить звернутися до безпосередніх творців з лабораторії УкрНДІагропроекту, по пам'яті називає службові телефони і прізвища людей. Він погоджується, що в разі успіху фабрика не матиме клопоту з відходами, але дипломатично зауважує: «Аби лише наука не жонглювала даними дослідів, а виробничники позбулися насторожених сумнівів».

Молодого директора легко зрозуміти: від нього передусім вимагають основну продукцію, а не роботу якихось експериментальних установок. Нові ідеї спокусливі, але здебільшого технологічно невивірені, потребують чималих зусиль.

Старший науковий співробітник Ілля Григорович Баркалов настроєний оптимістичніше, як і належить авторові розробки. Він вірить, що сім витрачених років не минули марно: проблемою цікавить багатьох — і в нас, і за кордоном, але позитивні наслідки мають лише одиниці. Звісно, дешевий біогаз метан приваблює. Але досить складно забезпечити цей безвихідний потік, який рухають бактерії. Кожен колектив дослідників, кожна солідна фірма суворо охороняє свої маленькі таємниці, не поспішаючи ділитися ними.

Баркалов з погордою розповідає, як відмовили відомій англійській компанії, що нахвалялася, нібито зуміла налагодити ланцюжок зброджування посліду і пропонувала послуги нашому Держагропрому, приховуючи, що перші їхні промислові спроби у Франції зазнали поразки. На щастя, досвіду, здобутого киянами, вистачило, щоб кваліфіковано й неспростовно довести ненадійність дорогого контракту. І директор Хлюпка уважніше поціновує запал тимчасових квартирантів з УкрНДІагропроекту по тому, як маленькою установкою зацікавилися давні друзі суперники з птахофабрики «Тауха» під Лейпцігом. Для німецьких інженерів проблема утилізації відходів так само гостра. Але «Тауха» поки що не має навіть дослідного виробництва, і посланці її, приїхавши в гості, доскіпливо розпитували про перші результати, недвозначно натякали, що хоч сьогодні готові запозичити набуте.

Увага надає сил, та ще зарано дарувати креслення і чітку інструкцію. Але науковці не втрачають бадьорості й переконані, що незабаром кпоракться.

Треба сказати, що лабораторія, в якій працює Ілля Баркалов, постійно заходжується біля систем і споруд з очищення стоків сільськогосподарських підприємств. Робота не для цнотливих чепурунів, але замовлень вистачає: великий тваринницький комплекс, число яких швидко зростає, утворює навкруж себе більша відходів, аніж пересічне місто обласного підпорядкування. Проекти сховищ, рекомендації, що існували, не могли розв'язати питання, бо пропонували заходи, небезпечні для навколишнього середовища. Екологи справедливо протестували, а їхня думка важить нині багато.

Визначили інший напрям робіт. Уже первісток викликав неабиякий інтерес у фахівців. Третій рік у радгоспі «Росія» під Золотоношею працює досить потужна установка, що виробляє біогаз з відходів місцевої свиноферми. Коли я був у лабораторії, завідувач її Олег Павлович Смирнов уточнював останні пункти протоколу поїздки до Золотоноші з операторами Київської студії науково-популярних фільмів. Приєднатися до експедиції запрошували й мене, але термінові справи не випустили з хвати. за чим і досі шкодую. Весело й корисно спостерігати збоку метушню і парад, притаманні документальним зйомкам. Людину з олівцем і записником зустрічають куди буденніше, офіційніше.

Сріблястий конус під Броварами, на птахофабриці «Київська», ще не потрапив у об'єктив кінокамер. Єдині свідчення про нього — звіти і робочий щоденник Баркалова, який, аби прискорити випробування й не дати остигнути ентузіазмові нечисленних помічників, бувало, й ночував там навесні і влітку. До швидких темпів і самостійного мислення Іллю Григоровича привчило життя: втративши батьків, виховувався в дитячому будинку, після школи будував залізницю на Півночі, відслуживши армію, став студентом Української сільськогосподарської академії. Здібного і наполегливого випускника факультету механізації запросили до інституту, де він працює понад двадцять років. Ученого ступеню ще не здобув, але, повірте, встигнув більше за меткого кандидата або пересічного доктора наук, яких вабить монографії, доповіді на конференціях у присутності начальства, а не реальна віддача їхніх знань.

Установці на птахофабриці передували звичайна колба на робочому столі й так

звана пілотна апаратура, де остаточно перевірялася нинішня конструкція. Баркалов звик залишатися у лабораторії, де канцелярські шафи і креслярські дошки відгороджують тісні персональні закапелки. Ясне коло знайомої лампи, незвична тиша, мовчазний телефон, пакунок з нехитрою вечерею і скляна гарячого чаю, коли натомлений мозок відмовляється осягнути потаємний зв'язок цифр у стовпчиках таблиць... Години вечірньої вахти тривали й тоді, коли знайшов адресу для промислових експериментів. Переконував незворушних виробничників, шукав спільників, думав, як роздобути обладнання. Коли щастило, коли ні, але Баркалов не цурався жодної можливості. Постійні мандри часом дарували приємні сюрпризи. Так, реактор, де колонія бактерій мала розкладати рідкий послід на метан і вуглець, Баркалов знайшов у Черкасах. Раніше в тій цистерні доводили до кондиції коньяк, тепер її з радістю віддали науковцям, які прилаштували її поряд з ящиками кубами і відстійником, де позбавлялася вологи біомаса, що вже віддала своє тепло.

Одна тонна рідкого посліду дає тридцять два кубометри газу і двісті кілограмів сухого концентрату, за яким відразу почали вчащати не лише власники навколишніх дач. На ознаку того, що установка нарешті діє, запалили високу вогненну свічку — горіла вона і вдень, і вночі. Зрозуміло, Баркалов знав лінший спосіб, як використати одержаний газ. Прокласти трубу до фабричної теплиці, домогтися того, щоб у майбутньому пташники щочетвертого дня опалювалися без державної електрики. Але для цього потрібна велика установка, потужний цех, апарати якого переробляли б усі відходи, а не лише соту їхню частку, як тепер. Перші уроки експлуатації підказали й решту нових проблем, про які не здогадувалися раніше.

А втім, несподіванки не примусили непокоїтися, на них чекали. Комплекс довів свою життєвість, завдяки чому спроектовано вдесятеро більшу промислову установку, що неодмінно з'явиться на птахофабриці «Південна» в Криму. Її керівники квапнть киян і готові надати будь-яку допомогу. Вони встигли навіть укласти угоду з австрійською фірмою, пообіцявши поживні сухі добрива за валюту, аж ніяк не зайву для дальшої модернізації корпусів. Та головне, либонь, не валюта, хоча й здобута в такий несподіваний спосіб, а тверда гарантія того, що не засмічуватимуться береги і води Сімферопольського сховища, поруч з яким розмістилася фабрика. Отже, подовжаться маршрути ділових мандрів Іллі Баркалова — знову готуй у дорогу термос..

Інженери-дослідники інституту працюють над тим, щоб установки біогазу поєднати з мобільними сонячними батареями. Попередні розрахунки доводять: підвищиться коефіцієнт корисної дії, зберігатиметься пальне, необхідне при стартовому розгоні реакторів, наповнених послідом, можна буде швидше вийти на критичну температуру, з якої процес розвиватиметься самотужки. Їхні зусилля не поодинокі. У лабораторії Київського політехнічного також перевіряють нові моделі геліокотлів — дешевші, надійніші, ніж ті, що рекомендує Держагропром.

Кандидат технічних наук Лев Миколайович Стронський охоче демонструє конструкцію, до створення якої безпосередньо причетний. Уже зовнішній вигляд її досить незвичний. Товста труба, пофарбована в чорне,— мов сволок у старій хаті. До неї кріпляться трубки з фреоном, облямовані смугами дзеркал. Казан, який дуже скидається на стріху решітку, наперед орієнтований на південь і тому не потребує додаткової автоматики. Сонячні промені покволі нагрівають трубки, пара віддає тепло воді, конденсується, холодні краплини опиняються внизу, і все починається спочатку. Пристрій легко відремонтувати в разі потреби. Досить лише поставити нову трубку, а не знімати важезний блок, як раніше. З лещатами впорається й людина без диплома механіка.

Поважні комісії ще розглядали модель, а на столі Стронського лежали заявки від підприємств, які хотіли одержати креслення, щоб негайно розгорнути серійне виробництво. Перехід на самофінансування вимагає більшої оперативності від заводських керівників. Треба шукати замовників, скоріше впроваджувати, аби випередити конкурентів. А попит є — колгоспні тваринницькі ферми залюбки беруть сонячні батареї. Той, хто зуміє налагодити випуск, не потерпатиме від позапланових збитків.

Набувають розгону й пошуки. Нове за тематикою відділення відкрилося в академічному Інституті електродинаміки. Його очолив знайомий нам професор Григорій Іванович Денисенко. Поки що думають розширювати дослідження політехніків. У майбутньому мріють про об'єднання зусиль і тем: навіть готових розробок вистачить на великий науковий заклад.

— Уже сьогодні республіка потребує багато тисяч установок нового типу — простих, надійних, недорогих,— пояснює Г. І. Денисенко. — Дослідні зразки давно випробувані на полігоні «Десна» і дали непогані результати. Час активно переходити до наступного етапу: перевірити, як маленькі блоки-електростанції діятимуть на сільських подвір'ях. Звичайно, це буде не тільки геліоказан, а й вітряк, насос для використання підземного тепла, установка, що одержує біогаз. Такий комплекс має бути рентабельний і працюватиме протягом усього року — в спеку, мороз, осінньої сльоти. Хотілося б, аби керівні планові органи підтримали нашу програму.

Та не всі чекають директивних ухвал. Кореспондент ТАРС нещодавно розповів про молдавського умільця, який самотужки змайстрував сонячний колектор: звичайнісінький дерев'яний ящик з чавунними радіаторами, вкритими подвійним склом. А поруч спорудив маленький вітряк. І навіть у негоду має щоденно вісім відер гарячої води, чого абсолютно вистачає для опалення будинку.

Утнув, як кажуть, з шайки лемешів, хоча й подейкували сусіди, що не варта шкурка вичинки. Довів, що поділяє погляди київських науковців. Невже й на Україні не знайдеться таких майстрів? Хіба їхня дорога терном заросла?..

ВОЛОДИМИР ПОЛЄК

„КРОК ДЕРЖИ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ"

Критика

Поема О. Блока «Дванадцять» в українських перекладах

Сімдесят років тому, захоплений величчю і творчою енергією Жовтня, Олександр Блок одним з перших у радянській літературі оспівав перемогу соціалістичної революції. З того часу й до сьогодні поема «Дванадцять» приваблює й інтригує дослідників у нашій країні та за її межами, викликає інтерес і пробуджує прагнення дедалі нових і нових перекладачів відтворити поему своєю рідною мовою.

А зробити це не просто. Адже, як слушно зауважує російський літературознавець Л. Долгополов, «надто насиченою виявилась поема... ускладненою і суперечливою, по суті, невичерпною для дослідницької логіки а її символіка, що справді допускає різні тлумачення». Незважаючи на деяку сюжетну хаотичність і неоднозначність художніх засобів, поема О. Блока «Дванадцять» вражає гармонійною цілісністю, оригінальним поєднанням внутрішньої теми — душевних переживань її героїв — із зовнішньою — проблемою загибелі старого класового світу і становлення нового, соціалістичного. До необхідності зберегти при перекладі ідейний і творчий задум О. Блока додається необхідність якнайточніше передати стихію розмовної, часом жаргонної мови того історичного моменту, своєрідність реалій російського життя, афористичність багатьох поетичних рядків, тобто все те, що сприяло створенню неповторного колориту поеми «Дванадцять». Але, незважаючи на ці та інші труднощі, перекладачі різних народів настійно прагнуть познайомити своїх співвітчизників із шедевром О. Блока.

Кількість перекладів поеми «Дванадцять» різними мовами чимала. Вже у 1924 р. були відомі переклади українською (під псевдонімом С. Юрась виступав Д. Загул), два польською (серед них К. Вінавера), німецькою та єврейською. За 1926—1972 роки маємо вісім спроб її передачі румунською, за 1920—1955 роки — шість англійською, за 1920—1963 роки — вісім німецькою мовою. Тільки у буржуазній Польщі за міжвоєнний період (1921—1939) було сім інтерпретацій поеми «Дванадцять». Уточнимо, що згаданий перший польський переклад К. Вінавера з'явився у 1921 році і був відомий на Західній Україні, окупованій тоді білополяками.

Перший український переклад уродженця Буковини Д. Загула (1890—1938) був надрукований у 1919 році на сторінках київського журналу «Мистецтво». 1925 року у Києві він був передрукований в «Антології російської поезії в українських перекладах», що посередньо підтверджувало його ідейно-художні достоїнства. Як зазначала Л. В. Краснова (1971), «Загул майже всюди зумів зберегти ритми і мелодію блоківських рядків, правда, це зроблено дорогою ціною. Напрочуд різноманітна ритміка поеми відтворена в перекладі і сприяє впізнаванню Блока. Так, це «Дванадцять» з її багатоголоссям, ті ж звуки, голос автора, фарби». Уважно звірявши переклад з оригіналом, дослідниця наочно підтвердила як творчі здобутки першого українського перекладача, так і окремі його огріхи й втрати.

Якщо перевидання поеми «Дванадцять», зокрема й у перекладі Д. Загула, на Радянській Україні було звичайним і природним явищем, то її поява на Західній Україні, окупованій білополяками, ставала актом громадянської мужності, політичної зрілості, свідченням позитивного ставлення видавців і перекладача до Великого Жовтня. У 1920 році львівський журнал «Життя і мистецтво» писав про О. Блока як про «одного з кращих поетів новітньої російської літератури», а про його поему «Дванадцять» — як про «прегарну апофеозу перевороту», а яку він вклав «увесь чар своєї уяви, інтелігенції, вигону культуру і багатство засобів».

Популярності О. Блока на Західній Україні сприяли, як уже зазначалося, видання поеми «Дванадцять» у польському перекладі К. Вінавера (1919 року у газеті «Пшеглёнд вечорни», у 1921 році—окремим виданням), а також мовою оригіналу у Львові. Останнє було здійснене 1922 року у львівському видавництві «Русалка» — як другий випуск «Современной библиотеки». Тоді ж, у 1922 році, це видавництво видало «Сборник современной русской поэзии», в якому була

опублікована поема О. Блока «Скіфи», а також вірші С. Єсеніна і М. Клюєва. Є підстави вважати, що такий вибір був не випадковий, а підказаний поезією П. Тичини «І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Клюєв», надрукованою у збірці «Плуг» (1920) і передрукованою на Західній Україні.

Отже, дві найкращі поеми О. Блока, присвячені подіям Великого Жовтня, стали надбанням західноукраїнських читачів, для яких мовою оригіналу вони практично були недоступні. Варто згадати і перекладений українською вірш О. Блока «Грустя, и плача, и смеясь». Під назвою «Разом і плач, і сміх, й туга...» він був опублікований 1921 року у студентському журналі «Поступ».

У 5-му числі за 1923 рік «Нової культури», неофіційного органу КПЗУ, було вміщено український переклад поеми «Дванадцять», виконаний В. Бобинським (1898—1938), що одночасно вийшов і окремим виданням із портретом О. Блока та підзаголовком «Баляда революції». До свого перекладу автор додав цікаву передмову. «Провідне місце у модерній (тобто сучасній. — В. П.) російській поезії,— писав В. Бобинський,— яке йому без вагань признали та признають сучасники, бачачи в ньому глибокий зв'язок з геніальною творчістю Пушкіна, Баратинського, Лермонтова й інших, Блок здобув собі глибокою особистою лірикою, в якій, висказуючи свої власні пережиття, став виразником також того всього, чим жила вся сучасна йому Росія та чим житимуть довго ще цілі покоління...» І далі В. Бобинський зазначав: «Окреме місце займають два твори Блока, написані в часи Великої Пролетарської Революції (...). Це балада «Дванадцять» та поема «Скіфи». Ці дві поеми являються свого роду завершенням всієї творчості Блока. В них він дає відповідь на цілий ряд питань, які ставило йому російське життя дореволюційної доби. Без вагання, з повною свідомістю, а одночасно з захопленням, в радістю, всією своєю душею Блок прийняв революцію і віддав їй себе цілого. Відчув він її чисто фізіологічно. «Грюкіт розвалу старого світу» він чув, по його словах, фізично, слухом, в часі писання «Дванадцяти» та після цього. «Всім серцем, всім тілом, всією істотою своєю слухайте революцію!» — він кликав до своїх сучасників. Цей заклик,— живими образами заворожений в усіх його творах,— особливо ярко й пориваючо промовляє до вас з суворих, автопленних із дивного аліансу тривіальних та натхненних слів, рядків його революційної балади «Дванадцять» (у виданні замість «аліансу» надруковано «аліянсу» — мені видається, що це помилка. — В. П.).

Із наведеної досить великої цитати можна зрозуміти, як щиро прагнув В. Бобинський донести до західноукраїнського читача ідейний і творчий задум О. Блока. Тому не дивно, що поява українського перекладу поеми «Дванадцять» перелякала польську цензуру. «Пресовий прокуратор у Львові», який не звернув уваги на видання поеми О. Блока російською і польською мовами, закреслив в українському перекладі найбільш ідейно сильні місця, спрямовані до трудящих:

> Крок держи революційний!
> Близько ворог невспокійний!
> Гей, вперед, на шлях свободи,
> Робітничий народе!..
>
> ....
>
> Ми на горе всім буржуям
> Світовий пожар роздуєм...

Проти свавілля цензури виступила прогресивна громадськість Західної України. До польського сейму було внесено інтерпеляцію у справі часткової конфіскації деяких місць у поемі з їх відновленням. В інтерпеляції, зокрема, пояснювалося, що стало причиною такого вчинку «пресового прокуратора»: «Поема ця була надрукована в перекладі на польську мову в 1921 р. у Варшаві Карлом Віттвером, а опісля була надрукована російською мовою видавництвом «Русалка» в 1922 році у Львові. В обох цих виданнях не був сконфіскований ні один уступ. І тільки після видання цієї поеми українською мовою пресовий прокуратор у Львові посчеркав вищенаведені уривки. З того виходило би, що не про зміст ходить п. прокураторові, але про мову, якою повинна поема може бути друкована». Звичайно, йшлося не тільки про мову, а й про зміст, бо саме з українського перекладу широкі народні маси могли дізнатися правду про Великий Жовтень.

Інтерпеляція стала відомою на Західній Україні і в усій Польщі — її було надруковано окремою листівкою у газеті «Земля і воля» за 23 грудня 1923 року (під назвою «Цензорські примхи»), а також у протоколах сейму. Проте навіть урізаний український переклад поеми «Дванадцять» був небезпечним для панської Польщі. 5 квітня 1924 року староста с. Вібрці доповідав у Львівське воєводство, що під час обшуку в читальні «Просвіти» у Підярковві поліція знайшла і вилучила поему О. Блока, праці Н. Леніна «Світогляд Маркса» і К. Лібкнехта «Павуки й мухи»...

Нині відомі чотири примірники видання з перекладом В. Бобинського. Один з них зберігається у Русівському літературно-меморіальному музеї В. Стефаника. На ньому дарчий напис: «Василеві Стефаникові — Василь Бобинський».

Переклад В. Бобинського був свого часу об'єктом уважного наукового дослідження. Так, у 1968 році В. П. Попов писав, що «В. Бобинському, безумовно, вдалося відтворити в перекладі ідейно-художні особливості поеми, її складну стилістику, її поліфонічність» і що «недоліки перекладу не мають істотного значення».

У 1930 році з'явився третій український переклад поеми «Дванадцять». Зроблений В. Сосюрою, він пізніше кількаразово перевидавався без будь-яких суттєвих змін (1932, 1936, 1938, 1951). Про цю, третю, спробу познайомити українського читача із твором О. Блока Л. В. Краснова писала так: «У своєму перекладі поеми «Дванадцять» Сосюра, говорячи словами Рильського, знайшов ту творчу домінанту, яка вірно передає стиль поеми, її ідейну і художню направленість. Звичайно, і в перекладі Сосюри є недоліки, але головне те, що поет зумів передати суть: революційний крок невсипущого дозору, тривогу і романтику, любов і ненависть, гнівний пафос і сарказм — те, що є душею поеми. Блок залишився Блоком і в українському перекладі, але сприймаємо ми його

тепер через перекладача, подекуди вбиваючи в рядках твору тональність і образність Сосюри» (1968).

Усі три українські переклади поеми «Дванадцять» позначені і творчими здобутками, і художніми прорахунками. Тому, очевидно, є потреба у нових перекладах її українською мовою на рівні нових ідейно-художніх вимог. До 100-річчя з дня народження О. Блока (1980) поему «Дванадцять» переклали І. Глинський і Д. Павличко. Перший з перекладачів обрав тільки заключну частину поеми, тому важко судити вповні про якість перекладу такого складного для передачі іншою мовою твору. Нагадаємо завершальні рядки:

...Так ідуть державним кроком:
Ззаду — злий голодний пес,
А попереду високо —
Піднявши до небес,
Невидимий в лютім гулі,
Заворожений від кулі,
Сніжним розсипом перлинним,
Ніжним плином хуртовинним
У віночку з білих роз
Йде — попереду — Христос.

І. Глинський (як і Д. Павличко), на відміну від попередніх перекладачів, зберіг антитезу: «Позади — голодный пес... впереди — с кровавым флагом... впереди — Исус Христос». Проте здається, що Д. Павличко зумів точніше відтворити творчий задум О. Блока — показати впевнену і непереможну ходу апостолів революції:

...Так ідуть державно, вагом
Ззаду жалісний барбос,
Спереду — з кривавим стягом,
І не видимий ні з вида,
І на кулі невразлива,
По заметах задубілих
Крізь хурделицю й мороз

У вінку з троянди білих —
Спереду — Ісус Христос.

Порівнюючи обидва переклади із російським оригіналом, побачимо, що І. Глинський, хоча й відтворив блоківські художні образи, не зберіг рядка «Впереди — с кровавым флагом», поміняв місцями сьомий і восьмий рядки. Тож таки ближчий до оригіналу переклад Д. Павличка, який не просто відтворив Ісуса Христа, а й намагався його зрозуміти і пояснити, підкреслити, що звернення О. Блока до цього релігійного образу було не випадковим і винятковим. У своєму виступі на міжнародному блоківському симпозіумі в Італії Д. Павличко нагадав, що коли О. Блок створював поему «Дванадцять», Павло Тичина написав вірш «Скорбна мати», «де в образі богородиці виведено Україну, яка чекає воскресіння свого сина, котрий символізує повстання з мертвих, ідеал свободи і людяності під цілющими проливами революційної бурі». Д. Павличко уточнив, що іще один український поет, В. Кобилянський, звернувся до образу Христа, щоб через нього показати «загальнолюдський характер російської революції, яка вирвала з пітьми колоніального життя й вивела на сонячні орбіти народи колишньої царської Росії та інших прогнилих імперій». (В. Кобилянський писав: «Христос воскрес! Червоний мак — прапор в руці як символ вільних днів...»).

«Як франківський Мойсей є тільки символом народного вождя, а не образом біблійного пророка,— писав Д. Павличко у статті «Поет глибини»,— так блоківський Христос не має нічого спільного з церковним і попівським богом, а є тільки геніальним знаком тисячолітньої мрії пригноблених про справедливість їхньої боротьби за життєвий ідеал. Ніщо не могло б так поглибити сенс поеми «Дванадцять», ніщо не могло б надати йому романтичної й разом з тим вікової глибини, ніщо не загострило б так і не просвітило проблему спадкоємності між новим і старим світом, як, власне, оте закінчення твору, що могло бути написане тільки рукою Блока».

Як відомо, поема «Дванадцять» містить 335 рядків, з яких половина, за підрахунками Л. Долгополова, складається лише з двох і навіть з одного слова, причому не завжди граматично самостійного, наприклад, з вигуку, частки або звуконаслідування. Адекватну кількість рядків має тільки переклад Д. Павличка, характерним для якого є вміння зберегти вольові повторення слова з найбільшим смисловим навантаженням. Наприклад, О. Блок тричі вживає слово «злоба» з різними означеннями: «грустная», «черная», «святая». У перекладача: печальна, чорна, священна.

Д. Павличко зумів зберегти й українською мовою самоіронію червоноармійця, вдало використавши оксюморон «мед-полин» (в оригіналі: «Эх ты, горе горькое, Сладкое житье!»):

Ех ти, горе-гореньке,
Ех ти, мед-полин!
Пальтечко благеньке,
Австрійський карабін!

Або там, де товариші закликають Петруху не ставити особисте над громадське, бути готовим до ще важчих випробувань:

— Не такое нынче время,
Чтобы нянчиться с тобой!
Потяжелее будет бремя
Нам, товарищ дорогой!

Д. Павличко влучно використовує фразеологізм «Заллють за шкуру сала», що сприяє яскравому відтворенню сцени українською мовою:

— Не така пора настала,
Щоб нам нянечку сюди!
Ще заллють за шкуру сала
Нам, товаришу, пожди!

Отже, на сьогодні маємо п'ять українських перекладів поеми О. Блока «Дванадцять», в кожному з яких відбилися міра сил і таланту перекладачів, розуміння ними цієї складної поеми на різних етапах історичного розвитку. Видається доцільним перевидати всі українські переклади поеми «Дванадцять», попередивши їх російським оригіналом.

Івано-Франківськ

ВОЛОДИМИР МАТВІЇШИН

НА СТЕЖЦІ НАРОДНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО

Упродовж цілого життя І. Нечуй-Левицький пильно стежив за розвитком літератури в різних країнах, намагаючись глибоко вникнути у складний процес еволюції та утвердження реалістичного напряму в національних письменствах. Всіляко оберігаючи рідну літературу від шкідливої занепадницької тенденції окремих зарубіжних письменників, він творчо засвоював і пропагував усе позитивне для збагачення та поглиблення реалістичного методу на Україні. Найхарактерніша риса критичних виступів письменника — різко негативне ставлення до будь-яких виявів декадентства в окремих літературах. Саме в цій площині формувалася естетична позиція І. Нечуя-Левицького, яка приводила його до не завжди справедливих критичних оцінок явищ нової літератури.

Так, у статті «Українська декадентщина» (1911) критик надто категорично заносив до «демоністів, еротистів, сатаністів» ряд французьких поетів-символістів, творчість яких, хоч і була суперечлива, все-таки збагатила національну і світову літературу новими творчими знахідками, ідеями, темами, образами (Ш. Бодлер, П. Верлен). Погоджуючись з автором статті у тому, що «мова в декадентів поплутана, покручена, чудна», зауважимо, що згадані поети чимало прислужилися до збагачення французької мови за рахунок архаїзмів, діалектизмів, провінціалізмів. Однак саме проти такого шляху поповнення словникового запасу мови гостро й емоційно виступав І. Нечуй-Левицький, будучи відвертим противником русизмів, полонізмів, регіоналізмів в українській літературній мові. Певним суперечливим дисонансом до загальної тональності статті звучить її кінцівка, де автор ніби відступає від свого категоричного «засудження» декадентства, допускаючи, що у великих, «багатющих» літературах воно — «неначе розкіш, письменські збитки... оригінальні й чудернацькі... Ці збитки часом бувають і поетичні, оригінальні в своїй красі, по своїй докладності і оригінальності картин... коли в цих утворах декадентів нема надто грубої і нехайної соромітчини». Тут, очевидно, критик мав передусім на увазі згаданих поетів-символістів, які своїми творчими пошуками надали поезії більшої музичності, ліризму та імпресіоністичного характеру.

У цій же статті І. Нечуй-Левицький справедливо застерігав українських літераторів від надмірного захоплення «негарною поведенцією», тобто занепадництвом, яке може «накоїти лиха» в українській літературі. Проте, вдаючись до типологічних зіставлень окремих творів українських авторів з творами французьких письменників, критик надто беззастережно висловлюється про «поезії в прозі» О. Кобилянської та Н. Кобринської, жіночі образи яких нібито нагадують «ефірні, романтичні, ідеалізовані типи» Жорж Занд в її романах «Індіана», «Валентина», «Він і вона». Не помилувана критиком також її роман «Консуело». Приписав автор статті «декадентщину» й ранньому романтизмові В. Гюго. Таким чином, І. Нечуй-Левицький у полемічному запалі зараховував до прибічників «чудернацького з'явища» й тих письменників, які відкидали гасло «мистецтва для мистецтва», а їхній пошук незвичайного в житті аж ніяк не шкодив розвиткові літератури.

Одним з найсуперечливіших критичних виступів І. Нечуя-Левицького є опублікована ним без підпису у львівському народовському журналі «Правда» (1878, № 2) стаття «Сьогочасне літературне прямування», яка спричинилася до широкої літературної дискусії про завдання української літератури на тогочасному етапі її розвитку. Того ж року теоретична концепція І. Нечуя-Левицького була піддана гострій критиці І. Франком у статті «Література, її завдання і найважніші ціхи» за тенденційність у висвітленні питання про самобутність української літератури та ототожнення передової російської літератури з «державою московською, її жандармами та чиновниками і їх гнітом на всяку свобідну думку». І. Франко знову повертається до художньої спадщини І. Нечуя-Левицького, зокрема до його роману «Микола Джеря» у статті «Життя і побут сучасного селянина на Вкраїні і у Франції» (1878), зауважуючи: «Поміж новішими писателями українськими... найвидніше місце займає безперечно д. Нечуй (Левицький) як по красоті, вірності рисунка та тій хватаючій за серце теплоті чуття, яка відзначає поміж російськими писателями Тургенєва та Помяловського». Цими останніми словами І. Франко дає зрозуміти самому І. Нечуєві-Левицькому, що його художній доробок — щось протилежне його прямолінійним теоретичним настановам. Адже на практиці І. Нечуй-Левицький творчо використовував все цінне й корисне з «мужичого питання», здобуте письменниками різних національ-

них літератур, в тому числі й російської.

Подальші критичні виступи І. Нечуя-Левицького засвідчують не лише його широку обізнаність зі складним світовим літературним процесом, але й зрозуміння адресованих йому слів І. Франка про те, що «інтелігенція, аже коли хоче бути інтелігенцією, не може замкнутися в тіснім кружку одної літератури, але мусить студіювати, читати і порівнювати й твори других літератур — московської, німецької, французької і проч.».

Що ж до художнього доробку І. Нечуя-Левицького, то О. І. Білецький мав усі підстави відзначити, що за своїми творчими замірами письменник наближався до задумів Бальзака, Золя та Гоголя, прагнучи охопити «всю Русь». Подібно до авторів «Людської комедії» та «Ругон-Маккарів», І. Нечуй-Левицький, дотримуючись демократичних засад, тяжів до соціальної тематики, в тому глибоко відтворив найрізноманітніші суспільні типи від поміщиків до соціальних низів — зубожілих селян, безправних наймитів, старців. Взявши на озброєння науковий метод французьких митців-гуманістів, їхній інтерес до документальності, І. Нечуй-Левицький, до того ж не байдужий до позитивних здобутків романтиків, глибоко правдиво відтворив у своїх повістях-хроніках українське суспільство пореформеної епохи.

З «Життєписі Івана Левицького (Нечуя), написаній ним самим» (1881), а також з його листа від 19 квітня 1876 р. до О. Кониського дізнаємося, з яким жвавим зацікавленням майбутній літератор вивчав французьку мову іще в семінарії, а під час «вакацій й праздників» читав у першотворі книжки французьких авторів, починаючи від «Кульгавого біса» Лесажа, «Поля і Вергінії» Бернардена де Сен-П'єра, «Атали», «Натчезів» Шатобріана, «Заздрості» Е. Сю і кінчаючи романами Гонкурів, Флобера, Мопассана, Золя. Високу оцінку дав письменник спадщині французьких митців, що своєю творчістю готували Велику Французьку революцію 1789—1794 рр., зокрема Бомарше та Вольтера, відзначаючи їхні прекрасні виступи проти єзуїтів, релігійного фанатизму та деспотії. Захоплено відгукувався митець і про творчий доробок, національний дотеп, нетерпимість до святенництва Ж.-Б. Мольєра, П.-Ж. Беранже, що своїми піснями вніс у французьку літературу «народний дух».

Чи вплинули твори французьких письменників на манеру письма І. Нечуя-Левицького — питання дискусійне та й невдячне. Очевидно, що на кожного митця тією чи іншою мірою впливає художній набуток усіх його попередників від найдавніших часів до сучасності. І якщо деякі творці спроможні уникнути епігонського наслідування — вони творчо синтезують усе позитивне, здобуте світовою культурою, вносячи у всесвітню духовну скарбницю своє власне світосприймання, і тим самим спричиняються до послідовного поступу мистецтва. Найчастіше митець піддається впливові тематичного розмаїття інших культур, намагаючись проектувати його на рідний грунт відповідно до національних своєрідностей, соціально-політичної формації та потреб дня.

Такою спільною для багатьох митців темою, що не втратила своєї актуальності й на сьогодні у будь-якому суспільстві, була тема хворобливого прагнення до наживи, розтлінного, згубного впливу золота, що спотворює людські стосунки,— вона порушена також І. Нечуєм-Левицьким у ряді повістей («Над Чорним морем», «Навіжена», «Неоднаковими стежками»), де саркастично викриті і висміяні вищі верстви української громади — пихате, продажне панство, чиновництво, поміщики, попи.

Характеризуючи ставлення І. Нечуя-Левицького до творчості Е. Золя та його «школи», звернімося до листа (1880 р.), надісланого невідомим автором у львівський журнал «Світ» (зберігається в Інституті літератури АН УРСР): «Чути, що в «Світі» має бути життєпис Золя. Оно добре було б, коли б лучше написати скорше дещо [про] нашого питомого Золю. За нього менше знають, як за Золю, а годилося б навиворіть». Зіставлення обох письменників — свідчення того, що українські читачі цілком слушно знаходили певні спільні риси в їхній творчості і відводили І. Нечую-Левицькому таку ж новаторську роль в українській літературі, яка належала Е. Золя у французькій. Стаття про творчість Е. Золя, яку згадує автор листа, була невдовзі опублікована за підписом І. Франка у «Світі» (1881, № 2). Цитований лист свідчить також про те, що у 80-х рр. XIX ст. ім'я І. Нечуя-Левицького було незвичайно популярним у Галичині після виходу його відомих творів «Дві московки» (1868), «Хмари» (1874), «Микола Джеря» (1878), «Бурлачка» (1878), «Кайдашева сім'я» (1879).

Типологічну спільність у розробці гострої проблеми пролетаризації селянства, поневіряння заробітчан можна помітити в оповіданнях і романах Е. Золя на робітничу тематику та й у «Миколі Джері» і «Бурлачці» українського письменника. Типовими є й умови існування робітничих мас — жалюгідні, перенаселені бараки-казарми, бруд, хвороби, недоїдання, алкоголізм, повна деморалізація. Безвихідь становища робітника є однаково трагічною як для французького, так і для українського злидаря. Контрастне протиставлення розкішних умов життя всевладних підприємців жалюгідності животіння безправних, переслідуваних панами та поліцією бурлак-втікачів перегукується з безпросвітною нуждою французьких люмпенів. Таким чином, реалістичне повіствування І. Нечуя-Левицького було актуальним відгомоном на тогочасні соціально-економічні та політичні явища періоду зростання капіталістичних відносин і стало значним літературним здобутком у ряді творів світової літератури на робітничу тематику.

Постійним, невідступним супутником злиднів французьких робітників та українських бурлак-заробітчан був алкоголь, в ньому знедолені нуждарі знаходили забуття від безпросвітного і безвихідного становища. З цим негативним явищем стикаємося в ряді творів обох письменників («Бурлачка», «Пастка», «Микола Джеря», «Жерміналь» та ін.) Однак на противагу Е. Золя, від окремих творів якого віє гнітючим песимізмом і безнадійністю на можливість полегшення долі трудівника в буржуазному суспільстві, І. Нечуй-Левицький прагне знайти, нехай і в жорстоких умовах тодішньої соціальної несправедливості, промені світла в долях деяких своїх героїв. Так, його

повість «Бурлачка» завершується щасливою, казковою кінцівкою в діккенсівському дусі — Василину рятує від неодмінної загибелі через пияцтво свідомий робітник Михалчевський. Доля ж її друзів-бурлак — низхідна лінія, що веде у безодню без надії на порятунок. Типізуючи суспільні образи та соціальні явища, І. Нечуй-Левицький відтворив реалістичну картину українського життя другої половини XIX ст., з якої читач може більше дізнатися про долю українського народу, аніж з наукових праць історнків-фахівців.

Плином розповіді І. Нечуй-Левицький послідовно підводить читача до самостійних висновків про несправедливий суспільний устрій і необхідність його заміни. Микола Джора постійно задумувався над основним питанням, що проходить червоною ниткою через увесь твір: «...Нащо то бог так вчинив, що недобре розділив долю між людьми: одним дав панство й степи, й лани, а другим дав важку працю, бідність та трохи но торби». Подібні «крамольні» думки знайдемо у ряді творів великих митців-гуманістів, що вбачали своє покликання у викритті жорстокої соціальної несправедливості.

З критичних виступів українського письменника та його художнього доробку видно, що критичний реалізм Е. Золя йому неабияк імпонував. Говорячи про різні течії у французькій літературі, І. Нечуй-Левицький писав у вищезгаданій полемічній статті: «Реальні французькі брати Гонкури, Е. Золя, що почали описувати міщанську жизнь, зачепили сільську і почали набивати мужичих слів у свої твори, довго не подобалися французам». Критик загалом позитивно оцінював «народну колоритну мову» автора «Землі», зауважуючи, однак, що вона «важка», написана «ніби довгелецькими, ка цілу пядь періодами». Звичайно, для українського письменника довгі періоди гіпотаксичної будови, які входять у норму французької художньої прози, були незвичні, оскільки українська художня проза користується коротшими реченнями, більш паратаксичної будови.

Там, де це сприяло глибшому показу непомірних злиднів з спролетаризованого українського селянства, відтворенню трагізму материнського злочину Василини-бурлачки, український письменник не цурався й помірного використання окремих «золівських» натуралістичних описів, що вражають своєю достовірністю і точністю: «Доктор... сам боявся покуштувать бурлацького борщу з гнилою таранею, з додатком пацюків для присмаки»; «Годуєте нас собачим м'ясом або здохлятиною та пацюками»; Лейзор важив на терезах сало, в которому вже ворушились черви» («Бурлачка»); «Поденуди тільки плавали таргани замість м'яса» («Микола Джера»). «Вона (Василина.— В. М.) вхопила дитину, пригорнула до серця й почала її душити. Пальці стали гострі, як гачки, й вігналися у м'яке гаряче тіло. Тепла кров з дитини потекла по її грудях». Не надто смачним, але по-золівськи точним є й опис Лейби, який у холодочку міцно заснув, тоді як наймиті ним молоді заробітчани просапували панські бурани під пекучим сонцем: «Мухи обсіли Лейбу, обліпили йому очі, чорніли під очима, неначе другі брови, обліпили кругом рот, лазили й вилазили з рота, неначе бджоли з вулика. Лейба крізь сон клацнув зубами, перекусив з десяток мух, половину ковтнув, половину виплював і знов роззявив свою вершу» («Бурлачка»).

Подібні аналогії у творчості обох письменників можна було б продовжити. Глибоке знання І. Нечуєм-Левицьким творчості Е. Золя, як і незаперечні спільні риси в їхньому творчому методі, давали підстави деяким дослідникам 30-х років твердити, що український письменник продовжив у своїх творах «школу Золя», звинувачуючи його в натуралізмі. Подібні звинувачення були звичними для тої пори, коли йшлося про мистецтво, що нібито відступало тією чи іншою мірою від засад реалізму. Звичайно, такий закид позбавлений будь-яких підстав уже тому, що в українській літературі натуралізму, такого як у Е. Золя, ніколи не було і про якусь «школу Золя» не може бути й мови. Тому цілком справедливо відзначав О. І. Білецький, що доробок творця «експериментального роману» — щось протилежне творчості І. Нечуя-Левицького. Намагаючись правдиво відтворити життя, щиро прагнучи знайти правду, ці два митці йшли своїми власними творчими шляхами, продовжуючи кращі традиції своїх національних літератур, які значно відрізнялись.

Поодинокі натуралістичні замальовки, що можна зустріти, наприклад, у кожного талановитого письменника, ще не є доказом належності до натуралістичної течії у літературі. Зрештою, настав час переглянути загальноприйняту до цього часу у нашому літературознавстві негативну оцінку натуралістичного методу як шкідливого для розвитку мистецтва. На певному етапі розвитку літератури, подібно як і «реабілітований» на сьогодні символізм, натуралізм був певним кроком уперед на шляху до глибшого відтворення страхітливих картин зубожіння народу у різних країнах світу капіталістичної доби, звернення уваги широкої громадськості на ряд проблем, що соромливо, попуритански обминали інші письменники.

Жоден з літературних напрямів ніколи не існував у чистому, теоретично обгрунтованому вигляді — всі вони синтез різних методів, стилів і манер, мистецьких засад, що відповідали потребам епохи. Тому й літературний метод, якого дотримувався І. Нечуй-Левицький, також можна визначити як поєднання реалістичних принципів з майстерним використанням елементів, характерних романтизмові, сентименталізмові, символізмові та натуралізмові. У цьому своєрідність і неповторність письменницького пера українського письменника, його глибоконаціональна й водночас інтернаціональна манера письма, що увібрала в себе усе цінне й корисне, витворене рідною і світовою літературною школою протягом віків.

Цілеспрямований підхід І. Нечуя-Левицького до розуміння завдань красного письменства у суспільному житті сприяв збагаченню і поглибленню реалістичного методу в українській літературі. Пристрасно оберігаючи, захищаючи рідну літературу від «лиха», яке могли накоїти декаденти асоціальністю своїх творінь, І. Нечуй-Левицький закликав своїх колег по перу вступати «на стежку правдивого й найкращого прямування, реалістичного, народного й національного». Багатий творчий доробок українського митця — втілення саме цих засад.

ВОЛОДИМИР ПАНЧЕНКО

СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ ГЕРОЯ

У монографії «Герой і слово. Проблеми, характери і поетика радянської прози 80-х років» (К., Дніпро, 1986) Василь Фащенко виступає передусім як критик, дослідник сучасного літературного процесу. Попередні його студії найчастіше мали печать академічної науки, їхня стратегія підпорядковувалася фундаментальним літературознавчим проблемам: історія і теорія новели; характер і засоби його художнього зображення; психологізм як родова якість літератури. А названа монографія — «просто» критика, книжка, яка увібрала в себе і річні огляди новелістики, і проблемні статті В. Фащенка, що їх він останнім часом друкував у різних періодичних виданнях (найчастіше у «Вітчизні»), і досить органічно припасовані до праці монографічного жанру фрагменти доповідей на республіканських конференціях та пленумах — наукових і письменницьких...

Втім, читача обходять різні там «творчі історії», тим паче коли вони стосуються до літературно-критичної монографії. Перед ним, сучасним нашим загадковим читачем, який залюбки поглинає Ю. Семенова та В. Пікуля і часом не без самовдоволеної зверхності поглядає на всіх, хто вважає, що цими іменами сучасна література зовсім не вичерпується,— перед ним отож лежить продукт довготривалих роздумів професійного читача, який осягає закономірності літературного розвитку, проникає в таємниці художнього слова.

Книжка «Герой і слово» про радянську прозу 80-х. Є в ній своєрідний «заспів», преамбула, тобто початковий розділ, у якому автор міркує про зміст такої категорії, як «радянський характер». Поняття це охоплює загальне і особливе. Загальне — то колективістська соціально-історична сутність; особливе — національне й індивідуальне в образі героя. Заглиблення в діалектику змусило дослідника задуматися і над питанням: що таке національний характер? Власне, тут йому довелося синтезувати дані сучасної філософії, психології і, звичайно, літературознавства. В. Фащенко — прихильник чітких формул; він любить і вміє, з'ясувавши структуру поняття, подати її логічно і ясно. Через те його «етюд» про національний характер хоч і не містить чогось такого, що не було відоме раніше, зате концентрує найсуттєвіше. «Національний характер — явище соціальне, конкретно-історичне,— пише В. Фащенко,— а тому не стале, змінне, суперечливе, воно ширше за класове, але не затушовує соціальної сутності його носіїв». Пафос цієї «формули» в запереченні спрощених уявлень, стереотипних суджень про народи. Думки критика змикаються з висновками одного із сучасних наших філософів: «Специфіку національного характеру, очевидно, слід шукати в неповторному поєднанні спільних для людей якостей, в особливій виразності тих чи інших рис, а не в наявності винятковий ознак» (Баграмов Э. Национальная проблема и общество — знание.— Правда, 1987, 14 серпня).

Сам час нагадує нам про необхідність уникати різного роду спрощенства, коли йдеться про діалектику національного й інтернаціонального, класового й загальнолюдського. Дискусії з цих питань сьогодні досить поширені, отже, їхнім учасникам, гадаю, корисно було б узяти до уваги й спостереження автора книжки «Герой і слово». Надто ж його думку про те, що «самобутнє в загальному» доцільно розглядати за «певним рядом очевидних ознак», а саме: класове чуття історії рідного народу; чуття природи рідного краю, що збагачується колоритом інших «малих батьківщин»; чуття рідної мови, фольклору, літератури, мистецтва; звички, навички, ритуали, що складалися протягом століть у праці й побуті; трудові нахили, естетичні смаки, емоційні реагування й сприйняття.

Є в розділі про радянський характер («Кристалізація характерів, осягнення суперечностей») і чимало інших характерних для Фащенка-дослідника «стиків» із суміжними науками, зокрема міркування про внутрішні суперечності соціалістичного суспільства (думаю, сьогодні в автора виникло б зрозуміле бажання розширити їх під кутом зору нових уявлень і оцінок). І справа не в самих цих «запозиченнях». Вони не самоціль чи данина моді на інтеграцію наукових знань, а основа для літературно-критичних роздумів і висновків.

«Література мало уваги приділяє об'єктивним суперечностям»,— наполегливо повторює В. Фащенко. Відомо, чим обертається неувага до «об'єктивних суперечностей». Безконфліктністю. Конструюванням таких героїв, яким доводиться діяти у надуманих,

позбавлених духу живого життя обставинах. Недостатньою глибиною соціального аналізу. Белетризмом, який завжди балансує між правдою і напівправдою.

У монографії «Герой і слово» перед В. Фащенком широкий фронт сучасної радянської прози. Він прихильник, як казав І. Франко, індуктивної критики, отож опора на аналіз літературних фактів і явищ передусім. Нагадування про потребу повніше відбивати конфліктність, діалектику життя теж не апріорне. В цьому переконують ті розділи книжки, в яких розглядаються сучасний український воєнний роман («Уроки боротьби») і поточна новелістика («Сенс буднів»), «робітнича» проза («Робітник прийдешнього») і художнє відображення життя інтелігенції («Сучасні інтелігенти»), нові аспекти «сільської» теми («Земля і люди») і жанрово-стильові шукання в прозі останніх літ («Багатство справжнє й ілюзорне»).

У рамках кожної з тем В. Фащенко знаходить особливий кут зору, під яким і розглядає новинки прози. Розділи його монографії мають проблемно-оглядовий характер. Аналізується українська проза на її «воєнному» напрямку — і критик, залучивши до розмови «Степ» О. Сизоненка, «Багряну вежу» О. Мусієнка, «Поле бою» В. Лисенка, «Чорні бушлати» В. Логвиненка, «Дорогу додому» В. Бойка, звертає увагу на існування двох типізуючих форм сучасного українського воєнного роману — художньої і художньо-документальної. Що може документ у царині красного письменства? «Ми почали вірити в магічну силу документа», тоді як це тільки «один із можливих складників художньої структури»,— переконує В. Фащенко. І додає: «...від надміру документів проза дерев'яніє».

Конкретний аналіз показує, що означає оте «здерев'яніння». Найперш недостатню психологічну вірогідність у зображенні історичних осіб, захоплення пригодництвом, прямолінійність при відтворенні внутрішньої конфліктності й мотивуванні вчинків дійових осіб. А оглядовість дає можливість В. Фащенку представити різні грані сучасних романів про війну. Діалектичність підходу до художнього твору взагалі характерна для цього дослідника, так само, до речі, як і увага до різних «складників художньої структури». Його незмінно цікавлять обидва питання, які має ставити, але не завжди ставить критик: «про що?» і «як?». Стильовий аспект, психологічний інструментарій прозаїка — все це критик не обминає.

Тонким проникненням у природу індивідуального таланту особливо відзначається розділ про давню любов Фащенка-літературознавця — новелістику. Є тут грунтовний розгляд циклу оповідань О. Гончара, є аналітичні етюди про новелістичні збірки І. Чендея, Р. Іваничука, Вал. Шевчука, Ю. Щербака. Про «новелістичний епос» Олеся Гончара В. Фащенко писав ще до появи «Чорного Яру» — оповідання-застороги, що своєрідно продовжило роман «Собор» (недаремно ці два твори на сторінках «Роман-газеты» 1987 року вміщено поруч). У стилі Гончара-новеліста, відзначає критик, з'явилися нові ознаки: «установка на об'єктивну нарисовість», на «сувору аналітику» й «реалістичне дослідження буттєвих джерел». Щоправда, про різні (з усіх поглядів) новели письменника останніх років В. Фащенко говорить в одному тоні. Мабуть, «Чорний Яр» не надається до цього.

У розділі про новелістику В. Фащенко найбільш категорично обстоює ті думки, які свого часу, пригадується, викликали активну незгоду з боку його опонентів. Сніжинку не можна підносити до вогню — вона розтане,— казали незгодні, маючи на увазі гармонію мистецтва і алгебру аналізу. Ще на початку книжки «Герой і слово» В. Фащенко проголінша свої симпатії до героя діючого, тут же уточнивши себе самого: «потрібен синтез», синтез дії і рефлексії, адже «в реальності людина занурена і в те, і в інше». Звідси, зокрема, і неприйняття В. Фащенком героїв новел Валерія Шевчука: «Більшість персонажів В. Шевчука однотипні — меланхолійні романтики, безвільні вигадники, позбавлені сильних соціальних пристрастей, та й любовних чи родинних теж». І далі мовиться про «мінімальні духовні потреби» героїв прозаїка, які виявляють «не суспільний, а приватний рівень самосвідомості».

Зрозуміло, що така позиція критика «каталізована» реальним існуванням в українській новелістиці цілого масиву різкої безсюжетної «прозолірики», з якою давно воює В. Фащенко, справедливо вважаючи, що «безсюжетність — це безпредметність і безхарактерність, це порожнеча». Він захищає фабульність і героя активної дії. І тут критик вельми категоричний і непоступливий: «...новела здобуває визнання лише на шляхах фабульності — відкритої або зануреної в діалектику душі»; «...саме в події починаються, розвиваються і гасяться конфлікти, відбувається зіткнення чи єднання характерів». Резюме? Ось воно: «Одна з найактуальніших проблем для сучасної української новелістики» — «герой з ідеалом і пристрастю творення».

Категорична однозначність цих суджень породжена самою літературною практикою, все це надто багатою на всякі «мелодраматичні, легконастроєві ескізи». Але в тому-то й річ, що коли В. Фащенко говорить про тенденції, він переконує більше, ніж тоді, коли справа доходить до конкретних оцінок. Полеміка критика з Вал. Шевчуком почалася давно, ще з кінця 60-х років. Кожен залишився при своєму. Не знаю, чи така вже це вдячна справа — рекомендувати письменникові інших героїв. Або змушувати його відмовитися від душевної солідарності з отими «меланхолійними романтиками», які важко (часто-таки справді через рефлексії, а не через зовнішню дію) йдуть до самих себе, будують свої взаємини з оточенням, з пут самотності й очужілості вибиваються до людяності й добра. А як бути з тими «меланхолійними романтиками», які існують не в чиїйсь прозі, а в реальному житті? Не пускати їх на сторінки оповідань, повістей, поки ними не оволодіють «сильні соціальні пристрасті»? Чи,може, суть у позиції письменника: нехай міняє милість на гнів?

Жорсткість і однозначність, з якою критик аналізує новелістику Вал. Шевчука, стає тим більш очевидною, коли він переходить до розгляду книжки оповідань Ю. Щербака («Долгий час добра»; більша частина творів з цієї московської збірки згодом увійшла і до українського видання — «Світ-

лі танці минулого»). Про її героїв В. Фащенко говорить з повагою: вони «з муками проходять шлях до істини»; в основі сюжетів оповідань Ю. Щербака випадки, «взяті з конкретної великої історії».

Але ж хіба герої Шевчука не проходять (по-своєму, зрозуміло) «шлях до істини»? І чи «велика історія» відбилася на сторінках таких, скажімо, новел Ю. Щербака, як «Що таке любов?», «Щастя», «Приміщення для електронних розваг»?

Розглядаючи характери, створені «робітничою» прозою («Робітник прийдешнього»), В. Фащенко знову-таки відзначає «захоплення авторів переважно малими колізіями приватного життя на фоні будівництва». Матеріалом для роздумів і спостережень цього разу послужили «Первоцвіт» А. МоргОвського, «Зустрічаємось на Хрещатику» П. Щегельського, «Юрський горизонт» В. Кібця, «Скипень» Г. Кулеби. На цьому тлі критика привабили тільки останні романи І. Григурка — «Ватерлінія» і «Червона риба». Передусім тому, що в них є спроба показати формування робітника-інтелігента, та й культура художнього письма тут вища, ніж у щойно названих творах.

До героїв сучасної прози В. Фащенко підходить з високою громадянською міркою. Через те без особливого ентузіазму він говорить про «навалу героїв зі сфери літературно-мистецької» («Сучасні інтелігенти»). Надто часто в них «немає високої мети». Ця думка, як бачимо, проходить через усю монографію як тривожний рефрен. Колоритних характерів, які б відбивали соціальні змагання часу, наша проза останніми роками створила справді небагато. Чому так сталося? Звідки йде оте пригасання соціальних пристрастей в душі й свідомості сучасних героїв? В чому тут справа — в самих письменниках чи (як ми це нині знаємо), існували якісь загальні чинники (суспільні і внутрішньолітературні), що зумовили з'яву великого числа «розмагнічених», позбавлених великої суспільної мети персонажів? Цих питань В. Фащенко не ставить і тим послаблює діагностичну силу свого аналізу.

Досліджуючи типи людей мистецтва в сучасній прозі, В. Фащенко робить дотепні узагальнення щодо «типологічних рис» творів про митців. По суті, йдеться про найпоширеніші (а то й заексплуатовані!) сюжетні ситуації: «Найпоширеніша ситуація в творах про митця — творча або любовно-сімейна криза (часто перше збігається з другим).

Найтиповіші виходи з кризи — повернення до витоків (до батьків, до рідного села) або випадкова смерть, найчастіше внаслідок автомобільної катастрофи.

Постійний душевний стан героя — розпач, каяття та інші негативні емоції, які долаються зусиллям волі та роботою.

Антиподами творчої особистості є нездари, кар'єристи, а пригнічуючими умовами — всілякі білялітературно-мистецькі колотнечі, побутові негаразди»...

Колись в одній зі своїх полемічних статей В. Фащенко дав перелік штампованих «сюжетних ходів» і радив нашим новелістам відмовитися від них. Не всі зрозуміли іронію і всерйоз стали доводити критикові, що й «Даму з собачкою» в тенденційному переказі можна звести до банальної історії. Ніби сам В. Фащенко того не знав. Знав. І, зокрема, й тоді, коли відзначав моменти вужитості сюжетних рішень у творах про митців. Справа не в тому, щоб з них зовсім зникли «творчі кризи» чи «повернення до джерел» (все, зрештою, вирішує індивідуальний задум і талант). Справа в існуючих тенденціях літературщини. З цього погляду спостереження В. Фащенка містить корисну інформацію для роздумів.

А щодо аналізу конкретних творів, то він, як майже завжди у В. Фащенка, вичерпний, всебічний, принциповий. У цьому переконують ті сторінки монографії, на яких мовиться про романи «Ваш поїзд о дев'ятій» А. Мороза, «Що нового під сонцем?» В. Стефака, «Спектакль» В. Дрозда...

Менше поживи для роздумів дає сьогодні критикові «сільська» проза. Як правило, В. Фащенко, беручись за розгляд у монографії якоїсь тематичної групи творів, знаходить проблемний «ключ». Розділ же «Земля і люди» — традиційний огляд. Тут є докладний аналіз романів Б. Харчука «Кревняки», О. Шеренгового «Батько», В. Яворівського «А тепер — іди», Ю. Мушкетика «Рубіж». Особливий інтерес критик виявляє до наростків нового в характерах, типах, суспільних тенденціях, відображених «сільською» прозою (і не тільки нею). Про це нове він часом говорить в «ораторському» стилі, звідси серпанок урочистого пафосу в деяких місцях монографії, риторичні «фігури». Втім, кажучи так, ми вже, здається, вступаємо в сферу індивідуального стилю критика. Стиль же слід приймати таким, яким він є.

Наприкінці книжки «Герой і слово» В. Фащенко ще раз нагадує про «недостатню потужність фабульності» в нашій прозі, веде мову (хоч і побіжно, навіть прихапцем) про непомірне захоплення всякою «чортівщиною» й «химеріями», про мелодраматизм і майстерність психологічного аналізу («Багатство справжнє й ілюзорне»). Власне, в цьому розділі зійшлося багато ширших і вужчих тем, що стосуються до жанрово-стильових аспектів сучасної радянської прози. Про них сказано мовби «на прощання», мовби з наміром продовжити розпочату розмову згодом. Напевно, таке продовження ще буде — тепер уже в нових літературно-критичних студіях Василя Фащенка.

Кіровоград

ЛЕСЬ ГЕРАСИМЧУК

БУДНІ ТЕКСТОЛОГІЇ

Видання текстів українських поезій паралельно з їхніми перекладами — явище рідкісне у нашій перекладацькій практиці, а якщо говорити про поетів радянської доби, то просто подія виняткова. Тому відразу привернула до себе увагу поява збірки «Вибраних поезій» Павла Тичини з віршами українською мовою і в перекладі англійською (К., «Дніпро», 1987).

Гледіс Еванс, Уолтер Мей та Доріан Роттенберг — це ті самі перекладачі, що працювали над добіркою віршів та поем Павла Тичини для видання «Антологія української радянської поезії» (К., «Дніпро», 1982) англійською мовою. «Хочеться вірити,— зазначав Леонід Новиченко у вступній статті до зібрання творів Павла Тичини у дванадцяти томах,— що міжнародний інтерес до творчості українського радянського поета, який сам сказав про себе — «в поколіннях я озвуся»,— й надалі зростатиме. Прогресивну поезію світу, породжену гігантською історичною тектонікою XX віку, вже не уявити без ідейних та художніх цінностей, внесених до неї Павлом Тичиною».

Ясна річ, що на створення естетично вивіреної концепції поезії Тичини в загальносвітовому контексті нашого сторіччя піде іще чимало часу, знадобляться зусилля багатьох і багатьох літературознавців та перекладачів. Розрізнятимуться у чомусь підходи, окремі оцінки, методи інтерпретації, але в усій цій велетенській праці професіоналів доконче буде одна визначальна особливість: науковість і надійність філологічних засад, на котрих грунтується видання.

Тим часом нинішня публікація насторожує хоча б уже відсутністю упорядника і браком видимих принципів складання вибраного: не дотримано хронологічної послідовності друкування творів у збірках (належність до тих чи інших збірок також не вказано), не виокремлено тематичної еволюції, не створено репрезентативної картини (хоча б через відсутність низки вершинних творів 20-х рр. і останнього періоду, поеми-симфонії «Сковорода» і т. п.). Власне, це не вибрані за якоюсь настановою поезії, а просто окремі поетичні твори різних років. І добре хоч передує добірці загальнооцінювальна передмова Олеся Гончара «Людині гімн», бо ні біографії, ні хронології, ні розгляду творчості Тичини нема. Здавалося б, у світлі видання теперішнього — хоча й не дуже повного — багатотомника подібні проблеми розв'язати нескладно, вже ні...

При цьому ми не спинятимемось на елементарних «видавничих» вадах, як-от зміна або порушення строфіки («Молодий я, молодий...», «Арфами, арфами...», «Ян не горю — я не живу», «Ритм», «Антистрофа», «Плуг», «Вітер з України», «Похорон друга» і т. д., і т. п.), пунктуація, коректорські помилки. Шкода, але у виданнях класиків ці похибки трапляються досить часто. Чомусь вважається, що вишуканість строфічної будови ніякого естетичного навантаження не має, простісінько — химерії знічев'я. А тому цілком можна заощадити час на їхньому відтворенні (приклади: Байрон, Аполлінер, Тичина).

Почнімо, однак, з того, що у «Вибраних поезіях» змінено датування (порівняно з усталеним у дванадцятитомнику) окремих творів. Так, «Гаї шумлять» датується 1914 р., а не 1913 р., «Ритм» — 1918 р., а не 1920 р., «Танці на мечі» — 1949 р., а не 14 січня 1950 р. та ін. У циклі «Енгармонійне» змінено прийняту послідовність віршів: замість «Туман», «Сонце», «Вітер», «Дощ»,— спочатку маємо «Сонце», а «Туман» — наприкінці.

Та найприкріше сталося з віршем «Конгрес оборони культури» (с. 78,— пор.: т. II дванадцятитомника, с. 20): після другої строфи (яку, щоправда, забули виокремити) пропало десять рядків:

> ...Сюрреалістами
> пошитий культ Аполлінера. З тьми
> троцькісти вилізли, попи, поеті...
> Там
> фонтанами,
> бубнами, тамтамами
> капітали м'яко слали:
> Жив Аполлінер! —
> Та вітер
> стер.

У дванадцятитомнику ці рядки докладно прокоментував А. Ковтуненко, щоправда, посилаючись не на наукові видання останніх років (і українською є тепер Аполлінер, і російською), а на трохи застарілий довідковий том 1970 року. Але хіба ці або й кращі коментарі не міг використати анонімний упорядник? У кожному разі нікому не вільно навмання скорочувати текст класика, навіть не зазначаючи цього,— це елементарні пра-

вила текстології, про котру часто-густо забувають иині у крутоярі видавничих процесів.

Важко пояснити, чому замість наведеного в академічному багатотомнику тексту «О, панно Інно...» (див. пояснення О. Кудіна про вибір різночитань: І, 581—582), анонімний упорядник обрав до перекладу варіант «О люба Інно...» (с. 26).

Так стоїть справа з оригінальними текстами: усі згадані й незгадані вади першотворів повторені у перекладах. Але з перекладами діло, бігме, складніше. Відверто погане розуміння інтерпретаторами специфіки тичининського слова, темпоритмічні відхилення та вдавання до переказу, а не повнокровного відтворення ідейно-естетичних комплексів першотвору призводить до того, що при читанні англійського тексту годі збагнути, чому Тичина — класик радянської літератури і що нового дала людству його поетика.

Наприклад, Тичина у VIII вірші з циклу «В космічному оркестрі» (І, 163) написав:

Хай оселедцю й шароварам сліпі
докручують на ліру «Страшний суд» —
наш страшний суд прийшов.

Доріан Роттенберг перекладає:

«Нехай сліпі барди дзвонять свій
«Судний День» міркуватим
козацьким штанам!
Наш Судний День прийшов»...

Але ж не проти сліпих бардів (цебто кобзарів і лірників) і не проти козацьких штанів виступав поет, а мав на оці конкретні ідеологічні реалії в контексті ідейної боротьби у добу становлення Радянської влади на Україні. Трохи нижче поет пише:

Наш страшний суд прийшов.
Це ж він укинув борозну,
якої вік не переореш.
Це ж він ступив нам у Дніпро
і розділив надвоє.

Говорячи про «оселедці й шаровари» (до речі, це слово прийнято транслітерувати англійською, а не заміняти реалію словниковим тлумаченням), Тичина не засуджує запорожців, а в другому реченні, як це подав Роттенберг, похмуро не стверджує, ніби для нас настав Судний День (бо й так можна інтерпретувати переклад). Я вже не кажу про втрату, крім інструментування, такого рідкісного явища, як семантична антитетична рима. Вірішарі, погано обізнані з законами сучасного верлібру, не розуміють ролі порядку «дешифрування» естетичного сигналу в межах рядка, строфи і т. д. Не розуміють, що винесення сéми наприкінець рядка — це засіб її акцентації, тобто зупинення. Тичина вдається до винятнового прийому — до створення контрастного контексту для цієї ж сéми у межах одного речення! Така щільність інформації притаманна лише творам найбільших поетів. А де це все у перекладі?

На жаль, такого характеру хибя не поодинокі. Є вони і у перекладі вірша «Ленін». Відоме

Всього лиш п'ять літер,
а скільки енергії!

(І, 234)

перетворюється у Еванс на:

«Всього лиш п'ять літер у ньому, але,
о, яка сила руйнувати!»

У цієї ж перекладачки «критики мечем!» перетворюється на «догол притика», царі — на королів... Отаман («На майдані») — на лідера (це тим дивніше, що я англійській є слово «атаман»). У Роттенберга («В космічному оркестрі») «автомобілів хори» — на «церковні хори автомобілів», ще й у такому архаїчному написанні, котре віддавна не вживається. У Мея («Живем комуною») замість «Стародуба» вийшов «район Старого Дуба». Недбало перекладено окремі образи й уступи в «Похороні друга» (Гледіс Еванс). Переважна більшість подибуваної у віршах музичної термінології перекладається французькими відповідниками. Не знаю, щоправда, це слід відкосити на карб перекладачів або редактора (В. Баришев). У І томі дванадцятитомника (с. 587) теж читаємо дивне пояснення О. Кудіна: «Енгармонійне — від музичного терміна енгармонізм: зрівнювання й ототожнення звуків, що мають однакову висоту, але різні назви. В переносному розумінні — співвіднесення далеких або різнорідних явищ чи понять». У «Словнику музичних термінів» Ю. Юцевича («Музична Україна», К., 1974, с. 54) ідеться про енгармонійно рівні інтервали, акорди й тональності. Але, враховуючи ту обставину, що Тичина, крім поезії, фахово займався і малярством, і музикою, варто було б звернутися до античної енгармоніки, про котру на зламі сторіччя стільки писали (див.: А. Ф. Лосев. История античной эстетики. Ранний эллинизм. М., «Искусство», 1979), і до середньовічної, т. зв. «грецької музики», тоді б і цикл, і його переклад постали у новому світлі.

І, наостанок, ще одне, майже з галузі анекдота: якщо, крий боже, англійський читач не знає, хто така Форнаріна, то може на с. 51 прочитати примітку: Форнаріна (іт.) — жінка-пекар, булка. «жінка від печі». Отаке про Рафаеля й Форнаріну... Але не тільки. З відтворенням і коментуванням реалій радянської доби теж важкувато, але то тема іншої, фахової суперечки.

Звичайно, є у вибраному й більш-менш вдалі переклади: «Танці на мечі» (Уолтер Мей), «Москва», «Юності непереможний дух» (Гледіс Еванс)... Проте загалом враження складається гнітюче: така розхристана книжка і для внутрішнього споживання мало придатна. Що вже говорити про пропаганду вершин радянської поезії серед зарубіжних читачів...

Причин цього багато: і незнання законів текстології, і недбале перекладання, і неголдище редагування (упорядник і рецензент — анонім). А ще, можливо, причина в тому, що досі поважного, відвертого, прилюдного розгляду стану цієї справи на Україні у нас не було. Питання пропаганди української радянської поезії серед зарубіжних читачів (а простіше: що та як вкладати) розв'язується кулуарно, а це, як бачимо, дає лишень негативні плоди. «Вибрані поезії» Павла Тичини — ще один доказ того.

НАТАЛЯ ОКОЛІТЕНКО

ПОСПІВАЙМО, ПОГРАЙМОСЯ... АБО ПОТЬОМКІНСЬКІ СЕЛА В ПОЕЗІЇ

В часи Марка Твена був популярний такий психологічний експеримент: досліджуваний на перше-ліпше слово мав, не замислюючись, повідомити, з яким поняттям воно в нього асоціюється. Побутувала думка, що в такий спосіб у людини можна вивідати все потайне, аж до зізнання в злочині. Цей метод, мабуть, надійно утвердився б у кримінальній практиці, коли б ним не зацікавились журналісти: беручи участь у таких інтелектуальних іграх, вони бадьоро сипали бородатими штампами й тріскучими фразами, що не мали й натяку на змістовну інформацію...

Якби ми сьогодні спробували погратися у цю гру, чи знайшли б кращий зразок для «художніх знахідок», аніж вірші Леоніда Куліша — автора понад десятка поетичних і прозових книжок.

Ось, наприклад: Хліба? — Густі. Літа? — Нестримні. Будень? — Кипучий. Планета? — Голуба. Повінь? — Сонячна. Слава? — Лунає. Дні? — Ясні. Ночі? — Темні. Зерно? — Золоте. Очі? — Мов зорі. Летіти? — Ластівкою. Політ? — Соколиний. Тужити? — Чайкою. Світити? — Як зірка. Море? — Безкрає. Краса? — Нев'януча. Небо? — Глибоке й прозоре...

Або ось, наприклад, коли людині щось дуже подобається, з чим вона його порівнює? З золотом, діамантами, сріблом, перлами...

Алушто! Диво з див, перлино із перлин...

Щоправда, є у вірші «Алушта» з книжки Леоніда Куліша й конкретніші відомості:

Хто раз тут побував,
той житиме до ста —
Душа вогнем жахтить, і серце не згори...

Чи ж не реклама кримських курортів?.. Тільки, мабуть, краще б не приваблювати відпочивальників до цієї благодатної землі, а переконувати здоровших з них шукати для відпустки іншого прихистку, бо той «срібеpний простір» уже не витримує перевантажень, а природа давніх гір благає милосерди...

Але продовжимо гру: Край? — Розмай, звичайно.

Краю, рідний краю, пишний мій розмаю,
Кращої не знаю в світі сторони...
(«Травнева пісня»)

Щоправда, можливості цих оригінальних словосполучень автор використав ще у вірші «Бахчисарай», який «пишнот земних розмай»...

...Дощ? — Благодатний.

На ниви благодатний дощ,
Природа щедро роздає
Йому багатства залюбки...
(«Херсон»)

Ну от, бачите, а кажуть, що на Херсонщині бувають посухи... У цьому ж вірші надибуємо «ритм заводів», «розмир вулиць» і, звичайно ж, вічну молодість міста, що встає «над світом молодим».

Коли людину щось здивує, що вона каже? «Таке буває лиш у сні»? Правильно!

І видиво таке лиш може в сні наснитися...
(«Степ»)

...Любов? — Вічна.

І почуття любові вічні
У серці кожного гучать.

Справедливість змушує не проминути й сучаснішого порівняння:

Коли, мов лайнер реактивний,
Сумніви мчать без вороття.
(«Мелодія»)

Такою ж мірою, як наведені поняття-асоціації (а ще скільки не наведених), «оригінальними» є рими у творах Л. Куліша. Скільки варіацій має, наприклад, класичне морози-грози-погрози!

Відгуляли буревії,
Відшуміли грози.
А тепера сніговії,
Віхоли, морози.

У цьому ж циклі «Казка зими», на цій же сторінці поет далі розвиває тему:

Дояка ж у степах зима! —
Віхоли, морози...
Січень небо надима,
Шле комусь погрози.

Справді, дояка... Але погроза — це, мабуть, на адресу песимістів, бо оптимісти завжди вміють підтримувати душевний баланс на рівні... ну хоча б у такий спосіб:

Не піддайся ти морозові,
Що зайшов у рідний ирій,
Побратайся краще з грозами,
Що шматують небокрай.

Ех, коли б ще не менш класичне «рози» не було протипоказане українській мові!..

Або ось вирішив Л. Куліш оспівати (вкотре вже!) рідний степ, сів до столу й написав напрочуд свіжу фразу:

Барвистий і п'янкий прослався океан...

Рим же бракує. Тож оцініть невимушеність поета:

Бери й співай пеан,
Бо в пісні молодій, їй-право, є потреба.
(«Степ»)

Знав поет й інші шляхи подолання технічних труднощів — за тим принципом, що у відомому каламбурі, де обігруються наголоси у словах «берегу́·могу́·ногу́ — ногу́·но́гу — не мо́гу». Але ж як інакше заримувати слова «трави·вітрові», «промені — мені»? Втім, не це найголовніше...

Найголовніше те, що в обрамленні з «буйного цвіту», серед «ясної далини» й простору, «чистого, як наша совість», серед пролісків, що і взимку «квітнуть у серці», «блакитного диму», «щебетів пташиних», «солов'їних трелей», «жайворонкових пісень», серед «буйної повені добра», «синіх птиць», «теплих сонця променів», «зір освіттн золотих», серед гроз, що «акшумовують озоніо» і рос, що «випадають на суцвіття», серед «черемхи буйного цвіту», «ранкової голубої імли», всіляких «живих натюрмортів», розмаїтих пісень, мрій, марень та пахощів постає неповторний образ ліричного героя збірки «Осіння ластівка».

Його мужній та чулий характер загартувався ще в дитинстві...

Дорога коле
Грудками гострими мені
Набряклі ноги, чорні чорні;
Вони ж пашіли, як вогні,
Я їх студив, де ріллі орні...
(«Спомин»)

Скажете, що в селі діти бігають босоніж і не вбачають у тому чогось драматичного? Е, так то ж звичайні діти, а не такі, з яких виростають ліричні герої і в яких кожен крок по землі є подвигом. Тепер ви зрозуміли, що поет мав на увазі, пишучи?

Молодому в поході, вірте,
Легко з подвигами йти...
(«Порманість»)

Ой, не вірте, не вірте в легкі подвиги: в кращому разі вони лиш на папері, в гіршому — за них тяжко платять ті, в кого із скромності й язик не повернеться вимовити це слово!

Вірш «Порманість» такий характерний для настроїв збірки «Осіння ластівка», що доведеться процитувати його й далі:

Молодому усі дороги!
Де неспокій бурлить, кипить,
Де простерлися гір відроги,
Де вулкан непогасний спить.

Де туркоче комбайн у полі
І в забої комбайн гуде...

«Вулкан непогасний»... Аж дрижаки хапають від таких рядків! Але це ще дрібничка!

Ми стаємо на крю з віками
І міняєм історії суть...

Оце герой! Ще б пак:

Піснями нові груди,
В очах — завзяття вал...
Лягають звідусюди
Путі в розвоях шпал...

А ви дивуєтеся, чи не забагато на тих шпалах катастроф...

Сосна казки мені рече,
В душі народжує неспокій.

Сон, казка... А життя? Годі шукати його ознак у збірці «Осіння ластівка» за давно зужитими штампами й нагнітанням рожевобездумного мажору. Навіть у такій святій темі, як тема війни:

У небі димнім і сумирнім
Лелечий ключ, як вирій душ
Загиблих, вічних і нетлінних...

Ось так не посоромився перелицювати в міру своїх можливостей відомий образ із пісні на слова Расула Гамзатова... Або:

Сплелися поклики гучні
Отих солдат, що в сповиточку
Смиренно сплять, як дітлахи...
(«Спалах вогника»)

Мабуть, досить прикладів, аби поставити питання: чи так вже невинні «потьомкінські села» в поезії з їхньою рожевою безжурністю, відірваністю від реального життя і порожньою декларативністю?

ІГОР МИХАЙЛИН

«МИ ЙШЛИ ПІД ПРАПОРОМ ОДНИМ»

ЯКІВ МАМОНТОВ — ЛІРИК

Зведення української лірики лише до одного її мотиву — вираження класової боротьби гноблених проти визискувачів — не тільки не відповідає дійсному стану речей, отже, й науковій істині, а й спотворює уявлення про наші національні культурні багатства. Тим часом саме такий погляд культивувався протягом довгих років у літературознавстві, на жаль, і нині міцно закріплений у практиці шкільного викладання української літератури, програма якої перенасичена віршами — політичними деклараціями, які витіснили з неї справжні високохудожні твори. Ігнорування специфіки мистецтва, його самостійних функцій, розгляд творів лише як ілюстрацій до історичних процесів не дає можливості правильно зрозуміти їхнє загальнолюдське значення, правильно визначити місце в культурному житті народу. Вульгарний соціологізм — а саме про нього йдеться — змушує будь-яку спробу відтворення людських почуттів кваліфікувати як «чисте мистецтво», опис сумного настрою — як занепадництво, декадентство. Саме так оцінювалася й лірика Я. Мамонтова (1888—1940).

Автор книжки «Українська поезія перших пожовтневих років» (1971) М. Д. Родько зарахував Я. Мамонтова до представників «чистої лірики». Щоправда, втішає те, що поет потрапив сюди у непоганому товаристві — М. Рильського, М. Зерова, О. Олеся, Х. Алчевської. А на думку И. М. Кисельова у творчості Я. Мамонтова звучать «типові декадентські мотиви», «занепадництво поезій Мамонтова виглядає як явне епігонство, наслідування декадентських віршів тих часів». Виходячи з цього, чи не мусили б ми оголосити декадентами Марусю Чурай як авторку творів «Ой не ходи, Грицю» та «Кінець греблі шумлять верби», Степана Руданського як автора вірша «Повій, вітре, на Вкраїну», Леоніда Глібова за поезію «Стоїть гора високая»? Чи не мали б оголосити обмеженим і народ, котрий зробив ці «занепадницькі» твори своїми народними піснями?..

Нове суспільне й наукове мислення, що утверджується в нашій країні сьогодні, спонукає до перегляду застарілих оцінок, відмови від вульгарно-соціологічних ярликів, дає змогу встановити реальне значення кожного естетичного явища.

Як відомо, літературна творчість Я. Мамонтова почалася з оповідань і віршів, і лиш пізніше з нього виріс видатний драматург. Перший вірш поета «Коли я дивлюся...» був опублікований у сьомому номері журналу «Рідний край» 1907 року. Відтоді поетичні твори Я. Мамонтова регулярно з'являлися в періодиці. У 1924 році в Харкові вийшла перша і єдина книжка його лірики. Про творчу історію збірки розповів сам автор у «Передмові».

«Ще в 1918 р. видавництво «Рух» (перший) запропонувало мені видати збірник моїх поезій, розкиданих по українських часописах останніх десяти років (1908—1918),— писав Я. Мамонтов. — В кінці того ж року цей збірник, під назвою «Вінки за водою», був виготуваний до друку, а в 1919 р. він був переданий до друкарні. Але вийти з друку йому не пощастило: під час білогвардійського панування в Харкові у видавництві «Рух» був конфіскований папір і видавнича діяльність його припинилася.

Тепер «Вінки за водою» виходять після пильного авторського перегляду і в розмірі лише одної третини свого обсягу. З 1918 р. я не пишу поезій. І ця книжка — давно пройдений етап. Видання її — на мій погляд — виправдовується виключно історично-літературними мотивами. А проте можливо, що «Вінки за водою» своєю анахронічною простотою подобаються і декому з сучасних читачів, затурканих гамором наших літературних новаторів».

Книжка лірики Я. Мамонтова вийшла, як бачимо, з великим запізненням, але чи таким уже анахронізмом вона була? Ні, автор через свою природну скромність значно применшив її значення. Насправді ж вона включилася в літературну боротьбу тих років. Своїм художнім світом «Вінки за водою» протистояли українським футуристам на чолі з М. Семенком, що прагнули скинути з «пароплава сучасності» Т. Шевченка, заперечити своєю творчістю класичну традицію. Художні шукання Я. Мамонтова були суголосними естетичним позиціям неокласиків, котрі стояли на захисті безперервності традицій у розвитку нашої літератури, принци-

лово дотримувалися «вічних» тем і мотивів, традиційних віршованих розмірів. Я. Мамонтов, який ніколи не належав до жодного літературного угруповання (Й. М. Кисельов і це примудрився поставити письменникові в вину: мовляв, це свідчення його суспільної пасивності), об'єктивно протистояв і потокові «червоної графоманії», літературі римованих політичних гасел і декларацій, що бризкали у читача зі сторінок тодішньої преси.

Автор дуже сумлінно поставився до роботи над поетичною книжкою: кожен вірш уміщено на продумане й добре виважене місце, що забезпечило збірці композиційну довершеність. Кожен твір має вказівку на дату написання і місце першої публікації. Якщо ж на текст вірша була написана музика, вказуються її автори: серед композиторів зустрічаємо імена П. Сениці, В. Верховинця та ін. Відтак і вся книжка «Вінки за водою» містить багато цінної інформації про Я. Мамонтова, про ранній період його творчості. У ній 43 вірші. Якщо врахувати слова автора в передмові, то його поетичний доробок не такий уже й малий: понад 120 поетичних творів. Ясна річ, збірка «Вінки за водою» увібрала в себе найкращу частину ліричного доробку поета. Вийшла вона тиражем 1 тис. примірників, більше не перевидавалася, а через попутницьке становище автора лишалася майже непоміченою тодішньою критикою. Хоча знайомство з книжкою переконує в неабиякому поетичному хисті Я. Мамонтова, дає читачеві справжню естетичну насолоду.

Улюблений жанр Я. Мамонтова — лірична мініатюра, яка служить йому універсальним знаряддям і для відтворення мальовничої картини рідної природи, і для вираження душевного стану ліричного героя, і для відображення його почуттів. Я. Мамонтов — прихильник традиційної версифікації, переважну більшість віршів викінчено катренами з перехресним римуванням, інколи поет вдається й до складніших строф.

Розміщення віршів не за хронологією з точною вказівкою часу їх написання слід розуміти як гарантію того, що в книжці треба шукати свій внутрішній ліричний сюжет як відображення розвитку ліричного героя. Спробуємо це зробити.

Кілька перших віршів збірки, присвячених долі рідного краю, характеризують ліричного героя як людину небайдужу, енергійну, здатну сприйняти минуле й сучасне батьківщини за драму й свою власну. Своєрідним епіцентром тут є вірш «Вони про край свій говорили...», де відтворено розмову героя з невідомими, абстрактними (і це, безумовно, вада вірша) співрозмовниками. Кожен з них складає гімн своїй вітчизні, тільки в ліричного героя не стає снаги оспівувати батьківщину, він мовчить. Але врешті-решт не витримує й починає говорити, та його мова сповнена відчаю.

Герой готовий боротися за щастя свого краю, ця готовність відбилась в образах віршів «Смерть борця» і «Смуток переможця». Часом у цій боротьбі настає відчай, що так блискуче втілився в поезії «Хочу пустелі!» За цю мініатюру з її космічним нігілізмом, запереченням всього сущого з позицій егоцентризму найбільше перепало Я. Мамонтову від критики. Але якщо розглянути цей вірш в контексті збірки, то він постане як твір про хвилинний настрій, про ту мить, коли втомлена людина готова зректися всього.

> Що мені люди з їх чварами?
> Я — не пророк, не трибун, не борець.
> Стелеться шлях мій за хмарами:
> там мій початок і там же кінець.

Те, що в цьому вірші відбито хвилинний настрій, засвідчує вміщена на сусідній сторінці мініатюра, де знову вирує енергія й оптимізм, де заперечується мотив життєвої обсервованості й бездіяльності, утверджується радість буття, віра в краще.

> І вас, знесилених пітьмою,
> я радо кличу за собою:
> крізь чари, темряву і дим —
> вперед, за Сонцем золотим!

Звичайно, не може не впадати в око абстрактність закликів і життєвої програми поета, що й дало підставу деяким дослідникам вбачати в його поетичній творчості символізм і таврувати автора за прихильність до декадентської течії. Давалася взнаки тенденція до популярного протиставлення в нашій науці реалістичного й нереалістичного напрямів, перший з котрих оголошувався позитивним і прогресивним, другий — негативним і реакційним. Не враховувалася при цьому багатозначність символіки, можливість за допомогою поетичних символів теж відтворювати правду життя, соціальну психологію, оптимізм світосприймання. Не враховувалося, що митець мислить не політичними гаслами, а художніми образами. Символічні твори Максима Горького «Пісня про Сокола» й «Пісня про Буревісника» були своєрідним художнім передбаченням першої російської революції, і хто ж наважиться сказати, що в них не відображено правди епохи. Таку ж правду відтворила й перша композиційна частина збірки Я. Мамонтова «Вінки за водою».

Після неї йде велика група віршів, де своєрідним чином за химерною логікою поетичних асоціацій відтворюються пори року, спроектовані на людське життя, почуття і настрої. Слово «Весна» тут пишеться з великої літери, символізує молодість, надії, радощі людського буття, потяг до творчості. У цій композиційній частині є ще одне слово з великої літери — Місто. З нього тікає поет, воно антитеза природі, гармонійності людських стосунків з нею.

> Я покинув мудре Місто:
> од добра і зла утік.
> Тут, де сонячно-барвисто,
> я сплету вінок утіх!

«Мудрому Місту» протистоїть і перемагає в свідомості ліричного героя «Мудрість Весни» (назва наступного вірша):

> Краща мудрість — врода.
> Розумніш за всіх —
> весняна природа
> і веселий сміх.

Проте безтурботно-гармонійний стан героя порушує буря (вірш «Бурьославна»), перед ним

розкривається краса свавілі вільного вітру, гуну до бурі, що постає як «гук до зброї», а відтак виправдані і не звучать нарочито декларативно висновки: «В бурі — доля! В бурі — воля і загин!» Весна для героя такий важливий етап життя (пригадаймо символіку: Весна — молодість), що окремий вірш він присвячує прощанню з нею: «31 травня». Далі починається літо з його спекою, розслабляючою красою, споглядальною бездіяльністю. У минулому, у Весні (тому лише вона з чотирьох пір року подана з великої літери), лишилися прагнення боротьби, волі, вітру, бурі, потяг до активності. «Тіні минулого» (теж назва вірша) мало не востаннє навідують поета.

> Скорботні тіні пишних мрій!
> Я вас не кличу серед ночі.
> Чого ж про рай забутих мрій
> щоночі тихо хтось шепоче?

Натомість уперше в книжці з'являється образ «панни», «білорукої феї». Вірш «Присмерк в липовій алеї» є взірцем поетичної й версифікаторської майстерності Я. Мамонтова. Шестирядкова строфа, у якій лише два останні рядки римуються в клаузулах, має ще по 3—4 внутрішні рими, чудові алітерації, що робить вірш відповідно до його змісту надзвичайно мелодійним. Чи не тут літературні джерела тичининської «панни Інни»?

> Тихий вечір опускає вії.
> Таємнішає, темніє липова алея...
> Задивившись в присмеркові далі,
> мрійно на роялі вальс імпровізую:
> панну дорогую, білоруку фею
> ніжно викликаю в липову алею...

Настає примирення між ліричним героєм і Містом (вірш «Міський парк»), у ньому теж знаходить він елементи природної гармонії й краси. Невипадково саме в цьому вірші вперше йдеться про осінь, «красу півмертву», прив'ядання; білорука фея з попереднього вірша поступається місцем «повійниці». Її журливий обрис «на золотому, сумному фоні» не викликає в героя обурення чи навіть протесту. Романтизація самотнього сумування, неясної туги, позбавленого конкретних причин смутку становлять головний мотив «осіннього циклу». В останньому «осінньому» вірші «Листопадової ночі» з'являється, однак, знову образ «мрій крилатих», що навіває асоціації з весняних мотивів. Наступні два вірші розкривають «зимову» тему. Принципово важливо, що образ зими пов'язаний безпосередньо з образом дороги, шляху, автор прощається зі спокоєм, «любими тонами».

> Доволі нидіти в знемозі!
> Прощайте, тихі дні печалі!
> В дорозі я! В дорозі!

Символіка не піддається однозначному витлумаченню, завжди містить у собі «туман неясності», не становлять винятку й символічні поезії Я. Мамонтова. Ясно лише те, що зима й дорога являють для поета єдність, символізують переміщення, звичайно ж, не тільки в просторі й часі, а й зміну внутрішнього стану ліричного героя, перехід в іншу систему ціннісних відносин, до іншої реакції на навколишній світ. Образи коня, сніжного килима, що пролітає мимо, «погляду ніжного» й притуленої «до губ долоні», які створюють традиційне уявлення про рух, раптом змінюються образом аероплана («лечу аеропланом»), зростаючої тривоги, що символізує, очевидно, зростання стрімкості руху, поглиблення перемін. Що чекає героя далі? Весна, яка приходить по зимі, чи вічний спокій, холодна порожнеча? Невідомо... Але ліричний герой вже ніколи не годен проміняти рух на зупинку, спокій, застій.

> Холону. В'яну. Гину.
> Мій боже, що зо мною?
> Гей, коню мій, без впину
> лети вперед стрілою!

Нова смуга душевних шукань ліричного героя постає в наступному композиційному елементі збірки, де зібрані вірші про жінку, згасле кохання, промовисто назване «нелюбов», розставання з коханою і нові зустрічі з нею через довгий час. Внутрішній світ героя суперечливий: він і кохає, й відмовляється від кохання («Серенада» й «Нелюбов»), прощається з коханою, і знову подумки летить до неї («Останній поклик» і «В той час»). Перлиною лірики Я. Мамонтова є вірш «До краю». Свідомість ліричного героя в ньому роздвоєна на «ти» і «я», вони начебто існують окремо і в єдності. Світ наповнений для них тугою і самотою, яка передається цілим рядом персоніфікацій: «Іде самотність за тобою. І якусь з нею сум безокий іде нечутною ходою»; «безнадійно гаснуть далі»; «скорботно плинуть тони». Самотність і туга — плата за вірність у коханні.

> О пий до краю, пий до краю
> отруту вірного кохання!
> Твої печалі я сплітаю
> в вінки довічного страждання.

Але з часом приходить усвідомлення, що зрада не гідна «довічного страждання», пригасають почуття, з'являється можливість бачити світ по-новому. Ліричний герой вже здатний відповідати байдужістю на спроби знову завоювати його серце («Дві відмови», «Ви знов прийшли»). А втім, останні вірші книжки переконують, що це не проста байдужість, а філософсько-творча зосередженість. Душа героя пройшла і через «бурьослав» молодості, і через споглядальну бездіяльність, і через гарт страждань неподіленого кохання, і через замилування красою природи і наступне примирення з Містом. Що ж їй лишається? У вірші «Перед свічадом» автор створює портрет ліричного героя.

> Сумні провісники руїни
> давно торкнулися лиця:
> лишили слід болючі зміни
> і бурі — бурі — без кінця...

Але життєвий досвід, що лишив у свідомості такий глибокий слід, — неоціненний скарб, він і породжує переконаність: «Ще прогремить в пітьмі країни Мій огнетворчий боговар!» Даний мотив розвивається і в наступному вірші «Чорний човен». Тут в образі

«Чорного човна дум» художньо реалізовано мотив немарності страждань, які дають наснагу для великої мистецької творчості.

> Сумуй, поете: з первосуму
> повстала всіх світів краса!

Тепер стає зрозумілою символіка останнього вірша книжки «Вінки за водою», котрий, узятий окремо від контексту, неможливо правильно зрозуміти, як і вірш «Хочу пустелі!» Мініатюра «Перед вічним порогом», узята поза оточенням, відгонить містикою, богошукацтвом. Та й незрозуміло, до кого «неминучого бога» звертається він, і чому цей бог «неминучий» для нього, і чому всупереч християнській традиції ліричний герой приходить до «мармуру святого порога», до «тиші колон молитовної». Доцільно припустити, що герой Я. Мамонтова входить у храм Аполлона, покровителя мистецтв і муз, звідси найменування себе «варваром» і вдруге вжитий епітет «неминучий» тепер уже до слова «поріг», який він просить дозволу переступити. Якщо врахувати, що цей вірш писався в 1918 році, коли складалася й уся збірка, можна припустити, що Я. Мамонтов і справді відчував себе на порозі великого мистецтва, спроби в поезії й прозі бачаться йому лише першими кроками до храму мистецтва. Він відчував себе на порозі нового етапу художніх шукань, котрі, як відомо, будуть пов'язані з драматургією, молодим радянським мистецтвом театру. На 1918 рік припадають перші спроби Я. Мамонтова в драматургії, створення п'єси «Дівчина з арфою». Швидка художня еволюція приводить Я. Мамонтова до написання революційних п'єс. Сьогодні важко уявити українську радянську драматургію без самобутньої, талановитої творчості Я. Мамонтова.

Але повернімося до його лірики. «Вінки за водою» — надзвичайно цікава книжка з погляду творчої еволюції митця, основних етапів його духовного розвитку. Збірка являє собою монолітний, довершений за художньою цілісністю витвір мистецтва, становить художню єдність. Кращі вірші цієї книжки, безумовно, ввійшли в естетичну пам'ять української лірики, впливали на розвиток художньої свідомості М. Рильського, П. Тичини, П. Филиповича, інших видатних радянських поетів. Я. Мамонтов заслужив, щоб пам'ять про нього жила в серцях нащадків, а його вірші були доступними сучасному читачеві.

ЯКІВ МАМОНТОВ

З книжки «ВІНКИ ЗА ВОДОЮ»

1.

СМЕРТЬ БОРЦЯ

Не витримав: спинивсь і впав...
І меч випустив з безсилих рук...
Він довго йшов і не зважав
На безліч ран і безліч мук...
І от... не витримав і впав...

На мент спинились ми над ним.
Суворі лиця жах пройняв:
Ми йшли під прапором одним...
Але хтось меч його підняв,
І ми ішли з борцем новим.

1911

ЗА СОНЦЕМ!

Коли затьмариться блакить,
я знаю: Сонце десь горить!
За мурами холодних хмар
палає десь святий вівтар!

І я не вірю чорним хмарам,
очам суворим, грізним карам:
бо бачу відблиски золотий
крізь мури хмар, крізь дим густий.

І вас, знесилених пітьмою,
я радо кличу за собою:
крізь нари, темряву і дим —
вперед, за Сонцем золотим!

1913

2.

ПРИСМЕРК В ЛИПОВІЙ АЛЕЇ

А. Солерс — на рояль

Тихий вечір опускає вії.
Таємнішає, темніє липова алея...
Задивившись в присмеркові далі,
мрійно на роялі вальс імпровізую:
панну дорогую, білоруку фею,
ніжно викликаю в липову алею...

Сунуться тумани, як воли понурі.
По клавіатурі пробігає бури...
Гаснуть, погасають дальні краєвиди...
Вийди, панно, вийди в липову алею!
Розцвітуть лілеї на блідих руках.
Мак зачервоніє на палких устах...

Над туманом місяць сходить урочисто.
Мій ноктюрн іскристо в морі тиші ллється.

За акордами акорди плинуть водоспадом:
золотим каскадом падають на лапи
і цілують ніжно в сутіні алеї
мак червоно-пишний і бліді лілеї.

1914

ДО КРАЮ

Чи ти сумуєш в цю годину?
Чи тиснеш руки на колінах?
Чи проклинаєш самотину —
одну, беззмінну в чорних змінах?

3.
Ідеш за місто, в степ широкий...
Іде й самотність за тобою.
І, вкупі з нею, сум безокий
іде нечутною ходою.

Стрічаєш вечір на балконі...
І безнадійно гаснуть далі.
І так скорботно плинуть тони,
коли ти граєш на роялі.

В морях ночей пливеш безсонно
і виглядаєш берег ранку...
Приходить ранок... і стодзвонно
твій смуток будить без устанку.

О, пий до краю, пий до краю
отруту вірного кохання!
Твої печалі я сплітаю
в вінки довічного страждання.

1915

ЧОРНИЙ ЧОВЕН

Блукаю в безвістях незнаних.
Гойдаю тихий творчий сум.
В пустелях вічних, нездоланних
пливе мій чорний човен дум.

Повсюди слово незбагненне:
в огнях світів, в кругах орбіт...
Йому підвладна, ним натхненна
Біжить Безмірність в безвість літ.

4.

Космічний простір давить думу.
Огниться вічні чудеса...
Сумуй, поете: з первосуму
повстала всіх світів краса!

1918

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

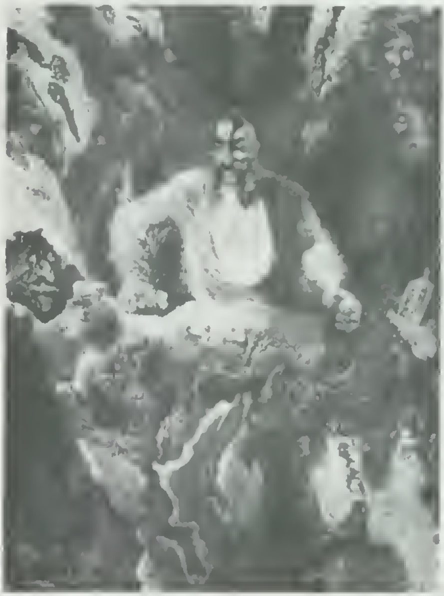

М. Компанець. Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Загублена грамота».

ПОШТА
252021
Київ-21
вул. Кірова 34
ВІТЧИЗНИ

ЧИМ ЗАВИНИЛА «БРАНКА»?

Спроба реабілітації одного вірша

Створюється враження, що в нашій республіці процес оновлення і очищення розгортається не так широко й потужно, як того хотілося б.

У даному разі обмежуся нашим львівським регіоном. Свого часу накладалося негласне вето на роман Романа Іваничука «Мальви»[1], причому ця заборона супроводжувалася певними організаційно-дисциплінарними висновками. Подібне і з «Турецьким мостом» Романа Федорова, пізніше ще з однією його повістю «Рудий опришок». Зараз у союзній пресі друкуються набагато гостріші твори, ніж антибюрократичний вірш Богдана Стельмаха «Чорна річка» (як на мене, де в чому вразливий),— а саме за нього з видавничих планів було вилучено дві чи три збірки «проштрафованого» поета, з репертуару «Ватри» познимали в той час пісні на його слова.

Тепер про себе. За кільканадцять попередніх років отримав чимало дисциплінарних стягнень — і всі «творчого» характеру. За пісні «Романе, Романе», «Срібні кораблі», вірші «Остання фортеця», «Бранка»... І в жодному разі не міг утямити, в чім же справді моя вина. Щодо пісень — то й говорити якось не випадає, вони суто ліричного плану.

Зупинюся на «Бранці» — вже тому, що за цей вірш мене чекала найбільша кара. Написаний він після поїздки в Карпати, де тоді (початок 70-х) творча група кіностудії імені Довженка завершувала зйомки «Захара Беркута» за повістю Івана Франка. Звичайно, там виник лише задум вірша, в процесі написання витуражний набір розширився, часові площини зістикувалися, а то й змістилися...

Але не буду нав'язувати нікому своєї позиції, кожен це може зробити сам, прочитавши ту справді горьовану «Бранку», знайти в ній наявні похибки.

Тоді ж справа складалася так. Я запропонував добірку віршів редакції журналу «Вітчизна». Тодішній завідуючий відділом поезії Б. Олійник підготував її до друку, редактор Л. Дмитерко схвалив — і ось у № 11 за 1975 рік вона побачила світ. Знегоди почалися ще під час друку: через недбалість поліграфістів вірш було розчленовано на дві половини, і читачеві треба було напружуватися, щоб з'єднати вірш в одне ціле. Проте пильних у нас ніколи не бракувало. І ось один із «доброзичливців» надсилає вірш до високої республіканської інстанції. У листі він просить звернути увагу, що автор нібито за все під міфічною «бранкою» має на увазі не що інше, як сучасну Україну. Яким чином, звідки? — логіка мислення таких людей для нас незбагненна.

Проте тодішній секретар ЦК Компартії України по ідеології (В. Ю. Маланчук. — ред.), якраз зібравшись в Ужгород на обласну партконференцію, робить зупинку у Львові, розсерджено передає копію листа місцевим товаришам з наказом: «Розберіться!..»

І партбюро, і збори нашої організації скликалися поспішно, «алярмово». Питання стояло так: сувора догана із занесенням до облікової картки — це при визнанні автором своєї вини, в іншому ж випадку — виключення...

Я не звинувачую нікого, хто виносив мені на тих зборах суворе стягнення,— час є час, вимога керівних органів — річ авторитетна. Зауважу лишень, що проти нього виступали свмє ветерани війни, люди досвідчені, загартовані. На жаль, вони залишилися в меншості. Дещо скажу тут про себе. Так, я був переконаний у своїй правоті. Але довести її не міг, попри все стояти на своєму таки не випадало. Не міг уявити себе поза партією — адже всю свою літературну працю вважав саме партійною справою. Нагадаю лишень, що за моєю спиною було три роки гітлерівських концтаборів, участь у боротьбі за колективізацію Львівщини, утвердженні нового життя.

Оскільки в подібні ситуації потрапляв не лише я, то прошу читачів уявити собі ті безсонні ночі, сердечні збої, творчі провали, душевну аритмію, які просто так обов'язково чекають на письменника, звинуваченого в тих чи інших гріхах. Мимоволі стається під сумнів і власна правота: невже ти мудріший за колектив, он які поважні товариші застерігають тебе?..

А це ж не тільки стягнення, це і вилучення з видавничих планів мого вибраного, дитячої збірки, заборона виступати перед читачами, ще певні обмеження, втрата роботи (мусив залишити місце кореспондента «Літературної України»...)

До того ж засудження певного твору, мого чи моїх товаришів, супроводжувалося майже завжди звинуваченням у націоналістичних похибках — а тут уже можливості захисту обмежуються, а боротьбі з націоналізмом ми безжальні. Створювалося враження, що декому було просто вигідно пришивати націоналістичні ярлики, щоб потім імітувати боротьбу з цим негативним явищем, виставляти себе борцями й рятівниками...

Подібне траплялося не раз — тому й порушую це питання, оскільки давні методи не засуджено досі повністю.

[1] Уперше публікувався у «Вітчизні» *(ред.)*.

Які бували при тому перекоси, шкода й говорити. Ті ж заокеанські ідеологи націоналізму нападають на наші твори як на надто прорадянські — нам же часом доводиться отримувати протилежні оцінки від місцевих «святіших від самого папи римського» правовірних.

А це вже одна з причин породження застійного періоду в нашому житті, ідейні й правові перекоси. Тому важлива неупереджена оцінка нашої недавньої практики, з'ясування причин вчинків і дій, справжніх чи уявних помилок.

Пропоную для читацької оцінки з надією на реабілітацію вірш «Бранка» у тому вигляді, як він був надрукований в листопадовому номері журналу «Вітчизна» за 1975 рік.

МИКОЛА ПЕТРЕНКО

Львів

БРАНКА
Варіант кінодрами

Ми всі впадем на полі брані,
Ні, ми не в пелюшках помрем...
Тебе ж сьогодні на аркані
В султанський поженуть гарем!..

Роздерта вишита сорочка —
Он білі перса, он плече...
Та режисер промовив:
— Точка.
Із-за ріки туман тече...

Цю сцену перезнімем зранку,
Сьогодні пізно все одно... —
І ми ведем в колибу бранку:
Там буде бринза і вино.

Там разом козаки й татари,
Там давня туга ожива...
Вже пізно. Та дзвенять гітари
І міддю повняться слова.

А ти — киптар поверх сорочки —
Сидиш на білім ліжнику.
О, ця дарована відстрочка
На молодім твоїм віку!..

Назавтра будуть гнати бранку
По чорній степовій журбі...
Та є ще ціла ніч — до ранку:
Вона уся, уся — тобі!

Схоти, звели, але сьогодні! —
І ми впадем тобі до ніг!
Ми ті, хто з давнини самотні,
Хто ніжність в хащах душ зберіг.

Так, ми глумилися з любові,
Бо ж серце повне болем вщерть.
Але сьогодні ми готові
На бій, на подвиги, на смерть!

Лиш ти не вибирай нікого —
Усіх щасливими зроби!..
Пагіння хмелю молодого,
Моя пісня, плине за горби.

А сонце вогняні торочки
Тобі за синю плахту тче.
Ти спиш.
З роздертої сорочки
Зоріє білістю плече.

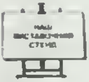

М. Компанець. З ілюстрацій до повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять»

ОЛЕКСАНДР ДОРОШЕНКО,
директор школи

ТАК, ТЯЖКИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ ХЛІБ

> Стаття Во[illegible] Яворівського в третьому номері «Вітчизни» цього року «Вчителю, що з тобою?» — [illegible] пекучий біль не [illegible] письменника, [illegible] біль скоріше учительський, [illegible] тяжкою й хронічною [illegible] нашого суспільства. Учитель через [illegible] обставини, часто-густо від нього [illegible] вже не має належного йому суспільного авторитету. Це [illegible] треба боротися [illegible] вчителем... Треба подякувати письменнику, що порушив такі [illegible] питання. А [illegible] хотів би уточнити, до[illegible] його думки і тривоги. Ось [illegible] дещо і свої записної книжки, з якою не розлучаюсь вже більше сорока років, відколи директорую в школі.

Запитую себе: яку мудрішу професію створило людство за всю свою довгу історію над хліборобством й учительство? Думаю, що могутня і всесильна їхня ПРАЦЯ недаремно поставила першими й поруч: годуйте й учіть! І віками були в пошані хлібороб і вчитель. І в той же час у занедбаності в суспільстві. Лише один факт: імен педагогів-новаторів нині по всій країні ледве набереться близько двох десятків, а з них тільки Шаталов, Щетинін, Ільїн «во языцех». Невже так мало? Думаю, що в кожному районі, області багато своїх Шаталових, Щетиніних, Ільїних. Їх задавив бюрократизм, паразитуючий педагогічний бюрократизм, і вони стали «як усі» — сірі, нецікаві, злі, махнули рукою на школу й подалися в офіціанти й вантажники.

Колись перед інтелігенцією поставало питання: що робити? Хто винуватий? Тепер: чому так трапилося? Як далі жити?

Чому поняття: школа, учитель, навчання — не престижні? Як цьому запобігти? Як виправити становище?

Але ж знову: хто ж буде все це виправляти? Учитель?.. Його десятиліттями привчали ВИКОНУВАТИ, а не ДУМАТИ Й ТВОРИТИ. Навіть оголошена реформа школи з місця не зрушила: учителі надалі чекають на «інструкції», «методичні вказівки» тощо. Коли й заходить іноді мова про реформу, то мається на увазі в основному збільшення платні, поліпшення побутових умов. Чекали Пленуму ЦК КПРС, який мав проаналізувати стан справ в освіті. Та Пленум відбувся, а справа шкільної реформи й далі стоїть на місці. В партійному документі цілком правильно акцентується на великій ролі учительства в перебудові суспільного життя, закликано всіх освітян виявляти ініціативу, пошук, новаторство — одне слово, якнайшвидше реалізувати ідеї реформи. Та вчителі й досі чекають на «інструкції» й «вказівки». Їх так привчено. Тепер чекають учительського з'їзду. Але ж ми знаємо, що з'їзди були й раніше, та що вони давали, крім того факту, що відбувалися відповідно до наміченого графіка?!

Щоб у нас міг жити й працювати педагог-новатор, йому потрібний ЗАКОН І ГАРАНТІЇ, які б захищали його від дикої освітянської бюрократії, міщанського снобізму, від педагогічної тупості керівників установ і виробничих об'єктів, на території яких стоїть школа, працюють учителі.

Вірю й переконаний — перебудова торкнеться і школи. Її поведе УЧИТЕЛЬ.

Праця вчителя сільської школи, як відомо, оцінюється самими селянами, батьками учнів. Коли вчитель вимогливий і людяний до дітей, досконало знає й уміє користуватися «секретами» педагогіки й психології, викликає інтерес учня до знань, до самовдосконалення, про такого вчителя кажуть: «Добрий учитель». І в цьому «добрий» — глибокий зміст універсальної оцінки учительської праці. Є ще й таке поцінування педагогічної майстерності: «Та так собі», або: «І для чого його понесло в школу — і дітей мучить, і сам мучиться»?!

Ім'я доброго вчителя ніхто ніколи не забуває, навіть якщо він працював бодай місяць: місяць побути такому вчителю з учнями — це ціле життя. Є й інші приклади: лише один день у «ніякого» вчителя — і життя учня зіпсоване. Простий до банальності приклад. Учень «не виконав...», «не зробив...», «не зрозумів...», одне слово — «не». Учитель: «Завтра щоб був батько!» А завтра на нього при батькові такі гріхи учитель звалить, що тому більш нічого не залишилося, як знімати пасок. Ось така педагогіка часто-густо ще панує в наших школах. Педагогіка учительської немічності. А учень? Він зненавидів не лише вчителя, а і його предмет та саме навчання. Ось підсумок роботи «ніякого».

Учитель — це не професія. Це особливий стан людини. Бо професію педагога не залишиш на місці роботи, як, скажімо, робить будівельник, токар, механізатор. Ця професія невідступна і вдома, і в гостях, навіть тоді, коли ліг спати, коли подорожуєш, коли читаєш, дивишся кінофільм, розмовляєш з товаришем — завжди. Ось тому вчителя найлегше пізнати. Як і хлібо-

роба. Бо й хліборобство, як учительство, на погодинне, не позмінне, а цілодобове, ціложиттєве.

Та велика біда наша в тому, що так зване адміністративно-бюрократичне керування освітою («Робік так, як сказано в інструкції, як каже зав.уч, директор, інспектор!..») виховало вчителя, який працює на батька, на директора, на завуча, на інспектора, в ще на інше начальство над ними. Оце вже страшна біда. Найбільша — учень усе бачить, усе знає! Знає, коли готується урок для директора чи інспектора, для комісії чи так званий «відкритий». Бо решта всі «закриті» наві-ни!.. Ось яка дивовижна настала педагогіка в школі. А від неї треба відмовитися раз і назавжди! І знову за закон, який би заборонив будь-кому заважати працювати вчителю, суворо карав би (зняття з роботи, пониження в кваліфікації,— коли до цього додумаються, а отже, і в зарплатні,— переведення в нижчі класи чи групи тощо) за брехню учителя й того, хто змушує його брехати: ставити незаслужені оцінки учням, давати звіти й інформації про невиконані роботи, творити «підроблені» уроки, не підвищувати свою педагогічну майстерність тощо. Тоді гласність та демократія матимуть опору і в школі.

У школі не може бути головних і другорядних предметів, як не може бути поділу їх на легкі й важкі. Є важке й легке їх викладання. А такі предмети, як малювання й співи (їх тепер названо по-науковому високо: образотворче мистецтво та музика й співи, а навчання зведено до анекдотичності — у кого мала платня, тому й накидають, доукомплектовують, хоч у того нікого розуміння про систему, скажімо, кольорів, кольорових рефлексів, переднього чи дальнього плану, пластичної анатомії, повітряної перспективи...), зараз могли б прислужитися у формуванні не лише художніх чи вокальних навиків, а й у формуванні культури людини, патріотичних та інтернаціоналістських почуттів, екологічних поглядів на пам'ятники та пам'ятки історії й культури. Це ж так очевидно.

А втім, серед шкільних предметів особливо треба виріэнити історію та літературу. Вони про найскладніше — про життя й людину, про Людину й Життя! Інтелігентність і гуманізм, високий патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм — від цих предметів, від їх глибокого опанування в першу чергу учителем, опанування через призму політики й ідеології. Незнання або ігнорування історії призводило людство до великих катастроф, а ігнорування інтелігентності, високої моралі, гуманізму, патріотизму й інтернаціоналізму, чим багата художня література для педагога, в отже, й для людства, може призвести до нових Чорнобилів, до ще більшого хімічного отруєння землі й води, до роботизації людини.

Скорочення програм та обмеження часом цих предметів у школі й у вузах недопустиме й злочинне. Ці предмети треба оновити як за змістом, так і методикою їх вивчення. Та чи готовий до цього вчитель? А чи готують його до цього? В освітянських верхах і трохи нижче, на жаль, помічаємо, як там зайняті перестановкою крісел, маскуванням бюрократичних основ, а на вчителя лишається хіба різка критика та ще байдужість. Ну, ще обіцянки...

Наголошую: історію та літературу в школі (вузі) треба оновити як за змістом, так і МЕТОДИКОЮ ЇХ ВИВЧЕННЯ. Бо можна знати історію й літературу, але не відчувати їх, не всотати їхні принципи й закони, правила й ідеї в свій світогляд і характер.

Прожито чимало, пропрацьовано теж багато, та чи й буде колись праці кінець?!

Чим цінавий учитель?

І чую відповідь: «Нічого незвичайного, такий,як і всі». Тоді треба його запитати ще раз і не без печалі: «Для чого тоді ти в школі, серед дітей?»

А й справді, що робити нецікавому вчителю в школі? Що він дасть учням? Хто вирахує, якої шкоди він завдасть школі, батькам, суспільству?

Нецікавий учитель — значить, неулюблений, байдужий для учнів, сірий. Його ім'я забувається на другий день після закінчення школи, хіба що залишиться іронічне прізвисько.

Вслухайтесь у діалоги:

— Де це ви навчалися садівництва? А квітникарства?

— Так це ж із школи. У нас була вчителька біології. Ото вчителька — вік не забути! Скільки ми з нею після уроків попосадили дерев, а яблунь, а груш, черешень, слив... А скільки пощепили, покалірували!.. Я можу й зараз вам назвати всі лікарські трави, квіти, які ростуть у нас,— як їх вирощувати, сушити, як ними лікуватися. Це все зі школи, від нашої природнички. Бо без квітів як же жити! Квіти дарувати треба...

— Хто вас навчив отак фотографувати?

— Фізик, Михайло Федорович. Попоморочився він з нами: мало того, що вдень за уроками, а ще й уночі, бо тоді не було ні кабінету доброго в школі та й фотолабораторії... Пристосувалися на його квартирі. Ось тепер після роботи й захоплююся. Цікаво й для себе, й людям показати...

— Красиві й талановиті у вас пейзажі! Де це ви навчилися так малювати?

— Це «вина» мого вчителя. Це від нього. Ось хліборобствую, а малювання не кидаю. Це вже назавжди.

На жаль, ще не часто, ой, не часто почуєш такі діалоги: сьогоднішній учитель у переважній більшості сам без захоплень. Він одноплановий: п р е д м е т н и к. Його інтерес обмежений лише його предметом викладання. Тому в школах мало театральних і літературних студій, зате безліч різних гуртків... на папері і в звітах. Якби не вимагали виступати на оглядах дитячої художньої самодіяльності, то не було б і хорових колективів.

То чим ти цікавий, учителю?

А чи вся вина тут учителя? Адже його у вузах не готують до цього, не намагаються пробудити той живчик, який би й інших запалював.

Читаю в газеті. Нашій районній: «В сільського учителя Петра Івановича особиста бібліотека налічує близько п'яти тисяч книжок. Нею користуються учні, учителі, студенти, селяни...»

Петра Івановича я знаю. Це вчитель

історії. Чуа, ак його нерідко запитують:

— Для чого вам стільки книжок? Стільки грошей пішло... Он сільська бібліотека є... Безплатна.

Учитель не відповідає. Хто б хотів, почув би відповідь у його енциклопедичних знаннях не тільки свого, а й суміжних предметів. З ним легко говорити про історію взагалі й історію Батьківщини зокрема, соціологію й статистику, етнографію й фольклористику, географію й економіку, політику й літературу, науку й техніку... А яка коштовність такий учитель для учнів: що хоч запитуй — знає, та ще скаже, де прочитати, де подивитися, на що звернути увагу...

Заходжу на квартиру до свого колеги по роботі. Він словесник. Роздивляюся, бо показує з гордістю господиня, як влаштовано мешкання, які меблі, де що «дістали». Звертаю увагу на малесеньку етажерку, де осиротіло туляться кілька підручників та дві-три художні книжки, випадково, як мені здалося, занесені в цю квартиру. Справді, коли хочеш дізнатися про вчителя — подивись його бібліотеку, дізнайся, що він читає.

«Безкнижжя» в квартирах селян — звичайне явище. Переважна більшість селян живе в будинках, а не мазаних хатах. Кімнати заставлені і обставлені, замебльовані й закилимовані. Та рідно в кого є місце для книжок, а ще рідше зі смаком підібрана бібліотека. А діти ж ходять до школи, а дітей виховують любити книжку, а ми кричимо про її культ. Ага, ага...

Якщо ви були в школі — то, либонь, слухали, як аналізується урок вчителя. Іноді це проводиться в присутності всіх або частини вчителів. При цьому вся увага звертається на вчителя: отам він новий прийом застосував, а там цікаву форму роботи запозичив, а там використав свіжу наочність, а ще культивує прогресивні техзасоби... Але ж урок для учнів. То чому не говоримо, як учні працювали, які наслідки осягнення ними уроку, яка перспектива їхніх умінь, навиків і знань, одержаних і сформованих на цьому уроці, що сприяло їхній зацікавленості, яке місце й час самостійності й розвитку мислення, творчих здібностей, чи працювали всі і в якому темпі та ще багато чого. З оцінки роботи учнів на уроці треба завжди виходити на оцінку роботи й учителя. Через уроки проходить авторитет учителя.

Іде звичайна розмова в учительській, яка найчастіше буває в кінці навчальної чверті.

— Юрію Володимировичу, як у вас Кравченко?

— Не маю ніяких претензій: ставлю тверду «четвірку».

— Та що ви?! Він же два слова докупи не стулить! А дисципліна яка на уроках? Жах! Більше слабесенької «трійки» не можна.

— Не можу з вами погодитись. Ви знаєте, що він конкурсні задачі за десятий перераховував ще в дев'ятому класі, а серед учнів не лише свого класу, а й школи в числі тих, хто найбільше перечитав художньої та історичної літератури. Ні, ні, я з вами не погоджуся — коли так буде в нього й далі, я виставлю йому в наступній чверті «п'ятірку».

— Не розумію...

В тому й біда, що колезі Юрія Володимировича не дорозуміло... кого вона вчить і виховує, вона й сама не розуміє методичної сутності своїх уроків. А треба б колись зрозуміти й себе, й свого учня.

Це щодо формалізму.

Треба говорити іще ось про що. Школи інших країн — соціалістичних, капіталістичних, так званого третього світу, безумовно, мають свої особливості й свої педагогічні та методичні досягнення. Та як мало ми про це знаємо. А варто було б таки мати спеціальне видання, в якому друкувати все те найкраще, що досягли педагоги інших країн. Учителя-новатора зацікавить те, як учителі інших шкіл вивчають, скажімо, рідну мову й літературу, яка методика вивчення іноземних мов, математики, природи, історії тощо, які форми трудового навчання, як організований відпочинок, які є дитячі організації і як вони діють — чимало не лише для порівняння з нашою системою виховання та навчання, а й з метою переймання досвіду, якщо це в наших умовах може дати максимальний результат.

Це до того, що закордон нашого радянського досвіду не відкидає. Досвід А. Макаренка, наприклад, досконало вивчають педагоги ФРН, Австрії, Японії. Коли у нашій країні твори А. Макаренка видано у восьми томах, то у ФРН — в двадцяти. У нас ніяк не організують лабораторії А. Макаренка, а в них вона працює давно, видаючи свій журнал «Макаренко-реферат». Цікаві факти використання практики А. Макаренка в Австрії та багатьох інших країнах. А у нас?

А у нас навіть будиночок під Полтавою, де жив і працював Антон Макаренко, зруйнували. Заклики «працювати за Макаренком» залишаються пустим звуком. Бо до Макаренка нам треба ще йти та іти, взявши в свою дорогу незмірну любов і повагу до особи вихованця, педагогіку співробітництва, довіру до свого учня, поставивши на перший план виховні завдання.

Закордон не полінувався придивитися до прогресивних педагогічних ідей Віктора Шаталова. Навіть тоді, коли наша освітянська верхівка зло цькувала педагога-новатора, педагоги соціалістичних країн ідею «опорних конспектів» активно впроваджували в практику.

А що наша школа взяла хорошого з-за кордону? Чи, може, вони такі бідні, а ми такі багаті, що там нічого й повчитися? Якби ж то...

Було так. У старому будинку школи, у неймовірній тісноті повціювало кілька гуртків літературного та мовного напрямків. Кожний деякою мірою повторював свого сусіда, і водночас кожен діяв сам по собі, аби лише для звіту. Виникла ідея об'єднати всі ці гуртки в одну організацію, з єдиною програмою дії, з певним спрямуванням на конкретний результат. Так і створили шкільне літературне товариство «Слово», яке мало свій статут, свою програму, членські квитки, свій квартальник, газету, місце роботи і навіть свої робочі секції: літературного краєзнавства, авторів-початківців, фольклористів, художнього читання, перекладачів та критиків. Отже, воно мало точно визначені завдання. Товариство «Слово» працювало на засаді чіткого й оперативного учнівського самоврядування. Учитель тепер був не керівником, а консультантом у секціях. Товариство об'єднувало близько ста учнів, було

тісно пов'язана з гуртками юних художників, фотографів, театральним.

За десять-дванадцять років свого активного існування члени товариства зібрали багатий краєзнавчий матеріал, випустили десятки томів свого журналу «Юні голоси» та збірок народної творчості «Золота криниця», провели багато зустрічей з письменниками України, Білорусії, Росії, у районній газеті товариство мало свою щомісячну сторінку, де публікувалися твори учнів, фольклорні знахідки, краєзнавчі дослідження. Та головне — значно поліпшилася дисципліна навчання, активність читання художньої літератури, допитливість і небайдужість до рідної мови та мови братніх народів.

Але сталося те, що часто трапляється в наших школах: пішов зі школи учитель — ініціатор створення й діяльності товариства «Слово» — і все зупинилося. Правда, ще деякий час по інерції «сунулось»,— поки не завмерло.

Тепер у новому будинку школи села працює вже сім словесників, яким байдуже і до досвіду, і до традицій школи. А треба додати, що шкільне літературне товариство тоді було одне з перших на Україні — такі учнівські об'єднання мали перспективу й добрі успіхи, їхньою діяльністю зацікавилося Міністерство освіти УРСР, про досвід його роботи розповідали фахові журнали й газети... Це так було недавно... Та пішов зі школи ініціатор.

Мене ніхто не переконає, що вчителю треба тримати домашнє господарство: корову, свині, птицю тощо. Я в це не повірю уже тому, що вчителю «за статутом його цехової професії» цим займатися не можна. Його робота особливого морального змісту.

Та біда в тому, що сьогоднішні матеріальні обставини учителя ПРИМУШУЮТЬ цим домашнім господарством займатися. Звичайно, якби у колгоспі, а ще краще в магазині учитель міг «дістати», «виписати», «купити» те, що треба йому до столу, то домашнє господарство відпало б само собою. Чим би треба займатися учителю, на мій погляд, то це садівництвом і пасічництвом. Це щось близьке до школи й педагогіки.

Розповідає учениця-восьмикласниця: «Я ніколи б не могла повірити, що наша вчителька продавала на місцевому базарі редиску й цибулю. Зайшли ми якось з мамою туди, де продають городину. Дивлюсь, а вона торгується з якоюсь жінкою. В мене ноги так і прилеглись до асфальту... Вхопила матір за руку та з ринку. Соромно мені стало, не хотілось, щоб мене побачила вчителька».

Дітям соромно за учителів! А учителям?..

Думаю, нам потрібний не лише статут Учителя, але й Моральний Кодекс Учителя.

Драбівський район Черкаської області

РЕЗОНАНС

ГІРНИЧІ РЯТІВНИКИ ПОТРЕБУЮТЬ ДОПОМОГИ

Стаття В. Мухіна «Запах небезпеки», опублікована у «Вітчизні», привертає увагу гостротою порушених питань. Відомо, що шахти належать до підприємств з підвищеною небезпекою робіт. Та ще більшою небезпекою є недбальство, неуцтво, недобросовісність, похлюйство окремих працівників. Техніка безпеки, яка нібито дає шахтарям гарантію од можливих випадковостей і несподіванок, на жаль, нерідко іще порушується. На деяких шахтах такі порушення стали цілком звичайними і дуже поширеними.

У статті В. Мухіна переконливо показано на прикладі вибуху газу на шахті «Ясиновська-Глибока», якою дорогою ціною доводиться платити за роботу «абияк». Можна лише додати, що в умовах ускладнення техніки, концентрації робіт (чи то атомна електростанція, океанський лайнер, чи то вугільна шахта) легковажність, дилетантство, безвідповідальність спричиняються до надзвичайно тяжких наслідків і дорого коштують державі. Втрата ж людського життя завдає непоправної шкоди суспільству і не підлягає взагалі ніякій економічній оцінці.

В. Мухін, у минулому кадровий гірничий рятівник, із цілком зрозумілою тривогою і занепокоєнням аналізує низку серйозних проблем, які постали перед гірничорятувальною службою. Одна з них — тенденція децентралізації воєнізованих гірничорятувальних частин. У зв'язку із цим слід згадати дещо з минулого.

У 20-х роках гірничорятувальні станції були залежні од місцевих підприємств і установ, що перешкоджало залученню персоналу до аварійно-рятувальних робіт на шахтах інших басейнів, гальмувало технічний прогрес у цій справі. Ставало дедалі очевиднішим, що особлива складність таких робіт, їхня специфічність і небезпека потребують централізації і воєнізації гірничорятувальної служби. 1932 року Наркомат важкої промисловості перевів гірничорятувальні станції гірничорудної промисловості на воєнізоване становище, тобто було створено воєнізовані гірничорятувальні частини (ВГРЧ). При цьому одним з головних завдань було встановлення військової дисципліни, без якої неможливе здійснення тих важливих завдань, що постали перед службою.

1971 року на принципово новій основі створено допоміжну гірничорятувальну службу (ДГС) і наближено її до робочих місць у шахтах. На початок 70-х років уже стало можливим забезпечити шахти потрібною кількістю відповідної апаратури. Гірни-

чі виробки було оснащено засобами надійного протипожежного захисту. Шахтарі отримали спеціальну підготовку, щоб засвоїти складні елементи гірничорятувальної справи. Були всі умови для створення шахтних гірничорятувальних станцій (ШГС).

Але вийшло так, що на стані гірничорятувальної справи одразу ж після ії централізації почали негативно позначатися різного роду фактори як у передвоєнні, так і в післявоєнні роки. У різний час різні господарські органи вживали заходи, що, по суті, стали причиною «розмивання» воєнізації і централізації ВГРС. Починаючи із середини 50-х років, скрізь перестали дотримуватися однієї з основних вимог, що мала забезпечувати боєготовність ВГРЧ,— зосередження в одному місці не далі як на 200 метрів од службового приміщення усіх житлових приміщень. Передбачені воєнізацією гірничорятувальної служби містечка взводів, загонів, штабів ВГРЧ областей (басейнів) фактично перестали існувати. Житлові будинки заселялись людьми, що втратили зв'язки із гірничорятувальною справою або тими, що не мали до неї ніякого стосунку.

Найчутливішого удару по централізації гірничорятувальної справи було завдано в кінці 50-х — на поч. 60-х рр. — при раднаргоспах. У зв'язку із скасуванням ряду міністерств гірничорятувальні частини було передано підприємствам. Така організація роз'єднала і роздробила їх, знизила їхню боєготовність, не давала можливості оперативно керувати ними при ліквідації великих і складних аварій у шахтах, загальмувала дальший технічний розвиток у боротьбі з підземними аваріями. Та ще й сьогодні, більш як через чверть століття після акції децентралізації, не вдалося піднещити боєготовності і професіоналізму ВГРЧ в багатьох регіонах. Наслідком такого стану є високий травматизм у гірничорятувальників при ліквідації аварій.

Не встигла ще допоміжна гірничорятувальна служба, про яку була мова, цілком оформитися, як окремі керівники шахт і виробничих об'єднань (навіть міністерств) під усілякими приводами почали обмежувати права працівників допоміжної гірничорятувальної служби.

Зараз у системі воєнізованих гірничорятувальних частин уже залишилось мало такого, що б нагадувало їхню «воєнізованість». Багато урядових документів, що визначали суть воєнізації, під різними приводами у різний час було відмінено (причому неурядовими органами).

В процесі прирівнювання працівників ВГРЧ до інших категорій галузі оперативних працівників штабів ВГРЧ областей (регіонів) було позбавлено багатьох пільг, встановлених для них раніше. Одну частину оперативних працівників — із взводів і загонів — віднесено до підземної категорії, другу — із штабів ВГРЧ областей (регіонів) — до надземної категорії, хоча характер роботи у тих і тих той самий, причому працівники штабів повинні мати вищу кваліфікацію, і на них покладено більшу відповідальність, ніж на командний склад взводів і загонів.

Так, при складних аваріях на тому чи іншому підприємстві (незалежно од його відомчої підпорядкованості) нерідко доводиться вдаватися до концентрації сил і засобів. Однак при відомчій роз'єднаності, що тепер має місце, таку концентрацію здійснити важко. З цією метою з ініціативи ряду галузей досягнуто домовленості про взаємну допомогу гірничорятувальників у випадках великих аварій. Але така самодіяльність не зовсім виправдовується.

Розвиток техніки в гірничорятувальній службі кожної галузі ведеться відокремлено, що не можна вважати нормальним. Адже гірничорятувальна справа має ще багато «білих плям». Наприклад, немає засобів для піднімання людей з глибоких шахт на випадок непередбачених ситуацій, не вирішено питання, як провадити гірничорятувальні роботи у вибухонебезпечній атмосфері (а така потреба нерідко виникає при виконанні робіт, пов'язаних з ліквідацією наслідків раптових викидів вугілля й газу та інших газодинамічних явищ). Праця гірничих рятівників іще слабо механізована. Але щодалі вона ускладнюється, бо шахти переходять (а деякі уже перейшли) до розробітку глибших горизонтів, де даються взнаки високі температури побічних порід, а значить, і повітря, виявляється гірський тиск і багато інших факторів. Певні ускладнення спричиняють інтенсифікація та комплексна механізація робіт, тому створення умов для безпечної праці гірничих рятівників у зоні високої температури зараз є одним з найактуальніших завдань.

Гірничі рятівники врятували життя багатьох людей, ліквідували тисячі аварій, зберегли матеріальних цінностей на сотні мільйонів карбованців. Однак питання їхньої соціальної захищеності ніяк не вирішено порівняно з іншими професіями, що мають аналогічні умови праці.

Простежується суперечливе явище: у той час як деякі інші країни беруть за основу наш, радянський, принцип організації воєнізованої гірничорятувальної служби, ми від нього відходимо.

Немає потреби доводити, що хиби в організації гірничорятувальної справи можуть викликати вкрай тяжкі і важко передбачувані наслідки.

Має рацію В. Мухін, порушуючи питання про створення єдиної рятувальної служби країни. Безумовно, слід відновити централізоване управління гірничорятувальними частинами, об'єднати їх в єдину державну систему для обслуговування гірничодобувних галузей, що здійснюють видобуток корисних копалин підземним способом.

І. КОНДРАТЕНКО,
начальник ВГРЧ Донбасу
М. ГОДЕЦЬКИЙ,
районний інженер центрального штабу ВГРЧ Донбасу

ЗАЧАРОВАНЕ КОЛО

Стаття Л. Єфімова «Черга» (1988, № 5) викликала у нас природне здивування: чому там нічого не сказано про черги за меблями? Адже це дуже гостра соціально-економічна проблема. Поставлено завдання — до 2000 року забезпечити кожну сім'ю окремою квартирою чи будинком. Однак якщо не буде достатньо меблів, то людям доведеться жити між голих стін. То чому ж усе-таки не меншають черги за меблями, чому люди місяці й роки змушені бігати, чекати, щоб придбати необхідне для свого інтер'єру?

На перший погляд зрозуміло: меблева промисловість недодає нам своїх виробів по фондах. Та не зовсім так: саме по фондах торгівля забезпечується меблями цілком. Більше того, меблева промисловість республіки щороку нарощує обсяг виробництва, перевиконує плани, а черги так не меншають.

То що ж там коїться насправді? По-перше, згадані фонди, обмежені можливостями виробництва, не відповідають реальному попитові. Систематично не задовольняються замовлення торговельних організацій на певні набори меблів, окремі вироби і особливо на так звані меблеві дрібниці. За три роки цієї п'ятирічки різниця між потребами торгівлі і можливостями меблевої промисловості становить майже півмільярда карбованців. Тобто на таку суму не задоволено попит.

По-друге, меблевики під будь-яким приводом намагаються зняти з виробництва дешеві, саме ті, що мають великий попит, вироби, а натомість пропонують дорожчі. До прикладу, прикарпатський меблевий комбінат виробляє зараз набір для житлової кімнати вартістю 2600 крб., а наступного року вже вироблятиме кількісно такі самі набори, але вже вартістю 2806 крб. Таким чином, не збільшуючи кількості своїх виробів, об'єднання збільшить обсяг виробництва на 2 млн. 200 тис. крб.

На ярмарку закупівлі меблів на 1989 р. об'єднання «Полтавадерев» запропонувало новий письмовий стіл з висувними тумбами на кульових підпорах, кожна вартістю 3 крб. І як наслідок, однотумбовий стіл подорожчав би на 12 крб., двотумбовий на 24 крб., а кількість їх мала б зменшитись на 7 тис. штук. Звичайно, ми відмовилися од закупівлі такого стола. Одначе, на жаль, нам не завжди вдається відмовлятися.

Зараз меблева промисловість має намір замінити ліжко-диван Д-222 з його модифікаціями (так звану шестиподушкову софу), що має необмежений попит, на дорожчий виріб. І таких прикладів можна навести багато.

Але чи можна всю вину за нестачу меблів складати на меблеву промисловість? Очевидно, ні. Щорічно на меблевих ярмарках промисловість нам заявляє, що сировину й матеріали на наступний рік виділено на рівні минулого року. Водночас планується збільшення виробництва на 100—150 млн. крб. Цього, звичайно, можна було б досягти впровадженням нової техніки й технології. Та її немає. Можна й економією сировини й матеріалів. Та економії все ж таки має межі. От і залишається єдиний вихід — подорожчання виробів.

Меблевим фабрикам постійно недодається основний матеріал для їхнього виробництва — деревно-стружкова і деревно-волокниста плита, що виготовляється з відходів. У той же час в місцях розробки деревини палять вогнища, а яких цю сировину й спалюють.

В неоплатному боргу перед меблевиками й хімічна промисловість, яка постійно недодає поролон і латекс для м'яких меблів. А ті тканини, що пропонує легка промисловість, не відповідають вимогам, внаслідок чого погіршується товарний вигляд м'яких меблів.

От і виходить зачароване коло. І якщо проблему не вирішувати комплексно, то черзі за меблями не буде кінця.

С. СИЧОВ,
генеральний директор Українського оптово-роздрібного об'єднання «фірми «Меблі»

М. Компанець. Ілюстрація до твору

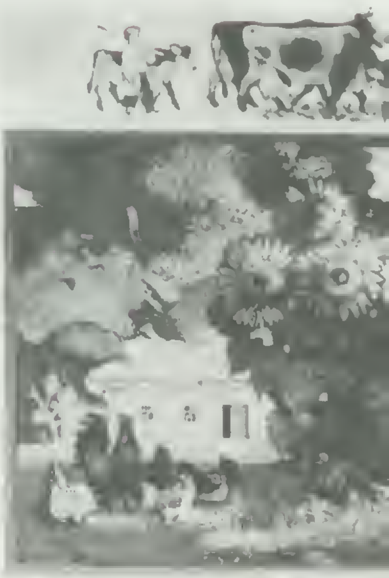

ПРО ЦЕ ПОТРІБНО ГОВОРИТИ

Велику зацікавленість викликали в мене листи до «Вітчизни», в яких ідеться про стан української мови. Цілком приєднуюсь до оцінки, яку дали автори листів мовній ситуації на Україні, поділяю їхні тривоги і турботи.

Якщо народ відмовляється від своєї мови, то йому байдужа і своя культура, історія, отже, народ не може мати і майбутнього.

В цілому про український народ такого не скажеш, хоча... А головну причину того, що деяка частина громадян ігнорує рідну мову, я бачу в грубому порушенні ленінських принципів у національному питанні, що спостерігалось протягом тривалого часу, в тій затхлій атмосфері застійного періоду, яка породила аномалії в громадському житті країни.

З листів до редакції

Рідна мова

Хочеться вірити, що гласність і демократизація нашого суспільства будуть сприятливим грунтом для відновлення ленінського підходу у розв'язанні національних проблем. Хоч без боротьби тут не обійтися, бо чиновницький апарат радикально не змінився, за винятком центральних органів.

Потрібно домогтися того, щоб у більшості вузів України викладання проводилося українською мовою. Лише за таких обставин українська середня школа може успішно конкурувати з російською. Мовна ситуація в республіці повинна бути такою, щоб кожен, хто живе на Україні, відчував потребу досконало володіти українською мовою. А зараз серед багатьох панує думка, що без неї можна обійтися, що вона непотрібна. На жаль, так думати є всі підстави. Не можна погодитися з тими (той же Г. Боровик), хто, посилаючись на демократію, стоїть на тому, щоб батьки для своїх дітей вибирали школу з відповідною (треба розуміти — російською) мовою навчання. Як її розуміє Г. Боровик, то демократія — це коли діти можуть навчатися російською мовою, а коли українською — то це порушення демократії. А з другого боку, знецінення української мови відбувалося саме в період відсутності демократії. То що, хай триває цей процес і далі, в наш час, коли ми засуджуємо допущені помилки і стараємося їх позбутися?

Хочеться багато про що сказати. Ось ми щодня дивимося програми телебачення. Слухаємо Українське радіо. І радіо, і телебачення повинні нарешті бути українськими. Російську мову ми чуємо з Москви. Редакції УР і УТ повинні вболівати за те, щоб українська мова звучала на повний голос, відчувати за це відповідальність. І незрозуміло, чому кореспонденти радіо чи телебачення з такою поспішністю переходять на російську мову. Скажете, говорити різними мовами якось некультурно. Може, й так. Але нехай буде видно, від кого йде ця некультурність. Передача, яку я дивився 30 березня по Українському телебаченню (молодіжна студія «Гарт»), показала, що українську мову знають і військовослужбовці (підполковник, Герой Радянського Союзу, який служив в Афганістані,— боюся неправильно на-

М. Коцюбинського «Десять робітників»

Заніс я колись
до одної жінки в хату

звати його прізвище,— вільно і невимушено розповідав про проблеми воїнів-афганців).

І ще. В газетах і журналах останнім часом з'являється багато публікацій, автори яких з болем говорять про звуження сфери вживання української мови, про відсутність її у вищій школі, театрах, кінематографі і т. д. Але ж є і протилежні думки. Є ті, кому треба «дякувати» за нинішнє становище. Чому вони уникають відкритої розмови?

І. МОВЧАН,
агроном

Вінниця

БЕЗ САНКЦІЙ НЕ ОБІЙТИСЯ

У виступі відомого і улюбленого в нашій країні поета Расула Гамзатова (див.: «Язык языку не враг» — Известия, 1988, 29.III) правильно висвітлено багато питань міжнаціонального спілкування у нашій країні. Разом з тим викликає сумнів такий фрагмент його виступу: «Зараз лунають голоси про обов'язкову двомовність для республік. Звичайно, це внутрішня справа кожного народу. Я особисто не прибічник того, щоб делікатні питання вирішувати з допомогою закону — адже невиконання його має передбачати якісь санкції, як же інакше? З другого боку, усім нам добре відомо, що навіть найкращі закони нічого не варті, якщо вони не забезпечені гарантіями».

Сказане нашим шановним поетом доводилося чути й від інших. Хочу посперечатися щодо цього твердження. По-перше, яка сфера дії «обов'язкової двомовності» мається на увазі? Якщо неофіційна, то там, звичайно, ніяких правил щодо мов бути не може. Якщо офіційна, то там правила можуть передбачати диференційований підхід до різних сторін міжнаціонального спілкування. Наприклад, ніякі правила в нашій соціалістичній державі не можуть вимагати знання мови корінного населення республіки від кожного, хто звернеться за розв'язанням питання до державної установи. Але знання цієї мови від працівників апарату народна держава природно, законно і законним шляхом може зажадати. По-друге. Чи варто тут побоюватись можливості «санкцій» проти тих, хто не відчуває себе і не хоче бути слугами народу? А чи можливо обійтись без «санкцій» в конкретних умовах життя саме нашої республіки? І чи не буває в державі так, що одні «санкції» встановлюються на випадок застосування противниками прогресу інших, страшніших санкцій? Чому б демократичним, законним шляхом не обговорити і не закріпити певні державні засоби захисту культурних, національних інтересів радянських республік і їхнього населення? (А обговорення таке вже триває в багатьох наших газетах, журналах, наприклад). Побоюємося якихось недоробок, побічних явищ при застосуванні цих засобів? А коли і де зовсім не було побічних явищ, недоробок при застосуванні й найкращих засобів в управлінні, регулюванні суспільних процесів? Потрібні гарантії правильного застосування закону? Хай не довершену, але певну гарантію становить уже сам закон. Потім на те ж у нас активізувалися зараз громадська думка, демократизм, гласність громадського життя, щоб протистояти цим можливим вадам. Крім того, якщо є ще пропозиції якихось гарантій, то їх можна вислухати і обговорити. Гарантія може створювати інші гарантії.

Можливість виникнення негативних явищ і «санкцій» проти них зберігатиметься до повного відмирання держави. Зважаючись цієї обставини, анархісти свого часу виступили проти ідеї держави і законності, пов'язаної з нею. Але класики марксизму-ленінізму давно засудили анархістське побоювання законів, уставів, правил, «санкцій», коли йдеться про соціалістичну державу. (Та й самі анархісти, до речі, без «санкцій» не обходилися). Не побоюючись закиду в «примусовій українізації», «білорусизації» тощо, людина, щодо демократизму якої ніхто не має сумніву, найбільший демократ і інтернаціоналіст з-поміж нас, вважала за необхідне сказати таке: «...Треба запровадити найсуворіші правила відносно вживання національної мови в інонаціональних республіках, які входять до нашого союзу, і перевірити ці правила особливо ретельно». «Тут потрібен буде детальний кодекс...» (Пам'ятаєте? — «До питання про національності або про «автономізацію» В. І. Леніна).

Чи не авторитарною виглядає така позиція? А може, революційною? Адже якщо в демократизмі за умов існування держави природно, діалектично існує певна авторитарність, то тим більше вона є в революційних, перебудовних заходах. З приводу анархістських прокльонів на адресу усього авторитарного Ф. Енгельс у статті «Про авторитет» зауважив, що, наприклад, «революція є, безсумнівно, найавторитарніша річ, яка тільки можлива». Послухаємо ще наостанку одного відомого критика анархізму, Г. В. Плеханова: «У своїх проектах соціалістичної організації Росії п. Тихомиров є справжнісінький бакуніст. Правда, він не знищує держави, але його держава допомагає процесу названої організації «з суто зовнішнього боку», вона не створює елементів такого процесу, вона «лише підтримує їх». «Уряд п. Тихомирова «без всякого насильства» полегшує народові організацію суспільного виробництва, причому «подає допомогу лише такому руху, який не може не виникати у країні самостійно». (Скрізь підкреслення Г. В. Плеханова. — В. Б.).

Мабуть, нам таки треба було б бути вимогливішими, «авторитарнішими» щодо себе і бездуховності,— тоді й демократизму в нашому житті було б більше. Це відповідало б революційному характеру нашої перебудови.

В. БУРМАКА,
доцент кафедри історії КПРС і політекономії Харківського медичного інституту, кандидат істор. наук.

Й. Кондзелевич. Автопортрет(?) Фрагмент Богородчанського іконостаса. 1698 - 1705 рр.

ОЛЕГ СИДОР

ОЧИМА НАРОДУ

Мистецтво

Відомо, що час — найкращий суддя... Історія знає чимало прикладів, коли славні за життя митці після своєї смерті надовго відступали у тінь, але через десятки років своєю творчістю тріумфально поверталися до нащадків. І нащадки їхні, мовби прагнучи надолужити упущення своїх попередників, по крихті збирають відомості про таких митців, не шкодують сили та часу для розшукування їхніх творів і бувають щедро за це обдаровані: перед ними відкриває свої таємниці давноминуле життя.

Така доля судилася Йову Кондзелевичу і його мистецькому доробкові — одній з вершин українського малярства кінця XVII — першої половини XVIII ст. Без цього імені не обходяться сьогодні наукові дослідження, друковані у Києві й Москві, Варшаві й Будапешті, без композицій Йова Кондзелевича вже не мислимо собі історії української культури, хоча ще століття тому лише прокидалося зацікавлення давнім українським малярством, і воно залишалося майже цілковито анонімним. Приклад Кондзелевича засвідчив, що воно має своїх велетнів, що творчість митця є логічною ланкою в процесі розвитку нашої культури.

Вже у сімдесятих — на початку вісімдесятих років минулого століття українська преса міста Львова неодноразово згадувала про величний іконостас, що перебував тоді у прикарпатському містечку Богородчанах. Говорилось про відповідну реставрацію й гарантованість збереження пам'ятки, зважаючи на її високі мистецькі вартості й історичну цінність: ансамбль походив зі знаного у свій час Скиту Манявського. А сто п'ять років тому й відомого львівського діяча культури В. Дідушицького полонив Богородчанський ансамбль, що вразив дослідника високомистецьким малярством у поєднанні з не менш прекрасним різьбленням. Захоплений їхньою гармонією, Дідушицький справедливо порівнює цей комплекс з шедеврами західноєвропейських майстрів минулих епох, вперше доносячи до громадськості ім'я Йова Кондзелевича, котрого, щоправда, він вважав лише реставратором давніших творів. Дослідникові та його сучасникам не хотілося вірити, що такі довершені твори могли постати в кінці XVII століття. Пієтет перед більш ранньою епохою Відродження змушував помилково приписувати їй богородчанську знахідку.

Так наші попередники вперше ступили у майже двохсотлітньої давності сліди Йова Кондзелевича. Його особа ще довго залишалася загадкою, та це не заважало захоплюватися Богородчанським ансамблем у Відні, Варшаві, а від 1924 року й донині у Львові, в Музеї українського мистецтва. Посилювався зрозумілий інтерес до загадкового автора, пробуджувався науковий азарт, що спонукав до пошуків багатьох дослідників, у тому числі І. Свєнціцького, В. Пещанського, М. Драгана, М. Гембаровича й М. Батога, Б. Возницького й П. Жолтовського. Саме завдяки зусиллям цих львівських науковців знаємо нині головні віхи біографії Йова Кондзелевича і сприймаємо як належне подиву гідний рівень його майстерності.

Як виявилося, художник,— ніби ілюструючи одвічно традиційні суспільно-політичні, економічні й культурні зв'язки Галичини та Волині,— поділив своє життя

Фрагмент дияконських дверей Богородчанського іконостаса. 1698—1705 рр.

між цими двома українськими землями з їхніми споконвічними високими мистецькими традиціями.

У другій половині XVII століття Львів перестав відігравати домінуючу роль художнього центру на Західній Україні. Стають цікавими, значними мистецькими осередками ряд невеликих міст. Одним з них була Жовква (тепер — Нестеров), звідки й походить і де провів свої юнацькі роки Йов Кондзелевич. Тогочасна Жовква могла багато дати допитливим і чутливим до краси очам. У замку та в храмах було згромаджено багато першорядних картин західноєвропейських художників, у місті сформувалася відома школа декоративного різьблення й іконопису, чільним представником якої був видатний маляр Іван Руткович — старший сучасник Й. Кондзелевича. Поруч з місцевими митцями тут працювало чимало художників-іноземців. Поєднання міцних традицій давнього українського мистецтва з деякими елементами європейського професіоналізму й витворило ту своєрідну стилістичну течію, котра робить тогочасне малярство України неповторно оригінальним. І саме з цієї течії бере початок мистецтво Йова Кондзелевича. Йому було 17 літ, коли після навчання у Римській Академії св. Луки в 1684 році повернувся додому галичанин Юрій Шимонович-Семигиновський. Здобувши у Римі звання академіка, він стає не лише провідним придворним королівським малярем, а й організатором художнього життя. Пізніше у Вілянові під Варшавою Семигиновський керує мистецькою школою, але поки що він працює переважно в Галичині, зокрема у Жовкві. Чи не був юний Кондзелевич одним з перших учнів Семигиновського? Коли так, то учень робить честь вчителеві. Втім, вже від дев'ятнадцятого року життя Кондзелевич пов'язує свою долю з монастирем у с. Білосток біля Луцька. Важко відповісти, що спонукало хлопця стати ченцем. Може, той факт, що у тогочасних складних умовах на Україні багато які з монастирів були значними центрами освіти, літератури, мистецького життя. Але напевно знаємо, що келійним затворником Йов Кондзелевич не став, бо сліди його мистецтва поведуть нас по різних куточках Волині й Галичини, а діяльна вдача не дасть йому стояти осторонь і громадського життя своїх сучасників.

Перша значна самостійна робота... Вона завжди потребує від молодого митця неабиякої ремісничо-фахової вправності, але підноситься до рівня мистецького твору лише тоді, коли ця вправність помножена на щирість почуття, коли вона поєднана із великою затратою душевних сил. Усе це було в Кондзелевича й виявилося у перших відомих нам нині його композиціях кінця 1680-х років, із Білостока. Потім, в 1696 році праця у Загорівському монастирі на Волині, а далі шлях Кондзелевича пролягає до рідної Галичини, а уславлений своїм опором католицизмові та унітству і своєю культурною діяльністю Скит Манявський на Прикарпатті для виконання названого ансамблю, який після ліквідації у 1785 році австрійськими властями монастиря опинився у Богородчанах.

«Недостойний ієромонах Іов Кондзелевич...» — цей підпис на одній з кращих композицій,— через аналіз її стилістичних ознак,— дає нам у руки ключ до визначення й інших творів митця. Але він говорить не тільки про це. Покутницьки-смиренна інтонація перших слів цього підпису міняється у кінцеве горде самоутвердження: «...рукою власною съдѣла...». Зрештою, саму з'яву подібного підпису на головних складових частинах іконостасу важко було б навіть уявити попередникам Кондзелевича у минулі століття. Саме через цю невеселу для нас сьогодні обставину давнє українське малярство і є переважно анонімним. Однак уже від XVI століття ситуація міняється: епоха Ренесансу вносить кардинальні зміни і в психологію та світорозуміння людей, зокрема й художників. Тим-то й органічно сприймаються тепер підписні твори Івана Рутковича, якраз завдяки цьому ввійшло до історії українського мистецтва не лише малярство, а й ім'я Йова Кондзелевича.

Крім того, В. Дідушицький висловив цікаве припущення, яке видається правдоподібним. Він вважав, що в одному з персонажів багатофігурних композицій маємо автопортрет маляра — автора ансамблю. Це був би єдиний відомий на сьогодні автопортрет українського художника епохи бароко. І справді, на відміну від сусідніх, цей персонаж представлений у міщанськім одягу XVII століття, лише погляд його звернений на глядача, ніби запрошуючи останнього до діалогу. А жест його руки можна зрозуміти

як вказівку на себе — анонімація твору. Та й риси зовнішності досить індивідуалізовані, а це, як і відтворення реальної за виглядом архітектури, свідчить про добрий навик малювання з натури у художника XVII—XVIII століття. Саме це дає нам змогу «побачити» нині конкретних історичних діячів і безіменних городян та хліборобів того часу, монументальну споруду й скромний інтер'єр міщанського житла з його внутрішнім упорядженням. Малярство Кондзелевича демонструє ці ознаки, і майстерності їх утілення могли б позаздрити багато з відомих митців — сучасників «недостойного Іова». Вміння досягти широкої гами індивідуальних характеристик, яку спостерігаємо в атрибутованих композиціях майстра, є доказом, що він міг успішно працювати й у жанрі портрета. Безумовно, найвищі досягнення Кондзелевича у створеній ним галереї людських характерів, серед яких переважають образи з тонкою психологічною організацією, які приваблюють точно підміченими й майстерно увічненими художником відтінками того чи іншого настрою, переживання, душевного стану.

Фрагмент дияконських дверей Богородчанського іконостаса. 1698—1705 рр.

Дедалі частіше звертається погляд маляра і до тих реалій, про які щойно мовилося, й до погідного краєвиду, у якому впізнається горбиста місцевість Прикарпаття й Волині, стежки й дороги якої Кондзелевичеві не раз доводилося міряти кроками у його постійних мандрах. У них пізнавався світ, приходило глибше розуміння людей, збагачувалося емоційне сприймання життя, таке вкрай потрібне митцеві. А що було воно непросте, багате на бурхливі події та суперечності і в зовнішньо-історичних виявах, й у сфері духовного життя, то цим диктувалася відповідна їх інтерпретація у формах мистецтва. Діяльність Кондзелевича припадає на епоху панування у нас барокових тенденцій. Духові національно-визвольної боротьби, надіям і настроям, які вона пробудила у найширших масах народу, співзвучні були стилістичні ознаки саме бароко. Невипадково подібні процеси спостерігаються в українській літературі, музиці, архітектурі й образотворчому мистецтві цього часу. Багатство, неоднозначність внутрішнього світу людини роблять мистецькі образи Кондзелевича динамічними, надають їм прихованої напруженості. А ця властивість разом із певними особливостями художнього вислову якраз і спричиняє тому, що творчість майстра — невід'ємний компонент мистецтва стилю бароко.

Вразливим серцем людини й чуйним мистецьким інстинктом Йов Кондзелевич вловлював поклик свого часу, а рівень його професійної майстерності давав можливість творити неперехідні мистецькі вартості, матеріалізовані і в Богородчанському комплексі, і в інших роботах. Таких результатів маляр досягає, блискуче опанувавши усі секрети свого ремесла. Сюди належить і знання анатомії, й тонкий рисунок, і гармонійний вишуканий колорит, і віртуозне малювання, коли покладені на темперний підмальовок напівпрозорі лесировки олійною фарбою надають особливої трепетності людським обличчям, та відчуття простору й перспективної глибини — у багатофігурних композиціях.

Сім років (1698—1705) пролягло від початку й до завершення праці Кондзелевича у Скиті Манявському. Сьогоднішні екскурсанти, відвідуючи музей-заповідник у дбайливо реставрованому колишньому Скиті Манявському, дізнаються від свого гіда і про художника, і взагалі про діяльність Скиту, поза якою важко уявити собі й багато моментів життєвого й творчого шляху Кондзелевича. Очевидно, ці довгі сім років були заповнені не лише перебуванням у Скиті. Наприклад, деякі дані дозволяють зробити припущення, що Кондзелевич 1704 року працював у с. Свистільники на теперішній Івано-Франківщині. Напевно, саме тоді він бував і в Києві, бо ряд елементів мистецької мови маляра недвозначно вказують на своє східноукраїнське походження. Це, приміром, не лише тематика деяких зображень, а й вочевидь тамтешні типажі багатьох персонажів. На зламі XVII—XVIII ст. Київ упевнено повертає собі значення головного ідейного і формотворчого ядра української культури, його вплив поширюється не лише на Україну, а й поза її межі, і творчі пошуки Кондзелевича мають безперечні аналогії в тогочасній мистецькій продукції Києва.

Іншою характерною деталлю, що також дотепер залишалася поза увагою дослідників, є надзвичайна точність і скрупульозне опрацювання архітектурних форм західного чола Києво-Печерського Успенського собору, перетвореного в руїни у роки другої світової

Панорама міста. Фрагмент Богородчанського іконостаса. 1698—1705 рр.

вітик. Найлегше було б припустити, що Кондзелевич скопіював собор із численних його зображень у тодішніх українських стародруках. Але ж усі вони подають храм у значно узагальненіших формах. Понад те, дослідники архітектури, реконструюючи вигляд собору на різних етапах його історії, зверталися й до архівних матеріалів (одне з креслень зберігається тепер аж у Стокгольмі), не підозрюючи, що композиція Кондзелевича дає найдокладніший вигляд Успенського собору наприкінці XVII століття. Так дивно переплела історія долю загиблої на сьогодні архітектурної пам'ятки, пошуки істориків архітектури і творчість Йова Кондзелевича. Отже, навряд чи можна сумніватися, що виконане ним малярське зображення Успенського собору з'явилося на основі докладної зарисовки з натури, яку виконав сам митець у Києві.

Відомо, що Скит постійно підтримував контакти з Москвою та Києвом. Чи не саме у Києві, де уже був відомий талант Кондзелевича, й порекомендували кандидатуру молодого маляра для відповідальної роботи у Скиті Манявському? Можливо, що у малярській майстерні Києво-Печерської лаври Кондзелевич поповнював і свої професійні знання. Адже нове, світське спрямування його творчості органічно вписується у загальну картину тогочасного українського малярства, у якому в другій половині XVII — на початку XVIII століття відбуваються новаторські зміни. Аналогічні процеси охоплюють у той час і російське мистецтво, зразки якого були досить поширені на Україні, як про це свідчать архівні матеріали, та й самі твори, збережені донині. Той же Скит Манявський не раз виряджав посольства до Москви. З нею підтримували зв'язки і Галичина, й Волинь, зокрема Львівське (Ставропігійське) та Луцьке братства. Як і в інших містах України, ці своєрідні громадські організації, утворені українським населенням, в умовах іноземного панування проводили велику суспільно-політичну й культурно-освітню роботу. Їхня діяльність сприяла розвиткові друкарства, появі значної кількості шкіл, розвитку архітектури й мистецтва, їх активність значною мірою перешкодила полонізації й окатоличуванню корінних міщанців України. Тому-то й були братства та їхні установи осередками, що приваблювали до себе передові прошарки українського суспільства, а тому й зустрічаємо ім'я Йова Кондзелевича серед провідних діячів братства у Луцьку, бо, підписавши у 1705 році свою роботу в Скиті Манявському, повертається маляр на Волинь, де почався його творчий шлях і де йому судилося завершитись. Багатство й глибина характеристик художніх образів, створених вже у ранніх, «білостоцьких» творах, могли з'явитися лише внаслідок спостережень реальних людей. Образи ці мимоволі асоціюються із тими сильними особистостями, діяльність яких у братствах, в українських школах і друкарнях була б немислима без їхніх високих моральних якостей, усвідомлення громадського обов'язку й життєвої мудрості, втілити які прагнув митець.

Передусім із Волинню творчість Кондзелевича пов'язана не тільки хронологічно. Він любив цю землю, любив її жителів, що були доброзичливими, скорими на допомогу ближньому, але вміли бути й твердими у відстоюванні своїх переконань. Художник міг опанувати початки професіоналізму у Жовкві, міг вдосконалювати свою майстерність у Києві, але як мистецька індивідуальність остаточно сформувався саме на Волині, де для цього були міцні передумови.

Волинське малярство XVII—XVIII століть дотепер було однією з «білих плям» в історії нашої культури, але нещодавно зібрані у музеях республіки численні твори дають можливість констатувати значний його розквіт в цей період. Причому нагромаджений матеріал надається до того, щоб навіть локалізувати зони найбільшого поширення одностильових мальовидел, а виходячи з цього — припустити існування конкретних мистецьких осередків. Один з них, очевидно, був у містечку Михнівці на волинському Поліссі, інший простежується в районі міста Турійська. І саме про своє перебування у Турійську залишив нам свідчення Йов Кондзелевич: в рукописному «Ірмологіоні», що зберігається тепер у Ленінградській публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна, львівський музикознавець Ю. Ясиновський виявив автограф маляра, де мовиться про купівлю ним цієї книги у Турійську 1687 року. Деякі ж твори, знайдені на околицях міста, мають ряд ознак, спільних із роботами самого Кондзелевича. Отож на карті життєпису митця можна відзначити

ще один пункт. За ним — і села Городище та Сирники біля Луцька, Дубно (є відомості про наявність там твору з підписом майстра Йова), а далі — Локачі, потім знову Загорів та Білосток, де була намальована для замовників з с. Черче під Луцьком остання з відомих на сьогодні композицій Йова Кондзелевича, датована 1737 роком. Як видно з цього факту, маляр і в 70 літ не втратив творчої наснаги. Навпаки, у 1740 році він ще просить, аби йому дали помічника-учня. Як кожен по-справжньому свідомий талант, старий майстер прагне передати свій досвід послідовникам, продовжити себе вже у справах їхніх рук. Безперечно, з Кондзелевичем працював якийсь, — хоч би й невеликий, — колектив і в Богородчанах, й у Городищі, Загорові, інших селах і містах, про які ми наразі не знаємо. Ким були члени цього колективу, яка їхня доля? Спроба відповіді на це питання могла б стати вдячною темою для дослідника. Але яскрава мистецька індивідуальність їхнього наставника була така оригінальна, створене його генієм так вражало, що вплив творчості Кондзелевича ще довго простежуються у волинському малярстві. Ймовірно, що одним з помічників та учнів видатного майстра був Аналій Мазикевич, одночасно з Кондзелевичем працював у Луцьку художник Іван Назаревич. Цими та ще декількома іменами дотепер майже вичерпувався список тогочасних волинських малярів, але невпинні пошуки постійно поповнюють його. Сьогодні можемо назвати не відомі досі імена Афанасія, Федора Марковича — «маляра Степанського», С. Михальського та його сина Томаша, Василя Головенського...

Однак безсумнівно, що перше місце серед митців тогочасної Волині по праву належить Йову Кондзелевичу. Творчо переосмисливши кращі традиції давнього українського малярства з позицій художника зламу цих століть, він поєднав їх з новаторськими пошуками і у формальному вирішенні, й у проникненні в глибини людської психології. Рука Кондзелевича ніколи не тримала пензля байдуже, бо митець не переставав жити інтересами й болями рідного народу, дивився на світ його очима.

М. Компанець. Портрет М. Гоголя.

М. Компанець. Ілюстрація до повісті М. Стельмаха «Гуси-лебеді летять».

ДЕЩО ПРО ЩИРІСТЬ

Скажу відверто: наше близьке знайомство з Миколою Івановичем Компанцем відбулося за досить випадкових, але сприятливих обставин... Яких? Це вже зараз не дуже важливо.

Нестерпний був час очікування зустрічі з художником-графіком, який призначив її у своїй майстерні, важко було подолати хвилювання напередодні цієї зустрічі, адже художника я знав лише з окремих творів, які доводилось бачити на виставках. А тут мала відбутися зустріч вже з їхнім автором, живою, конкретною людиною — це вже зовсім інше. Не давали спокою різні питання: чи сприймемо ми один одного, чи зрозуміємо, чи зможемо створити атмосферу невимушеного, відвертого спілкування чи обмежимось сухою, звичайною бесідою.

Микола Іванович зустрів мене привітно, приязно. Всупереч власним сподіванням, я опинився не у великому напівзалі-виставці, наполовину майстерні, а у невеликій кімнатці. Однак внутрішній простір її був так суворо продуманий і раціонально організований, що в ньому вмістилося все потрібне для роботи — офортний верстат, робочий стіл, стелажі з готовими творами, неабияка кількість чудових книжок з мистецтва, ящики з фарбами, вазочки з олівцями, пензлями, різцями... Та головне — відчувалась справді жива, творча, затишна і разом з тим робоча атмосфера. Одразу ж пригадалися такі ж акуратні, створені ясною і завершеною графічною мовою роботи Компанця, як «Сніги», «Над річкою», «Старий сад», «Сонечко пригріло», «Весняні розмови», виконані пером і тушшю на папері.

Микола Іванович, крім цієї техніки, працює й олівцем, в офорті, кольоровій ліногравюрі, літографії, гуаші, пастелі, акварелі. Проте у якій би техніці не виконувалася робота, вона позначена неприхованою, загостреною дбайливістю щодо матеріалу, витонченою стриманістю графічного вирішення і тією самою філігранною акуратністю, яка відчувається й у стінах його «творчого дому» та в спілкуванні цієї привітної, розумної й щирої людини.

— Мені ближчі ті техніки, які не механічно відтворюють вже знайдений результат мистецької мислі, творчого пошуку, а йдуть паралельно йому, коли думка супроводжується одразу ж дотиком олівця, пензля до аркуша. Тому мені такий близький рисунок. Тому я так закоханий в акварель,— каже Микола Іванович.

Справді, у акварельних роботах художника переплітаються графічна точність форми з м'яким, безпосереднім, вже чисто живописним її оточенням, відчуттям ніжної кольорової гармонії прозорих фарб — якості, запозиченої від прямого, безпосереднього контакту автора з натурою.

Ми розмовляли не тільки про мистецтво. Художник пригадував своє дитинство, розповідав про те, як у село Рудня, що на Київщині, де він народився, увійшли фашисти, як він з мамою, молодшим братиком і сестрою йшов до партизанських лісів, а повернувшись у село, побачив його повністю спаленим.

— Пам'ятаю — жодної хати, самі димарі, потрощені яблуні, котрі довгі роки потому не родили,— розповідає він. Дитинство сільського хлопчика минуло у важкій селянській

праці. Миколка орав разом з мамою город, пас корів, у жнива возив воду. — Пасу, бувало, корів. Розляжусь на траві, дивлюся на небо, на хмари, а вони щохвилини змінюються: то собаку побачу, то чудисько якесь...

Так поступово розпочав Микола малювати: спершу вугликом на пічних простінках, потім чорним олівцем, а згодом вже й кольоровими олівцями. Вчився у дорослих самодіяльних художників. Малював хатні пожитки, коней, дерева, а після сьомого класу школи поїхав вчитися в Київ на художника.

— Зайшли ми зі старшим братом у будинок Київської дитячої художньої школи імені Т. Г. Шевченка,— розповідає Компанець,— і бачимо, що завтра вже іспити. Як виняток допустили... Все йшло добре, але на іспиті з композиції я не знав, що робити, бо вперше у житті почув слово «композиція». Хтось підказав — малюй те, що добре пам'ятаєш з життя. І я намалював, як я возив бочки з водою на жнива. Не було в тому малюнку правильних пропорцій, не було краси, проте була в ньому правда. Прийняли мене в школу...

Коли розмова точилася довкола композиції, одразу ж пригадалися цілісні за композиційним вирішенням твори М. Компанця, а особливо його ілюстрації до творів Шевченка, Гоголя, Квітки-Основ'яненка, Стельмаха, Шолохова, Марковича, Нечуя-Левицького...

— Найкращою своєю ілюстраторською роботою вважаю ту, яка далася найважче від інших, хоча й принесла найбільше творчої радості. Це ілюстрації до «Вечорів на хуторі біля Диканьки» Гоголя. Скільки разів кидав, скільки разів знову починав!.. Яка велика кількість ескізів, варіантів. Згадав, як читав при гільзі-каганці Гоголя у дитинстві: ледь-ледь освітлена сторінка книжки, і в цьому напівмороці з тексту у моїй уяві виникали образи гоголівських персонажів і сцен. Таким же прийомом «таємничого освітлення» я і вирішив «Вечори».

Спогади дитинства, юності, близькість до землі, любов до неї і особливо поетика, ліричність сприймання природи відчуваються не тільки в ілюстраціях, а й у станкових графічних творах художника. Досить назвати для прикладу твори олівцем «Річенька», «Останні яблука», «Сніг випав» чи акварелі «Степ», «Над озером», ліногравюри «Вітер», «Іній». І в кожній роботі та сама повага до аркуша, матеріалу, та сама вишукана мініатюрність, філігранність — риси, притаманні всьому творчому набутку майстра.

— Багато чого навчили викладачі художньої школи, інституту. Багато що доводилося осягати самому,— продовжує розмову митець. — Головною темою моєї творчості є земля — людина — природа, і зокрема близькі мені загальнолюдські теми материнства, життєтворення й людського горя.

На запитання, чи вважає Микола Іванович, що його творча доля вдало склалася, він відповів:

— Я чув про себе різні відгуки: і схвальні, і знищувальні. Це й добре, що в оцінці мистецтва є різні думки. Вважаю, що я відбувся як художник, маю своє коло тем, свою мову, свій стиль, свої вже сформовані переконання. Я пізнав важку селянську

М. Компанець. Ілюстрація до оповідання М. Шолохова «Нахалёнок».

працю і глибоко поважаю її, проте зрозумів, що праця художника не легша. Але сказати собі, що вже відбулася творча доля,— значить зупинитися й милуватися тим, що створене вчора. А це найстрашніша форма смерті для художника, бо він повинен до кінця днів своїх, поки рука тримає олівця чи пензля, доводити свою творчу спроможність, своє право мати звання художника...

Мене, як мистецтвознавця, зацікавило ставлення майстра до художньої критики, мистецтвознавства, оцінок творчості українських художників. Запитав про це у Компанця.

— В цілому позитивно,— через деякий час відповів художник. — Мене завжди захоплює, коли мистецтвознавець, на відміну від некомпетентних у мистецтві людей, вміє побачити не лише деталі, а може охопити проблему в цілому, узагальнити достоїнства і помилки, підкреслити головне, а часом і заглянути вперед, і взяти на себе відповідальність пророка... Але знаєте, що лякає мене іноді у мистецтвознавцях? — Я насторожився, а він продовжував. — Нещирість. Останнім часом це стало якоюсь епідемією у нашій художній критиці. Мало чуємо правди, мало дискусій, виступів помітних. Закон для мистецтвознавців і для критиків має бути один: не зрозумів художника у всій його глибині, не розкрив його особистості цілком, не відчув його твір, як мовиться,

і серцем і душею — не берись за перо! У тих, хто не розуміє цього, наслідок один — бездушні, однакові, як близнята, статті.

До півночі говорили ми з Миколою Івановичем про його творчість, про мистецтво інших українських художників, про поняття «сучасний художник» і «новатор», про кумирів Компанця у мистецтві, про те, що заважає сьогодні образотворчому мистецтву бути досконалішим, ближчим народові, про багато що інше. А коли вже сів за написання цього нарису, то ще раз згадав слова Миколи Івановича про наше мистецтвознавство. Так, треба бути щирим! До кінця...

І. НІКОЛАЄВ,
мистецтвознавець

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»). № 11, 1988 (на украинском языке).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины.
Издается с 1933 года.
Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 23.08.88. Підписано до друку 24.10.88. БФ 39550. 70×108 1/16. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 21,51 обл. вид. арк. Тираж 22 788 прим. Зам. 04254.
Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

М. Компанець. «Надвечір'я»

М. Компанець. «Після роботи»

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД